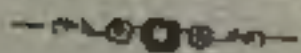

شراڻ

ادبي بورڊ جو سڌه ماڻھو علمي ۽ ادبي رسالو

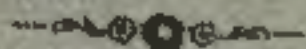
نمبر | جلد ۵

جنوري، فيبروري ۽ مارچ | سال ۱۹۵۹ ع

”مُلاحظو ”مهراڻ“ جو، سُور مَ لاه سڌاءِ
 ساسونڊي سڀاڳا ڪي، سُهڻ آيئي ساءِ
 — جاڳي جَر مٿاءِ، تاري وٺڻ قَراز ڪي!“

— شاعر —

سنڌي ادبي بورڊ

ڪراچي ۽ حيدرآباد

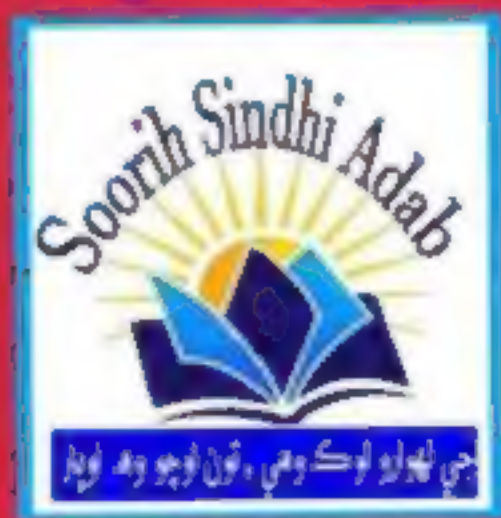
سنڌ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

”مورث“

— تلک چاڑھی، حیدرآباد (سند)۔

فی کبابی ۲-۸-۰۰ روپيا

ساليانو چندو ۱۰-۰-۰۰ روپيا

اشتہار فی ستنو ۱۰۰-۰-۰۰ روپيا

گذارش

گذريل ٽي مهينا

هن پرچي سان، ”مهراڻ“ جي ٽئين دور جو ٻيو سال شروع ٿي رهيو آهي. گذريل ٽن مهينن ۾، اسان جو وطن پاڪ ”اسلامي جمهوريه، پاڪستان“ جي نهال ڪندڙ نالي سان نوازيو ويو آهي. ”اسلامي جمهوريه، پاڪستان“ جي تعريف، تعارف ۽ دستور العمل ۾ - يعني ان جي آئين ۾ - جيتوڻيڪ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جا نالا ناهين آهن، تڏهن به سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جتي اڳي هيون، اتي اڄ به جيئن جو تئين موجود آهن - سچ جي وجود کان انڪار صرف اکين کان سڃاڻي ڪري ٿا سگهن. ٻئي ڪندي، ”شرف به اسلام“ ٿيڻ سان شخصن جا نالا به بدليجندي ٻئي ٻڌا ۽ ڏسيا هئا - هر ملڪن ۽ قومن جي نالن جو متبع به لازمي آهي، تنهن ڪالهه جي خبر هو هاڻي ٻئي اٿئون! ”اسلامي جمهوريه، پاڪستان“ جي مغرب واريءَ اک جو نور اڏو، ۽ مشرق واريءَ اک جو سُور ٻنگل ٻاشا - جيڪڏهن باقي سندس ڪنهن ڀاڱي جي رهواسين کي وڃئون ڪا ٿين پنهنجي ٻولي عزيز آهي، ته هو ان جي پاڻ حفاظت ڪن - تنهن ۾ ڪنهن کي ڪوبه اعتراض ڪونهي! خداوندانِ مملڪت خداداد جا واقعي اهي لڪ لائق آهن، جو اسان کي اهو حق عنايت ڪيو اٿن، ته هن نفسا نفسيءَ واري زماني ۾ ڪير نواج ڪنهن جا حق تسليم ڪري! ساڻو ساڻو، ڪڇڙو ڪڇڙو ڪاهه ته صرف چيچي ۽ لٽڙ لائق هوندو آهي. پوءِ جنهن ٻوٽڙي جون پاڙون محض مٿان مٽيءَ ۽ اٽڪيل هونديون، اهو هڪڻي چڪ ۽ هڪڻي لت سان اڪلجي ٻاهر نه آچي هوندو ته ٻيو ڇا ٿيندو! البت جنهن جون پاڙون زمين ۾ پختيون ڪتل هونديون، سو هزار چيچن ۽ مڇين کان پوءِ به پاڻ کي مڙيوئي تير بچايو هوندو، جيترو وري سندس مورچن جا ڏينهن موٽي اچن. هن سلسلي ۾ هڪڙو گفتو دل تي ٿري آيو آهي، سو اڳو پوءِ پنهنجن عزيز پڙهندڙن کي ٻڌائي ڇڏيون ته بهتر انگريزن جي صاحبيءَ

۾ بهارڙي جي ڪنهن ٻئي مڙس جي ڪچهري ۾ ڳالهه اچي نڪتي ته ”گورن سنڌ پيلي بنهه چٽ ڪري ڇڏي“ ٻئي مڙس تنهن تي ورندي ڏني، ”اها گورا آهن گڏهه۔ اسين آهيون ڊپ، هنن کي ڇرتدي آهن حال؛ پنهنجون پاڙون آهن ٻاٿار ۾۔ سو اسين اڳئين کان اڳرا، سدائين ساوا ٿيا، بهاريا پيا هوندا اسين ا ٻولين ۾ پيڻائن جو مثال پڻ اهوئي آهي۔ جيڪڏهن سندن پاڙون بنهه لڪريءَ تي پيل آهن، ته هو اچي هڪ ئي جهولي، هٿ جي هڪ ئي ڏوه سان پاڙن موڏو پٽجي اماڻڪ اچي ٻاهر سڪيون، پر جيڪڏهن سندن بنياد آڏول ۾ برجستا آهن، ۾ سندن آڏاوت مضبوط ۾ مستحڪم آهي، ته هزار انهن جي ڪيرائڻ جي هڪو ڪوشش ڪري، سواءِ پنهنجي مٿي پوئڻ جي هن کي ٻيو هڪجهه به ٻڌڻ هڪين هوندو۔ سنڌي ٻولي ۾ سنڌي ثقافت به هڪي ڏينهن آڏ جون چيزون ڪينهن۔ دنيا جي قديم کان قديم ۾ عظيم کان عظيم ثقافتن ۾ ٻولين جي صف ۾ کين امتيازي جڳهه حاصل هئڻ جو بجا فخر آهي۔ جيڪڏهن پاڪستان جي صاحب مشرق ۾ صاحب مغرب حضرات جي في الحال منجهن هڪا اڪائي ٿي ٻڌي، ته ان ۾ انهن صاحبن جي پنهنجن ئي شڪي ۾ شوم نگاهن جو تصور آهي۔ سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو وجود سندن نظر قبض اثر تي منحصر نه آهي۔

۾ پور

سنڌي ٻوليءَ کي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به سرڪاري سرپرستي نصيب ڪانه ٿي آهي۔ منڍ کان وٺي، هيل تائين دنيا جي ٽن عظيم ٻولين۔ عربي، فارسي ۾ انگريزي۔ جي مڪمل معڪوميت ۾ رهي هڪري به، سنڌي ٻوليءَ جو پاڻ کي زندهه رکيو۔ نه رڳو زندهه رکيو، پر ادب جو بي مثل ۾ لائني خزانو پاڻ وٽ پيدا ڪيو۔ اهو اسان جي ٻوليءَ جو تحقيق هڪ امتيازي ڪمال آهي۔ صدين کان هو، سس سس هاڻي وڃي سنڌي ٻوليءَ کي هڪ جهڙي تهڙي پنهنجائپ واري واپو۔ منڊل ۾ سڪ جي ساهه کڻڻ جو وجهه مليو هو۔ پر ڏنگيءَ چال واري آسمان کان سندس اها به خوش بختي سٺي ڪهن ٿي۔ ۾ پيار ۾ پرورش وارو اهو هٿ، جيڪو ڏانهس وڌيو ٿي اها سس هو، تنهن کي زورن زوريءَ جهلي، مروڙي، ٻيچي مرڳوئي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو ويو۔

۔ سرجي قان سور، سامائي قان سڪ ويا

اهي پيئي سور، نمائيءَ نصيب ٿيا ۔ شاه

اها صورت حال سنڌي ٻوليءَ لاءِ تحقيق ڪا نئين چيز ڪانهي. ۽ پنهنجي
 زندہ رهن جي حق ۽ صلاحيت کي هميشه لاءِ ثابت ڪرڻ خاطر انهيءَ آخرين
 آزمائش مان به شايد سنڌي ٻوليءَ کي گذرڻو هو. پر هن تازه ترين آزمائش
 جون ڪي خصوصيتون آهن، جيڪي اسان جو خاص ڌيان لهڻ: پهريون ته اڳين
 زمين جي ڀيٽ ۾ اڄ ريڊيو، سينيما، پريس، سڪول، ۽ حڪومتي سرشتي جي
 هم ڪريءَ وسيلي ڪنهن به ٻوليءَ کي جيڪڏهن پنهنجي ناهوڏن، ته به ايتري قدر
 ته ٻوڙي ۽ ڇپائي، بي حس ۽ نسته ضرور ڪري سگهجي ٿو، جو ان جي هٿ
 يا نه هٿ ۾ ڪو خاص فرق نه رهي. ٻيو ته پهريون پهريون ڀيرو هائي، مفاد پرست
 عناصرن طرفان ”وطن“، ”قوم“، ۽ ”مذهب“ جا جذباتي نعرا سنڌ ۽ سنڌي
 ٻوليءَ جي مخالفت ۾ دليلن طور استعمال ٿيڻ شروع ٿيا آهن. حالانڪ سنڌ مان
 محبت پاڪستان مان عداوت جي برابر نه آهي، سنڌي قوميت کي پاڪستاني قوم
 جو هڪ مستقل وجود رکڻ وارو ترڪيبي عنصر ڪري موچ پاڪستاني تحريڪ
 جي ڪنهن به بنيادي اصول جي خلاف ورزي ڪانهي. ۽ ظاهر آهي ته ڏاڍن
 جا ”مذهب“ متعلق مفهوم خاص پنهنجي مطلب مطابق ٿي هوندا آهن، وره
 اصولو ۽ صحيح اسلام دنيا ۾ رنگ، نسل، ٻوليءَ، ملڪ، قوم وغيره جي
 ڪترپي کان نه برابر، پر انهن جي ڪثرت کان هرگز خائف نه آهي. هيءَ ڳالهه
 به بگهڙ ۽ گهٽي واري ٿي چئي. هاڻي وهندو مٿان کان ٿي اسان ڏانهن اچي، ته به
 هاڻيءَ کي وڪاڙڻ ۽ لڙائڻ وارا الزام آهي ئي اسان تي!

هن پس منظر ۾. جڏهن سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي ئي ديس ۾ هڪ ڀيرو وري
 يگانن وانگر رهن تي مجبور ڪيو ويو آهي. اهو خالص اسان جيئن ڄاڻين
 سٺ لک سنڌي ڳالهائيندڙن تي ئي منحصر آهي، ته پنهنجي ٻوليءَ سان ڪيتري
 قدر ٿا پنهنجي سر جا سودا ٺاهيون. هرڪا وچ پنهنجي ڪلي سارو ڪڍندي
 آهي: تنهنڪري، جيستائين اسان جي سنڌ کي وري صوبائي خودمختياريءَ جو
 درجو حاصل ٿئي، تيستائين، سنڌيءَ لاءِ الهندي پاڪستان جي سرڪاري
 ٻولين مان ”هڪ سرڪاري ٻولي“ هئڻ جو درجو حاصل ڪرڻ اسان جو فرض به
 آهي ۽ حق به. ساڳئي وقت اسان کي پنهنجي ٻوليءَ جي هم ڪري ترقيءَ ۽ ترقيءَ
 لاءِ ٻين پنهنجو پاڻ تي ئي ڀاڙڻو آهي، ۽ ڏسڻو آهي ته اسان جون سموريون علمي

۽ ادبي ضرورتون آن جي ٿي معرفت جيئن پوءِ تئين زياده بهتر ۽ مڪمل انداز ۾ اوريون ٿينديون ٿيون رهن. انهيءَ ڏس ۾ اسان جي سمورين ڪوششن جو بنيادي اصول هيءُ ئي هئڻ چڱائيءَ ته سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻي کان گهڻا ۽ بهتر کان بهتر ڪتاب، مستي کان مستي اڪثر تي ميسر ٿي سگهن، ته جيئن اسان جي سونهاريءَ سنڌ جي شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ، گهر گهر ۾ علم دوستيءَ ۽ ادب نوازيءَ جي هڪ اهڙي زندگيءَ-بخش فضا قائم ٿي وڃي، جيڪا بحال ۽ هر زماني ۾ ترقي يافتہ ۽ مهذب ماڻهن جو هڪ امتيازي نشان بڻي رهي آهي. جيڪڏهن علم ۽ ادب وائڻي انسانن جي ذهن ۽ روح جي پاڪيزه ترين خوراڪ آهن، ته پوءِ اسان جي ذهني سجاڳيءَ ۽ روحاني سچنديءَ لاءِ لازمي آهي ته گهٽ ۾ گهٽ اسان جو پڙهيل طبقو انهيءَ خوراڪ کان ڪڍڻ ۾ محروم نه رهي. هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ جهڙي آهي ته اهو علم ۽ ادب جيڪو پنهنجي مادري زبان معرفت حاصل ٿئي ٿو، سو زياده گهرو، زياده پائدار، ۽ پاڻ لاءِ توڙي پنهنجي قوم لاءِ زياده مفيد ثابت ٿو ٿئي.

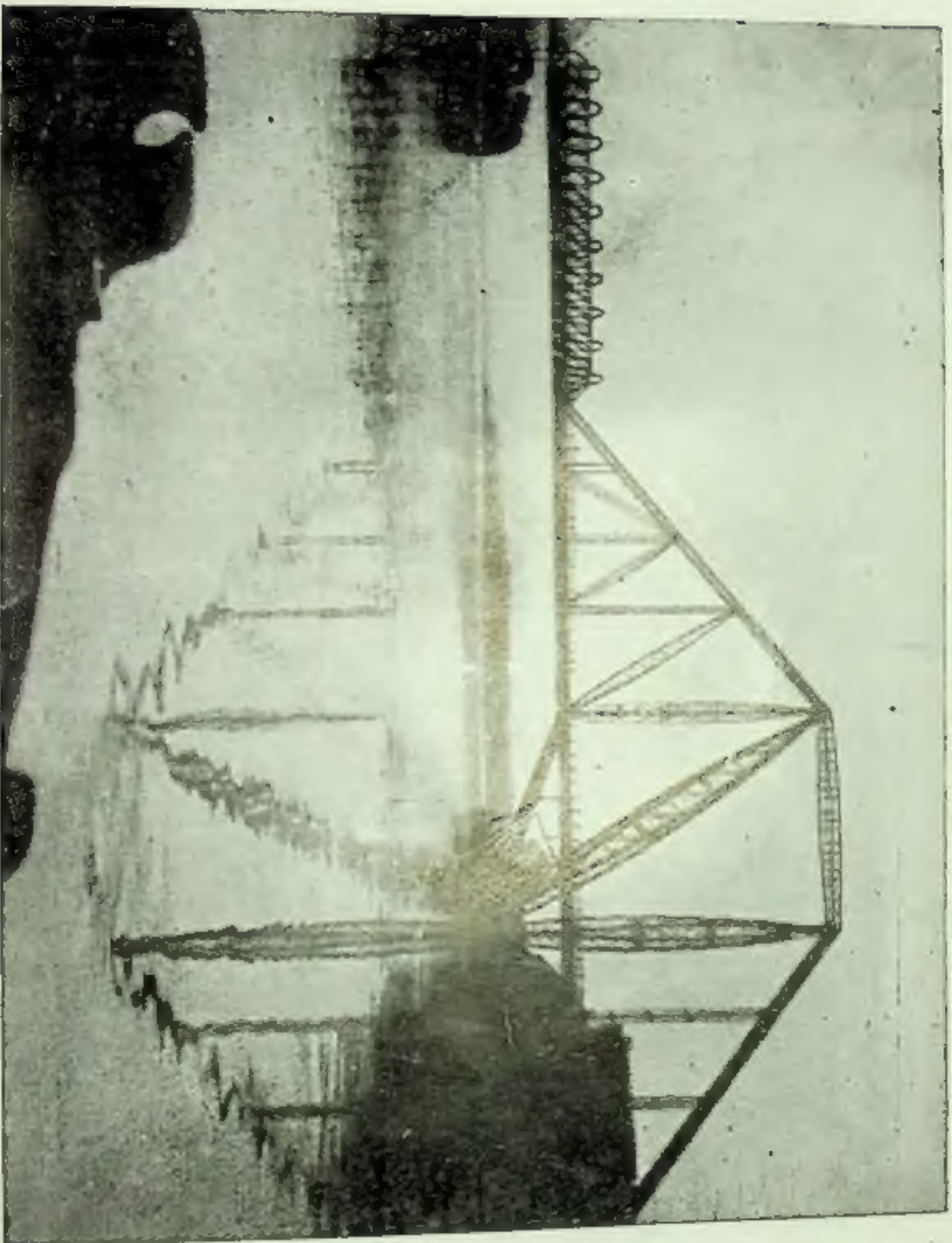
ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي سرمايي کي وڌائڻ لاءِ ظاهر آهي، ته ڪتابن جا لکندڙ، ڪتابن جا شايع ڪندڙ ۽ ڪتابن جا پڙهندڙ ٿيڻي جڏهن گڏجي ڪم ۾ هڪ وجهندا، تڏهن ئي ان ۾ ڪاميابي حاصل ٿي سگهندي. ڪتاب لکيا ۽ وڃن، شايع به ڪيا وڃن، تنهن هوندي به جيڪڏهن انهن جي خريد ڪرڻ وارا ۽ پڙهڻ وارا جيئن پوءِ تئين زياده تعداد ۾ پيدا نه ٿيندا رهندا، تيئن قوم جي بيداريءَ جي رفتار ۽ ان جو دائرو هميشه محدود، تنگ ۽ سست ئي رهندو. تنهنڪري، هر پڙهيل سنڌيءَ تي سڀ کان وڌيڪ ”اڄ“ لازم آهي ته جيترو به هن جي وس ۾ هجي، هو گهڻي ۾ گهڻا سنڌي ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون خريد ڪري؛ انهيءَ لاءِ جيڪڏهن هر شخص پنهنجو پاڻ تي، پنهنجي پيدائش آهر هڪ ماهوار يا سالياني ”ٻولي ٽئڪس“ لاڳو ڪري ڇڏي، ۽ تنهن سان گڏ اٽل رسوخ وارا صاحب جيڪڏهن پنهنجي پنهنجي ڳوٺ، شهر يا محلي جي علم دوست ماڻهن سان گڏجي ننڍيون ننڍيون لئبرريون قائم ڪن- جيئن سڄيءَ سنڌ ۾ اهڙين هام لئبررين جو گويا هڪ چاروچائي وڃي- ته سنڌ ۾ هڪ ئي وقت ڪيترا ڪتاب اخبارون ۽ رسالا ڪهي سگهن ٿا، ۽ پوءِ ڪتابن جا ڇاپيندڙ ۽ لکندڙ پنهنجو ايترو قدر ۽ ايتري همت افزائي ڏسي، ڪيترا وڌيڪ ۽ ڪيڏا اعليٰ پامي جا ڪتاب

*میںڈ جو حکومتی براج
 *کئی سکائی کائنہ، پھر پتلہ بوزین! - شاہ

- رود چري واري مل

”مهراڻ“ جي ماڻ

لکي مڱهن ٿا ۽ شايع ڪري سگهن ٿا، ۽ اهڙيءَ ريت سنڌي ادب جو باغ
ڪهڙيءَ تيز رفتار سان چوڌاري سرسبز ۽ شاداب ٿي سگهي ٿو۔ تنهن جو اندازو
هرڪو سمجهدار شخص آسانيءَ سان ڪري سگهي ٿو۔

لوڪ ادب

مٿي چئي آيا آهيون ته اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي ادب جون ٻڙون ڀاتار
۾ آهن۔ ٻوليءَ جي ڳالهه چڱيءَ ريت ادب ڏانهن جيڪڏهن ڏسجي ٿو، ته به اسان
جو ڪلاسيڪي ادب، دنيا جي سڌريل کان سڌريل ٻولين جي ڪلاسيڪي ادب
سان خوشيءَ مان ڀيٽ کائي سگهي ٿو۔ هيءَ به حقيقت آهي ته اسان جو ڪلاسيڪي
ادب جهڙو ڇهجي پڌرو ٿي چڪو آهي، گهٽ ۾ گهٽ اوتروئي اڃا قلمي حالت
۾ موجود آهي، جو اڃا چيائينءَ جي زبور سان سينگارجي، اسان جي هٿن تائين پهتوئي
نه آهي۔ تنهن کان سواءِ اسان جو لوڪ ادب، جنهن ڏانهن اڃا ڪنهن پورو مڱهن
ورائي به ڪين ڏٺو آهي، هڪ ٻي ڪار بهر وانگر اسان جي اکيان هالي به پکڙيو
پيو آهي۔ يورپ جي لئٽويا رياست، جنهن جي آدمشماري اڄ به ڪل ويهه لک
س اهي، جيڪا ارڙهين صديءَ جي آخر تائين جرمنيءَ جي غلام رهي، جنهن
جي ماڻهن ويهين صديءَ جي شروع ٿيڻ تائين به ان ڳالهه کي هڪ خواب ٻئي
سمجهيو ته منجهن ڪو اهڙو شاعر پيدا ٿيندو، جنهن جو نالو ۽ جنهن جا نغما،
سندن ننڍڙي ملڪ جون ننڍڙيون سرحدون اورانگهي، ڪڏهن وڃي ٻاهر يورپ
جي ڪنن تائين پهچندا۔ انهي ملڪ جي اديبن پنهنجي لئٽوائي ٻوليءَ ۾، آزاديءَ
کان پوءِ تقريباً پنجاه سالن جي مختصر عرصي ۾، رڳو پنهنجي لوڪ ادب جا ٽي
جملي به لک اسي هزار لوڪ گيت ۽ پنجوڪ هزار لوڪ داستان ۽ لوڪ ڪهاڻيون
جمع ڪري ورتيون آهن۔ انهيءَ هڪڙي مختصر مثال مان اسان جا سنڌي اديب
۽ عالم آسانيءَ سان اندازو لڳائي سگهن ٿا، ته اسان جي قديم سنڌ ديس ۽ ان
جي قديم سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ اسان جي ”اڻ پڙهيل“ عوام وٽ پنهنجي لوڪ ادب
جا ڪيترا نه بي مثل ۽ بي شمار خزانو موجود هوندا! حقيقت هيءَ آهي ته جيئن
جيئن تعليم وڌندي ويندي آهي، تيئن تيئن ماڻهو پنهنجي حافظي تي زور گهٽ ڏيندا
آهن۔ ۽ حافظي تي هو آخر وڌيڪ زور به ڇو ڏين، جڏهن انهيءَ طاقت خرچ
ڪرڻ ڌار ان تي اهو ذخيره وٺڻ مڪتان جي صورت ۾ موجود ٿي ٿو وڃي۔
تنهنڪري، وڌندڙ تعليم جي ٻين مفيد نتيجن سان گڏ، انهيءَ هڪڙي نتيجي کي

۽ خيال ۾ رکندي (جنهن موجب ماڻهو پنهنجي ادب کي پنهنجن سين ۾ محفوظ رکڻ پدران ڪتابن ۾ محفوظ رکڻ وڌيڪ مناسب سمجهندا آهن) اهو لازم بهجي ٿو پوي، ته اسين انهي آگاهه لوڪ ادب کي گڏ ڪري، ڪتابي صورت ۾ آڻيون، ته جيئن اهو ضايع ٿي وڃڻ کان هميشه لاءِ بچي وڃي. لوڪ ادب، هڪ ڳالهين، قوم جي قديم تاريخ جو سرچشمو آهي. ملڪ جي قديم تهذيب و تمدن، رسم و رواج، قومي زندگي جا لاها جاڙها، ماڻهن جي دلين جا اوڙلي اسگ ۽ جذبا، سندن خواهشون ۽ اميدون، ۽ سندن روزمره جي معاشي ڪشمڪش ۽ سماجي جدوجهد جا دل اپاريندڙ داستان. سڀ ان ۾ موجود هوندا آهن. انهن ڳالهين سبب، لوڪ ادب ملڪ جي ٻولي ۽ ادب جي عمارت جي پنهنجي پيڙهائين پٿر مثيل آهي. خود ٻوليءَ جي حسن بيان ۽ ذاتي تاثر جو تقريباً سمورو دارومدار سندس ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ادب تي آهي. پنهنجي ٻوليءَ ۽ سندس ادب جي هن بنيادي پٿر کي اسان جيڪڏهن هڪڙي ڇنڊي، ڦوڪي، صاف ڪري، ڪتابي صورت ڏيئي مطر عام تي آڻي ڇڏبو، ته اهو اسان جو پنهنجي پاڻ تي ٿوري پنهنجن ايندڙ نسلن تي واقعي هڪ عظيم احسان ٿيندو. جيتوڻيڪ اهو فرض اسان سڀني تعليم دانن تي آهي، پر اسان جي سنڌي اسڪولن جي استاد صاحبن کي هن ڳالهه لاءِ وقت به آهي ۽ آسانيون به آهن. تنهنڪري، اسان جي انهن صاحبن کي خاص طرح گذارش آهي، ته هو پنهنجي هن ادبي خزانن کي ٽاهو ڏيڻ کان پوءِ لاءِ اڳتي وڌڻ، ۽ جتي به هجن، اتي اهي اسلامي مائڪ گڏ ڪندا رهن. ”مهراڻ“ جي هن پرچي ۾ سنڌ جا ڪجهه لوڪ گيت ۽ هڪ لوڪ ڪهاڻي پيش ڪري رهيا آهن. اميد آهي ته اسان جي پڙهندڙن کي اهي ڇيڙون پسند پوندون، ۽ آئنده وڌائين لوڪ ادب جون ليون ليون ۽ بهتر کان بهتر ڇيرون اسان وٽ اشاعت لاءِ پهچندون رهنديون.

ترجما

سنڌي ٻولي جديد نثري ادب ۾ جيڪي مو لائجي آهي. خاص طرح، جديد سماجي ۽ طبقي علمن جا ڪتاب ان ۾ ايترا گهڻا ۽ ايڏي معيار جا موجود نه آهن، جو هڪ چڙو سنڌي پڙهيل شخص، پنهنجي سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي ڪتاب پڙهي، انهن علمن کي خاطر خواه حد تائين حاصل ڪري سگهي. ظاهر آهي ته اها اوڻائي حال في الحال ٻين ٻولين تان ترجمي ڪرڻ سان ئي پوري ٿي سگهي ٿي. نه فقط علمي ڪتابن جا ترجما، پر خالص ادبي ڪتابن جا ترجما پڻ اسان جي ٻوليءَ کي پوري

تقويت پوڄائي سگهن ٿا. نهايت افسوس آهي، جو ترجمي جي ڪم کي اسان جا ڪيترا لکڪو ۽ پڙهندڙ گهٽ نظر سان ٿا ڏسن. ڪيترن کي ته ائين به چوندي ٻڌو ويو آهي ته ”ترجما فقط اهي ٿا سگهن، جن وٽ پنهنجي طرفان پيش ڪرڻ لاءِ ڪجهه به موجود هوندي.“ رڳو ٻين جي لکڻين کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ نقل ڪيو، ٻيا سستا اديب ۽ عالم پنجن چاهين!“ ترجمي جي سلسلي ۾ اسان جا اهي خيال ثابت ٿا سگهن ته اسان وٽ علمي شوق ۽ شعف جي ڪثرتي نه افسوسناڪ ڪمي آهي! مترجمن کي ٻين اديبن ۽ لکڪن جي ڀيٽ ۾ گهٽ سمجهڻ وارا دراصل پنهنجي ئي ڪم علمي ۽ محدود ذهنت جو اظهار ڪندا آهن. اڄ به دنيا جي ڪنهن مڏريل کان مڏريل ٻوليءَ کي به ڇوڪڙن وٽ لڳي ٿو ته ان ۾ هر سال سؤن جي تعداد ۾ ڌارين ٻولين جا ڪتاب ترجما ٿيندي ٻيا ڏسجن. ۽ اهو ترجمي جو ڪم ان ٻوليءَ جا وڏي ۾ وڏا اديب پنهنجن هٿن سان پاڻ ٻيا سگهن. اسان جي سنڌي ٻوليءَ لاءِ ته اڄ قريبن قريبن اهو هڪ حياتي ۽ موت جو سوال آهي ته ڇا ته ترجمي وسيلي ۽ ٻين ٻين ڪوششن سان ۽ ترقي ٿي ڪيس علمي ۽ ادبي نقطي ٺڪراءُ کان پاڻ لاءِ هر طرح هڪ ڪارآمد ٻولي ٻڌيون، ڇا ته سندس ملڪهون جي مرضيءَ موجب، ڪيس فقط هڪ گهريلو ٻولي بڻائي ويهي رهون. تنهنڪري، اسان سان اهي جن کي ڌارين ٻولين جي ڄاڻ جو شرف نصيب آهي، تن تي لازم آهي ته هو انهن ٻولين جي حاصلات سان، پنهنجي ذاتي پسنديءَ موجب، هميشه ڪجهه نه ڪجهه پنهنجي سنڌي ٻوليءَ کي عنايت ڪندا رهن. اسان کي يقين آهي ته اهڙيءَ طرح جيڪڏهن اسان جا اديب ۽ عالم پنهنجي ٻوليءَ جي ذاتي خزانن کي جمع ڪرڻ سان گڏوگڏ، ڌارين ٻولين جي شاهنشاھن مان به ان کي مالا مال ڪندا رهندا، ۽ ساڳئي وقت اسان جا پڙهندڙ به جيڪڏهن سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن کي خريد ڪرڻ ۽ پڙهڻ پنهنجو عين فرض ڪري سجهندا، ته پوءِ سنڌي ٻوليءَ ۽ سندس ادب جي مستقبل متعلق اسان کي زياده فڪر مند ٿيڻ جي ضرورت ناهي ته رهندي. تنهن کان پوءِ ڳالهه رهندي ملڪ جي آئين ۽ ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جائز مقام جي ۽ اسان مختصر قسري انسانن جا پنهنجي عارضي خواهشن مطابق ٻڌايل اڻپورا آئينن کي لوح محفوظ تي اڪريل اعمال ناسا ته ڪين آهن، جو بدلجي نه سگهن! جيئن سنڌ وٽ پوئتي جو حصو آهي تيئن وٽ پوئتي ۾ ۽ جڏهن سنڌ ٻيهر هڪ جدا صوبو

ٻئي، تڏهن سنڌ ۾ - اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻولي ٿي رهڻ جو بنيادي حق آهي، جنهن کان دنيا جي ڪا به طاقت ان کي گهڻي وقت لاءِ محروم نٿي رکي سگهي - ان جو اسان کي يقين آهي.

اسان جو ٽئون سال

”مهراڻ“ جي ٽئين دور جو ٻيو سال هن پرچي مان شروع ڪري رهيا آهيون. - اميد اٿئون ته ”مهراڻ“ جا محترم اديب ۽ پڙهندڙ جيئن هيتري ٿاڻين ”مهراڻ“ کي پنهنجو سمجهندا هجي، تيئن اڳتي به ان کي پنهنجو سمجهندا ايندا. هن سال کان ”مهراڻ“ جو ساليانو چندو اٺن روپين مان وڌائي ڏهه روپيا ڪرڻو پيو آهي. - ان لاءِ اسان جا عزيز پڙهندڙ اميد ته اسان کي معاف ڪندا؛ رسالي جي مخالفت ۽ ڇپائيءَ تي خرچ ڪڪه پاسي، ۽ رجسٽر ٽپال رستي پڙهندڙن ڏانهن جو رسالي جي ڪاٺي موڪليون ٿا، انهن جو خرچ ٻئي پاسي؛ رسالي مان اسان کي مالي فائدو پنهنجو ڪونه ٿو ٿئي. - اها ڳالهه اهڙي نه آهي، جيڪا چئي ٻڌائجي. - جن رسالا پاڻ ڇاپرايا هوندا، يا جن کي ٻين رسالن مان اسان جي ”مهراڻ“ کي، قيمت جي لحاظ سان به، پيش جو موقعو مليو هوندو، تن لاءِ اها ڳالهه پنهنجو پاڻ ظاهر هوندي. اسان کي اميد آهي ته اسان جا پڙهندڙ اڳئين وانگر ٽئين سال جو هيءُ ٽئون چندو پري اسان جي هٿ افزائي ڪندا. ۽ پنهنجن ٻين دوستن کي به ”مهراڻ“ جي خريدارن بنائڻ جي ڪوشش فرمائيندا رهندا.

- ۱۰۰ ج

پڪيءَ جي ڀڪار

تازو تري آچي ٿو دل ٿي آهو ڏسائون،
جنهن ۾ اڏيو آجهو سون، آزاد آشيائون،
لاسن ٿي لوڏو منهنجي، شاخن تي شادمانو،
مڻهن کڻن کڻن ٿي، منهنجو هو غاص گانو،
موجود ۽ ميسر هو سِرُ آسماني،
چهرِي مان ٿي خوشيءَ جي نروار ٿي نثاني.

سهڻو صبح سٺو سون گلزار ۾ گذاريو،
سڪڙين کي هيرَ ايندي ٿي تن مان آڏاريو،
لاڙڪه کڻن ٿي کي مڻهن ساڪ ٿي ڏناريو،
ڌرتيءَ جي فرش کي ٿي سڙيءَ کڻي سناريو،
منهنجو آڻ، آڏڻ هو منهنجي وڏي ور سان،
خوش هوس منهنجي پَر ۾ گند گندگداري کور سان.

ڪاٺي نه ٿوت منهنجو ٿورن ڪڇن ڪڇن ٿي،
آزاد ٿي وڃي جي ويهي رهان وٺن ٿي،
ڇوڪري لڏ ڇوڪر منهنجي شايد هوي مڻ ٿي،
خوراڪ آه غامي گهائڻ چڱين گهڻن ٿي،
ولندو وٽان خوشيءَ سان مٿي هوا چن جي،
سون کي پٺي پاري منهنجي پيرن وطن جي.

وڇوي وطن وٽر ڪڍڻ هي حال ٿي رهيو آ،
دل هر کي بي رهيو آ، هر دل کي بي رهيو آ،
جهڪس هي جسر جنمي بي جان جي رهيو آ،
هڻن هڻن بنا ٻيو باقي نه ڪي رهيو آ،
پري جو پيد سون نه سوين جو ساڳ ناهي،
هيءَ دانهن آهي دردي، آلاپ راک ناهي.

آجو رهي ٿو ماري ڪيئن پاڻ سَوج مائي،
 لوڪن نه مون هڪي ۽ تي ٿو ترس ڪو به آئي،
 آزاد جنهن گذاريو سو قيد مان نه چالي،
 باندِيءَ جي حال دل جو باندِي رڳو پوڄي،
 آزاد مون کي ڪر تون او قيد ڪندڙ مائين ا
 مون بي زبان جي "پوس" آس ڪٿ مڏائين ا

جڳس ڪم سَندار، جونا ڏٺا جهڏين،
 ڪلن سڀ مقام، ساهيڙيون ۽ سرتيون.

ڏيکي، پسي ٿو ڪي، ٿرڪي، ٽڪر ۾ پئي،
 آچڻو آچڻو، "آگلي"، چئي ليلا ڪي لوڪي،
 آندڙ اڍالڻ سين، ساڙي ڪيائين سوڪي،
 ٻالاڻڻ جو ٻوڪي، وٺو ويچارِي وسري.

هيس هندورن ۾، پيپير ڪانه پروڙ،
 مڻهي سنڌي ماسري، ڪو جهي وڌيس ڪوڙ،
 ساڻها ٿيس سور، وٺو وٽي وٽها

پیت

شیخ "ایاز"، لطف الله بدوي، مہر و خان "موج"، شاهنواز "عارف"، امداد عباس "فدا"،
احمد الله "اسد".

کافیون

"یکس" فقیر رحمہ، مخدوم غلام نبی "ہیلڈو" رحمہ، بدل فقیر رحمہ، صاحب نو شاہ رحمہ،
حافظ شاہ رحمہ، صوفی نور محمد فقیر رحمہ، مرزا تلچ بیگ رحمہ، فقیر غلام علی "مسرور" رحمہ،
طالب المولای، سردار علی شاہ، امداد عباس "فدا"، عبدالرحیم "عبد" جولیجو، نارائن
"شیام"، لطف الله بدوي، حافظ محمد احسن، "پردہ" منڈی، "شیر" نکڑائی، رشید احمد "رشید"
لاہاری، غلام محمد "گراسی".

گیت

"تنویر" عباسی، گوردن محبوبائی، شیخ "ایاز"، عارف المولای، "پردہ" منڈی.

لوک گیت (ٹر جا)

ر. ع. ڈیلانی.

نظم

"تنویر" عباسی، "نباز" ہایونی، گوردن محبوبائی، عبدالکریم "گدائی"، گوہند پائی،
عبدالقہوم صائب، اوجن دیتار، محمد عثمان.

ڈیون طرزون

ہری "دلگیر"، "تنویر" عباسی.

غزل

علامہ احمد الله "فدا"، مخدوم محمد ابراہیم "صوفی"، مراد علی "کاظم"،
"بشیر" موریائی، "تنویر" عباسی، شیخ عبدالعلیم "جوش"، نارائن "شیام"، حیدر بخش جتوئی،
ہری "دلگیر"، طالب المولای، "احسن"، "خواب"، "اسد".

قطعا

رباعیون

قصیدو

شیخ "ایاز".

"گوردن" محبوبائی.

"الیں" مہری.

ادب لطیف

آزاد نظم

جہانمندان پائی، گوہند پائی.

"بشیر" موریائی، شیخ "راز"، "مصطفیٰ" جتوئی.

”جيڪا قوم پنهنجي شاعرن کي پوري ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهي، سا نه فقط ڪنن کان پوڙي آهي، پر خود سندس زندگي عظيم خطري ۾ آهي. ڪوئل جي ”ڪوڪو“ برابر ان جي گذري وڃڻ کان پوءِ به فضاڻن ۾ گولجندي رهندي آهي، پر جيڪو روحاني اسنگ اسان کي اها ”ڪوڪو“ ٻڌرائي ٿو، ان جي سهاري ته اسين جيون ٿا! پوءِ دلين ۾ اهو اسنگ مري ويو، ته زندگي موت سان نه ٿي ته ٻيو ڇا ٿيو؟“

(- گمنام)

ڇپڻ

شيخ اياز

جاگ پتائي ڪوٽ، سنڌاري ئي توکي مڙي؛
مٿن ٻيون مارڻيون، ٿاڀو آڻي ڪوٽ؛
اڄ تڏهجي اوت، ڏاڍن کي ڌاري ڇڏيون.
ڏهه ٻڌهه ٿيا، ٻڌهه ڏهه؛
آيا ڪهر ٻه اوڀا، اڪري ويا ٻه؛
ٻارا ٻه، والاري ويا سنڌاري.

جيئون ٿينجي چند سان، مرون تون سان ماڻا
گول ماڳا نه سنڌاري، وري ورندي واءِ
جرمن ٻيون چندريون، تن من آهي تاءِ
تون نه لونڊ منجهه لڳاءِ، سڀ کي آساليه جو.

لطف الله بدوي

رڌڻ جي ڀاءُ

مٿس جي مٿ تي، لڳي ڏم ڏمال،
مڙي گو سڙهين کي، ڪڍي مرد ڪلال،
هليا اهو مٽي، هتي قرب ڪمال،
چڙي قبل مقال، حاصل ڪيو حال کي.

وڪي وڙه ڪاڏين، گو سائي وراهي،
آهي ڪر آهي، جو ڏيئي سر سودو ڪري

ويا سي سر وڇ، جن سودو ڪيو ٿي سچ جو،
انهن ڀئين سچ ٿي، اڄ مرد نه ٿي ڪو،
راتيان ڏينهان وو، ساري سوويه مرد سي

ماڻهو انهيءَ مٿ جا، مٿا مرد مٿر،
انهن وانهن جا، اڄ به سترها ستر،
دانهه ۽ دلير، آجا هئا اُڀر کان.

تن سامن سڳورن سان، هو سدا هليڏو سياڻڪ،
آڏو تن اندور، هڪو وره جو ويراڳ،
ڏو ٿي منڪن کي، تن لائق ٻيو لاڳ،
پنڪ ٿينهن جي آه ٻيو، اڇي ڏک ڏهاڳ،
محبت وارن ماڳ، الا اڄ نه ٿي هڪڙو

ميو خان ”سوج“ لغاري

پروڪا ڀيرون

جتي ٻه ڀيرون هئا، اڄ آئي اهاڻ،
آهن اهاڻ جا، ٿرڻ ٻه ٿالا،
ڀتن ٿي پالا، ونهن ويجهون جا.

جتي ٻه ڀيرون هئا، اڄ آئي سڄڻ سڄڻ،
هڪن هڪديس ڪوٽ ۾، من نه سونهو سڄڻ،
پانو ڀانئج پڻ، مڏي وڪ نه ٻن ۾.

جتي ٻه ڀيرون هئا، اڄ آئي سڄڻ سڄڻ،
راتو ڏينهان روح ۾، ويجهيا ۽ وڻ،
جهانگيڙا ۽ جوت، ڪڏهن وسرن ڪڍڪي.

جتي ٻه ڀيرون هئا، اڄ آئي سونهن سڄڻ،
پنهاريون پهريو پتون، پڪارن سان پيٽ،
ڀتاريون ۽ پٽ، ڪڏهن وسرن ڪڍڪي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي وس رهائڻ،
وسنهن کي ويجهو ڪيا، ويجهون وٺائڻ،
پٽاريون ۽ پاڻ، ڪڏهن وٺڻ ڪينڪي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي وائي ڇوڏ،
ڪوٺين رهندڙ ڪينڪي، ڇڏي ڇڏي ڇوڏ،
پاروٽن کان ڇوڏ، منهنجا ماروٽون سين.

جتي پر پرون هئا، اڃ منهنجا ات مارو،
پهرائين پرڻ جو، پٽ ۽ بهارو،
وڃن جو وارو، ويجهو وٺائڻ ڏي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي مارو موڙ،
ڪڏهن وٺڻ ڪينڪي، اهاڻا اتون،
هردر هٿين هون، مون کي ماروٽون جي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي مارو مڙ،
ڪن ڪهه پرون پاڻ ۾، ويجهو سي وڃي،
وائي پوهان پري، ملان ماروٽون کي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي مارن ماڳ،
ڪاٺن ڪاڇ خروشيءَ مان، سانگي سگر ساڳ،
واري منهنجي واڳ، مولا ملڪ ملير ڏي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي ڏوٽرا ڏک،
سڪا وٺڻ ساوا ٿيا، مورچا پورا پٽ،
الله ڪارڻ اٿ، ڪڍ پند پائي پند مان.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي ڏک ڏوٽرا،
ماروٽون مڙين ٿيون، چاه منجهان ڇوٽرا،
ڪاٺن ڏڳ ڏوٽرا، ويجهو وٺار ۾.

جتي پر پرون هئا، اڃ هڪا اٿ پرون،
لڳو واءِ واهوند جو، بهڪن ٿيون پرون،
جنن ۾ چرون، وڃن ويجهو چون.

مهران

جتي پر پرون هئا، اڃ آهن پرون اٿ،
لڳو واءِ واهوند جو، روح ويجهو رٿ،
وڏي مان مهت، موڪل ڏي موٽي وڃان.

جتي پر پرون هئا، اڃ وڳي ات واهوند،
پر ۾ بهاريون ڪيون، پريءَ پريءَ بولد،
هالي گهڙي هوند، هتي هڏ ۾ گهاريان!

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي ساوا سين،
منڊائي منهن جا، آهن ٿاڻا ٿي،
راجا هڪري رڻ، ڪٿي آهن ڪوه ٿاڻا

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي لس لالا،
هڪا، پرون چار ٿيا، ساڳين منڊالا،
وٽن وڳالا، مون ري مارو ساڳ ۾.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي لالا لس،
ڪيڏون پيون ڪيڏوٺون، اتي ويجهو ٿي وڃن،
ڪن واهون وس، ماروچا ملير ۾.

جتي پر پرون هئا، اڃ آهن اتي پري،
موڪل ڏي موٽي وڃان، ڪوٽن گهاري هڪري،
هر اهر ۾ پري، منهنجو سڃاڻن سين.

جتي پر پرون هئا، اڃ آهن اتي گاه،
پدن منهنجو بند ۾، ٿيو پڄي وڃي پاه،
هر مون کي آه، اڻ ٿي اهاڻن جي.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي گهر گاه،
مون جيڏيون ملير ۾، ڪيلو پٺن ڪهر،
وڃي واهيان ٿي، سرئين خاطر سورا.

جتي پر پرون هئا، اڃ اتي هڪر هڪ،
ڌارن ڌڻ چيويا، چنن پاسي چيڪ،
هالي گهڙي هڪ، هتي هڏ ۾ گهاريان.

جتي ٻر ٻرون هئا، اڃ اتي ڏٺ ڏٺ ڏٺ،
وٺا مينهن منڊائڻا، ڪڪر ڪارونڀار،
سپاهيا ستار، ڪڪائين ڪڙا ڪڪوت جا.

جتي ٻر ٻرون هئا، اڃ اتي مارن مال،
وٺا مينهن منڊائڻا، ڏا ڏهه ڏڪال،
سالڪيون سان حال، ڪٿي ڪاهو و ملان!

ٻي شاهنواز عارف الموليٰ

سرتيون منهنجي سامهه و، گوندو ڪها گلزار،
ڪستوري خوشبود جي، هيردي ٿي هڪدار،
خزان منجهان ڪٿي پئي، بيشڪ ٻوڏ بهار،
مهر هڪئي سنار، شاني "شاهنواز" تي.

سرتيون منهنجي سامهه و، گوندو ڪها گل،
سرسِي ٿي سرهاڻ ڪٿي، ڦلارها سَوَ ڦل،
هليا حسن حبيب جا، هر هنڌ هاڪون هل،
"عارف" ڪي آسڻ، مليا محبوبن وٽان.

لاڻندي ٿي ٺٺ ٻهرين ڪڇ ٻرين "ڏي"،
جهن سڀاجها گهڻو، سهڻا منهنجا سڀي،
وڻن وه وڻن، "عارف" هجين ڇاڙ.

امداد عباس "ندا" قادري

راتيون روئي سرتيون، سڪندي سج ويا،
اڃائين اکين مان، لرزي ٺوڪ ٺوڪ ويا،
ڪيئن وساريان سي ٻرين، هي اڃي ڇت چوڙيا،
گوندو ڪي گهوڙا، "ندا" منجهه فراق جا.

اڪيون رت روئن، پٺ ڪارڻ ٻرين جي،
آداسي عجيب جون، ٻيءَ ٻر ڪين پسن،
هني هئي پنهنجي حال تي، وارا ڪيو وڻ،
"ندا" ڦٽ فراق جا، سوين سڙ سهن،
هڪيون ڪي ڪين، ٻاريندي ٻريٽون.

ٻر هڪ ٻڪارڻ آهيان، مڪ ٿي سمن ڪڙن؟
هڪ سمن ڇا لکي، ٿنڀ وڃائي لينهن،
ٿلاو ٿنڀاري ٿين، "ندا" ائين فراق و.

سمن سلامت هون، چڱان چڱي ڇين،
اڪيون آڃاڻون ارتيون، ٿلا رت رڻ،
ٻيل ٻوڙ ٻون، "ندا" پنهنجي ٻرين جا.

اسد الله شاه "اسد"

سارڀ ساري رات، اديون هجين ڪي،
ريءَ بهار ٻرين جي، وائي نه هڙو رات،
نوي ڦل مڪا لات، ڪانڪو ڦرين جي.

الله اڃي حال، ڪانڪو ڦرين جو،
سوين ٿڙو سال، ساري سهرين ڪي.

روخان و روتان، ساجن تو ساري،
اڃان حال "اسد" چئي، اهنجي اوتاري،
ماريو ٿو ماري، وره ٿنهنجو وڻها.

کافیون

فقير محمد محسن "بيکس" رحمه

- ۱- لاه مناسب ملو توکي، بيکس سان بهيرواهي،
وہس ہست و ذہن ڏيکاري، گھٹ گھٹ تنهنجائين خماري،
شان وکيو تو شامي!
- ۲- برہ ہست کليو چوڌاري، کائي دلم ڏ کائي ماري،
مند عجائب آئي!
- ۳- ويکو سڻبان پار پمارا، ظاهر باطن نور نيارا،
شاہ مڪري گندائي!
- ۴- وہس مٿائي آيو الہامين، ظاهر "يدل" مرشد مائين،
رکندا خيال خدائي!
- ۵- "بيکس" يوس نين جو لعلو، عشق تون وحدت کي ڪروارو،
عشق عجب الاهي!

مرحوم مخدوم غلام نبي "پنلاڙو" رحمه

- ۱- مظهر "ذاتي" تياہن ظهور، لاز "تقي" ڪجهه ڪار نه آيا،
"انور" عشق اشارا آندا، سڀ سنار هليا هيڪاندا،
"ابا الحق" دا پائس ٿاندا، هر مذهب وچ هو مشهور،
هر هردي وچ هر دم آيا.
- ۲- ڪڪ "ارلي" ڪڪ "اهن" آوي، ڪڪ "تجلي" طور جلوي،
ڪڪ بر هردي "بازار" وڪامي، ڪڪ "قرباني" من منظور،
ڪڪ پرده "پدري" دا پايا.
- ۳- من مظهر تان متعب پوين، وچ ذاتي دي "ذات" سڏوين،
"عبد" دي اولي مول ڏ آوين، مٿان "سري" دا شان شعور،
رک ڪي رمز ردي رنگ لاه.

۴- "وانجن" هر رنگ وچ رنگ بڅانان، کار کرون مکن تو ول ویکان،
 جویان من محبت وچ میخان، هوا هر در حال حضور،
 ماضي مستقبل وي مايا،
 ۵- "پدل" پري هکېل نا توین، تان تکرار جُکبان جُکب جیون،
 هڅون جام ملي دي وون، اهن سکس وچ صاف سحر،
 همن اکین سیر* سڄهايا.

پدل لکیر رح

ور لشي سکديس وس، بار-لهندېس لمل لکن مون!
 ۱- انگ لکړو-تهنجو اکهن، آلا کيئن سيتمان سړا
 ۲- وولېندېس ولکار و، ذه دېندو مون کي دس!
 ۳- کاهيرون بندېس کچ دي، ولسي گورن جو گس!
 ۴- اهندو پاروچو* پدل* چوي، پوندن کو فال ترس!

صاحبذ لو شاه رح

اکړيون هجين سين اړيون-يشک، لاشک لړيون!
 ۱- اکړيون هجب دس لني آهين اداسي-الو.....
 سوز الهسي* و سوزيون!
 ۲- وينديس، وي سيان، ولدر سامهين-الو.....
 مون م* جهلو آهين اړيون، پړيون!
 ۳- ساريو-سرين کي، مهنجي دل کري دانهون-الو.....
 روز اپن لړيون، روح مان جي رڼيون!
 ۴- "صاحبذ نا" سوريين جا، سیر مون حانديا-الو.....
 جن سان هير، جي* جون جړيون!

حافظ شاه "حافظ" رح

جن بېچ پرت جا بايا، سي کتن سکندل سک سهن، واه واه!
 ۱- شوق شريفن مان تيو شامل،
 قرب کال کري تيا شامل،
 هلمر عشقي* و تيا شامل،
 نرتنسون نينهن لوايا، سي تکتو* پاکووت گهن، واه واه!

۱- ٺڳ ٺاموس ڇڏي ٿيا ٺانگا،
 دين دنيا جا ڇڏيئون ساڻگا،
 ٺڪو لا هوني ويا سڀ لاڻگا،
 ٺهون عشق اٿاڻا، ڪيون دلير جو درمن، واه واه!

۲- سڄي ميدان ٻڏو معشوقن،
 ٺڪا ٺهر جهليا مشتاقن،
 چوري چور ڪيو تن ڇوڪرن،
 ڪٽهني ڪهورن ڪڍايا، سي ويچارا ٿيو وتن، واه واه!

۳- ”حافظ شاه“ هدايت تي چي،
 ڪٺر ڪڍا ٿي عادت ان چي،
 عشق عجيب عبادت جن چي،
 ٺن ٺر ڪميت ڪڍايا، سي ٿي واحد وير وٺن، واه واه!

موليٰ خير محمد فقير رح

منهنجي اچڻ جي مقال، مارن پر ڪالهه ڪيائون؟
 سرتين هنسي خيال، جهڪي حال وٺيائون!

۱- ميرا مستهن مارن اڏيا، پويون پکا ۽ پيال - سال چون ڇايون.....

۲- ويڙهيا پنهنجي ويڙهه پر، خوش گهم خوش خيال - لويهون لال رتاهون.....

۳- ٺيس وس ويڙهون جي، ڏسي هڻي جو حال - ڪنڊا پال ڀلايون.....

۴- ”خير محمد“ خوش وٺن وڃن جون، لائون جي ٺان چنجال - ورهون وصال وڏايون.....

شمس العلماء مهرزا قاج بگ رح

سرتيون ساهه سڄڻ ويا سان ڪري،
 ۱- لرندي هوتن ٺهه حيران وٽان،
 ٻڙهندي سوڙ منجهان سببان وٽان،
 مٿي سڏ وري سورمان وري - سرتيون.....

۲- جهڙيون ڇت جهڙهن پنهنجا ڏهر ڪير،
 ڏونگر ڏوري پتون ٽڙهن ٻهر ڪير،
 ۳- روئي وٽ هنجون پنڌ ٻهر پوان،
 ڪٽي ڪاف ڪشالا ڪڇ ڪهان،

۴- اٿي گول گليون پنڌ ٻهر ٻهي،
 وڃي ڪڇ وسن چئي ”فليچ“ ڪهي،
 ۵- سرتيون ڪي ٺهر پري - سرتيون...

فقير غلام مسرور مرحوم (وفات ۱۹۵۴ ع)

ويڙهي وسندا وانجها، تن ڪو ميڙي پائندا،
 بيدل پير آڻاڻا،
 آئين بيدل دي ٻردي، ٻردي ڪون کن دردي،
 ۱- پهر پوڻا ڪان پوڻ ساڻان دي، ولعل فال فقير دي،
 تاجو تيهن تاجير مٽيان، صورت مٽل ٻردي،
 "الله هرو هرو، عو حو الله"
 گيت گايو آڪسپر دي،
 ۲- شاه درانت ڏيڙي ساون، سڳڙي ٺوڙ ڪفر دي،
 حال حقني سارا مڪوسي، ڌڙس وڃي دلير دي،
 واقف رسل نجوم آهوسي،
 چوتلن علم چنر دي،
 ۳- ڪاڻ ٻردي ٺاڪاڻي ساڪون، لال ڪم ڪم ڪم ڪم دي،
 حيدر هوا ڏروٽ ڪها، ڪون ڪون ڪون ڪون دي،
 ميزان معافي آهي شفقت،
 هوئي لال لڏر دي،
 ۴- موج مٽا "مسرور" ڪريندا، سارا سڀر شهر دي،
 لال رياضت گهندا وتندا، جهگ مگ وچ چڪر دي،
 عشق آرائيسي لاهڻ پٺا،
 مٽر ڪٺي ڪون اندر دي،

مخدوم محمد زمان صاحب "طالب الم ابي"

موت مسافر، اڪڙيون اڃا پونا، ويهي رهين منهنجون ڏسي اڳلا پونا،
 ۱- ڏهن لکهي ويا بار واريئي، پٽر جا واريئي ڪونه نهارئي،
 ائين ڪي ڪيون آهن ايڏيون ارڏا پونا.....
 ۲- آڪند اندر ڀر تنهنجي پيارا، ٽڪي پيا توڙي ٽڪندي تارا،
 شل ڪي ورائين ورن وارون واپونا.....
 ۳- جانب جوانيءَ جون ڪجهه پورا ڪالهيون، ڀال جتيءَ واريون چوڪيون چاليون،
 ورور ڏسي آئين اندور آيون.....

- ۳- وس کان وچان تو، دانهون ڪريان ٿو، توکي پڪاري، رهندو رهان ٿو،
آ ته گهرهائون ڀرت مان ڀاپون!.....
- ۴- در تي ڪهڙو ٻالور آهي، جو اڃ آهي سڀاڻي لاهي،
مهل اٿئي من ملي سوڪلايون!.....
- ۵- الر اميدون آهر ايندين، ايندين ته مون وٽ هر دم هوندين،
مولا ڪيندو ڇپ جهنج سڻايون!.....
- ۶- ”طالب مولا“ توکي ماري، روز هنجون پيو هجر ماري،
هئن ڪي لهن ٿيون چاڻي جدايون!.....

سردار علي شاه

- عشق وارن کان پوءِ ڪي سره واريون پاتڙيون،
ساهر سانڍيون جهين سورن سڏيون سوغاڻيون.
- ۱- هيچ مان هوڏي قبوليون قرب وارن ڪٽڙيون،
ڪنڌ ڪورڻ لاءِ جيڪي ٻار لئي مان لائڙيون.
- ۲- ڪيئن پٽلا ورن ڪن واريون آهي گهرائڙيون،
ويجهڙو ويهي پرين جي ٻالهي ٿو پاتڙيون.
- ۳- مون نه ورن ٿيون آهي رس ريز واريون راتڙيون،
ٻار ۾ گذري وڃي جيڪي ٿيون پرپاتڙيون.
- ۴- سور سختيون سالڪن چئن تي چاهي پاتڙيون،
ورم چون ويهي وسايون پوندڙيون پرپاتڙيون.
- ۵- دوست جي ديدار لئي اڪڙيون رهن ٿيون آتڙيون،
ڪه منجهان ”سردار علي“ چئي چام پائس جهانڙيون.

بشير امداد عباس ”فدا“

- جانب جي چنار تان مان مدني مدني-
مدني مدني، مان مدني مدني!
- ۱- لب عقيقي لائن جهڙا، ڏند ٿا جهرڪن موتين جهڙا،
شيرين دهن گفتار تان سان مدني مدني!
- ۲- ابرو سچو جاسف ايراني، ساهر ۾ سرڻ تان قرباني،
چئن ڪيف ڪنار تان مان مدني مدني!

۲- ٽڪن لڪن ڪارا ڪاڪل،	ست ڏسي ٿيا دانا عاقل،
واسهسڪن جي وار	تان مان صدقي صدقي!
۳- چار طبیب سبب ٿڌاري،	دردن ساري دل ويهاري،
ٿيند مڪئي رخسار	تان مان صدقي صدقي!
۴- جانب تان هيءَ جان ٿڌائي،	شان «فدا» ٿيو آن فدا ٿي،
عشق مندي اظهار	تان مان صدقي صدقي!

عبدالرحيم ”عبد“ جوڻيجو

انسان ڪري، ادراڪ ڏئي، تو ٿانءَ کي پنهنجي لهڙي وڌو؛
 هيڪڙ ساهه، ٻيو وياهه ڏئي، هر بند چي تو ڇوڙي وڌو
 ۱- اهو پيڄل ڇو اڙپنگ ٿيو، ان ڏهاج ۾ ڪهڙو ڏنگ ٿيو؛
 ان راز ۾ ڪهڙو رنگ ٿيو، ڇو چارڻ چنگ کي چوري وڌو
 ۲- سا سهڻي سِرَ ۾ ڪيئن گهڙي، سا لهرن سان وڃي ڪيئن لڙي؛
 ڇو ڪانڌ لڙ سا قرين ۾ ڪڙي، ڇو سِرَ تنهن کي مڙي وڌو
 ۳- منصور جي لشي تون دار ٿين، تون سرمد لشي تلوار ٿين؛
 سڀ سِرَ ۾ سڃاڻي ٻار وٺين، توکي پنهنجي ٻارن پرڏي وڌو
 ۴- معبود آن تون، تون پنهنجو خدا، توکي ياد ڪيان ٻيو شالءَ ستا؛
 تو «الست» چيو، اسان «قالو ٻائي»، ان وعدي اسان کي وڪڙي وڌو
 ۵- اي «عبد» تون ڇو لڙ سڃاڻو ٿين، اهو ننگ رکي نه لڙالو ٿين؛
 اڙي ست چو اهڙو اٻالو ٿين، ڇو حال اندر جو تو اوري وڌو

نارائڻ ”شيام“

سردار ڪري واپار،
 سهڻي ٿانڙ ليڪتر جا وڪڻي .....
 ۱- اکيون ڪپارڻ جون اڇرج ۾ ڇن ڏيبي حاڪم جو؛
 لهي ڇو هي ڇو ڇاڻي ٽڪڙي؟ دل ۾ ڇا ڇو دهڪو؟
 سردار هجي اڪه، ٻار،
 سهڻي ٿانڙ ليڪتر جا وڪڻي .....

۲- آڻي ڪڙي ٿي سڻي جهٽ پٽ چڱون هٿائي مڻهن تان؛
 ٻي سڙي چيله ستنن ڪنن ٿي؟ واپس ويٺي لسج ڪان -
 اهو ڇا ٿي؟ جو ٻارا

سڻي ٿانڙ ليڪتر جا وڪڻي .....

۳- اکيون چٽي ڇو ٽڪڙو ٽڪڙو؟ ڇا ڪڙن ليڪي ٺهاري؟
 ”هرڪن جا هاري، منجهن هاري“ ڇو نه ٿي ايءُ ويڃاري؟
 ويڃارڻ ڪان لاچار،

سڻي ٿانڙ ليڪتر جا وڪڻي .....

۴- گنج ٿي جي جي هڪڙا، ٻئي ڇو نه ٻڌيا آهيو؟
 روشن هڪس گرامڪ جي ڪان چڪي عا هو سڻوا
 اسرار عجب اسرار،

سڻي ٿانڙ ليڪتر جا وڪڻي .....

۵- سردار ڪٿي سردو دل جو- دل وٺندو دل ڏهندو؛
 سڻي ويڃاري ويڃاري ”هو هائي ڇا ٿيندرا“
 انڪار ٿڪو اسرار،

سڻي ٿانڙ ليڪتر جا وڪڻي .....

لطف الله بدوي

مٽو مارن جو آڻ ڪن مٿان،

وڃي ماڳ مڪان تي ڏال مران

- ۱- هٿ ٿي ٿي، ٿي جاڙ جيان،
 مٿي ماري ٿي، ڪهڙي نانگهه ڪيان،
- ۲- ڏٺان ڪڇ ڪوڻ جا هزار هٿي،
 ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي،
- ۳- وسندي سڻي ٻاڙو ٻول ڪري،
 هڪو وس ٿي، ٿي ٻيٺو ٻيٺو ٻيٺو،
- ۴- ٻيٺو ٻيٺو ٻيٺو، لاچار ٿي،
 ٻيٺو ٻيٺو ٻيٺو، ٻيٺو ٻيٺو،
- ۵- ڏٺو ڏٺو ڏٺو ڪي ڪهڙا ڏٺان،
 روئي روز وطن ڏي ڳات ڪٿان،
- ۶- وڃي سڻي ڪنن آه بهار هٿي،
 هٿ مٿي مٿي، وڃي وار چٽان،
- ۷- مٿي لات ٻڌي منهنجو جيءُ ڪري،
 ساڻي ڪنن سڪيان، ڏک ڪنن چوان،
- ۸- وڃي ٿيٿر ٿي ڪنن ڏار ٿي،
 جيڪي پاڳت ٻي، ٿي لوڙيان لٿان،

۵- آٿر اور آٿرن جي آڪير عمر،
 تنهنجا ڪيتر ڪيلون زنجير عمر
 ۶- آٿر مارو، هتي آءُ «لطف» جدا،
 راضي ڏون رهان، جيڪا رپ جي رضا،
 ۷- ٻيون روز اندر مٿو چير عمر،
 ۸- ٻيچي آس، ٻيچي ٻيچي ويڙه وڃان،
 ۹- ڪيڏو ڪيرس ڪيرسون سان آه قصا،
 ۱۰- ٻيا ٿا ٿين تن، ٻئي ٿي سور سهاڻ.

حافظ محمد احسن

۱- تات طلب تن تاري، محب مٿا ٿر تنهنجي ملڻ جي!
 ۲- ٿيون ٿي لاءِ تون لائڻ، ٻار امل کان هٽي ٻاري:
 چو ٿو ڇڻن اڪر ڳالهه ڳڻڻ جي،
 ۳- عشق اوھان جو آنت آهي، توبه توبه تنهنجي زاري:
 ٻات ٻوه جي نامي لکڻ جي!
 ۴- رڳ رڳ ٿنهنجي رمز لکي وٺي، ڳل ڳڻي ٿنهنجي گهاري:
 ڪڏن ٻوه چٽاڻا ٺاهي ڇڏڻ جي،
 ۵- مال لکي وٺا ڪندي، گهوت نه وڃه تون گهاري:
 آه الله لک ڪرڪا اوڻ جي!
 ۶- ٿوري واه وسيلو ٺاهي، ڪرڪا سچڻ سرداري:
 ڇڏ تون وٺا وٺ وٺ جي!
 ۷- «احسن» ڪي آهي ڪڙي سڏائين، دوست ڏسو دلداري:
 وات سٺا ڪر وٺي وٺ جي!

پروڻ سنڌي

۱- ڇڏيو آهي لاشڪ، اباڻن وساري،
 سڪائون نه اوڻي، نه ڪائڪل آڏاري،
 ۲- مون ڇڏيون ٿو ٿي، سي مڙڪي ميلن ٿيون،
 وري ٿيون ڏيئي وارن کي ليڪون ٿيون،
 سنواري سٺن سڀني، سينو ٿيون مٿو ٿيون،
 ميلان ڦل تن سان، نه هت موت ٻاري!
 ۳- هُو سڀو ٿيون ۽ سٺيون، عطر سٺڪ هائون،
 وٽن ويڙه ۽ جٽ، ڪٿوري جون ڪاٺيون،
 ٿريون، سڀيون اووهليون، پٺاڻيون،
 ڏسڻ جي ڪشي اک، وجهن هان ڌاري!

۳- کٽي ٻڌ، کٽي، کٽي، پٽن پٽ، گوريون،
 پٽون پنهنجا اکڙ، پٽارن سندورين،
 تنواري پٽارن، هٽي پٽانگ چوريون،
 اکين آڙين سان، هٽي کا ناري...۱
 ۴- ترين تي هڪرين، سورڙو، گر وٽان مان،
 وڃي پنهنجي وڳر، ويڙهي وٽان مان،
 تري ڏرت «پردا» تر پنهنجا پٽان مان،
 وطن تي وري عل، الله واگت واري۱

شير لکڙائي

سرب هڪل دل پٽا پٽا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱
 لڪ پٽرا آڙ پٽر پٽا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱
 ۱- چوڙي ڇڏين جي پوڳ چٽن کي،
 ونگ وجهن هولد وانھون کي،
 روز هزارين لهن ويچارا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱
 ۲- جن، ملائڪ، حورون، گلن،
 جن پنهنجي تي هر چٽڪ حيران،
 لطف، مڪيون، سج، چنڊ ۽ تارا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱
 ۳- واتو ڏينھان واهون نھاريان،
 بلبل وٽي پرت وچاريان،
 لت وھن نا نيشين تارا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱
 ۴- هڪي هڪريون هڪليون اکڙيون،
 آهن ڏاڍيون ڏاهيون ڏيکڙيون،
 ڪن ٿيون مشتاقن تي سارا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱
 ۵- پار «شير» ڏي موڙ مهارون،
 لڪريو ڪريمان لرت مهارون،
 لوسل تنهنجا سوري نظارا، تو تان هٽي، هٽي، هٽي۱

- ميرُ ميثاڻي ميندرا، موٽي موٽل مائجي -
 موٽي موٽل مائجي، سوڊا سگ سڄائجي ا
- ۱- آچي اوناري، ڪاڪ ڪناري، مڻت ل ماري موٽجي:
 چاه هون چاليون، ڪجهڙيون ڪالهيون، چالو بچي چائجي -
 چالو بچي چائجي، سوڊا سگ سڄائجي ا
 ميرُ ميثاڻي ميندرا، موٽي موٽل مائجي -
- ۲- تنهنجون رانيون، تنهنجون ٿانهون، تنهنجون ٻانهون اڄ ڪٿي ا
 دل جي دَر ۾، جان چڪر ۾، تار طلب جي ٿائجي -
 تار طلب جي ٿائجي، سوڊا سگ سڄائجي ا
 ميرُ ميثاڻي ميندرا، موٽي موٽل مائجي -
- ۳- ڪاڪ ڪنڀائي، ڪڪر ڪلاڻي، پانڊ اڙائي پيار جو:
 رمز رشدي، شوق شهدي، اڪڙين آڏو اٿجي -
 اڪڙين آڏو اٿجي، سوڊا سگ سڄائجي ا
 ميرُ ميثاڻي ميندرا، موٽي موٽل مائجي -

علام محمد "گراسي"

- دلير تنهنجي ديهي
 ۱- موت ڪي مارن، جڳ جڳ جيئن،
 ۲- تنهنجي وڃڻ ڪي مائر پائين،
 ۳- لالڪن پنهنجا لنگ ڇڏيا هيٺ،
 ۴- هڪڙي نظر سان آه نوازي،
 ۵- قرب ڏلوئين، ڪڪڙ ڪڪلائي،
 ۶- رمز ولايون، روح ويجهايون،
 ۷- لوري لکاهون، ڪيلدي ڪيائون،
 ۸- وڻجڻ ويجهو، ونگ وصال،
 ۹- محبوبن مهميزون ميلڙيون،
 ۱۰- طالب مولا مون لئي "گراسي"،
- ڪهرون خان ٿي دلوي گهائي
 شوق تنهنجي جا شهيد.....
 تنهنجي اچڻ ڪي هيد.....
 ڪهڙي خوشي ۽ خريد.....
 لرمڻ نهنن ٿوڀيد.....
 محبت، مست، سڙيد.....
 محبت ماريا سڙيد.....
 سهڻي، ساعت، هيد.....
 چاهي، قرب و بهيد.....
 اک سان گفت و شنيد.....
 روسي، جنيد، بايزيد.....

گيت

”ننوبر“ ھامي

”ڏيپڪ“

آءُ ۽ پنهنجي سُر کي مڪايون،
هن جيڪي کي بدلايون ا

گيت پسرالا آلاپيندي،
پنهنجي دل ۾ ڀري پرجي وٺي؛
ساکي سُر تي هڪ لائيندي،
خلق خدا جي لکجي پئي.
ماڻهون هڪي آڻيون، مٿا،
واکي نوان هڪي ڳايون—
ماڻهون سوز سمائيون.

چارڻ چوري چنگ لکي ٻيا،
پر نه ملو هڪو سِر جو دان؛
گيت مري ويا، ماڻهون ٻيا،
پڇتو ٿي ويو هي مارو جهان—
پئي جو سِر جي گهرجي، ٻهين
پنهنجي سُر کي وڌايون—
سِر جو سانگي لاهيون.

لوڪ وائي وائي لکائين،
پر نه وائي دل جي آڳي؛
مارنگ ڳائي ڳائي لکائين،
پر نه وائي دل جي آڳي.

هائي چيو ٿون ڪو راڳ-
 سُر ۾ سائي آڳ اندر جي،
 آڱ ٿي ڏيک ڳايون-
 آڱ ٿي ٻاهر ڏکايون.

آڱ ٿي پنهنجي سُر کي مٿيون،
 هن جڳ کي بدلايون!

گورڊن محبوبائي "پارتي" (احير)

پرڻي جي آس

لڳي لڳي دور گگن ۾،
 پنهنجي پرڻي منڍي لنگن ۾،
 ڪيرتن جي ڪوئل ٽارڻ جي، وڻا ٽار وڃائي وڻو،
 شايد، چنڊ ڪي ڳائي وڻو!

صاف سھائي مالا پائي،
 پيشاليءَ تي تلڪ لکائي،
 پرڻي کي هرڪاٺ خاطر، پنهنجو پاڻ سڃائي وڻو،
 شايد، چنڊ ڪي ڳائي وڻو!

ٽارڻ جا ٿو ڏيپ جلائي،
 بادل جي ٿو سڄ وڃائي،
 جنهن کي چانڊوڪي-چادر سان، چاه منجهان چمڪائي وڻو،
 شايد، چنڊ ڪي ڳائي وڻو!

سوچي وڻو: "ساجن ايندو،
 منهنجو ڀاڱو پليرو ٿيندو"،
 ٻاري پرڻي کي پائڻ جا، ٻل ٻل سُر پڄائي وڻو،
 شايد، چنڊ ڪي ڳائي وڻو!

کيس اندر ۾ اس گهڻي آ،
 پڻ ڀرڻ جي پاس گهڻي آ،
 ان لاءِ اس ڀرين اکڙين سان، وياڪل ٿي واهائي ويٺو،
 شايد، چنڊ ڪي گائي ويٺو
 ڀر ڀرڻ آ ڏيو لڳائي،
 دڪ کان چنڊ جي دل گهرائي،
 دوڙي دڙي کان-منڊل مان، ڀرڻ کان پڇائي ويٺو،
 شايد، چنڊ ڪي گائي ويٺو

هينج "اهاڙ"

ڪشي آ منهنجي منزل سائين، ڪشي آ منهنجو ماڳ؟
 رات انڌيري، ويل اوڀري،
 چنڊ ستارا منهنجا ويڙهي -
 اچي ڪڏهن مون سان مل سائين، ڀڙلي ڀڙو آ ڀاڳ.
 ڪشي آ منهنجي .....
 ويهي ڏنجهه هٿان مان ڪيسين،
 لهرين سان لڙان مان ڪيسين -
 سڄي لاءِ ڪوئي ساحل سائين، ساهون سمنڊ اجهان -
 ڪشي آ منهنجي .....
 ساه انهيءَ جوسنگ انهيءَ جو،
 لينهن انهيءَ جوسنگ انهيءَ جو -
 ڪسولا ۾ آ ساسل سائين، مون سان منهنجو راج؟
 ڪشي آ منهنجي منزل سائين، ڪشي آ منهنجو ماڳ؟

هارڪ الموليٰ

منڊ ملڻ جي آئي -
 ماڳين
 آءُ ملا تون موليٰ
 ساوڻ جي دٿ آئي مهڻا، ميهن ڪيا مانڊاڻا،
 سارا گاه ڪن ني ٿيڙا، ٿوهر ٿوڳ ٿلاڻا،
 ٿاڙو "تون تون" تنڊ تنواري، ڪوئل "ڪوڪو" ڪيو ڀوڪاري،
 وڃ چڪي ٿي، ڪوڙ ڪجي ٿي،
 ڪڪرن ڪئي آچوئي -
 ماڳين
 آءُ ملا تون موليٰ

نسلبي وهي ڪان ٺيڻهن اوهان جو مٿن منجهه مٿي،
 ڏاج ڏڪن جو مليو مهندان سورن سالگ پٺي،
 پوند وڃ پري پيڙا، وره جا ونگ وڪوڙي وڙا،
 سڀڪ جي مڪي ۽ مان ماه ميهو تو،
 عشق جي ڏيئي اوئي -

ماڳين

آءُ مٿا تون موٽي ا

طما تنڪا لوڪ جون لڙون، ميهڙ ۽ مهيرون،
 سترڪ اهو مشتاقن اسلان، پيرت ۾ جا پرهيزون،
 لڙڪ لڙي ڪٽل ڪوڙها آيا، ڏمڪ جا دل تي بادل ڇايا،
 تولا ۽ پورب پٽ ۽ پڇايس،
 لال ڪڙي لانگوئي -

ماڳين

آءُ مٿا تون موٽي ا

هو تو پيرڪين جو نه ٿين تو، لڙي آ دل جاني،
 قرب جا بند ڪند پيا ڪٽ ڪوپ ڪٽيون ڪل ڪائي،
 توڙي ڏڪارين درد ڇڏيندس، محب اوهان کان مٿن نه مٽيندس،
 درد وارن مان ڇڏ او دلبر،
 هڏو ڪها دل ڪوئي -

ماڳين

آءُ مٿا تون موٽي ا

ساري رات منياريو هئا، ڏسڪيو ڏينهن ڪيان تو،
 تارا تارن مان ٽيڪايو، نياپا ڇڏ ڏيان تو،
 هر هر ڏي پاتي ۽ جي وٽ سورهان، ٿيو ڪٿن مان ڏمڪ اورهان،
 «ماري» مان ڪٽر ڪيتر هيا،
 نازڪ پار لڇوئي -

ماڳين

آءُ مٿا تون موٽي ا

ويهي اوريون اور، ٻرين اڃ،

ويهي اوريون اورا

تون ٻي اڃ هرجائي موليٰ،

سيڪڙو جو سڙو سور، ٻرين اڃ،

ويهي اوريون اورا

هائ وچوڙو آ هڪ شاست،

ڪون ٻيو ڪو سور، ٻرين اڃ،

ويهي اوريون اورا

مڙڪي ڪڙ تون اک مستاني،

ٻيهي سن ٻوڙ، ٻرين اڃ،

ويهي اوريون اورا

جا، جي ئي ويا سور ٻڙاڻا،

اڃ ٻي نين لڪوڙ، ٻرين اڃ،

ويهي اوريون اورا

منڊ ملڻ جي آئي موليٰ،

ٻنهي جواني جي مدلي تون،

لوڪ جا مڙو موڪ ملاست،

تو آئي ويا سورن جو هٿ،

گڏن ٻيون ڪر ڳالهون چاني،

تنهنجي گهرو ڪري چئن مڙا،

توڪي جانب مالڪ سڀالا،

ٻر آ ٻرڊه اس ملڻ جي،

ٿر جا لوڪ گيت

م - ع ڏيپلائي

(۱) ورسارو

» ورسارو « جي معنيٰ آهي » وسڪارو « يا » سانوڻ «. ٿر جي هر ڳڙهي جي آباديءَ جو سارو مدار برسات تي آهي، ۽ » وٺو ته ٿو، نه ته پر « جي پهاڪي موجب برسات جي موسم ۾ ٿر سڄو گلزار پنبي پوندو آهي: سندس لب و هوا، سندس جهنگلي ميو، ۽ خاص ڪري سائي گاهه جو ڪورو ڏونرو، مڪڻ، گيهه، وڌيڪه لڏيڻ ٿيندا آهن ٿر ۾ مڪڻ مان گيهه، مڪڻ وقت انهيءَ ۾ اُن ضرور وجهندا آهن ۽ انهيءَ رڌل اُن کي » ورساڻ « سڏيندا آهن، اهو به انهن ڏينهن ۾ وڌيڪه لڏيڻ ٿيندو آهي، سانوڻ جي موسم ۾ ڪپور گهڻو ٿيندو آهي، ان ڪري گهر گهر ۾ ڪپور جون وڏيون مائون ٿينديون آهن، - هورتون جڏهن امر جو اٿي اهو ڪپرو لوڙينديون آهن ۽ انهيءَ سان گڏ پنهنجا ريار پريا گيت جهونڪارينديون آهن، ته اهي سڀ آواز ڏاڍا دل کي وٺندا آهن.

اهڙيءَ لفظ ۾ سڀ چاهيندا آهن ته پرديس ۾ ويل موٽي اچي هن خوشون ۾ سائي شامل ٿين.

» ورسارو « به انهن گيتن مان هڪ گيت آهي، جو هيٺ ڏجي ٿو. هن گيت ۾ هڪ » ساڻ « جي قصا ڏيکاريل آهي ته سندس دور ديس جو سالار پٽ ٽملو ٿرت پنهنجي ديس واپس اچي.

پولي اسوڪي ٿري يا » ڀاڻڪي « آهي، ان ڪري سندس سنڌي ترجمو به ڏجي ٿو. [

واٽن تي برسات،
 بهارا
 ٿي آهي،
 منهنجا ملا
 تنهنجو ديسو وٺو آهي،
 تون پرديسي مان ڪٿائي ڪري،
 نچ ڪهر ڏي اچ؛
 - تنهنجي ته نالي تان سدئي ٿيان،
 تون اچ ته
 سانوڻ
 ڪڏجي ڪڏار پون ا

واٽن تان ورسارو،
 صاحب
 مائون،
 منهنجا ملا
 تاهجو ديسو وٺو،
 تون ديسو مائون،
 گهران تان نچ آيو،
 تاهجي تان نالي تان گهر وٺس،
 تون آو ته
 ورسارو
 پيو ڪهار سان ا

مالهاري پلائي صاحب!

اورهون موڪليو۔

تاهجي تان پٽي پڇ ڪهرايو!

مانهجي تان من جا ميوا!

تون آو نه

چوماسو

پڙو گهارسان!

لڪ تان چڙهي،

تاهجي پهنل جوڙي وانڙي۔

مٿيان!

ٻٽ ڪو هوي، مانهجو موڙي وري،

نه اورهون ميلها!

تاهجي تان ڏس تان گهرين،

تون آو نه .....

جبار هٿان رو،

تاهجي ڪورل رو گهاڪور،

گهي سونهي لولڪوهار،

مانهجي نه سهاڳن را صاحب!

تون آو نه .....

تاهجي تان پليوان لان

چڙهيون ڏيرائجو،

۔ چڙهيون، لڪي گهوڙون،

مانهجي نه ڏسڙي را ڏيولا!

تون آو نه .....

تاهجي تان پليوان لان

اوتارو ڏيرائجو،

۔ اوتارو هٿريل باگ ڀڙ،

مانهجي نه سوڙي را صاحب!

تون آو نه .....

آڪ پلائي، پيارا!

هيڏانهن موڪلج۔

تنهجي پٽي پڇ ڪهرايو آهي،

منهجي نه من جا ميوا!

تون اڃ نه

چوماسو

ڪڏ جي گذاريون!

لڪ نه چڙهي

تنهجي پٽي ڏسي وانڙي۔

(وهندڙن کي چوي نه) سچو!

اتي ڪو منهجو وڏو ڀاڪ هجي،

نه اوري موڪلجوس!

تنهجي نه (اچڻ واري) طرف تان سدئي لاه

تون اڃ نه .....

هزار هٿن جو (آهي يا هٿن گهرجي)،

تنهجي ڪنوار جو گهاڪور،

و سندن گهي ڀر تولڪو هار ٿو سونهي!

منهجي سهاڳن جا پيارا!

تون اڃ نه .....

تنهجي نه سائين کي

سواري ڏيارجي (يا ڏياربي)،

۔ سواري ۽ لاه لڪي گهوڙا،

منهجي ڏس جا ڏيلا!

تون اڃ نه .....

تنهجي نه سائين کي

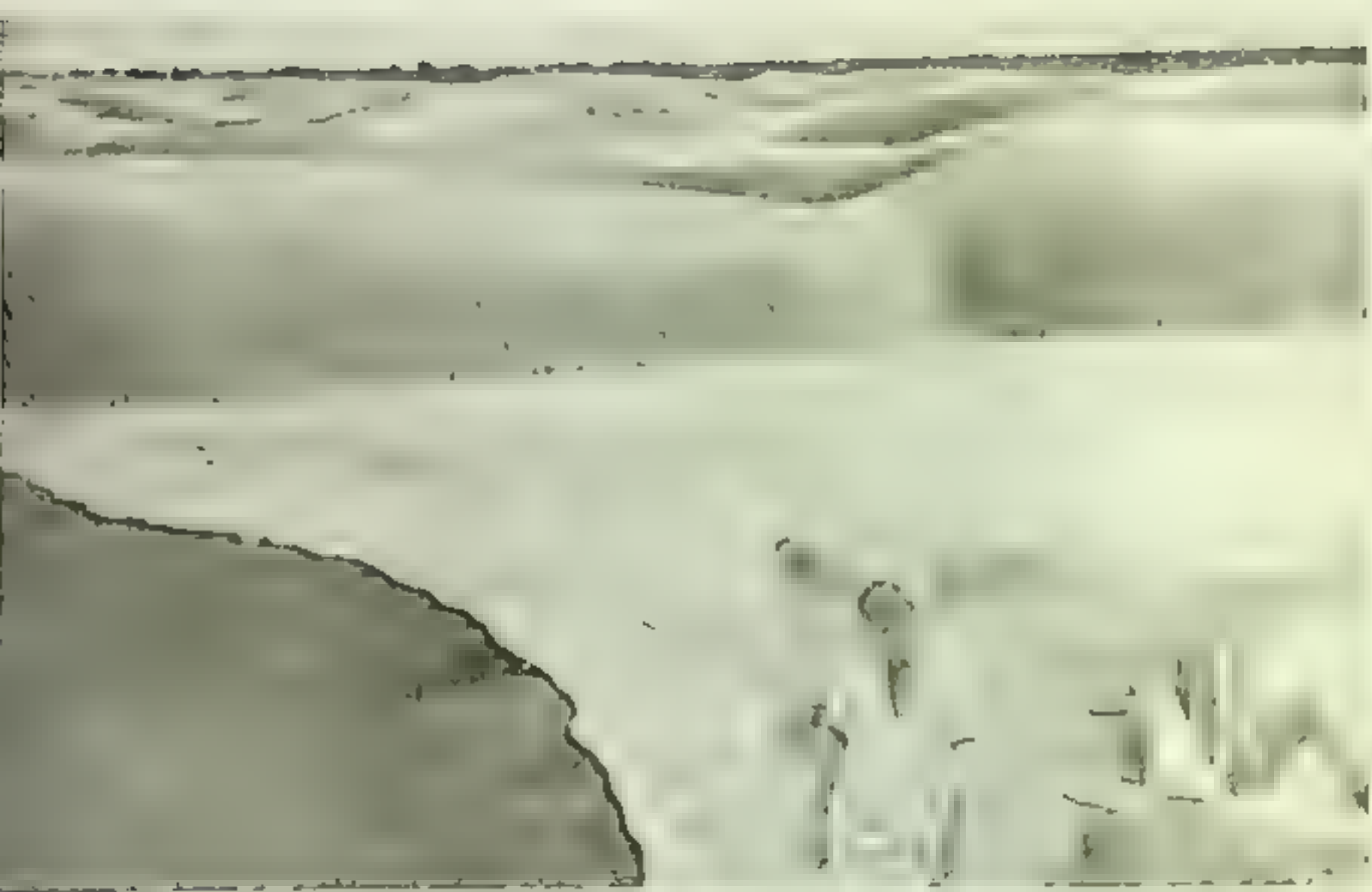
اوطان ڏيارجي،

۔ اوطان ساوڪ ڀڙئي باغ ڀڙ،

منهجي شهزادي ۽ جا پيارا!

تون اڃ نه .....

مهراڻ

ٿر جو هڪ نظارو

— واري ۽ پاڻي

نر جو مک نظارو - سڪي ۽ ماوڪ

تنهنجي ته سائين ڪي
ڏندڻ ڏيارهو،
- ٺڌڻ ڪٿيهر (وڻ) جي ڦاري ۾ جو؛
- تنهنجي ته نالي تان مدني وڃان ا
تون اڃ ته ...

تنهنجي ته سائين ڪي
ڪالو ڪارائو،
- ڪاٺي ۾ گهٺ مان ٺهيل چلا،
* ليسي، يا لٽي؛ *
منهنجا ته مٿا مالهو!
تون اڃ ته .....
مانوڻ
گڏجي گذاريون ا

* "پسي يا لٽي" ڪڏڪ، ڪڙ ۽ گيهه مان ٺاهي آهي، وري مٿس ڪچرو ڪپهه ۽ ڪڍو جهي ڪاٺي آهي.
ٿر ۽ سڀ کان لڏيل طعمر شمار ڪبي آهي.

(۲) ڏورو

[نازي پرڻجي ويل ڪنوار جو اهاڻن جي ڀاءُ ۾ وڌاپ]

پرون ۾ ته ٻولاي (پرون جو ٿري چلو) چمڪي ٿي،
سهڻي،
۽ سڀني تي هار چمڪي ٿو-
ڏاڳو
سڄي سون جوا
ماءُ اماڻيو اڱڻ،
سهڻي،
ٻائي اماڻيو ڏهر-
ڏاڳو
سڄي سون جوا
ساهڙين اماڻي سِير (چراگاه)،
سهڻي،
۽ ڀاءُ ٿوڙ تائين هليو-
ڏاڳو .....

هڪٻي تان چٽهڪي ٻولاي،
گوري!
هڙي جهڙڪي هار-
ڏورو!
ساڄي هير ردا
ماءُ پوراڻو اڱيڻون،
گوري!
ٻاڻ پورائي ريل،
ڏورو
ساڄي هير ردا
ساهڙين پورائي سِيرِي،
گوري!
وڃو ٿيئا ٿيئا-
ڏورو . . .

ڏولڪر چڙهي ڏي ۽ جو پٽو،

گوري

ره گيو آهائو ڏور -

ڏورو.....

اولهي ڪوٺي ڪيٺوڙي،

گوري!

جهڙو سن منهن -

ڏورو.....

پريا رڻ جا ٽوپا،

گوري!

پريو آهائي رو ڏيس!

ڏورو.....

پوڏس پوتر چانڊئي،

گوري!

رستم جهڙي رات -

ڏورو.....

پون ڪڪلي آهين: اوڏا پون،

گوري!

هڪڙي جيڏل ڏور -

ڏورو

ساجي هر روا

جل تي چڙهي ڏي ۽ ڏاو،

سهڻي،

ڏ آهائو ڏيس ڏ پري رهجي ويو -

ڏاگو.....

شاهن ڪوٺ چڪري،

سهڻي،

جهڙو ٿو منهن وسن ٿا -

ڏاگو.....

وڻ جا لندوڙا تلا ۽ پريا،

سهڻي،

ڏ آهائو جو ڏيهه ڏ پريجي ويو -

ڏاگو.....

پوڏهن ۽ پنڌرهن ۽ تاريخ جي چانڊوڪي،

سهڻي!

ڪيڏن جهڙي رات -

ڏاگو.....

پون سڀ ويجهيون آهن،

سهڻي!

پر هڪڙي ساهڙي پري آهي -

ڏاگو

ساجي سون جوا

(۳) ڪاڳڙو

[تر ۽ ڪانگ ڪي «ڪاڳ» چوندا آهن ۽ پيار مان «ڪاڳڙو» ناري ۽ پري چوڪري

ڪانگ ڪي لوندو ڏسي ڪاڳي ٿي:]

ڪوئي ۽ مٿي ڪاڳڙو، ٿيو ڏي لائين؛

اچي پاڙي وارئين، «مارا ڪاڳ ڪهاڙو چو»

ڏي پڙا ڪاڳڙا

تون اڏامي وڃ،

آڙ ويٺي وس ڪهران،

پنهجي وکر ۾ شال ورن!

اڄي ميڙي اوجھلي، جنهن ۾ لڳي ٿو وڃي؛
مڪتبان وٺي چوٽين ۾، آيم مويي پاڻ؛
ڏي ٻڙا ڪاڳڙا.....

ماڪي ۾ مٺي محوري، مٺو ماءُ وٺا؛
مٺي پر ڏيڻ، سوکڙي، مٺو مويي پاڻ؛
ڏي ٻڙا ڪاڳڙا.....

ماءُ ۾ مون کي سوکايو، وٺي ۾ آئون؛
آئون ڪاڏم ٻيٽ ۾ وٺي جي نالي؛
ڏي ٻڙا ڪاڳڙا.....

اڄو آيوڇڻ ڇانپ سين، مڪو منهنجي ماءُ؛
مٽر کي ڪنڊيس مٽي تي، اوچنن ڪوڏ منجهان؛
ڏي ٻڙا ڪاڳڙا.....

(ملر = منهنجي امڙ، چوٽن = ڪڏي، مويي = وڏو، آيوڇڻ = ڇوڇڻ، ڇانپ = ڇاپو، رنگ =)

(۴) وٺل

[«وٺل» نالي هڪ چوڪريءَ کي ڏانڻ سس هڪهي ڇڏيو؛ هن جو مڙس ٻوڏيس مان
آيو ۽ کيس نه ڏسي ٻڙا ڪري ٿو. پوءِ جي ڪٽنگو سڄي هن گيت ۾ چوڻ آهي؛ هو اول نه
ماءُ کي «امان» چوي ٿو، ۽ خود ثابت ٿوڻ تي ٻڙ مان کيس «خوڻ ڪٽي» ٿو سڏي. هي
خوالي وريلاپ به سس جي سٽيل ڪسوار پاڻ ئي ڪري ٿي.]

هت جا ڇڏي هير لٽوڙي، ڏي امان، امان!

ٺاهي راڻ ڏي

ٺاهي سوداگر ٺهن!

رات جا ويٺي چنڊ تي، ڏي اها، اها!

ساوري نه موٽي!

شهزادي،

وٺل ٻائي!

چنڊ چنڊ ڪري ٺهاريم، ڏي امان، امان!

ٺاهي.....

رات جا ويٺي تو تي.....

تو تو ڪري ٺهاريم.....

رات جا ويٺي جيئن.....

هڪ هڪ ڪري ٺهاريم.....

رات جا ويئي ماڻهن .....

ڪهر ڪهر ڪري ٺهاريو .....

(هاڻ ڪهر ۾ ڳولا ڪري ٿو)

هت جي ڏاڍو ٿورا ڪنگهرا، ڙي امان، امان !

تنهن لوروي چٽو ٻڌو -

ٺاهي .....

(ماءُ خاصوش آهي)

هيءَ جا ڏسان ٿو رت ٿرائي، ڙي امان، امان !

تنهن رٿوي گهاٽ ڪيو -

ٺاهي .....

رات جو آيو ڪاسائو، ڙي ابا، ابا !

تنهن ٿي پڪڙو ڪٺو

شهزادي،

وندل ٻائي !

ڪوڙ ٿي ڪرڻن ڙي خولن ڪٽي !

تو ٿي ڪٽي ڪٺو

ٺاهي .....

اڇي ٻڌي ٻي آن، ڙي ابا، ابا !

ججهي ڏيانس وڳا !

شهزادي،

وندل ٻائي !

جا تو ٿي سٺي پنهنجي، ڙي خولن ڪٽي !

ما ڪٿن مهندئين ٻرائي ؟

ٺاهي راول ڏي،

ٺاهي سوداگر لهن !

شهزادي،

وندل ٻائي !

(۵) ڊاٽيڙو

سياري جي ٿڌي ۽ خاموشي رات ۾ ٿر جي ڪنهن به ڏهر مان لنگهيو، ته هڪ زوردار ۽
لڙي ٿل ٻڌڻ ۾ ايندي، جا سولن ڦٽين پيئي پڌي آهي. اها ٿل غريب ڏراڙن جو
»ڊاٽيڙو« هوندو آهي، جنهن جو پس منظر هن خيالي آکاڻي تي ٻڌل آهي، ته ٿر جي ڏي واري
حسي جو هڪو ڊاٽيڙو (ٿري) لاڙاري لاءِ لاري ۾ ويهي ٿو ۽ اتي چڻ ته ڪا وڏو-گهرائي چوڪري
مٿس عاشق ٿي ٿئي، ۽ هن جا وارث کيس ڏيکي جي چوريءَ جي هڪڙي فرياد ۾ حيل ٿا اسائين،
پٺيان سندس معشوق فراق جا آلاپ ٿي ڪري. »هياو هڪو وري« جي معنيٰ آهي »هڪ وار سوئي آهي«،
هڪ وري اهيءَ بند بدران »منج هڪو منجيو« يعني »هڪو هڪو سهدو« چوندا آهن. اهو گهٽ
اصل ته ايترو آهي، پر پوءِ هر ڪنهن حسي جا ڏٺا پنهنجي پنهنجي گهرجن ۽ تسائين موجب سدائين
پها ان ۾ اها ڪندا آهن. جيڪڏهن اهي سمورا گڏ ڪجن، ته شايد ۳۳ جو بند ٿي ويندا، ٿري
هاڻ کي »ٿري« ۽ »ڊاٽي« سڏيندا آهن ۽ لاري ۽ لاڙ وارن کي »سڏي«.

سارو تان سيارو، مون ڪنديءَ ۾ گذاريو،

رٿيءَ جي رولا هڪي ماريو، ٿي،

ڊاٽيڙو !

هيا هڪو وري !

پيون تان پالاريون پاليءَ ٿيون ڀرين،

هڪڙي تان پالاري گولجا ٿي گاڙي، ٿي، .....

پٽ جي پالاري، ڏت جو ڊاٽيڙو،

التي انگڙو وري، ٿي .....

سايون تان ڪاٺيون آءُ سڏين جون ڪاٺيان،

مون کي ڪٽيلو گوڏو ڀر وٺيو، ٿي .....

گاڙهيون تان ڪٽون آءُ سڏين جون ڪاٺيان،

مون کي واريءَ جو وڇاٽو وٺيو، ٿي .....

هڪو تان ڏکڻ، ۽ وڏيون مندو،

موڙي منجهه سرندو ڏسان، ٿي،

ڊاٽيڙو !

هيا هڪو وري !

(۴) منڊيٽو

[«منڊيٽو» يعني گهر وٺوڻ جو = ڇهڙو. جو تر جي هڪ وٺ جي ٻاڙ مان ٺاهيندا آهن ۽ بيحد مضبوط ٿيندو آهي. هيءُ گيت گهڻو گهري عورتن وڏي مٿي وٺوڻ وقت ڳائينديون آهن. ۽ اسر ويل اهو نهايت دلڪش معلوم ٿيندو آهي.]

سائين ۽ ڇڪڙو سڪار، منڊيٽو ڪڙڪي!

لٽو ڏيهر تان ڏڪار، منڊيٽو ڪڙڪي!

جنهن رکيو ٻج لاءِ،

مٿر وسي لي ري،

تن جون تون اسون ٻڌاءِ!

منڊيٽو ڪڙڪي!

جنهن رکيو لاپ لاءِ،

مٿر وسي لي ري،

تن جون تون ڪوليون ڏاه!

منڊيٽو ڪڙڪي!

پڪو ڪوڙ ۾ پڪ تي، ڇهر ساري ڀٽ.....

امان آسون پيون، گهر گهر مائيءَ ڇاه.....

رزق ڏيهر وڃي، مائيءَ ميهو ڪير.....

پڪ ته ڏيهر جهٽلو، جهجهي چوئي سان.....

پٺن پائرين ڀانئين، هوٽل جوڙ سڄو.....

اڻ منگيا منگائين

مٿر وسي لي ري،

مگين موڙ ٻڌاءِ!

منڊيٽو ڪڙڪي!

(سڪار = سڪار؛ مروي لي ري = ڀل ته وسي وئي؛ ڇاه = جهڻ؛ ميهو = ماهيو،

پٺن = جهٽلو = گهائڻ وارن وارن چٽو = رزق، ڇهر؛ اڻ منگيا = جن جو منگيو ٿيل نه هجي.)

(۷) جھالريو

«جھالريو» لفظ جي معنيٰ ڪنن جو هڪڙو ڀر، جنهن کي «جھالريو» به چوندا آهن. هي سون جو ۽ برنج خوبصورت ٿيندو آهي. جو ڪن جي مٿين حصي ۾ پايو آهي ته سڄو ڪن ڇڪجي ويندو آهي، پر ڳرو هڪ سبب هلي شهرن سان ان جو رواج ڪوٺو ڪري نڪري ويو آهي. هن ڀيٽ جي ڀرپور ٿڪ ۾ چڻ نه پاءُ جي طرفان اهو اظهار ڪيل آهي ته «سونهي ڪٽ ۾ ڀونڀو آهي» هنڌ ڀرپور آڻ نهجي لاءِ جھالريو ٺهرائي تحفي طور کڻي ايندس ۽ ڀوءِ ور وڌائي اهو لفظ هن لاءِ اچي ٿو، جو ڀيڻ کي ان تحفي جي تمنا آهي [

«ڪڙڙي» جي ڪٽ ۾ ڀونڀو آهي،
هن سال آڻ ٿينجو گهوڙايندس
سٺو، جھالريو

هي ڪهڙو پاءُ آيو آهي، ڀيڻ،
سيو (چراگاهه) ۾؟
جو سڙي ڪٽي سينگار ڪيو آهي
سٺو، جھالريو

هي ڪهڙو پاءُ آيو آهي ڀيڻ، ڏهر ۾؟
جو ڪوهه تي ڪير ڪٽي سان ڀرجي ويا آهن!
سٺو، جھالريو

هي ڪهڙو پاءُ آيو آهي ڀيڻ، ڪوهه تي؟
جو پائياريون هر ڀڙي وڃن آهن!
سٺو، جھالريو

پالهاريا تون لڄ جو ٿي مري؟
آڻ ته هن وچ ۾ ڇڏي پالهاريا جو پاءُ آهيان!
(ڪو ڌاريون نه آهيان)
سٺو، جھالريو

هي ڪهڙو پاءُ آيو آهي، ڀيڻ، گهر ۾؟
جو ڀوري مينهن ٿي وڙي
سٺو، جھالريو

ڪڙڙي ري ڪٿر ۾ ڀونڀو
هون تان تهر و گهوڙاين سان هيل،
سٺو، جھالريو!

ڪهڙو ورو آيو، ڀيڻ، سينگارين؟
اوتان، سينگار ڪيو سينگار
سٺو، جھالريو!

ڪهڙو ورو آيو، ڀيڻ، ريل ۾؟
اوتان، ڪوهه ڀر ٻا ڪٽي ڪيرا
سٺو، جھالريو!

ڪهڙو ورو آيو، ڀيڻ، ڪوهه تي؟
اوتان لاج مري پالهاريا
سٺو، جھالريو!

ڪهڙي ري پالهاريا، تون لاج مري؟
هون تان وڃي پالهاريا رو ويرا
سٺو، جھالريو!

ڪهڙو ورو آيو، ڀيڻ، جهاتي؟
اوتان رڳو ڀڙي مينهن
سٺو، جھالريو

ڪاهي وي پوري مني رڻڪين؟
 سون تان (فلائي) ڏوجهارڻ رو ويرا
 ملوڪ، جهالروا

ڪيو ويرا آيو، پهنل، آگيشي؟
 اوتان چنڊ يا عطر ڪلابا
 ملوڪ، جهالروا

چارائي رو ڏسي گهوڙو،
 اوتان ڏسي گها رڻڪ هڪا
 ملوڪ، جهالروا

اڙي پوري سينه تون چو ٿي رڻڪين؟
 آڙ ت فلائي (نالو پڻ جو) ڪير ڏوحدو
 جو پاڪ آهيان (ڪو ڌار پون نه آهيان)؟
 سون، جهالروا

هي ڪهو پاڪ آيو آهي، پهن، آگن ٿي؟
 جو چن ت عطر ڪلاب چنڊ جي ويا آهن
 سون، جهالروا

هو سڻ ڪي تحفي و گهوڙو ڏيندو،
 ۽ پاڪ ڪهڻي سڻا سامان ڏيندو-
 سون، جهالروا

نظم

”ننوبر“ عباسي

سوهن جو دڙو

اي لسان جي چمڪندڙ ماضيءَ جي برون جا نشان!
تنهنجي ويرانيءَ ۾، چؤاڀڙي ڪڏهن آئين ڪٿان؟
تنهنجي پراڻيءَ کان عدلي، تنهنجي مٿڙن کان ڦارا
تنهنجي پراڻي ئي ئي وٺي آءُ تنهنجو يادگار۔
تنهنجون هي ويران ۽ ساڪت گهٽيون، هي رڪت جا ڀر،
دور دهن کان ڏسڻ لڌا اڃن ڏس ڪير ڪير۔
بي ڪفن سُري جي مٽيءَ ۾ ڊڪيل هيءُ ڪوهرِي،
جنهن ڏٺي آءُ جي تهذيب کي هڪ زندگيءَ
تو ڏٺا آهن زماني جا گهٽائي انقلاب،
تنهنجي سڃي ۾ لڪل تاريخ جا آهن ڪي باب؛
تون زماني ڏي زماني ڪسان ٺهاري رهنين،
سٺ کي ماضيءَ جي عظمت ڏي ٻڪاري رهنين۔
۽ سدائين سٺ تنهنجي سٺ ۾ سٺ ڏيندي رهي،
پنهنجي ماضيءَ جي بلنديءَ ڏي وري ايندي رهي،
قافلا تهذيب جا منزل طرف وڌندا رها،
سٺ جي گلشن ۾ ڪيشتي گل نوان ڪندا رها،
۽ وري ”سهران“ جي مٽي ساڻ پُر پيمالا آيا،
هن اوسايل سر زمين جا چپ وري آلا آيا؛
۔ اوچتو ئي اوچتو توکي هي ڪهڙو پُور پيو،
جو کڻي ويران نظرون سٺ ڏي تو هين ڏٺا
تنهنجي اکين جي انهن ويرائين جو هو اٿس،
جو ويا برباد ٿي پل ۾ سوين آباد گهر۔

ٽي اکين ٻيڪنهن ڏٺو منزل هتي پنهنجي گريب،
 - اوچو ٿي اوچو ڪسي راندن تي ويا نصيب -
 وقت جا طرفان اڪري پنهنجو پڙو ڀار ٿيو،
 هر ڪناري تي اچي ٺڪرائجي پڙا ٿيو،
 ڪوٺ خالي ٿي ويا ۽ شهر ويران ٿي ويا،
 خواب هئا جيڪي ترقيءَ جا پریشان ٿي ويا:
 ڪلهه ڪجههين جو لنگل وهندو هئو جت ڇوڇو،
 موت جي غاسوشين آهي اتي واسو ڪيو،
 وقت جي گهري، هنن باغن کي گهري هر ڪيو،
 ڪلهه هئا جت هج، اڄ ڪاڏون اتي آ گهر ڪيو،
 هي ڏنل جاپون، اٿل وٽا ڏسي ٿون شاه ٿي،
 هي به، شايد ٿو بيان ويدا ڪڏهن برباد ٿي،
 تنهنجي ويران ٿي ۽ برباديءَ کي وسعت ٿي ملي،
 سنڌ ساري ڇاڻ جو آهي تنهنجي پاڪر ۾ اچي -
 جهان ٻڌون ٿا هاڻ تنهنجي لاءِ ته "نون پي ڪجهه هئس"،
 وقت ايندو، سنڌ لاءِ شايد چيو ويندو ائين!
 هاڻ، مگر ڏسجي ٿو بس ايد جو هڪ ٿرورو،

- جو هن اولاداهين کي نور ۾ بدلائيندو:
 جي ذرو احساس ٿي ويدا اسان جي دل ۾ ٿي،
 فرق ٿي ٿو ڪوئي نه پنهنجي راند ۽ منزل ۾ ٿي،
 قسور جي دل ۾ اکر "توير" قسومت اچي،
 سنڌ، موهن جي دڙي پنجن کان پوءِ شايد ٻجي!

گورڊن محبوباڻي "پارني" (احمد)

هيءُ نظارو ڳوٺ جوا

سار ويلي، راتويءَ ۽ ڏينهن جي چڪتاڻ ۾،
 جن ٻڌي آڳاٽس ٿو لوهه منڍي لالاڻ ۾،
 ٿن اڃانڪه ڪوه ٿي ٺاريون اچن ٿيون ٿاڙ مان،
 هر طرف هڪڪار ٿيلائيءَ عجب انداز مان -

پتھي ٻيل ۾ پوي ٿو، جن سارو، ڳوٺ جو:
 ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءُ نظارو ڳوٺ جوا

چيله، تي پونري، مٿي تي آهي ڪا ڪهر يا ڪٽو،
 ڇير ڇمڪي ڇڏي ۽ ست منهن تي ٽپڪو،
 خوب جوين جي خبري ڪرڪسي تي مٿان،
 ٿاڻي مٿي ڪڍا ڪسي ويا تن ٺڪاڻن جي مٿان۔
 اهر نهن ڪان تڪو اهو اشارو، گوت جو:
 ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءَ نظارو، گوت جو!
 ٺار سان لوڙيون ڪٽي، ٿيون ڌول ڪيرتن تي ڌرن،
 مشڪي سڃاڻ سان، سي ڪوھ سان ٻائي پرن:
 ٻيڪھ جا تن جي جواني، لوڏ ڪاٽي ٿي ٿڌي،
 ۽ ڪمر جي لڙج و جوين جي ڪوٺا ڪٽي۔
 ڪوھ آهي ڇڻ پٽو چا ڪارو، گوت جو:
 ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءَ نظارو، گوت جو!
 آهي ڪٽو رس پريل ڇوڙين منڍي جهنگار،
 ڇڻ ڌرڙش ٿي اهي ڪنهن سارنگيءَ جي ٿارو:
 ڪٽن لکان سان دلري ٿي، ڇو جي آواز جي؟
 ٿي سگهي ٿي ڪي اهڙي دلڪشي ڪنهن ساز جي۔
 ڪاشا سان پٽجي پوان ڪو شعر وارو، گوت جو:
 ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءَ نظارو، گوت جو!
 هاڻ هر ڪا چيله مان ڪا ڪهر لڳائي ٿي هلي،
 چٽڪندڙ ٻائيءَ سبب چاٽي ٿي هلي،
 دل اندر هر شخص جي دل ٻولي ٿي هلي،
 پيا ڪي چچل لڪاڻن کان پڇائي ٿي هلي۔
 هج مان هر ڪا ڪندي هاڻي ٻارو، گوت جو:
 ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءَ نظارو، گوت جو!

نياز همايونِي

”لڪار“

ٻڌو هي آواز، گوش دل سان، اسان هي ڪم ڪار ٿا ڪريون اڃ،
 ٿڌي وٺي آ پهر ٿين جا، انهيءَ حوسنگار ٿا ڪريون اڃ،
 چن جي رواق، بهار جي غوين، ڪي نروار ٿا ڪريون اڃ،
 صا جي دٻس ۽ گلن جي رعنائين جو اظهار ٿا ڪريون اڃ،
 خرا جي خطري، ۽ ٿار جي غم کي مات، بھار ٿا ڪريون اڃ؛
 اسان هيءَ لڪار ٿا ڪريون اڃ!

ڪناري آهي جا آس دل جي، سهاڳ ان جو پنائون ٿا،
 پاڳ آ جهن لڙا ۽ اڄ، سهاڳ ان جو پنائون ٿا،
 پڪاڙيل آهي جا ۽ صورت، سهاڳ ان جو پنائون ٿا،
 منجهائيل آهي راهه حبسڪا، وڇاڳ ان جو پنائون ٿا،
 خوشي ۽ اهد جي سهار، عجيب و غريب ڪريون اڄ:
 - امان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

زمانو، جهن ۾ ٻار جون ۽ وفا جون پائون پٿرون آهن،
 قرارن جو، خوشي نظر جي ۽ دل جون گهائون پٿرون آهن،
 بهار جا ڏينها ۽ چاندوڪي، جون راتون پٿرون آهن،
 ماس ماڪي، گل جي خوشي، پکن جون لائون پٿرون آهن،
 انهيءَ کان آهي قرار امان کي، انهيءَ تي ٺڪار ٿا ڪريون اڄ:
 - امان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

جهن چهره نقاب پائي، سو بستراريءَ ۾ ٿا گذارين،
 مٿن مشتاق لهن چائي، سو انتظاريءَ ۾ ٿا گذارين،
 دٻن جا رابل، منهن لڪائي، سو اشڪباريءَ ۾ ٿا گذارين،
 فراق وارا، وصال آڻي، چو آه واريءَ ۾ ٿا گذارين،
 امان جو احساس آهي بهار، ان تي وسهار ٿا ڪريون اڄ:
 - امان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

خوشيءَ جي بردي ۽ عمر تو جهلڪي، کلن ۾ آهي روڻ جو پاڳو،
 حياتي آ موت جي وڪڙ ۾، جنن ۾ آهي مرن جو پاڳو،
 اڳيان آ راهه ۽ پٺيان آ پائي، چڙن ۾ آهي چلڻ جو پاڳو،
 سڀني به مات ۽ مٽي به مات، اڄ ڪڇن ۾ آهي ڏڪڻ جو پاڳو،
 هيءَ دائري امرن جي چو آهي، ان کي سهار ٿا ڪريون اڄ:
 - امان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

سوال چنڊ تي اچي، ته ڪوئي خيال هڪدم مٽائي ڇو ٿو؟
 خوشي جي پاسو وٺي، ته گهرو ملال هڪدم مٽائي ڇو ٿو؟
 ڪهاڻي تي رسا نه آهن، زوال هڪدم مٽائي ڇو ٿو؟
 ساج هر دم مٽائي ڇو ٿو، وبال هڪدم مٽائي ڇو ٿو؟
 وٽارين ٿا جي رت امان کي، انهن تي بهار ٿا ڪريون اڄ:
 - امان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

اسان کي اوتند ۽ آه ڪر ۾، اسان کي چاڻڻاڻ گهريل آهي،
 پٺاڻس ڪا ٻوڊلا نه آهيون، مگر ڪا سُر ڪاڻ گهريل آهي،
 آڪا ٿيسا آهيون ٿڪي سان، لڏپڏ لاڻا گهريل آهي،
 اسان کي مرڻاڻ گهريل آهي، اسان کي ڇهراڻ گهريل آهي،
 اڃاڙي ويسرائين جون وسٽيون، تيار ڪلزار ٿا ڪريون اڃا :
 - اسان هيءَ للمڪار ٿا ڪريون اڃا
 هو ياد دل آيا، انگ هر ڪيا، هو ۽ پوند برسي، قرار اٿيا،
 هو ياد يون آيون، ڪي نقسا اهر يا، هو سستي آئي نڪار اٿيا،
 هو مڪڙيون هر ڪيون، پڪين کي ڏاڍا خسار آيا، بهار اٿيا،
 دلين دلين تي محبت اهر ي، اکين اکين ۾ بهار اٿيا،
 پناهون جهنگل ۾ ٿا ڪوئنگل، مزي جي جهو، نڪار ٿا ڪريون اڃا :
 - اسان هيءَ للمڪار ٿا ڪريون اڃا
 اسڪت شمع ۾ خيال اڀاري، گهٽائون گهنگهور آيون آهن،
 اهد، جوش ۽ جلال اڀاري، فضائون ڇت چور آيون آهن،
 خوشيءَ، خواب ۽ سوال اڀاري، اڏائون من مور آيون آهن،
 سڄاڪ ٿي من، لهڻ اسان جون سرادون پرگهور آيون آهن،
 لطيف هر ڪيف لهما آيا، بست-گونجار ٿا ڪريون اڃا :
 - اسان هيءَ للمڪار ٿا ڪريون اڃا
 اداس عشق ۽ نراس حسن اڃا ملڻ سان ٿيندا نوان ۽ تارا،
 ادب جا روسا رنگ سڀ، زندگيءَ سان هوندا نوان ۽ تارا،
 "نياز" ۽ نياز جا نرانا زمنا پڌا نوان ۽ تارا،
 اسان جو ئي، ۽ اسان جون ڳالهيون، عيشه هوندا، نوان ۽ تارا،
 سانا سڀ دوستيءَ جا آهن، وٺا جا اذڪار ٿا ڪريون اڃا :
 اسان هيءَ للمڪار ٿا ڪريون اڃا

عبدالڪريم "گدائي"

ڪجهه منهنجي ۾ سن

ڪجهه منهنجي ۾ سن، ڪجهه منهنجي ۾ سن	ڪونهي من دل جي پيشاني،
ڪجهه منهنجي ۾ سن، ڪجهه منهنجي ۾ سن	پل رات ائين گذري منهنجي،
دل هڪي آهي، ڪالهين سان،	ڪر ماڪ نه مٽو، ڳالهون ڪر،
ڪجهه منهنجي ۾ سن، ڪجهه منهنجي ۾ سن	سڀ دل جا بار لهي ويندا،

وڃ ڪيئن، گهڙي اڌ ويهه ڇڏي،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 هيءَ رات، انسان جي پنهنجي آه،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 مهمان اڏي هڪ ساعت جي،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 ڪهرار سٺا محلاتن ۾،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 ٽيولس ۽ ملايا سوراڪو،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 ايتورست، همالين، شرمندا،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 چو آيو سو اڏي ويندو،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 پلنار اسن جي دشمن تي،
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!
 آڪاش ۽ ڌرتي، ويجهارا
 ڪجهه پنهنجي ۽ چئو، ڪجهه منهنجي ۽ سن!

اسيءَ وار ملڪن مشڪل ڏاڍو،
 ڏس ڄاڻ اهو هو ڀر هڻي،
 مٿاهي ڏک جي، ڳالهه نه ڪري،
 تقيديري پري پري ڪري ويندي،
 هيءَ زور طاهر جي اونداهي،
 ڏس اسن جي آهي پاڪ ڦٽي،
 ڏس تخت ڪريبا ڏس تاج لڏا،
 جمهور جي قسمت آ ڇاڳي،
 ڏس چين اٿيو ڏس روس اٿيو،
 ايران به اس آه ڀڳي!
 انسان جي عظمت جي آڏو،
 ڪنهن جي به نه هڙي دال ڪري،
 جمهور جي طويان جي سامهون،
 هنر جي نشاني ڪانه ملي،
 اڄ اسن جي فوجن آه ڪشي،
 هيءَ فتح و طير جي آه ڪوڙي،
 انسان جي عظمت جي سامهون،
 انسان جي عظمت لائسي،

گویند ڳالھ

گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل

گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل،

هردي ۾ ڇڻ آهي هلڻ!

مان جهنگل جو رهواسي،

منگل ۾ پئي مان رهواسي،

منهنجو چلن ڦٽي لٽان اٿل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!

منهنجي باغن منجهه سواري،

ٿول هيا منهنجا پڪڙڻاري،

منهنجو مٿي مٿل بمادل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!

منهنجي ٽيڪسي لهر سهلي،
 لسرن واري جي ٽيڪسي،
 سهجو دلبر ساگر چنڊل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 هيءُ سچ، چنڊ، ستارن وارو،
 منهنجو هو آڪاس پيارو،
 منهنجي ڊونڊيءَ جو هو ساحل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 هي برساتي ٻوٽوڻ وڙ جيهر،
 منهنجو لار بنديون هون سڀ غر،
 اندر-ڏٺي، اوچل، ڊگ-نرمل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 هيءُ پکڙين جو آڏو ڏيڙو،
 مون کي ڀسي ٿو آڏائيندو هو،
 ڏيندو هو آنند اجهل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 هڪو ٿا چئون خاموشي ادائون،
 گهلائي سي سٺه پڄاڻون،
 ڏيندئون هيون وسار وصال - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 هڪٿن سنگت سُرڻ واريون،
 پياريون تارون-سوس به ڌارون،
 ڄاڻائيندئون هيون من مرحول - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 مون لڌ پراج نام بهاري،
 مان ٿي هو آهيان مٺاري،
 آنگن حسي اڄ نام اوچل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 مان آهيان مرحهايل ڏسڪايل،
 حلسه جڳ جو مان هميايل،
 هائي ٿو ڀڙن سر پل - گوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
 * * *
 هائي ڀسي ڪا دير نه آهي، گذرڻي کي تنون ڇڏ سھائي؛
 سورج اٿن ويو ٿي، ليڪن، ڀڙڙ جو انجار پٽائي!

معنوسات

هي عشق وڃي اڃ ڪڙي ٿو؟
ڇا، حسن ڪا بازي ڪڙي ٿو؟
پنهجو پنهنجو مقصد - ٿورو ڪير ٿو ڪنهن ڪي لائي؟
پر ڪاڪو محل جي سالين ۾ پير سنڀالي پائي،
هن عقل و خرد جي بازيءَ ۾ ٿو نه ڪوئي ڪائي،
- ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
هائيءَ تي اڃ هرليون آهن،
تلنديون لهنديون ڪي تياريون!
چشي جي چوڌاري ماريءَ دمار وڃايو آهي!
سڀڪا سوچي سڃڻي آئي چنڊ زدن ۾ آهي،
چائي لوڪي چونديون آهن پاڻ ۾ سڀني ماڻهي،
"هي دمار پيڻ ۾ چاهي!"
- ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
رڻ جون لڙائيون اتان نيزان،
سادان سادان، نازان نازان!
ڪم ڪار ۾ آهي ديوانيون مست نگر جون رانيون،
پاليون ڀوليون ڏسجن پيون، آهن ڏاهيون ساليون،
جن پير سنڀاليا اهڙا، تن چاڻ سرادون مانيون،
پوءِ ڇو نه هن سڀ ڪاهي!
- ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
ٿيو مست نه مائي ڪنهن ٿالي،
هي رنگ مٿان ڪو رنگ آئي،
ڪا مهل نه ڪنهن جهڙي، ڪر موڙي نه وهي ڪو ظالم،
تي خود نه پئي پريا، آشوب غضا ٿئي ٿاڻس،
خوريده مرڻ کي ڏسندي، وهي نه وڃي خود ناظر،
هي وقت سمهڻ جو ٿاهي!
- ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!

هر پات کي ٽارن جاگائي،
 ماحول ڇڏيو ڇڻ بدلائي،
 احساس حوادث جي ٿيڻ، ڏيل ڏکايو آهن.
 حساس دلين ۾ ٿوري ڪنڀار آهين،
 هن ظلم و ستم جي دنيا، ڪي خان ڪهايا آهن:
 سڄو سال جو مالڪو لاهي
 - ڪنهن هوش منياليو آهي!
 هڪ طرف زماني ۾ ڀرپور،
 ٻئي طرف دامن ۾ ٿي هر ڪٽر:
 ڏجي ته ٿئي ڇا ٿو ۽ ڪهڙو ٿو نتيجو لکري.
 پرور ٿو ٺاهرائي پا فرهاد کي فن ٿو وسري!
 پا ٻن ۾ گهڻيءَ جي ماڳهن مادم ٿو ٿو وسري!
 - ان لڪر ۾ عالم آهي.
 - ڪنهن هوش منياليو آهي!

معبد هٿان غلام حسين (مجرور) ڏيلائي

آڳ اجهاسي ڪين اندر جي

(ڪبير شاه ۽ شيخ ابراهيم کان متاثر ٿي)
 آڳ اجهاسي ڪين اندر جي، پارو ڇل جا ٻاري هئي،
 آڻن اولين، ڏاڍن ڏيڙن، ڏونگر تنهن ڏهڪاري هئي،
 هلاهي، وڌو، ٻي ٻئون ڪيا، ٻوڙ ۾ ورڻ واري هئي،
 سهڪي، دهڪي، ٻيئي ميرڪي، سڀڪه سڄڻ جي ساري هئي،
 ڪٽوڪٽ ٿوڪ ھرھڪ وروڻ، ٽڪن ۾ لھڪاري هئي،
 وڻن پٽن، گهڻن گهڙن، ڪڏن ڪوٺن ڪيڪاري هئي،
 ڪڏن، ٽنڊن، ٿوٻن ٿوهرين لائين ۾ لھڪاري هئي،
 ٻُڙن ٻُڙن، چٽو ٻُڙن، ڪيرين ڪيئي تنهن ڪاري هئي،
 ٽڪن لھسن ڪٽاھن ٽڪن، اڄ آسٽ آساري هئي،
 ٻيڙن ٻيڙين، ٿوهر ٿيڃين، روھن تنهن روٽاري هئي،
 ڪڏن، بگهڙن، ارڙن، چٽن، ڌرتي جي ڌاري هئي،
 اچي ڏيئي ٿي اٻهر اهڙي، پھنور تنهن پڪاري هئي،

دڙو ڏسي، سا دهڪي دل ۾، زائقان ڪئي زور زاري هئي؛
 قادر پنهنجو ڪم ڪيٽو، جنهن سان ڌرتيءَ ڪئي دلداري هئي؛
 هڪ وهي ويو پونتي پٽ ۾، چئي جا چلڪاري هئي؛
 ڏنار پتو دربان الهيءَ تي، چوڪي تنهن چوڌاري هئي؛
 مطلوب ٿي جڏهن هوشي، جنهن پوءِ تي هڪي پوئاري هئي؛
 خان آئي خوشبوءِ پرين جي، تنهن هنڌ مٿي هوشداري هئي؛
 شرمي پوءِ تنهن سامهه سڀائي، وائي جنهن سان واري هئي؛
 پلو ۾ ۾ پٿرو ڏنائين، تنهن اهڙي ڪئي اتراري هئي؛
 آئي اڀر انهن لڪن سان، سُهڻي سولهن سولھاري هئي؛
 سون پاتو قبول مدعا ٿي جا اسو مدائن اڇاري هئي؛
 ڪاهي ديس ڪنوار سجهي، پر ٺنگر سا نه لھاري هئي؛
 ظاهر وڃي زمين اندر سا، تنهن ڏسندي ڌرتي ڌاري هئي؛
 مٿي سامهه مڙ ڪوڙو اهوئي، عاشق آهه اڇاري هئي؛
 پون آئي ڏون ڦارون ٿي، سا حڪم حق هڪواري هئي؛
 ڪهوت ڪهڙي ويو الهيءَ ڪهڙي ۾ دري جا دل واري هئي؛
 حق مليو حق سان هميشه آخر ٿي نظاري هئي؛
 «مٿان» مليا احسان ٿيا، در داور جي ديداري هئي؛
 سڄي سڌي سرداري هئي، تڏهن طالب مليو مطلوب ملي سان!

اوجن ڊيٽارام (سڪايل) سڌوڄائي - مقرر نظام آباد (دکن)

سنڌ، مادرِ وطن کي ڇڏي ته اڄهه سان ٿيا پر رڳو جا محبت لاءِ
 اڄ به اچن - هڪڙي اهڙي تازي خط لکڻ ۾ آئي ۽ پڙهيو لکڻ:

وطن جي ياد ۾

خط پوءِ ٿينجو، ته منهنجائي ٿي ويا اٽڪبار

ڪي ڪهڙيون ٺٺن وهايا نير جا ٿي ٺار ٺار.

گهره جون ڳالهيون ٿين سر ياد چو ڏياريند مون کي،

تن ڪهاڻين جي تنهن ۾ آ لڪل جهونو بهار.

ڪن ٿي وريا واراڻ جي ڪم ڪوشش ٿي،
 اڄ وري زخمن کي کوليو آه تو هڪ وار پار.
 ڪٿ ڪٿڪن جا، ٻيون پارا وري آيا ٿري،
 گوت جي ٻاهر ڪڏون ٻاٽي ۽ سان وهنديون تار تار.
 صوفي ٻرن جي وٿن هٿان لڪيلين باغ ۾،
 سي اکين آڏو ٿري آيا وٿن جا ڌار ڌار،
 اڄ وري پيسارا پکا پنهنجا پراڻا ياد پيا،
 من ڪٿان زوري ۽ جدا ٿي ٿو گذاريان ڌار ڌار،
 ڇو ته "سدي پير" جو ميلو لکي ٿو مڙج سان؟
 ٿا وڃن سٽڪا ۽ صوفي ٿا ملائين تار تار؟
 سمجھ ڪٿان اڳيان آداب مجلس ۾ ڏجن،
 وصل جون دعائون ڪهن، ٻڌندو ڪٿي پروردگار،
 العنجا آهي "ڪايل" خاص ڪا درگاه ۾،
 ڪاٿرا مان هڪر ڏسان سي سنڌ جا دلدار پار.

گهوڙن محبوباڻي

انسان... حيوان

ٿهر جا ڪهرا ڪڪر، گجگوڙ سان گهمان سان،
 ٿا اڏائن اڄ تباهي ۽ جي ٽڪي طوفان سان،
 خون جي برسات ٿي برسات ۾ لائي پري،
 آسان ۾ برا تباهي ۽ تباهي ٿي ٿري،
 آخر مان ٻري اٿيو طوفان آ، طوفان آ؛
 هاڻ اڄ انسان پي حيوان آ.
 ظلم، زوري، خون، چوري ۽ گرم بازار ۾،
 سبتلا اڄ منهن آهي، موت ۽ قبر مار ۾،
 تيز آ دولاپ، دوکي ۽ دغا جو دور ڇو؟
 اڃا شرارت جو فضا ۾ گونجي ٿو شور ڇو؟
 برا جهان سي ڌر ۾ ٻي ڏين، ٻي ايمان آ؛
 هاڻ اڄ انسان پي حيوان آ.

صلح جا سالڪ ٻڌا جو صلح جا ويري وڌا،
 لا اذن سي هاءِ! اتيچار جا اونها اڏا،
 اهنسا جي اوت ۾ حيوانيت جو راج جو؟
 ٿو ٻئي انسان اڄ انسان چوئي ڪاڇ جو؟
 يڪاهن لاءِ سڄو عالم ٻڌيو سمجھان آ؟
 هاءِ! اڄ انسان ٻڌي حيوان آ.

هو چڪت جي قوت ڪارڻ منعت مردي ٿو مهي،
 گھور سارڻ جي ڪوتائن کان نه ڀلجي ٿو ٺهي،
 جيئن جي لڙڪنات ۾ جو سامهي سورجھ مڙي،
 هاءِ! سو هاري هيئن ٿو ڪئي ڪارڻ ڏڙي؛
 هاءِ! اڄ انسان ٻڌي حيوان آ.

ٽپاڪ جي تصور جا سنار جو مينگار آ،
 هر گھڙيءَ جنهن مرد تي پنهنجو وسايو پيار آ،
 زندگيءَ ۾ ٻڏڻ، ٻڌاسي، ٻڌم-ٻڌتي، ماڻ ٿي،
 جنهن ڪيو سنار سڪند، سرد سان همراه ٿي،
 ڪن لائيءَ لار جو هن چڪ ڪيو ايمان آ؟
 هاءِ! اڄ انسان ٻڌي حيوان آ.

درد واري دل ڪئي؟ مٿاڇ وارو من ڪئي؟
 صاف، اوچل ۽ دٻا وارو ڀلا دامن ڪئي؟
 گرم واريون، گرم واريون، سي نگاهون اڄ ڪئي؟
 هاءِ ڙي! همدرد دل جون سي دعائون اڄ ڪئي؟
 ”ڀارتيءَ“ جي دل اندر ساڻي! اهو ارمان آ،
 هاءِ! اڄ انسان ٻڌي حيوان آ.

نيون طرزون

هرې دريائي ”دلگير“

”ترائيل“

”ترائيل“ فرانس جي مشهور نفسي جو قيصر آهي، ائين، حيان انگريزيءَ و ”سائيت“ لکيو ويو آهي۔ هيٺيان ۽ لغات ترايل جي لکيا ويا آهن.

اهو ساز

اڃ ت هي ساز کڻي، گيت ۽ ٻي چيو ٿي ڏس۔
ڪٿل آئي، ساز اهو اڃ ت سڀاڻي ٿيندو!
سامه وجهه صحران، نئين جون ڪٿيون ٿي ڏس۔
اڃ ت هي ساز کڻي، گيت ۽ ٻي چيو ٿي ڏس۔
جا بجا سُر ٿي پکيڙيل، سي هنر مڙي ڏس۔
پنهجو آواز اهو اڃ ت سڀاڻي ٿيندو،
اڃ ت هي ساز کڻي، گيت ۽ ٻي چيو ٿي ڏس۔
ڪٿل آئي، ساز اهو اڃ ت سڀاڻي ٿيندو!

حسين موت

قبر منهنجي ٿي رکي ٿو، ڏيا ٻارين ٿي۔
بي عرض ٻار جي پاڪيزه وفا تان مدني!
زلدگيءَ کان ۽ حسن موت آ، ڪنارن ٿي۔
قبر منهنجي ٿي رکي ٿو، ڏيا ٻارين ٿي۔
جيي آٿان ٿو، هي گهڙيون مون سان ۽ ٿي گهارن ٿي۔
سيڪندڙ مولن جي معصوم ادا تان مدني!
قبر منهنجي ٿي رکي ٿو، ڏيا ٻارين ٿي۔
بي عرض ٻار جي پاڪيزه وفا تان مدني!

” صافيت “

اس ۽ مڪڙيون

مڪڙي خاموش ۽ گڏيريءَ رات۔

هو ڏٺو چنڊ مڪڙين کسي جنم،
چڻ لهي ويو هو ڪائنات جو عمر،
مڪڙيون مرڪيون جڏهن ٻي پريات،

مير جيئن جيئن مير جو لهرائي،
ماڪ مڪڙين جو منهن چڻ آئي!

جڏهن روشن ٿيو صبح جو آڪاس۔

ڪرڻا مڪڙين جو هار ٻنهي ٻيڙا،
ڇٽڪ سولھري چار ٻنهي ٻيڙا،
ٽي وٺي ساري ڪائنات اداس۔

مڪڙين جو گلو گوٽيو ڪرڻ،
تن کي مرجھائي ٿي ڇڏيو ڪرڻ!

غزل

علامہ اسد اللہ شاہ "فدا" لکڑائی مرحوم

صوف ٿي وئي هر منهنجي درميان ڪڙي دوست،
بس اهو مائوس خاطر آڻان ڪڙي دوست،
روخه رڻوان پر ٿاهي، ڪجهه ٿان ڪڙي دوست،
لاڻڪان جي شان سان مت آه ٿان ڪڙي دوست،
قهر ۾ ڪنن ڦهلي ناز، خون آلوده آه،
ٿو مٿس ڪا حشر آهائي ٿان ڪڙي دوست،
بي مدد دلبر، اهي هت رڻڪ جت ۾ ٿو ڪهر؟
خضر پڻ هڪ آه ٿو گرگشتگان ڪڙي دوست،
هن سبب کان ٿي زبان بلبل مندي آهي صبح،
روز شب جو ان ڪٿي وصف بيان ڪڙي دوست،
چا رضا اي سوخند دل، طره مي واسطي،
ساهر خون ٿا وٺن هي ساليان ڪڙي دوست،
پهرن ڦاٽل جو رنگين ٿو، ٿان خون کان،
جي وري هن کان پائين، ڪشتگان ڪڙي دوست،
هڪن هت ڪجهه ٿا رکن ٻي ڪا بها يوسف جمال،
مهر جي بازار کان وڌ ٿو دڪان ڪڙي دوست،
خجرت جنت هجري جي ان سان دعويٰ ڪيل ڪري،
هڪي منهن آه ڪجهه خون مٽان ڪڙي دوست،
دشمن ٿيڻ ناز ٿي ٿو سرهر لڪين خنده،
زير بار احسان ٿا، سڀ عاشقان ڪڙي دوست،
ڪشده ناز آهيان، قلعي ۾ اچن ٿا بار بار،
لطف سان مون ڏي "فدا" ڪاهيوسگان ڪڙي دوست.

- اچي ميخاني ۽ مٺي لوش يا مخور مٽيءَ ۾ ،
نه آهن لٽيءَ ۾ ، ۽ نه آهن هاڻ هٽيءَ ۾ .
گهڻي گهريءَ منجهان گهاتيءَ پالا چار پُر پٺون ،
ڪڏي يا ڪوڏ ۾ ڪامي نڌس توبه ٿيڪڻيءَ ۾ .
ڪلنن جي اڳيان ڪاٺي، مٿا موڪن وڪيا پنهنجا ،
مزي تنهن ميڪ مارايا، سَري هن سُرڪ سَٽيءَ ۾ .
ٿيا دانا به ديوانا دنيا جي دور ڪردش کان ،
سزا ڏاڍا ڏٺاسين سڦلسي ۽ تنگدستيءَ ۾ .
هر ۽ دهر مان هرگز نه ٿيندو هيچ ڪو حاصل ،
اگر مسڪن رهڻ لاهي پر ه وارن جي پَٽيءَ ۾ ؟
ادا، او آسمان هٿس چو مزاج ڪيئن مائي ،
رهيو جو واديءَ وحشت جي پَرارار پَٽيءَ ۾ .
پوڙي ۽ وري ڇا ملان، ٿينداسين اي "صولي" ،
وڃائي همر مون پنهنجي سموري بت پرستيءَ ۾ .

شيخ مراد علي "ڪاظم" مرحوم

- ليٽ ليل لعل گل ۾ جو اشڪبار آهن ،
اير پهار آهن، يا آبشار آهن .
حسن نصيب ان جو، طرز منو تي، جنهن جي ،
قربان هزار آهن، صدها ٿار آهن .
برق آه باه منهنجي، ڏاڍن آسمان ۾ ،
بادل فلڪ تي، منهنجي دل جا پٺار آهن .
افلاس و اشڪباري، حسرت ۽ ناسراڌي ،
مون مان رهيا هيشه، همدرد هي چار آهن .
هڪ دل هزار ٽڪرا، هڪ جان ٻلسپ رسيد ،
اي عشق! تنهنجا مون وٽ هي يادگار آهن .
ڪنهن چوڻ ڪنهن سان مطلب، مطلب سان آه مطلب ،
مطلب جي آه دنيا، مطلب جا پار آهن .

جرور وٺا ٿي آهن، گو مستحق مزا ڄا،
 ڪندا تڏهن به خدا، تنهنجائي يار آهن.
 دليا هي ڪج رويءَ تي، گهٽ ٿي ملول «ڪاظم»
 تو جهوا ٻي هزارين، بعد تر هزار آهن.

بشر سوريائي

ڇڏ لنڊ، سجاڳي ڌار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 آسو صبح اهو بهار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 ڏس وات لڙي، خاموش فضا ۾ پڪن پهرين لات لڙي،
 ڪجهه وقت ته ره هٿيار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 باغن ۾ هير جيت ٿولن تي، ڪجهه دير انڌيري چو پهري،
 اٺ ماڪ جيبي ٿي وسڪار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 جنهن دور ۾ زور نه هوندو ڪو، هڪ انسان ٿي ٻئي انسان جو،
 ان دور جي جد جڏ ڪار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 ڄاڻان ٿو انسان جي ڇوڌاري، آ محرومي ٿي محرومي،
 پتر هٿا لاڳ نه ٿا، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 هن نظر حياتيءَ جي، سڀ ڪي هڪ گهٽري لڦرت سڪاري،
 هر دل ۾ وسندو پيار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!
 هر ڇهڙ ۾ لپرو ايندو، ٿو محسوس ڪجي اي «بشر» اڄڪلهه،
 اٺ، ٿاڻي ڪجهه ڏيکار، اي سائي، وقت جون واڳون ڄاڻ وريون!

«تنوير» عباسي

روح ربحي ويو اکر جن ساڻ،
 اي خدا! منهنجي گهر انهن کي آڻ.
 مون ٿي توکي هي رنگ بخشو آه،
 اک ٻئي ڏس، اي گل اتون مون کي سڃاڻ.
 راهبر! توکي خوب ٿو ڄاڻان!
 ساڳي تي پهچندس مان پنهنجو پاڻ.

بس ڪڍڻ کان، رڳو لپڻ ئي لڳڻ،
 مون کي پي لهر جان، اي ساڻي، ڄاڻا!
 سال هڪ ٻيل جي لئه لپو پائي،
 مير کان منظر سان چنن جي ڪاڻا!
 بزمِ دنيا ۾ ڪنهن جي سڏ کان سوا،
 مان هلي آيو آهيان پنهنجو پاڻ.
 اي بهارا اڄ پلي، تون مون ڏي هلي،
 هر غزان کي نه پاڻ سان گڏ آڻ!
 لڙڪ ائين چوڻ سان پا چاڪي،
 جيئن سالوڻ ۾ اٿلي پئي مهران.
 ان گهڙي ۾ تان سوري هر ٿار،
 جنهن ۾ تونان ئي منهنجي روح رهاڻ.
 منهنجي لهرن سان ٿڌو لڳل آهي،
 تون ئي، اي لاهندا! ڪٿارا ماڻ.
 وار ڪٽهنجا چندين لسان جي رات،
 ڪٽهنجو منهن چٽڪ چنڊ جي چانڊاڻ.
 صبح ٿيندي ٿي ٿيو گلن جو خون،
 ڪا خبر ناهي، ٿيندو ٻيو ڇا هاڻ؟
 رات ڪاري ۾ جو هي ڪفن لاڙي،
 ڄاڻ ظاهر ٿيا صبح جا اهيان.
 گلن جو ٿيو ڏڪر جي ”ٿنڀر“،
 ساري مغل ۾ ئي وئي سرهاڻ.

شيخ عبدالعليم ”جوش“

وطن جي خاک سان ٿئي خاک مٿي استخوان پنهنجي،
 وطن تان ئي وڃي قربان ڄاڻي لائقان پنهنجي،
 بلندي سرش جي، صحرا جي وسعت، زينت گلشن،
 سرڪب ٿاهجي ڪن جو نه ٿئي سنڌي زبان پنهنجي!
 ترقيءَ تي هجي، ويجهي وڌي، سر سبز ٿئي هر دم،
 زبان سان گڏ وطن پنهنجو، وطن سان گڏ زبان پنهنجي!

الاهي! دل جي دنيا ڀي عجب ۽ ڀر لطف دنيا آ،
 زمانو شادمان آهي، جي دل آ شادمان پنهنجي.
 زمين آسمان ڪڍي نه آهي سخت اي هيدر!
 مٿا مڙها هڻي ناکار موٽي آ فغان پنهنجي.
 نه ٿيڻي برق مان، سحاب مان، دريا جي لهرن مان،
 مثال زلف مان ٿيندي پريشانن پيمان پنهنجي.
 نه ٿيندو لاه، جڏهن پنهنجي پنهنجي خدائي هوندا،
 ڪري زاهد ٿيو پنهنجي ۽ ڪري پير مٿان پنهنجي.
 ٻاهر گلستان اي «جوش» بهجي دشت ويران ڪي،
 ڪرشمه ساز آ ڪڍي نه چشمو خوفشان پنهنجي!

نارائن «شيار»

اڀري روشن هجر جي رات!
 ڪير ڏسندو راز جي بات؟
 اڳ نه هئي ڪا دل ڪي تات
 لالو آهي پائيءَ جو پتر
 هان نه هڪڙي وائي وائين وائين
 پارل پاري ٿي پرمات!
 ڪوئل ڪاري ڪارا لپڻ
 ڪوئل ڪاري ڪارا لپڻ
 عشق اما شطرنج پٿرو
 موت مفت ۽ ٿيو بدنام
 وڌندو اوندهه ڏي ٿي ساڪ
 آس جهڙو ٿي ٿي ڏيڪاري
 حيون منهنجو، منهنجو ساز
 ڪندا هڪٻئي نه ٿيندا «شيار»
 هان نه هڪڙي وائي وائين وائين
 پارل پاري ٿي پرمات!
 ڪوئل ڪاري ڪارا لپڻ
 ڪوئل ڪاري ڪارا لپڻ
 عشق اما شطرنج پٿرو
 موت مفت ۽ ٿيو بدنام
 وڌندو اوندهه ڏي ٿي ساڪ
 آس جهڙو ٿي ٿي ڏيڪاري
 حيون منهنجو، منهنجو ساز
 ڪندا هڪٻئي نه ٿيندا «شيار»

«پدر بخش جتوئي»

ٿي ٻلي اهاڻي ٿي، نه بهي وصال ٿي ها!
 منهنجي لاش ڪنهنجي در جي اڳيان پائال ٿي ها!
 ڪير انتظار ڄاڻان منهنجو وعدو آبِ حيوان:
 جي نه اعتبار ٿي ها ڪنهن لحظه سال ٿي ها!

ڪنهنجو وار وار ٻردي ۾ رهي ها هر نظر کان :
 نه پٿر جو جالان جي مندر خيال ٿئي ها
 ڪو ڪاري پنهنجو پڻ، ڇوڻو ڪاري پنهنجو تن من :
 هيءَ جيواني سخت پٿر نه الاهي شال ٿئي ها
 ڪيو ڪيڏو شور ٻريا آ جهان ۾ تنهنجي تصوير :
 هاءِ هر طرف نه مائل ٿي ڪه چال ٿئي ها
 توکي اصل کان هو آدم کي خراب خوار ڪرڻو :
 نه ته هڪ منڙي کي مالڪ نه اها مجال ٿئي ها
 ڇو رٿان ها تنهنجي صنعت تي الاهي روز محشر :
 نه مٿان مندر گناهن جو اکر سوال ٿئي ها
 هو خدا جو پير هرجا، ويان مڪاني ها، عزيزا
 جتي پنهنجي خون دوا ڪجهه نه ٻيو حلال ٿئي ها
 ڪيو ڪفر گر نه ايمان نه ڪئي رهيو مسلمان :
 جي ڏوٽي شمار ٿئي ها ڪئي ذوالجلال ٿئي ها
 ٿئي ڪيئن قيد لاسو نظر ۾ خيال ۾ هئو :
 نه خدا خدا ٿي ٿئي ها جي سندس مثال ٿئي ها
 هي مسائل تصوف، هي بيان تنهنجو «حيدر» :
 نه رکن ها عشق ڪالر نه ٿي ڪمال ٿئي ها

هري دريائي ”دلگير“

ڪٿڻ جا ڪو نه ها جيڪي، سي مڃا ڪئي آهن
 ٿيندا ڏنگ ها جيڪي، سي ديوا ڪئي آهن
 هنن ئي تي ملي ٿي، نه ڪئي سا موج مدهوشي،
 آهي ساني ڪئي آهن، سي مستان ڪئي آهن ؟
 پالا پٿر ڪري اڄ هي ٻيون ٿا، پر پيرن پيارا
 پاريه پاڻ ٿي جيڪي، سي بهانا ڪئي آهن
 ڪئي سي، رات ساري جن سان ڳالهائي نه ٿي ڪيو هو،
 ڪٿڻ جا جي نه ها هرگز، سي افسان ڪئي آهن
 ميون ٿيون محفلن اڄ پي، مگر ڪٿي ڪئي ماڻهو
 جلي ٿي شع اڄ هي، لڪ پراڻا ڪئي آهن

هتي اڪل لاءِ ٿو سولهن جي سرڪار ڏي هرڪو،
 مگر جي جان جا ڏيندا ها ڏاڏا، ڪٿي آهن ا
 آهي جاپون، آهي جڳهون، آهي وڻ ۽ ٿاڻا سڀ،
 مگر چئن کان منور ها هي ڪاشالا، ڪٿي آهن ا
 هتي اڪل ها گلستانن جا جهنگلا، ڏير گلڙن جا،
 سنڀالي هل دل ڏاڏا! هي ويرانا ڪٿي آهن ا
 جواني اڃ به جهومي ٿي، مگر «دلگير» مجوري،
 اهي سڀا ڪٿي ۽ سي صبر خانا ڪٿي آهن ا

مخدوم محمد زمان صاحب "طالب الموليٰ"

ملي منار جي خاطر، نهن دردن کي چٽڻو ٿيو،
 وڃائي خواهشون دل جون، حياتيءَ ۾ ئي مڙو ٿيو.
 مون لالو پنهنجو جان بازن جي دفتر ۾ لکايو آهي،
 قدر اڳتي کڻي سارو، وري پٺتي نه ورتو ٿيو.
 ڪرڻ حاصل رضاي سار معصومي نه ڳالهه آهي،
 ڏيڻ؟ منصور کي هڪدم، ڪري سر ڌار ڏرڻو ٿيو.
 ملي محبوب جي مرضي، رکڻ جي واسطي هردم،
 ڏکڻ جي ڏونگرن کي ڏهل ڏهڪائڻ مان ڏرڻو ٿيو.
 وڏي تڪليف ڪائڻ بعد، وسبو سار جي ڌرتيءَ تي،
 سچن سون جي واديءَ مان اڪيون پئوئي گذرڻو ٿيو.
 «بار بار هن پاسي، ۽ وڃ ۾ عشق جو درياه»،
 رکي هئو سڀل سڀئيءَ جو، ٽيڪو سو تار ٽرڻو ٿيو.
 چيو محبوب سر ڏيندين ته ٿيندين «طالب الموليٰ»،
 ڪجهه ۾ پساند پائي، شرط هي منظور ڪرڻو ٿيو.

حافظ محمد احسن دادو

ڪور ڇڪ ۾ ٿو ڏسان تنهنجو ڪو ٿاڻي، جاني ا
 ڪنڱو تنهنجي مٿي شهد ۽ شڪر کان وڌيڪ،
 تنهنجي شوڪت ۽ ڏها آهي سهالي، جاني ا
 مون سان مگر گفتگو شيرين زباني، جاني ا

دل ڏيڻ توکي، سا تو وٽ رهي، مون وٽ ناهي،
تنهنجي رخ ۾ ته ڪمان، تير و تير، تلوارون،
تير مڙ کان چو ٻيلي منهنجي رهي سڀني ۾،
مڪنهن سان احوال ڪيان آئڻ لڙت جو مٿا
هر منهنجي به ڏيئي توکي جنا زيب زمان،
طالب ڏيد رهن تنهنجي سدا آڻا در تي،
موت منهنجي کان اڳي مون کي پٺاڻج جلوي،
درد تنهنجو ٿيو بهلوه ۾ مڪاني، جاني!
جن چڙهيو ملڪ دلين جي تي ڪمائي، جاني!
ڪا ته مون وٽ به رهي تنهنجي لڻائي، جاني!
سانڍيان سڀني ۾ ٿيو سوز بهائي، جاني!
تون ته ماڻهن سدا چوڻ ۾ جواني، جاني!
روز شب ورد انهن جو ٿيو "جاني جاني"!
تنهنجو احسان نه ٿيندو اهو قاني، جاني!

عشق تنهنجي ۾ نهن هان ٿا "اسن" اشعار،
طبع منهنجي ٿي وئي آه روائي، جاني!

عبداللہ "خواب"

جن پاڻ وهاريو آ، سي تنهنجا ٿينائي،
جن آڱري ٺٺو توکي، سي تنهنجا ٿيندائي،
مون جڏهن ڏٺو توکي، ٿيو هوش و غرد سڀ ڪر،
تو جڏهن ڏٺو مون کي، جهٽ هوش ۾ جان آئي،
تارا ٿا ڏسڻ مون کي، تارن کي ڏسان ٿو مان،
محسوس ٿيندي ڪسي ٿي، شايد هڪ تنهائي،
هرن جا نشان ڏسندي، منزل نه سڃاڻي مون،
ڪر هوس خيال ۾، منزل هتي جڏهن آئي،
طوفان حوادث چما، محسوس چوهارا بادل،
اي هفتو منزل آئي ڪر اجها آئي!
جي فضل ڪندو پاڻان، هن دؤر جي حالت تي،
ان شان ڪريهي ۾ ايندي نه ڪمي ڪائي،
آفاق ۾ ظاهر ٿيو سڄي جو نشان منهنجو،
جهن داغ ڪيا چنڊ ۾، سا منهنجي جين سائي،
دنياي محبت مان ٿيو "خواب" کي هي حامل،
آغاز ۾ رسوائي، انجار ٿيو سودائي.

لڳائي نينهن جو نعرو، سنگ ٽانگا ٽهي ڪي ڪي،

ڏکڻي پڙ پڙ جي و پڙ پائيندا آجي ڪي ڪي.

نه سوکو عشق آهي، تون نه ڪر سڌ پوالهوس ٺاهي،

هتي مرندي وري جيتندا پيشنگ وانگر ٻهي ڪي ڪي.

ڪوئي قرب جي اهڙي مٿي محبوب وٽ آهي،

ڪريل کوٽا ٻهي ويا سڙ، ٿيا رهيا رهيا ڪي ڪي.

هرارين مٿل هلا ٻيا هن جهان جي عشق و آهن،

پري هن پير مان لکنا بهادر پر تهجي ڪي ڪي.

نه ڳالهين مان ڪي آهي ڪڏهن ڪنهن قرب جي پاري،

مجت جي اي پاري، ڏور ڏوريندا ڪٽجي ڪي ڪي.

ڦهاس زهد مان مجتاده تي ويٺل گهڻا ڏسبا،

خير مٿي ننڍي، صادق مٿاندا سڄي ڪي ڪي.

ڊڄي آخر ٻهي ويا ڪي، ڪينهن جو ديو شان ڪر ٿي،

"اسد" منل ٿي پيا مرد ٿي مانجهي مٿي ڪي ڪي.

قصیدو

”انيس“ مهري

آه وطن!

دلدار وطن، منار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!
تيا ڪار سنڌ، گلزار منار، هر وار وطن! اي سنڌ وطن!
هي بخت افسر، ٿيو توڙي جنر، سڀ شهر ڏنسر، سڀ ملڪه عجر،
هن تنهنجو سر، ست ڪين لڌو، هٿن ڏوڏ ڪوڏو، ڪشمير اورو،
سڪ توڙي ملهر، ناهي هڪو غر، توتان سارو حسر، هڏ ماه و چر،
قربان سندر، ڪرمان تڏو ختم، هو سال رفسر، ارواح اٿر،
همراه ٿين، يواه سنڌو، آڏار وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!
ڪان روز ازل، فردوس منار، تنهنجي ريت رسل، ٿي سرمون ڪجڻ،
توڙ جابر جيل، تنهنجو صاف ٿيو جيل، شاه چيل، جهڙا ٿيڪه عمل،
توڙ علم عمل، هر ديس ۾ ٻل، ترسان لڏ اصل، ٻل هون مڃڻ،
هڪوان هڪل، ڪنهنڪي لڏ ڪا ڪل، منجهه هان جنجڻ، ٿوسن ڏي اڇڻ،
تون جود ڪرم جو آئين سدا پندار وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!
تون دار امن، توڙي جاءِ وٺن، جي ڏٺي اچن، ڪان ظلم و ستم،
ٿيو وٺن جو مشڪ ختم، سان درِ عدن، ڪڇ ڪوڏيون لڳن،
ڪوٽيون ٿيون ڪيئون، گورڙيون ٿيون ڪڇن، بادل ٿا پڇن و مينهن وسن،
سارو ۾ پٺن ٿا پلر پڇن، عربت لڏ چڪڻ، لڪ شيشا هڃن،
سيڪڻ مڱڻ، ڪاٺين پٽڻ، منگهار، وطن، اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

حي ٻڪ و گهري، مسڪين مري، ٻيو توڙ ڌري، دولت جي ڌري!
 اٺ تنهن کي سري، ٺاڻي جي پري، کڻي خوب ڪري، ٺٽي ڳوٺ وري،
 ٽي ڏاڪ هيري، چڪي تي چري، تنهن کي ڪين سري، ٺٽي ڳالهه گري،
 ترسي جي ڌري هوندو ته ڌري، ڇڏي غار نوي، هو موٽي وري،
 ڀنار اهي ٿا توڙ ٿين زردار، وطن! اي سنڌ وطن!
 دلدار وطن، منار وطن، شهنشاهه وطن! اي سنڌ وطن!

ڇا شام سحر، تنهنجو ٻٽو پهر، ٿيون نور ظر، اي جهان جگر،
 تون صاف اندر جو آئين پهر، ڪهني چوڻ ڪر، تون دل تي ڌر،
 ڪڏهن ته ڪسر، تون فڪر نه ڪر، هي سهجا اکر تون ڏيان تي ڌر،
 جن توڻي ڦهر، ڪيا زور زهر، تن جو ڪو حشر، ٿيندو نه مگر،
 ويندڙ ڪاڻ ڪي، ڪرڪي ڪو غر، شيار وطن! اي سنڌ وطن!
 دلدار وطن، منار وطن، شهنشاهه وطن! اي سنڌ وطن!

ٿا رت* رڻن جي ڌار رهن، مڪ ڪين سهن، ٿا پور پون،
 جنات عدن ۾ جاڙ جن، خوش ڪين هجن ڇڻ سيد ڪڻين،
 سي غرق الحسن ۾ ڪين ڪو چن، ڪاڻن نه پڻ ٿا مور سهن،
 من پئتي ورن، شل توکي ڏسن، تسان نين نون، هيءُ آس اٿن،
 لاهار وڃي پردس ۾ ٿيا پيار، وطن! اي سنڌ وطن!
 دلدار وطن، منار وطن، شهنشاهه وطن! اي سنڌ وطن!

تون قوت ڏئين، ۽ انگ ڏڪئين، ڪوئي نه ڇڏين هي آه پئين،
 شهنشاهه حزين جو ڪين ڪرين ٻي وڃي پرين، تو جيئن جهن،
 دشمن ته -وين، يا هون لڪين، تون ڪين هئين آت کان پوين،
 شل شاد رهين، آزاد هين، آباد ٿين، ڪا گور ڪئين،
 سرميز رکي، توکي ٺاڻي ابد، ڏاتار، وطن! اي سنڌ وطن!
 دلدار وطن، منار وطن، شهنشاهه وطن! اي سنڌ وطن!

ٽي تو کان جدا ٿيو ٿاڻي ٿا، ڇاڻي ته گهڻا ڪتر ان جي آڳاٽ،
 ڪي ڪهڙي خطا، يا رب جي رضا، ڪو لوڙي ڄا، توکي ساري سدا،
 ٻي تو کان سوا، ان جو نه بهاءُ، هو اڄ ڪا بهت ايندو هٿان،
 لاهيندو ميارون وٺندو مماني آيو نيا هو آه اڃا،
 واليءَ کان "انيسا" هو تو گهري، مون کي وار وطن! اي سنڌ وطن!
 دلدار وطن! منار وطن، شهنشاهه وطن، اي سنڌ وطن!

رباعيون

گورڌن محبوبائي ”پارتي“

جن چاڙ ۽ ۽ پهر ۽ جو وٺن ڏانهن وري،
طولان ۾ هر ٿار جهنگي، مجدو پري؛
ڀڳوان کي تن سخت مميت جي مهي،
مجبوري ڏسڻا ياد ٿو انسان ڪري.

عاشق هوانن ۾ به مٽي تنهنجي،
وهران مڪائن ۾ به مٽي تنهنجي؛
سا جاء پلا آه ڪٿي؟ اوهانن!
موجود ٿي جنهن جاء نه مٽي تنهنجي.

قولن مان پريتي جهول گشتائن جا،
اڻڪائن مان اندوش پياپائن جا؛
منسار نه هر ويڙ جو دانا هوندي،
”دوسا“ پريتي پڪ نه انسانن جا.

ويخو ٿي منر کي مون گرائي پائي،
هن منهنجي مٿي ساڻ لڳائي پائي؛
پاڻو مان هن حال پچائين مون کان،
هردي ۾ حقيقت لکي پائي جهاني.

پائي نه سگهيس ٿو کي ٿولگر پڄي،
ڪو پير پا پندت پا گداگر پڄي؛
ڪهي کي پئي ڏئي، لڏي ڪاهي مان،
توسن نه مليس لپڪ مان ڪافر پڄي.

ميتي مان ڪلونا تون پائين وٺي
اڄ نامي پان تن کي مينائن وٺي
تج خاڪ مان اٿن ڪيل ڪري پارائ،
ڪئن پاڻ کي قادر تون سڏائين وٺرا.

جيڪا به اٿس چيمز اکين جي آڏو،
تنهن ۾ نه ڏسان عيب ٿو هڪڙو نه ٻيو؛
دلبر ۾ مگر نقص نه ڪو آيو نظر،
چاڪاڻ ته هو آه وڙين ڪان ويجهو.

هر عيش جو سامان مليو، گهر نه مليو،
هاڻو ته لڏي، هاڻا آمو ڌار نه مليو؛
اي خالق! ٻڪڙي ڪي پائڻ وارا!
تو دل نه ڏني، پر ڪوئي دلبر نه مليو.

مشڪل ۾ نه مون آه پري دانهه ڪٿي،
 ڪلهه خواهه ميان جيبي نه ڪا پرواهه ڪٿي؛
 ڇا روڪه سٽڪي راهه ۾ آئي آڏو،
 لوڪر مان هٽائي مون سٽين راهه ڪٿي.

جنهن دل ۾ نه احساس، آها دل نه ڪهي،
 لهرن کسي ڏڪاري، آهو ساحل نه ڪهي؛
 حاصل ٿئي جنهن تي، نه مسافر کسي مراد،
 اي مائين! اسان کسي آها منزل نه ڪهي.

ساگر کان ڪڏهن دور ڪنارو رهندو؟
 نظرن کان پري ڪين نظارو رهندو؛
 اوڀر کي جڏهن دوستا ڪندو سچ روشن،
 اولهه ۾ ڇا ان وقت السارو رهندو؟

ٿو ماڻ ۾ ٿي ڏينهن گذاري نه مگهين،
 وڃي نه وري ٺاڪ ۾ هاري نه مگهين؛
 مڙ ٻار ڪير ٿو کسي وسارڻ جا پٺڻ،
 پر هاءِ ٿي قدر آه وساري نه مگهين.

هڪ تون هجين، ٻيو مان هجان، برسات هجي،
 ۽ بهرين ملاقات سنڌي رات هجي؛
 ما رات وري اهو ئي هجي جنهن جي ڦل،
 اي جان! ڪڏهن ٿي نه پريات هجي.

هجي ۽ ماڙ پرائو به وڃايون مگهين؟
 آواز نڪسين کان به ٿايون مگهين؟
 جيون کسي ڇڏي، موت ڇا نسا ڳائي،
 اي دوست! جنازن کي مڃايون مگهين؟

ڪهر چئن جي ڏهاڙي ٿي لڳي ڇڏو ٿين،
 ۽ دل ۾ آهي درد لئون، پيو ٿين؛
 قدرت کان مليل کوٽي مقدر کي ڇڏي،
 اڄ دوست! پڇايون آهين قدر ٿين!

قطعا

شېخ "اباز"

منهنجي هتي، منهنجي مٿي مان ملي،
دور پهتي، آسمانن تي هڏي،
۽ ڀولڻ جي ماس، گل جي واس ۾،
پائي لٽا لٽوڪ مان ڏسندي رهي،
ڪها عونس لاهير، شاعر هن "اباز".

ڏات منهنجي لات مان چمڪي پئي،
ماڪ، مڪڙيون، مٽڙ، ڀريون اڪڙيون-
هر لکندي وٺ چا چا هو "اباز".

لنهن تنهنجو ڏينهن وانگر ٿو پٽڪي،
راز تنهنجو ساز ۾ ڀيرو ٿو لڳي.

ساز تي ئي لاز آئون ڪي سٺا،
جيت منهنجي گيت آهن، جن سٺا،

ڪنهن چيو ئي آڏ تنهنجو عڪس مان،
عڪس مان ايڏي عداوت چا سبب آ

مان هرڻ، تون منهنجي هرئي اي سڀني
پنڪي پنڪي زلڪي جي رڃ ۾،
توڙي توڙي آرزو جي آڇ ۾،
تنهنجي صورت، ريت ۾ رکندي ڏٺي،
تنهنجن اکڙين ۾ هو آب حيات،
منهنجي پلي روح جي پهرين لڄات!

آزاد نظم

بشير موريائي

ٺٺون سال

مان اڪيلو ٺاهيان

هر ٺٺون سال ڪٿي سوچ جو سامان ٿو اچي،
 به ٺاهاري ٿو اچي -
 سال جي گذري ويا، گذري ويا!
 هر ٺٺون سال لڳائي ٿو اچي گواه ٺٺون،
 ٺٺون پرڪي ٿو مٿان زخمن جي
 زخري جيڪي ٿيا ٿا سو وطن منجهه وهي؛
 هاڻ سرهاڻ ڪئي، ڪڪندا ٿا رهون پنهنجي ڇنڀر وهي!
 سوچ - ڏارا ٿي پوي وقت جي ساگر ۾ وهي
 - وقت جو گذرڻو نه سٺون؛
 هڙي ڇا ڇا نه آ بدليو سائي!
 اول اول نه حڪومت بدلي؛
 وقت شام آ ته هر وقت سياست بدلي؛
 هڪ لڪل سرڪ جا ماڻهن کي ملي عدين بعد،
 هوربان هوربان سا سرڪ به ڪسيجي ٿي وڃي؛
 سڙ ڪٽي، سنڌ ڪٿي عدين بعد
 - جيئن اوند ۾ ستارو ٽڪي -
 ۽ وري گهور انڌاري ۾ لڪي -
 سوچجي ٿو ته اها سرڪ اها ڪن ڇا ٿي؟
 ساڳيا سور ۽ ساڳي سسئي!
 - هر ٺٺون سال ڪٿي سوچ جو سامان ٿو اچي!

مان اها سوڌو رهيو آهيان سجاڳ،
 ڇنڊ جي چانڊاڻ ۾،
 رات ڇڏيو آهي هلڪو ملو راڳ،
 ساري جڳهه ٿي،
 لاه جو گهرو نشو چاڀل آ؛
 پر،
 آڏي آڏي جو ٿو ويٺو سوچيان،
 "ڇا اڪيلوئي اڪيلو،
 "آڏي پنهنجا سور سڀني منجهه سانڍي،
 "زندگاليءَ جي ڪٿن رستن تان ٿو هلندو رهان؟
 "ڇا اڪيلوئي اڪيلو!
 "سوچ جي ساگر ۾ لهڻ سان ٿو هلندو ٿو وڃان؟"
 سوچيان ٿو "منهنجي دنيا آه ڇا؟
 "روپ ٿي آ، رنگ ٿي؟
 "يا بيمت آ؟
 "يا بهار؟
 "باغ ۾ ڪنهن بند مڪويءَ جو حجاب؟
 "يا آ پوري ڇنڊ جي ٿي داغ چانڊوڪي؟

» ٻا ڪهڻجي زلف جي سايي ۾ خوشبودار آ
ڪاٺي ڪهڙي؟

» ٻا ٻيل گل جي گلي ۾ شبنمي قطرن جو هڪڙو
آهي هار؟

» ٻا، محبت؟

» ٻا شياپ؟

سائيرا

مان، جو هڪڙو راهي آهيان سوچ جي ٺڪريءَ
جو، منهنجا دوستو

مدان کان سوچيان ٿو،

منهنجي اهڙي نسر جي هر ڪلپنا

معدود آهي،

ڇا، رڳو مان ئي ڏکي آهيان هتي،

ٻيو ڪو به ناهي؟

ڇا، رڳو منهنجي جهان تي موت جو ستاو آهي؟
هر صورت زلڏگي

هڪڙي ونڊا وانگي معادن جي حسين آغوش ۾
جهوسي ٿي پئي؟

ڇا رڳو مان ئي ٽڏيل آهيان ڏکڻ جو؟

سائيرا

سوچ جي هر وهڪري ۾ بي خبر ٿو هڻندو وڃان،
ڇا اڪيلو ئي اڪيلو،

بي خبر ۽ بي سنهاري، سو ٿو سهندو وڃان؟

مگر ٻائي، منسار آ سون جو گهر،

اي سائيرا

رات اڃا ٻائي آ، ٿيو ٺاهي سحر،

اي دوستو

آ اڃا تائين خزان جي قيد ۾ دنيا ٿيڻ بهار،

اڄ ٻي چمن ويران آ،

اڄ ٻي،

اڃا تائين ڊهت،

ذلت مندو سامان آ؛

مفلس جو ڪهڙو مان آ؟

رات چاندوڪي سهي، هر رات آ،

اي سائيرا

— سوچيان ٿو مان،

» مون کي—

» هڪڙي رات جاڳڻ کي— آ ڪهڻجو انتظار؟

» جنهن جو اوسيڙو اٿر، پرڀات آ—

هر،

دوستو

سوچيان ٿو مان،

» ڇا اڪيلو ئي اڪيلو،

» صبح جي سڪ ۾ ٻيو سڙندو وڃان؟

» ڇا اڪيلو ئي اڪيلو،

» رات جي راڳن مان ٿو ٿوڻدو وڃان؟

منهنجا سائي بشار،

مون مان شامل —

رات جا راهي،

مگر پرڀات جا هرڀي،

هزار،

مون سان، هن اولاد جي

۽ سائت جي ساگر ۾،

اهڙا ٽاڪتا، اهڙا مسافر ٿا هلن،

جي نه ڪنهن طوفان ۾ ڪڏهن وڃن،

جي حسين اوشا جي گولا ۾ سدا هلندا وڃن،

۽ ..... مان اڪيلو ناهيان.

مهراڻ

(۶۸)

۱- ۱۹۹۶ع

ميكدهء حيات

درد ۽ رنج سان لبريز زمانو سارو،
وقت آيو ته اجهو چلڪي پيو؛
هر طرف شور-مادل آهي،
چلڪ گلشن ۾ لڳي آهي باهه؛
چلڪ محفل ۾ ڀري ٿو ڪو چراغ-سجري؛
خشڪ محفل ٿي وئي، بند ٿيو چڱ وڊباب؛
ٿي وئي خنجر جواني منهنجي
- يعني ڪا رات سڀني منهنجي،
هڪ ڀلڪ لاءِ اچي پوري ٿي ا
اهڙو گهو مرد هوا جو مهاڳو،
جنهن ڪيو جس جي هر تار کي بيڪار خنجر،
جنهن ٻڌايو دل-بلبل جي علالت جو راز،
موت ٿي سر و سين جو احوال،
جنهن ڪئي محفل-گلشن جي خبر،
جنهن ڪئي گرميءَ و خسار جي ڳالهه،
جنهن ڪئي ازم-طرب باز جي ڳالهه،
جنهن ڪئي عشق جي رفتار جي ڳالهه،
جنهن ڪئي حسن-فون ساز جي ڳالهه،
جنهن ڪئي عظمت-گلچين جي خبر،
جنهن ڏنو مائيءَ ڪنڦار جو سال؛
ٿي ويو دوست، هي عاشق جهان؛
هر طرف موت جو سايو ڇانويو؛
هڪسي مرده دلي چاڻي آه؛
زندگي موت جي آغوش ۾ له؛
ساري عالم ٿي حڪمران آ سڪوت؛
لسان تي جمود؛

- گلشن زمين جو لنگي ويو شباب؛
ڪشتم عيش و طرب گردش-گرداب ۾ آه؛
ڪيئن هجي ڪوتاهي ڀلا - دور هو ساحل آهي؛
- حسرت-پوي چمن جو دل-پيتاب ۾ آه؛
- ۽ وري طاقت-درواز نه آهي جنهن ۾؟
تو ٻڌي دوست ڪهائي منهنجي،
ات، اتي هل ته ملون ٿي ويو وقت-سجري،
- ڪرڇ هي منهنجو بدن آهي لعل؛

طوفان عظيم

تون مون سان پنهنجي مقرر جي ڪلا ڇو ٿي ڪرين؛
چلڪ مون کي تون پنهنجي راه تان اڇلين ٿي پري؛
آي منهنجي جان ا زباني ۾ رهڻ جو دستور،
جوهڪي تو-سجھيو آهي، منهنجي آڏو آهي خام؛
- يعني هي وقت جو طوفان-عظيم،
ڪيترو وقت ڪومانيندو چمن کي، گل کي؟
ڪيترو وقت زباني جي مٿان هوندو جنون؟
ڪيترو وقت ڦيرن جي مٿان هوندو خنجر؟
ڪيترو وقت هي عاشق جهان؟
ڪيترو وقت هيءَ انسان جي زبان،
- يعني بند هوندي چمن جي وچ ۾؟
پوي گل ڀرمن-گل ۾ رهي ٿي دستور،
جس ۾ روح جي تابنده رهي ٿي تنوير؛
دل جي آئيني ۾ انسان جي صورت آهي؛
- يعني انسان جي عظمت ڏٺي؛
آسمان تان وري اڀري لويو،
ٿي ويندي ساري زباني جي مٿان عيد سعيد،
اي منهنجي جان، اهو وقت پري، ٺاهي پري؛
تون ڀلا ڇو ٿي ڇڏين؟
اي منهنجي جان، ڀلا ڇو ٿي ڇڏين؟

موت هڪ وقت تہ اچڻو آهي:

اڃ نہ آيو تہ سپان اچڻو آه:

زندگي خواب آهي، آه خيال،

ميش راحت نہ ڪڏهن ساڻ وهي:

— ويا هتان دارا، سڪندر، خسرو —

زندگي ڪجهہ به ناهي، هي معنيٰ:

چڏ تہ ڪجهہ اڳتي وڌان،

— وڏي، خونِ جگر سان بهجي،

پنهجي تلدير جو هڪ باب لکان!

”مصطفيٰ“ جتوئي

... اي همدرد!

چؤ نهجور آهي ڪهڙو خيال اي همدرد؟

پنهجي محبوب وطن کي اسن پر باد ڪريون؟

— جتي معصور لکائن جا ٿيرون چار هجور،

جتي آسند، محبت جا ٿا پوهڪن چورا،

آدميت جا اشارا چتان هر پل پسجن،

آن کي خود غرضي سفادن لئي چو تران ڪريون؟

اي صبر منهنجو الهی گالهہ و تون ساڻ نہ چڏ،

مان صلح ۽ امن جو شردائي ۽ خواهان آهيان،

مون کي انصاف جو ڏسڻو آهي هت شان بلند،

مون کي هر ڏهري و آ رنگ ڪلاهي ڀرڻو،

مير و شاداب ڏسڻ چاهيان ٿو مان پنهنجو وطن،

۽ ميثاقن ٿو گهران جنهن کي چون رنج و محن —

اڃ اي محبوب، محبت جو جهان اڃ جوڙيون،

عشق، آرام ۽ جنت جو نظارو جوڙيون.

ها، جتي ظلم جي يو ڪنهن کي ڪٽان پي نہ اچي،

جتي انسان نہ انسان کان پيار هجي،

فڪر ۽ علم و ادب، فن جتي آزاد هجن،

جتي زنجير قلم تي ۽ زبان تي نہ هجي،

جتي عصمت مندي عظمت وهي قاتل دائر —

چؤ اي محبوب، بدليو نہ هي ماحول خراب؟

جنهن ۾ انسان کي انسان ٿو پوي بجا،

جنهن ۾ انصاف جي مني ٿي ٿئي هر وقت بلند

هي گناهن تي جتي ظلم و ستم آهي روا،

۽ جتي جرم ۽ غداري آهي حسبِ وطن!

آ هلي هاڻ، محبت جو نئون شهر ٻڌون،

جتي نہ بيڪار هجي ڪوئي، نہ آزار هجي،

تنهنجي چوري تي جا پيلاڻ وهي ٿي هر دم،

وخي تبديل ٿي لالاڻ ۽ گلگونيءَ و،

تون سدا خوش رهين، مان توهان وٽان خوش گڏجي

ڪهڙي شاداب آها دنيا اسان جي هوندي!

اي صبر اڄ تہ تون رنگ، زماني و ڀريون،

امن و انصاف جي عزت پنهنجو ايمان ڪريون،

حسبِ انسان کي ايمان مندي جان ڪريون،

امن و الفت جي ٿيڻ بستيءَ جو اعلان ڪريون،

جتي محبت جا ملن چار مين کي ڀريون،

جتي نہ ڪمڪن هجي ڪوئي، نہ غم جو سامان،

سڄو محنت جي مزي سان سدا شاد هجي،

جنهن ۾ انسان سان انسان جي محبت بهر:

آ هلي ڪو تہ محبت جو جهان اڃ جوڙيون،

عشق آرڻ ۽ جنت جو نظارو جوڙيون!

ادب لطيف

جهانمندان پاتيا

شام ۽ صبح

(۱)

شام جي ديريءَ سدا صبح جي سواکت ڪرڻ لئي رات ساري اوجاڳو ڪڍندي گذاري،
مگر صبح سندس منهن چاهڻ جي چاهه کي راهه ڏئي ئي ڪوٺا

ڪامل ڪلاڪارُ اهڙو نه ڪاريڪتر آهي، جو ويڙو پنهي جو ظاهر نه ڪندي، بهي
کي هي سُرير اهڙو نه رکندو ٿيو اچي، جو ديري پنهنجي ديوتا جو ديدار ڪري سگهي
ٿي ڪنهن ا

آپان کان اها ليڪه-ويپهه هي راند هلندي آئي آهي: وڌيڪه سالي اهاڻي رهندي
آئي آهي ا

مورت سڀڪه جو انت ڇڏيو آهي، کيس لائني دل آهي، انهيءَ دل ۾ درد آهي،
اهو روز سندس منار کي سڀن سان سرسبز ڪندو ٿوري. عرصو هوءَ انهن جي سرهاڻ ۾
مست ٿي رهي، اميد جو هڪو اڪت توشا خانوائس، آخر دم تائين اوسيڙو اٿس، هلڪه هلڪه،
۾ هلڪه جي ٿوري ۾ هوءَ اسرا اساري رکيو ٿي وئي، اڪيون آباد سندس دل جي ويراڻيءَ
کي آباد ڪرڻ جي ڪهڙيون ٿيون رهن.

اميد اٿس ته منهنجي پويون پناهه ڀرين پياڻي، موت کان ڪو ڪٽڻ لئي ڪاڻي، سِر
پهڻائي صبح ۾ سائينج لاهه مهي سنيري ٿي وئي: ستن سهاڳڻ جو سوچ آخر دم به پائي ا
سوڀرو ٿي ٿي مٿس، ته شام خبر نه آهي ڪنهن جي شام واري ٿي مهي وري به
اوسيڙي اون ۾ ا

اها آٽڪ اسر ڪهڻي جڳان جڳي هلندي اچي ۽ هلندي رهندي، خبر نه آهي
ڪهڙي ۽ منزل تائين؟

ڪيٽ ۽ ڪهڙي نسو: انجام ٿيندو هن راند جو؟ مگر هوءَ نه گونگا ڳوڙها

گهاريدي، رڃ ۾ گهسدي سهاڳت جي لاه، رات ساري ستارن جي سنگ ۾، راه نهاريندي
ٿي رهي ا

ڪلا آهي هيءَ جا ڪاٺيل رڪي آهي فائر ۽ دائر روح جي ديلي ۽ دل جي ڪشش ۾

(۲)

”سوڀرو“ سوڳهري هوندي ۽ اون کان آڇو ڪٽهي. ٻيڙواھ هوندي ۽ صبح شام
لاه ٽولي رهيو آهي. کيس پٺن ڪٽهني جوڙي واريءَ وليءَ جو ڪٽپ آهي. سندس سامهون
ٿن جو ست لاه ساري، هو اندازيءَ جي اوٽ وٺي، سندس سڄ چڙهي، سندس سندس
چون سرڪيون ڀرندو ٿو رهي. مگر هن جي پاسي اٽلان مان ڪالسن چيرڪ لڪري
رهي، ۽ هو هڪڙيون وڪون وجهندو، ٻهچ ان جي کان گهڻو پري نڪري، دور
ڏيس ۽ آڀري اولهائيءَ ۾ گر ٿيو وڃي.

سندس نظر نورانيءَ ۾ لٽڪ ۽ اهڙو عجيب آهي، جو جان ڪٿي هو اڪيون اولهه طرف
نڪري، رستيءَ جو روپ پٺن جي ڪري، ته اڪيون ڪاٺيءَ جون جهڪيون پنڇو وڃن،
۽ هو باه ۾ جلندو سڙندو سفر سارو ڪئي ڪنهن ڪنڀا ۾ آساني ٿئي، يا وري وڪون وڃي
پني پار. سو گذرندو پني رهيو آهي. جيڪڏهن جوڙي جو ميل الاجي ٿيندو هڪڙهن؟ سندن
سهاڳ جو پيڙو آڏو کان پڌو پيو آهي. السني جوڳيءَ کين آيسس اها ڪئي ٿي ڏسجي ته
ڇڪان ڇڪ جلندا رهي ۽ ٺهن هڪڙهن ڪن هڪ پني کي!

شار، سوڀر جي سهاڳيءَ سولهن لاه سڪي رهي آهي؛ سندس سندس سڄيءَ لاه
ٽولي رهي آهي؛ سندس جهنگ جهنگي پٺن لاه ڪاٺڪ اڏائي رهي آهي؛ مگر اهاڳ جهان
جي جرئت کيس ٿئي ٿي ڪن ٿي.

اميد ايمان آهي. هو ان جو پٺو پڪڙي هلندي ٿي هلي. صبح جي اڀڻ جا اڀڻ
اٿن سڙ، ته هو هن ۽ هني سموري وڃائي وڃڪ ۾ ويهي رهي.
ڪلاڪار هيءَ ڪلا آهي، يا صلاح تنهنجي صبح جي!

(۳)

بي سڙ ۽ بي تار ٿي صبح ۽ شام پنهنجا ساز وچائن ته چا سنسار ۾ سڄ جو سفر
سلامتيءَ سان پورو نه ٿيندو؟

حسن، هي پنهنجي حسن جي موت نه پسي، بي حسن ٿي، هر هڪ حسن واريءَ چيز
کي ڏنگيدو ته چا سندس آڱ اندر جي شانت ٿيندي! ڏسي خاک ۾ حسن کي لوڙندو
هن جي دليءَ کي درد نه ٿيندو؟
اهو راکڻ آهي!

طوفان پنهنجي ۽ تيزي ۽ تواني ۽ جڏهن جهولا جيرا وٽن پاڙون اڪڙي ٿو وڌي،
ڇا تڏهن هو راڳ ۽ انوراڳ جو ٿو ڳائي؟

سارو جڏهن ڪٽل ۽ ڦٽل ٻوٽن جا سڪائي، پنهنجي سوپ جو سڪو سڀڄ جي
حفوري ۽ هر چيز تي ٿو ڇڻائي. تڏهن اهو جنگ جو ترانو ڏي آهي ته ڇا آهي؟
اولاد ۽ اٽڪار جڏهن سامر جو ماڳ وڃائي، بي گاهه ۽ بي راهه کيس ٿو ٻڌائي.
ڇا تڏهن اهو سنگ ۽ ڪرنگ جو ايڳ (الائي) ڏي آهي ته ڇا آهي؟

منڀ سڀي ته ستر هيڪڙ هلي ڪين ٿو ڀين هڪڙي مان ڪو به ڪن ڪن ٿو ٻڌي
ٿورن لڪرن!

ڪڏهن جهوت پنهنجي جيت جو ستر ڪٽي ٿي ٻڌائي، ته ڪڏهن موت پنهنجي هار
جو ٽٽل هنگام ٿو ٻڌائي.

صبح ۽ شام، ڪلاڪار جي ڦلر جا جهوت ۽ موت جيان ۾ فقط آهن، وٽس ته وٽاهه
۽ جهوت کي جوهر دار ٻڌائي، مرضي هوندي ته جنگ جي ميدان تي ستر ڏن جو ڏيڙ لڳائي؛
وٽس کي لڳائي ستر. ٻي ستر، راڳ هلندو هلي ٿو: مگر ڪاٺ ڪڏهن ٻٽل ۽ آڇل ۽
ڦٽل ۽ ڪهري ٿي ڪين. انسان جي ماپ تي اڏوري، ۽ ڇاپ اڏوري ٿي ٿئي.

شام جي آڀر ۽ ڦيري ۽ صبح کي ڏي ڪهري، ته وٽس ۽ وهالڻ ٿئي ڪئن؛ ملڪ ۾
ڪٿر ۽ ڌر هلي ڪئن؟ فصل، ٻوڪون، ڪٽل ۽ ڦٽل اسرن ۽ اڀرن ڪئن؟

دبراني ۽ وسڻي، حيراني ۽ سٽي هيڪڙ ٻئي پويان هيچ مان هلندو ٿو ٿيون هلن. اهي
۽ صبح شام جو چڪرو ٽهرندو ٿو ٿيون رهن.

ڪلا آهي هيءَ سموري عجيب جي اسرار جي!

اهو وائڻي ڪٽي اوت، اي هوت، جو سامي ۽ ٻه گواهي تنهنجي پڙهان، ۽ سو جهري
۾ به سولهن تنهنجي پڙهان!

صبح شام جا رنگ ۽ ڏنگ ٻي، ڏسي وڃان ڏنگ ٻي رنگ ۾. حدون اڪري
ٻي حد جي ميدان ۾ بهي، ماڻيان موج ۽ اوج، آهستي!

ورق کان پوءِ .....

[لاڳاپيل جي مضمونن جو مجموعو «ورق» ٺاهي سالن ۱۹۳۰ ۾ شايع ٿيو هو. ساڳئي سال ۾، ساڳئي لهر ۽ نوع ۽، ڪجهه وڌيڪ مضمونن ۾ نالين ورق کان لکي ويا هئا. انهن مان هڪ ۾ شايد ڪن مضمونن ۾ ڇپبا به هئا. اهي ڀرت ڪجهه معياري مضمونن ۾ پڌرا ٿين. ان خيال سان پهريون مضمون هت پيش ڪريان ٿو. پسند ٿيو ته سلسلو جاري رکبو. - گوبند]

ان جي تهذيب

هندوستان جي لائني تهذيب ... ڀارت جي سوني سڀيتا، وطن جا والڪا ٻڌر وساري اچي شهرن جي تنگ عالشان عمارتن ۾ واسو ڪيو: ٿڌن کان سندس جوهر ويو جهڪو ٿيو. جبل سڌين شهري جانن ۾ نه رهي هوا جي تازگي، ۽ نه آڌو ڪشادا ميدان: تاري هوا جي اڻاڪ کان خيال ۾ تسارگي نه رهي: جاءِ جي تنگي ۽ دل کي تنگ ڪري ڇڏيو، ۽ فراخديءَ جي جاءِ تنگديءَ ورتي.

سڪ جا محافل ۽ حڪومت جا مالڪ ٻڌا شهري. سندن آئيني روشن کان ديش جي دل توڙي دماغ پئي دونھانجي ويا. سڀيتا جي ڳڻن جي لائي وڌندي رهي. مھاندي ۾ مٿا نه رهي: دل ۾ جذبات نه رهي. هاڻي ڪشش ڪير ڪري؟

دماغ ترقي ڪئي پر آئيني راهه تي. اصليت جو نالو نشان نه رهيو. نقليو وڌي ويو. اصليت ئي ته ڇڏي آهي. نقليو ته آهي تهذيب جو سڪو نالو. انساني دل جي سپاويڪ ڀاون جو اظهار آهي - ڇڏي.

ويھارن ۾ آھا قدرتي رواني نه رهي جني ڪئي اچي پڇيڙگي پرگھٽ ٿي. سادگيءَ جي جاءِ تي ورن وڪڙن واري وائي ۽ زبان درازيءَ کي ان تهذيب ڪري ورتو. ٻاهرئين لاک تي لڳجي، ان ناسون ۽ سون سان سمجهيو.

جن معمولي ۽ موڪرا ڪپڙا پھريا، سي جهنگلي ليڪڙن ۾ آيا، جن ضرورت کان وڌيڪ ۽ تنگ ڪپڙا پاتا، سي سڌريل سڏجن لڳا.

حرفت باز حرفن کي هوشياريءَ جي سند ملي. سڌن سنوانن تي ڪم ٺهيو ۽ هو ڪارو ڪڏيڪ لڳايو ويو. جن بازن تي ڀالا پيا، سي ايڇ سڏجن لڳا. جن چترائيءَ سان سوارن جي اکين ۾ ڏٺو وڌي، تن کي اوچتا جو پد پرايت ٿيو. ڊيڪا ڊيڪي وقت جي ڪسوٽيءَ تي ڌولاپ ثابت ٿي.

تهذيب پڇتاو جي لهر ۾ لاهي، اڄ اصل اسان وسايو آهي. سندس مھاندي تي لوجيون جا آثار ڏيکاري ڏيئي رهيا آهن. پر ڳڻن ۾ رنگت اچي - تنهن لاءِ اڃا وقت ڪپي.

(يونين قري جو اشارو «ڳوٺ وسن» جي تعريف ڏانهن آهي. جنهن ۾ لکنڌڙ ڪجهه عرصو ڪم ڪيو هو.)

- ۱۲ نومبر، ۱۹۳۰ع

دروازي تي بيٺه هئي. هرڪو پنهنجي پنهنجي نهايت پڌاڻي اڳتي وڌندو رهيو. ٻئي جي هٿن ۾ طرح طرح جون - سوڌاٽون هيون. مهاڻي سڪه وارين - سوکڙين سڙ ۾ جاء ورتي. انهن ٻنهي در کٽڻ جي اوسڙي ۾ رڻا رهيا.

هٿ جي جاء - ٻنهي جي پوئتان هئي. سندس هٿن ۾ هئي هڪ ٽالهي - سا به خالي. سندس چاهي جي رونق ٻين جي ڀيٽ ۾ ڪجهه اڻور هئي.

هٿ هڪ ٻئي جي سڌ وڌائيءَ جي پرڀي ٿي ڪئي؛ پر هوءَ حالت بيٺي رهي. هٿن جا مهاڻا ٻهڪيا ٿي؛ پر هٿ جي پيشانيءَ مان پشيمانيءَ جا جهلڪا ٿي آيا.

ڪڏهن ڪڏهن سندس اکين مان ڳوڙا ڳوڙا ڳوڙي خالي ٽالهيءَ ۾ اٿس ٿي ڪرڻا، جيئن وسيل بادلن مان رڪي رڪي مينهن جون بوندون ڪرنديون آهن.

ڌڙ ڪٽيو - دربان ٻين کي ڇڏي پهرين هٿن جو ادرڪار ڪيو. هو کيڪا وڪا ٿي ويا. سسڙ سسڙ شروع ٿي، ”هلا، هن جا آندو؟“

سڙ مان ڪنهن وڏي واڪي ورائيو، ”پڄتا جا ڳوڙا.“

”سڙ ۾ ٻيو منصور، هڪ ڪهڻدين ڪهڻو؟“

شاھ - ڳوري غير لائين منصور کي ڳائي، کيس وڌيڪ غير لائي ٻاهر آهي.

جي هستيون - سچ صدق ٿي قابو، ۽ انصاف جون ٿاڻل هونديون آهن، تن جي ڪلام ۽ ڪارروائيءَ ۾ غير معمولي ڪشش هوندي آهي. هو جڏهن پنهنجي مقصد جي جانن ۾ اچي جهولنديون آهن، تڏهن سندن آس پاس به بي اختيار جهولڻ لڳندي آهي؛ ۽ جڏهن سندن سوز ڀريو سنبهو وايو منڊل جي تار تار کي تر ڪندو آهي، تڏهن سارو جيتوڻيڪ جهولي آندو آهي. تيار دنيا سڀنيءَ جو مڃر بڻي، ڪمزور ۽ ڪرپلي جي انگ انگ کي جاڳائي سندن لونءَ لونءَ کي ڪاهندي آهي.

منصور سڀنيءَ ۾ اچي ”انالحق انالحق“ پڪاريو، ته پابدين جي محافظن جي پاڻ کي لوڏو آيو، ۽ ڪڏهن منصور جو خون تارا ٿي زمين تي وهي هليو، تڏهن ڪل ڌرتي منصور جي رنگ ۾ رڱجي وئي؛ جت ڪڪر منصور کي سڀنيءَ زلزلو سڃاڻي وڌيو ۽ ظالمن جي عمارت هٽي ٿي ٿي اچي پٽ پئي.

بي انصافي بي ٻڌا آهي. البت سندس زندگيءَ کي ڪافي سوات ملي ٿي. جو ته خدا ظالم کي چوٽ چاڙهڻ کان پوءِ ٿي ڳائي پر ڪير بندو آهي. ان عرصي ۾ ظالم ائين ٻڌندو آهي ته سندس ساري سر تي. پر ڪڏهن ڪنهن باهه مٿان لٽيون هلائي ۽ بارود وسائي به ٿي، کي وسايو آهي آڱر اجهائڻ لاءِ ته سبتل ٻائي ڪهي - امرت ڌار ڪهي.

سردارا اوهين ڪائي وقت شاهراه تي ٽڪر سان ٽاپ ٽاپ ڪندي، ڪئين هٻائڻ ۽ هٻائڻ کي ڇٽاوتندا رهيا: هاڻ عالیشان محلن ۾ رهي، مسڪينن کي ڪڪائڻ اجهي ٽڪر کان به محروم ڪيو. هاڻ کي نهن کان چوٽيءَ تائين ڊڪي، غريبن کي شرم ڏيکڻ لاءِ سڪو اٿل ٽڪر به نه ڏنو. اوهين طرحين طرحين طعنه ڪائيندا رهيا، پر پوسن جي اوهين هڪ هڪ ڪندي پريان ٿيا ڪيا!

سردارا هينئر حد تي چڪي. تنگ آيل مخلوق هينئر ڇيلائي آئي آهي. سندس ٻاهره جنون کي زنجير لاهڻ ۽ رکي ڪيڻ سگهندا. بارود جي برسات هاڻ سندن آهن ۽ وڌيڪ گرمي آڻي آهي ۽ سندن زحمن کي وڌيڪ جلايو آهي.

هينئر هن منصوبي سٽيءَ کي ڪم روڪيو؟ سو سرنڊا ته هزار ابتدا: هزار ابتدا ۽ لڪ ابتدا! ظلم کي به حد ٿيندي آهي. پر هاڻا توڙي درد کان ڏانهن ڪرڻ جي به اجازت نه ڏني. هاڻ کي انصاف جو آفا سڏائي، توهاڻ تي بي انصافيءَ جو هيءُ ڪهڙو بدترين مثال مڙهيو؟ هاڻ کي مسڪين جو معاف سڏائي، تو مسڪين کي ڪيئن ساڙيو ۽ ماريو؟ دنيا جي اکين ۽ سڙي هائڻ لاءِ، ٻڪايل جي خالي پٺ ۽ ٻلال وجهي تون ڏيکارڻ لڳين ته تنهنجا ٻاليل جانور ڪهڙا نه پٽارا ۽ مٽارا آهن. پر پگدارا اڄ اوهان جي چالبازيءَ جي لئي ڪلي پئي...

هينئر دنيا ڄاڻي ٿي ته تو مظلومن تي ڪهڙا ڪهڙا نه ويل وهايا آهن. پر جنهن جي اکين تي آسمان جا ڪوئا چوڙهيل، تنهن کي پئي جي درد جو ڪهڙو انڀڙ؟ ڏسندي پسندي به پهچي هوڏ تي قابو آهن. شايد سمجهن ٿو ته ٻڌندي، من به ٻڙڻ ۾ هڪ ٿئي وڃي. پر هي شهيد خون جو اجهل آيل وارو درياءُ، تنهنجي لڏلڏا بنياد کي آڪوڙي پرزا ڪري ڇڏيندو. باد ڪر، "ملڪ مڙيو منصور، ڪنهي ڪنهن ڪيترائي!"

(- مئيون مضمون ۱۶ آگسٽ ۱۹۵۱ جو لکيل آهي، ۽ اُن وقت "هڪل انڊيا" تحريڪ جي سلسلي ۾ ٺهيل حيواري لئازي ۽ ملڪ پر بندوڻ بازين ۽ ازين قسم اڻڀاڻون جو پڙاڏو آهي.)

اسان جا

- ۱- پشو پاشا
- ۲- ڪهاڻي
- ۳- ”لوڻي“
- ۴- تون ڇين ٿو، مان اداس ڇو آهيان؟
- ۵- ناڪام محبت
- ۶- جمال اڙو
- ۷- گورن محبوباڻي
- ۸- ”تنوير“ هاسي
- ۹- ڪيرت ٻاٻاڻي
- ۱۰- عبدالرزاق ”راز“

ٻين جا

- ۱- دنيا جا رنگ
- ۲- طولان
- ۳- گل ٺرگس جو جنم
- ۴- چنڊ ڏٺو.....
- ۵- والٽير
- ۶- سنڌيڪار: چنڊ شير ”ناز“
- ۷- هدمارا
- ۸- سنڌيڪار: هادي بخش لالڪ
- ۹- يوناني ديو مالا تان ورتل
- ۱۰- سنڌيڪار: قادر بخش نظاماڻي
- ۱۱- ش. - مظهر پوري
- ۱۲- سنڌيڪار: م. م. ”ٺاڻي“

فاڌڪ

- ۱- ”واپڙو“
- ۲- ڪمدار
- ۳- لوڪ ڪهاڻي (سنڌ جي)
- ۴- ”هاڻ وڃي پري“
- ۵- محمد عثمان ڏيپلاڻي
- ۶- ڪشور جيون
- ۷- محمد ابراهيم جويو

۱. آکاڻيءَ مان انسان جو چاه، سندس دلي لاڙو ۽ من جو مشغلو، سندس اجتماعي زندگيءَ جي هڪ تسليم ڪيل حقيقت آهي. لکن ورهين کان وٺي، فطري قوتن ۽ سموريءَ مخلوق تي غالب اچڻ، هر قسم جي راحت ۽ نعمتن حاصل ڪرڻ لاءِ هن جيڪا اڻ ٺڪ ۽ اڻ ڪٽ جدوجهد پئي ڪئي آهي، سختيءَ جي جن منزلن مان ننگهي، سوپ ۽ ڪاميابيءَ جي مرڪندڙ چهري جي ڏسڻ ۾، هن کي جيڪا دلي مسرت حاصل پئي آهي، تنهن جسي روڻداد کي ڪجهه چاڻهيءَ سان بيان ڪرڻ جو هو هميشه کان عادي پئي رهيو آهي.

سڄي دنيا جي محنت بعد، اڪل ٿيل انسان، انهيءَ گمان جو پيچد خواهشمند رهندو آهي ته پنهنجا ڪارناما ٻين کي ٻڌائي، ۽ ٻين جا پاڻ ٻڌي. انهيءَ سان ٻڌندڙ سواءِ ٻڌائيندڙ، سڀني کي خوشي ۽ سبق سپر ٿيندا آهن؛ جنهن احساس برتريءَ کي تسڪين ٿيندي آهي؛ هو تڪلين ۽ پرشالين کي وساري، لوري وٺي لاءِ پاڻ تي هڪ بي ٺڪريءَ ۽ راحت جي ڪيمٽ ڇائي ٻڌيندا آهن، ۽ ان سان گڏ اڳتي وڌڻ جا اسڪ ۽ منجهون پيدا ٿيندا آهن.

انسان ٺارڻ، پياڻن ۽ جهڪن مان ٺڪري، پٺڻ، ٻائڻ، ڪارخانن ۽ شهرن ۾ پهتو ته سندس آکاڻين تي آسپاس جو اثر ٻيو؛ سندس آکاڻين جي طرز بيان ۾ تفاوت ٿيو؛ ڪهاڻين مان ٺري آکاڻيون، افسانا، ڊراما ۽ رپورٽاژ وغيره ٿيا؛ پر انهن جو بنيادي روح هميشه اهو ساڳيو ئي رهيو آهي ۽ رهندو: ”وندر — سبق — ۽ اسڪ ۱“ ڪامياب ڪهاڻي اها آهي، جا ”وندر“ سان گڏ ”سبق“ ۽ ”اسڪ“ به عطا ڪري؛ اهڙن سهڻن لفظن، جملن ۽ بيهڪ سان پيش ڪيل هجي، جو دل ۾ ڪهي وڃي ۽ انسان بنا ڪهن ڪوشش يا ترغيب جي ان تي سوچڻ لاءِ آماده ٿئي.

پيشو پاشا

رياست جي عدالت عالمه جون شوخ ۽ ڪروڙيون ڀتيون، شهر کان پري ٺڪريءَ جي مٿان، اڏول ٿيون پٺيون هيون. عمارت جون ڊگهيون پٿريليون ڀتيون، ويڪرا چيٿا سار، ۽ وڏا شاهي در، لهرائيندڙ جي ارادن ۽ منصوبن جو پورو پورو ظن ڇڏي رهيا هئا. ٺڪريءَ جي اوچائي، عمارت جي بي دٻي ۽ وچ واري ٻوٽي جي وڪائي ڇڻ ۾ پاڻ ۾ ڀيٽ ٿي، چالي والي، هن انصاف جي گهر کي عالم بستيءَ کان چٽي ڌار ڪري رهيون هيون. ويتر ڪارو لوهي ڪڙن وارو غير ملڪي جهنگلو ڇڻ ۾ مڪون آڌاري دڙڪا ڏيئي رهيو هو.

هن عدالت عالمه ۾ ملڪ جي قانون جي ڀڃ-گهڙ ڪري، چٽي چٽي، قانونن صادر ڪيون وينديون هيون. هت قانون جي تشريح ٿيندي هئي. قانون کي وٽ-وڪڙ ۽ زور ڏنا ويندا هئا. اهي ڇپل چٽل ۽ مروتيل مروتيل قانون معصوم شهرين جي مٿان پنجوڙ والنگر اڇلايا ويندا هئا. لوهي جهنگلي ۽ چڪڙيل ۽ پٿر جي دٻوارين ۾ بند ٿيل دماغن جا گول مول جملا ڳولڻ، مائرين ۽ چراگاهن جي کليل هوائن ۾ ڏنڊي جي زور سان هلايا ويندا هئا. عدالت عالمه جي چوٽين مان اهي قانونن جا زاجير ٺڪري، وڃي ملڪ جي سرحدن ۾ ڪهندا هئا، ۽ سڄو ملڪ زنجيرن جي ڪڙن ۾ چڪڙجي لوه ٿي ويندو هو.

اڄوڪي ڏينهن عدالت عالمه جي پاهران حشار ماڻهن جا اچي گڏ ٿيا هئا. ڊگهن ڏڙهين ۽ ڊگهن وارن وارا ٺاڪرو جوان، ڇڻ ۾ الائي ڪٿان اچي ڪڙڪيا هئا. گرم هوا ۾ ٺڪيءَ جي ڪري سڀني جون ڀٽون ٻڌل هيون. سندن اکيون ڳاڙهيون ۽ سندن زبانون خاموش هيون. سندن اندر ۾ اڏما هئا. ڪوسي جهولي ور ور ڪري عدالت عالمه جي ڀتين مان ٺڪر پئي کاڌا.

ان ڏينهن ”جابلو شينهن“ تي ڪيس هڻو هو. هو سچ ڀڄ ۽ شينهن جهڙو مٿس هو. ڊگهو ۽ قدآور، لنگ مڙو، رڪ جهڙو چيڙهالو. سندس ڏاڙهي، مٿي ۽ سڄي جا وار ڪڪا هئا. سندس مڇي بدن تي پوري ڀڄ هئي. مائٽن سندس قالو ”پشو“ وڪيو هن ۾ جابلو ماڻهو کيس ”پشو پاشا“ ڪري سڏيندا هئا. سندس چاٽي ويڪري، پاهون مضبوط ۽ ڪچي ڀريل هئي؛ ٽڪرن جهڙا ٻيل پاوا؛ سندس ڪاربن اکين مان شوخي، خد، ارڙائي، صاف گوئي ۽ لاهرواهي ظاهر ظهور چمڪي رهيون هيون.

عدالت ۾ غير معمولي چرپر هئي. سامعين جي اڄ وڃ، هٿيارن جي ڇڻ ڇڻ، قانون دان جا ڪارا جا ۽ اڃا ڪالڙ- پوتن وانگر اڄ وڃ لکي لکي هئي. پوليس عملدار، شاهدن کي وري وري سمجهائي ۽ سيڪاري رهيا هئا. عدالت جي چئن جي اوت ۾ سڀني جي سامهون، ڪيو ڪلايو، ڊوڪن ۽ دهاون جي ڌم ۽ اڪرن جي ڀڄ ڊاه ٿي رهي هئي. ڏلو وائڻو ٿاڻيون ٺاهيون ۽ بنايون ٿي ويئون. قانون جا رڪيال قانون کي سروڙي ۽ گهٽي رهيا هئا. ائين ئي ڏاڍو ته عدالتي مشينريءَ جي هڙني پرزن انصاف کي ڪهڙن لاءِ ٻڌي ڪٽي هئي.

حج صاحب واري ٿلهي تي، وڏي گنبذ هيٺان، هڪ وڏي اڌ گول ميز رکيل هئي. ان جي پٺيان، هڪ ڊگهي، ٽيڪ واري ڪرسي، جنهن جي مٿان فضيلت مآب جو لوڏو ٽنگيل هو. ميز تي وڏن وڏن ٽنگن ڪتابن جون ڊگيون ۽ پر وارن ڪپڙن ۽ اڪيچار ڪتابن جون قطارون هيون. اوچتو چوهدار ”حيدرآباد“ ٻڪاريو- ۽ هڪ ننڍڙو سهڙو جڇ هڪ ننڍڙي بند دروازي مان اڪري، وڃي ڪرسيءَ ۾ ويو. ڇڻ ته ڪرسيءَ ۽ ڪتابن ۾ گهڻي ويو، رڳو سندس سولهي ڪاڏي ۽ وڏو مشو مير جي پويان نظر پئي آيا، ڇڻ ته ڪرسي ۽ ميز سندس بدن کي ڳڙڪائي ويو هيون، ۽ ڪتابن کي گيتڙ کان جهليو هئس. هن اڪيون مچڪائي، هيڏي هوڏي ٺهاريو، ڪجهه ڪاغذ اٽلايا، ۽ ”پشو“ کي مخاطب ٿيو: ”ها، توهان ٺاهڻ آهيا؟ ها توکي ٺاهيو ويو آهي؟“ پشو کي ڇڻ ته پاڻ وٺي ويئي. ٿيو ڏيئي آيو- جي، ”ٺاهڻ آهي توهان- ٺاهڻ آهي تون!“ حج صاحب کان ڏرڙي اڪري ويٺو. ڇڻ ته سندس راز ٺاڻ ٿي ويو هو. وائڻو ٿي چوهدار ڏانهن ڏٺائين، ڪتابن ڏانهن ڏٺائين، فضيلت مآب جي لوڻي ڏانهن ڏٺائين، عدالت جي ڊگهي ديوارن ڏانهن ڏٺائين، ۽ ان ننڍڙي دروازي ڏانهن ڏٺائين جتان پاڻ ڪٽي وانگر لڪتو هو.

پشو جي اها ننڍي هوندي کان ئي عادت هئي: جيڪي چيو هوس، سو وري ٺهڪائي ڏيندو هو ۽ وري ان جي اهڙو ڪري ڏيکاريندو. ننڍي هوندي کيس چوندا هئا ”تون شڪرگج واريءَ چوئيءَ تي اصل ڪونه چڙهي سگهندين.“- بس پشو چنگ ٿي ويندو؟ جي، ”تون ڪونه چڙهي سگهندين!“ پوءِ ته سڀني جي ڏٺي، چلانگ ڏيندو، رڙهيون پائيندو، لٽڪندو، وڃي چوئيءَ تي پهچندو هو- وري سهڪندو ٺهندو، لوڻ سان لٽو ڪيو، ان مالهوءَ تي ڪاهيو ايندو- پائيندو ته کيس دسي، ڪيرائي، گهٽا ڏيئي، چوي ته ”ڏٺو؟“ قون ڪونه چڙهي سگهندين.“

سندس اٿڻ ويهڻ، کائڻ پهرڻ، ڳالهائڻ ٻولھائڻ سڀ ڪهرو هو، جيڪي آيس، تنهن تي وهائي ڏيندو- مڙڻ وارو مڙس ئي نه هو. هڪ دفعي، هتو تنو، رئيس گل خان جي اوڀار وٽان لکيو. اڄ کان ساه ٿي ويس. نه ڪيائين هٿ نه ٿر، سڌو وڃي رئيس جو ڪلاس ڪيائين. سڀني گهٽو تي ”تان تان“ ڪيس، پر هيءَ ٻار به ئي ڪلاس چاهي ويو- ڏاڻي ئي ڪلاس اونڌو ڪري چيائين ته ”ادا ڇو، ڪو چڙهي جو ڪلاس هو ڇا؟“

پشور قدرت جي هڪ اڻ ڪهڙيل تخليق هو. ننڍي هوندي کان ئي ڇڳرو، اڙو ۽ ڀڙو هوندو هو. هو بهارن ۾ جانور ۽ بهارن ۾ پليو: بس بهار هئا، پشور هئا، ۽ پشور هو. آيا آيا حيرا جا ٻڌا بهن. رڌون ۽ پشور ۽ ڇڻ ته چرندڙ ڀرندڙ بهن هئا - بهن جي پٽ من مڪنل تازا ٻڌا - بهن جي اوت ۾ ۽ بهن جي مٿان وڌندا هئا ڏورندا ۽ ٿيندا، ائين ئي معلوم ٿيو ته بهن، پشور ۽ رڌون هڪ ئي شئي هئا، هڪ ئي هوا هئي، هڪ ئي زمين ۽ هڪ ئي پاڻي، جنهن حرارن ورهين کان هن مائريءَ ۾ ماڻهو، مال ۽ اُن پئي پيدا ڪيا. پشور ائين پئي وڌيو جيئن مڪو خشڪ جابلو ڀوتو پٿرن مان ڳاڻي مڪو هجي، ڳاڙهو پٿر ڀرو رنگ، ڀورا جهنڊولا وار - گليليءَ سان وڌندو هو پشور چنڊو ۽ پٿر مارندو. هڪ جيڏن سان وڙهندو لٽندو، لٽڻ لڌو ڀڄندو ۽ ڏورندو. ڏسندي ڏسندي، جوان ئي ويو - ته به جهڙو پارا

پشور جي ذري ذري مان زلدڪيءَ جا آثار پيا ٿيڪندا هئا. اصل ماءُ ڪري نه وهندو، ڪنهن کي ڇڪ، ڪنهن کي جهنڊوڙي، ڪنهن کي رڙو، ڪنهن کي جهڙو - هو اڇلون ڏيندو ۽ ڇاڪندو. سندس اکيون بهون چمڪنديون هيون، پورهئي مان مرو پيو ايندو هوس. رحمدل به هڪڙو ئي هو. پاڻ ڏي مهر هوندس، ته جهٽ پيشان ٿيندو. هڪ ڏينهن ماءُ کي گهٽ وڌ ڳالهائين - پوءِ ته ڳوٺ ڇڏي وڃي ويو، سڄو ڏينهن گهر نه آيو. وٽو لڪن ۽ لڪرن ۾ هلندو، لڙيءَ اڌ رات جو گهر آيو، مائس اوسڙي ۾ چاهي ئي وٺي هئي. چلو لري وٺي هئي. پشور ماءُ ماءُ ۾ چلو تيار ڪري، لڙ آئي ماءُ کي ڏيو ۽ ڀر ۾ ويهي رهيس. مائس سندس وارن ۾ آڱريون ڦيرڻ لڳي ۽ پشور سندس پاسي ۾ سمهي ويو. پشور پيار به ڪيو. ڀائرن جي نياڻيءَ ڳناڙ سان، اکيون چارئي ويس، سندس لڳن ۾ سڀراٽ پئجي ويا. ڳاڻن ۾ ڪوئاڻ ۽ وار وار ۾ لوس، بت پئجي ويو، زلدڪيءَ جو وهڪرو جو سندس لڳن ۾ پيو سرڪندو هو، هڪا هڪ بند ٿي ويو. هن جي طبيعت جو وڏو هڪڙو وارو طوفان وڙهجي سڙهجي، ننڍڙو ٿي، وڃي ڪنهن ڪڏ به لڪو. ڏينهن جا ڏينهن، اڪيلو ئي اڪيلو، پستيءَ کان ٻاهر مڪل وٺن هيٺان خشڪ گاه لٽا ڀندو ويو. ساري جون ٿڌيون هوائون ۽ اڇڙيل کيت کيس همدرد ۽ هر خيال معلوم ٿيا.

هڪ ئي ڏڪ سان جبلن جي چوٽين کان ٿيندو، تارن جي دنيا ۾ اڏامڻ لڳو، ڇڻ ته ڪو ازل جو آواز کيس اڃا به اڳيرو سڏي رهيو هو. مائري ۽ نهر ۽ کيت ۽ خود پشور سڀ هيڪ پٿرن ۾ ئي اٽڪيا رهيا. پر سندس ڀرو ڪجهه، هوائن ۽ آسمانن ۾، ستارن کان ٿيندو، مٿي ئي مٿي، اڏامندڙ رابيل وانگر، حس جي طرف، بنا ٽڪي، لس ٽسي لس، ترندو ويو. پشور جي هن اڏند ڪٽوليءَ کي سندس سنگين ڇڪي هيڪ آئي، حقيقت جي ڪنڊن مان زمين جي تهه تي هڪڙي ڇڏيو. کيس به ٽي ٽڪون وهائي ڪٽي بائون - ڇي، ۽ گندي اڀري وڃي گهر ويو. ۽ پشور جا ٿاڻا ئي ٿي ويا. گهر لهي ويس، ڪاڙو مان وڏيون وڏيون

پرانگهون ڀرندو، اچي رئيس جي حواليءَ وٽ لکتو. وھو وٺي گلزار جون ٻئي ٻانهون کڻي جهليائين۔ چي، ”تون پنهنجي آھن“۔ گلزار جون ٻياي اکيون، ڊگھا ڊگھا ساه ۽ ڀرو ڀرو بدن، پشوءَ جي هر سوال جو وڻندو جواب ھئا. پشوءَ جي آساني ٻار واري اڏاڻدو راييل ٻوليان ٻھر ڪيا. سندس سڳڻو ھو ٿيڊي ويٺي. سندس سر ۽ نازڪ پکڙا ڪرمانجي ڇڏا ويا. باقي سڪل ڏانڊي اچي پٿرن ۾ پئي، جنھن کي وقت جي گوري ۽ گھري چڪيءَ ٻيھي ماري دنيا جي ڌرن ۾ گھمي ۽ گھاري وڌيو. پشوءَ جي پٿريلي طبيعت وري اوج تي اچي ويئي. گلزار وٽان موٽي، ڪنھن جون ٻانهون مروٽيائين، ڪنھن کي جهلي ڏونڌاڻيائين ۽ ڪنھن کي ڪلهي تي کڻي لھريون پارايائين. پنھنجي سڳ سان وڏا ٺھڪ ڏيئي کليو، سندس ھڪ ھڪ ٺھڪ سان چڻ ۽ غر جو ھڪ جھيل ٽڪرو اندر سان ٽڪري، ٺھڪو ڪري، وڃي ٽي پٽ تي پيو.

رئيس جي، شروع کان وٺي، پشوءَ سان لڏ پھڻي ھئي. پشو ھر وقت ٻو ٻونجڻ سنھڙين ڀورين ۾ چڻ کي وٺندو ھو. رئيس کي ڏاڍا چڪا لھندا ھئا. چي، ”ٻاڙي۔ ٻڪار تون ڪھڙي لات جو پٽ آھن، ھو وٽن ٿو مھڙن وٺندو؟“ پشو ڀڙڪو ڏيئي اٿيو۔ چي، ”ٻاڙي آھن تون! ٻڪار آھن تون!“ ٻو تہ ھڪامو مڃي ويو. پشوءَ تي چڙهي ويا. پشو ۽ ٻن چڻن کي سڻندو ڪنندو ٽڪري ويو.

رئيس ھاڻي ٺوڪون ڏيڻ ۽ ڏسڻ ھڻي لڳو. ڪنھن کي پٽڏاڻي، ڪنھن کي ماراڻي ۽ ڪنھن کي لڏاڻي؛ آزاد مڃي ويو. حدن جي پٺل ساڄڪ پاڻيءَ ۾ رئيس جي ٿاڻوڙن ڏپ مڃائي ڏني. پشوءَ پنھنجي سائين کي انھيءَ ڍونڍ کان ڪڍي ٻاھر ڪھو. چي، ”ھڏ ھٿون اسين، پاڻيءَ اگھاڙا رھون اسين؛ ٻو ۽ اسين ڪمپڻا ۽ رئيس ڇڳو مڙس؟ ڇڳا مڙس اسين آھيون؛ رئيس ٺاھي.“ پشو لڏ پھڻو ھو، لڏ سست. رئيس جيستائين سنيري ٿي سنيري، تيستائين پشوءَ ڪيترائي اڙھڻگ جوان پنھنجي ٻياي ڪري ورتا. ٺٽون خون ۽ نوان اسگا چي، ”ڪيت اسان جا آھن، ڪارڊ اسان جا آھن. اسين سيڪيھر آھيون. اسان جي آڏو ڪونہ اچي“

رئيس ٻاھ ٿي ويو. ٻوڙھا ٻوڙھا وانڙا ٿي ويا. ھٿ لوڪي پنھنجات گڏ ٿي. ملا ٽٽرا ڏني۔ چي، ”اوھن ڪافر آھيو. توهان جي جتاري ٺار جائز ٺاھي. توهان کي غسل ڏيڻ روا ٺاھي.“ نوجوان سڀ اٿي کڙا ٿيا۔ چي، ”ڪافر تون آھين. غسل توکي نہ اھندو.“ وڏير کي پنھنجات پٽ جي ماڙيءَ وانگر ڊھي، وڃي پٽ پئي.

رئيس ٻاھ ٻاري ڏني. اناج ڪڇي ويا. گھر مڙي ويا. ڪيت اجاڙ ٿي ويا. ماٿرون ۽ ٿيندو ماٿرون ٺڏي ۽ ڇانوڻ مان ڪڍي، لڪڪ ۽ ٺوڪ ڇي حوالي ڪيون ويئون. بس ائين ئي ”ظالم حيات“ کي آکرو بندو، پنھنجي آکروڙن جو سامان پيدا ڪيو۔ انڌا ڏنڌ، ٽڪو ٽڪو۔

وڏي بي چيني سان. پوڙهن، پشوءَ کي ٺاهڻ لاءِ سمجهايو. پشوحفي ٿي، ٻئي هٿ کڻي کوليا. ٻي، ”اڃا به ٿا چئو ته رئيس چڱو مڙس آهي؟ ڪنهن سان ٺاه ڪجي؟ ڇا ٿي ٺاه ڪجي؟“ پشوءَ حڪومت جو سهارو وٺڻ چاهيو. سوچيائين ته ڪا انڌير مڱري ته ڪنهن ايت ٻه ته ساڪر ۾ ٺاهون آهي. کيس اميد جو ڪرڻو نظر آيو. هن شهر وڃڻ جي پڪ ڪئي. پشو بهرپائين سڌو لالي محمد دين وٽ ويو. هو حاجي هو ۽ حائط هو. گورن وارن کان پيشڪي تي اناج ۽ مڪڻ وٺندو هو. پشوءَ کانئس قرض گهريو، پر لالو عطا چڙي ويو. ٻي، ”اوهين لاهي ٻاهي بي حياءَ ٿي بيٺا آهيو. نه ٺله وڌائي ۽ جو ادب، نه چڱي مڙس هو لحاظ. رڳو ڏنڊي جي زور تي ليڪو لکهي ويا آهيو. ڪير اوهان چورن ڏاڙهن کي پشو ڏيندو؟“ پشوءَ جا تاڪ لڳي ويا. اندرتي سڙي ويس. ڏنڊ ڪرڻي، لوڙهه کڻي اُٻي ڪيائين. ٻيائين ته ”چورا ڏاڙيل بي حياءَ، تون جڏهن هتي آيو هتي تڏهن توو ڇا هو؟“ لالو ڏڪڻ لڳو. جهٽ ڏهن ڏهن جا ٻه فوت ڪڍي کڻي پشوءَ جي هٿ ۾ ڏنائين. پشوءَ نوٽن کي سروڙي سروڙي کڻي لالي جي منهن ۾ هيٺ ۽ پويان بهر ڪيائين. سوچيائين ته هن ڪم ۾ پئسا پهتجن ڪان ٿي ويا، ته پس ڪان. هڪدم ٻه چار روپون مڪهي شهر روٽو ٿيو.

پشوائي بهتو جتي گند جا ڏير، ڪارخانا ۽ دولهه، شور ۽ غل لڳو پيو هو. گهٽيون ۽ رستا ايترا، جو پتري نه پوي ته ڪٿان آيا ۽ ڪاڏي ويا. نه وري ڪو پورو ڏس ٿي ڏئي. هرڪو پنهنجي شخصيت ۾ ئي وڃڻو پيو هو. سڀڪو وٽ هڪڙو ۽ ٻج ٻڄان ۾ پورو. ائين ئي ڏٺو ته ڪنهن وڏي مڪار ۽ چالاڪ ڪيڏاريءَ، ڪنهن خاص ۽ ٺاهڪ مطلب ڪاڻ، هن سڄي شهر کي، انجن وانگر ٿي هلايو؛ جهن انجن جا پرزا ۽ ڪلون، هي موگا ۽ بي جان ماڻهو هئا. انجن جي رت ۽ ڪت ڪت ۾ ٿيري، جڏهن هي انساني لت ۽ بولت، طاقت ڇڏي، گرگهلا ٿي ٿي ويا، ته مشين جي تيز رفتار سان ٿئي، زور سان وهي ٿي هٿ تي ٿوڪو ڪيائون. جتي ڇپا ٿي هڪجي ڪا ٿي ٿي ويا.....

پشواچي هڪ لام ڪٽي ليڊر وٽ لڪتو. ڪاڏيءَ جا ڪپڙا، ڪاڏيءَ جي حدري، ڪاري هينڪ ۽ لڪڻ هٿ ۾، فرينچ هڪ ڏاڙهي، ڇڻ ته سرٺيهڪي تي مهر. مٿان ڪچ ۾ ٿيل، ڇڻ منڍيءَ تي ٿڪ. هڪرو سهڻو سينڪاريئل ۽ در تي ٺاڪو هڪڙو حاصر. پشوءَ ڀاڙو - ڪنهن غلط هنڌ اچي نڪتو آهيان. اڃا اڳرو وڏو ته ليڊر صاحب واکو مڱري کيس ٻاهر ترسڻ لاءِ چيو. ليڪ کيس اندر گهرايائين. حال احوال وٺي، کيس ليو ليڪچر ڏنائين. ٻي، ”ميسر ٿيو. شاخ قائم ڪيو. چنڊو گڏ ڪيو. ننڍن ڪاتيڌارن سان ٺهي هلو. ڏسو نه، اوهين سڃا آهيو، ان ڇاڻ آهيو، هڪڙا آهيو، ٻي وس آهيو.....“ ۽ الائي ڇا ڇا چئي ويو. پشو مڱيو ته سمجهي سگهيو. ليڪ ليڊر صاحب کين دلداري ڏيئي، ٻاهر ترسايو ٻي، ”درخواست لکائي وٺ. مڙي چڱي ٿيندي.“ پشو اڃا ٻاهر ٿي ويٺو هو، ته رئيس گل خان اچي ٺڪاءُ

ڪيو. بنا هٽڪ سڌو اندر هليو ويو. ليڊر صاحب کيس کلي ڪهڪر ڪئي. ٻاراڻا تهڪ ڏنائون. رئيس ستو روپه چنڊو ڏٺو، جو ليڊر صاحب جي صدريءَ ۾ غائب ٿي ويو. پشوست ڏٺي اٿس، ڏلهائي ڀڪوڙجي ويس. چيائين ”ڀلائي! مڃو! ٻڪرو! ٻي ايمان!“

پشوست هڪ وڪيل وٽ ويو. وڪيل صاحب ننڍو ٿيڻو جوانڙو هو. ٻئي مشڪو، جي، ۽ ٻار لڏين ته پٽ جا پوڄاري آهيون. اميرن مان ٺڪا ڪوٺ وٺينداسون. ان پڙهيل ۽ اڻپڙهيل، ٻي اسان جو شڪار آهن. هي ڪلم ۽ غالچا سڀ ٺهجي ۽ حوٽاهه اٿئي. ملڪ جي قاعدي موجب تنهنجي ڪار مدد ڪار تي سگهڻي. ٽي ڏين ٽ ڪوڙو ڪيس ٺاهي ڏيان ۽ پوءِ ڪٿي تنهنجي قسمت. اوهان جي مصيبت، اسان جي ڪمائي. ٻي مدد مون وٽ ڪانه اٿئي. تڪو مان واندو آهيان. ڪيڏي نه سڪاري هئي هن جي صاف گوشتي ۽ را خود لرڻي ۽ جي انهي! جهل جو ويهه! پشوپ چاپ الي ڪوڙ ٿيو.

ٻي دليو، ڊرڪنڊو، رڙهندو اچي هڪ ٻئي وڪيل وٽ اڪتو. وڪيل صاحب اڏيو عمر جو هو. سندس ڪپڙن ۾ ٿانون جي ڪٽائين کان وڌيڪ مارڪس ۽ لينن جا ڪتاب هئا؛ فلسفي ۽ ادب جي ڪٽائين جا ڊبر. هن جا ڀرون البت شيرو ڇڪيل هئا. سندس نرڙ ۾ هر هر ڪهڪچ پئي پيا. سندس ستو اڏائين گنجو هو. هو منهو سڪڙو هو. گالهائين ٿي، ته نظرون هيڪ ٿي ڪيائين. هر هر هڪ ٻئي بهنائين. اندر جي اڻ ترڻ ماس ٿي ڪوري ويئي هيس. سندس ٺڪل ۽ گهٽيل اکيون ٿا سڀدي، ٻي وسي ۽ سونهاري جا دڙا هئا. پشوپ جي گالهه ٻڏي، چڻ ته خفي ٿي ويو. ڊگهيون منهيون پانهون ڪري بهڙ تي رکيائين. پنهني هٿن کي موڙي، واپن کي هيڪ ڀرو ڊرڪائي، ڪٿي سوال ڪيائين: ”پوءِ ڇا ڪجي؟“ گهوڙي کن وات کليل ٿي ڇڏي ڏنائين. پوءِ گهٽوئي ڪجهه چئي ويو. چي، ”اوهين ان ٻڙهيل آهيو. ان ڄاڻ آهيو. ڪجهه نه ٿا ڄاڻو. ڪجهه ٿا ڪيو. ٻڙهن کان -واه ڇا ٿيندو؟ اوهين ناسمجھ آهيو. اوهان تي ظلم ٿيندو رهندو. امير جو غريب ٿي، ڏاڍي جو هٿي ٿي. هيءُ قاعدو آهي. اوهين، ظلم آهيو، چريا آهيو - هٿا آهيو ....“ پشوپ ٽپ ڏئي الي ڪوڙو ٿيو. سندس اکين ۾ شرارت ڀرجي آئي. ٻئي تريون بهڙ تي ڪوڙي، ديڙ واسڪر وڪيل صاحب جي مٿان تي پيو. وڪيل صاحب هيسجي ڪرسيءَ ۾ جهڪي ويو. اکيون مچڪائي پشوپ ڏانهن ڏٺائين. پشوپ سانس اکيون سلائي چيو ته ”چريو آهين تون! هليو آهين تون! ظلم آهي تون!“ ادب صاحب جي ٿولاهه ۾ چڻ ته ڪنهن مٽرڪا هٿي ڪوٺيا - هڪ ... ۽ ... ٽي. هو ڪرسيءَ ۾ ڊرڪندو ويو. ڪڏ لوڏي لوڏي ڪٽائين کي ڏٺائين. ڏانڊيءَ جهڙين رڱن سجيل پانهن ڏانهن ڏٺائين. چڻ ته خاطري ٿي ڪيائين. پوءِ اڃا به ڪرسيءَ ۾ جهڪي ويو.

پشوپ کي ڏاڍي پڇان آئي. هانق تي تور ٿي پيس. چڻ ته الٽي پئي آيس. گهوڙيءَ کي لاءِ دل شڪستو ٿي پيو. خيال ڪيائين ته هي ليڊر، وڪيل ۽ آفيسر سڀ رئيس -ان

ملت آهن؛ ڏانهن ڪنهن کي ڏيئي؟ سوچيائين ته ”هن تي پاڙي اسين ته پاڻ تي ظلم ٿيا ڪيون - ظالم اسين پاڻ آهيون.....“ پشوا هو سوچي ڏيڏو خوش ٿيو. ڇڻ ته ڪو سچو هرو لڏو هئائين. سندس دماغ تڪڙو تڪڙو ڪم ڪرڻ لڳو. ”هي رئيس ۽ ليدر ته رحيم جوڳا آهن؛ پنهنجي ڪڏ پاڻ ٻيا ڪوٺين.“ پشوسوچندي، سوچندي، شهر جي ٻاهرئين حصي ۾ اچي نڪتو، جتي رڳو ڪارخانا هئا. هن شور ٻڌو، ڏٺائين ته هزارين غريب اتي ڪرا ٿيا هئا، سندن هٿن ۾ جهنڊا هئا؛ مٿس ڪا هٿ ۽ پاڻا. هو لمرهه هڻي رهيا هئا. سندن اکوڙن هڪ ٽڪڙي پوش هو، هو بلند آواز سان چئي رهيو هو: ”هنن ڪن جو سامهه اسين آهيون؛ هنن ڪارخانن جو روح اسين آهيون؛ اسان جو پگهر موتي ٿو ٺاهي. اسان جو پورهيو الله جس آهي - سوڙي آهي، سرمايو آهي. اسان جي ڪڏل طاقت اڻ ڪٽ آهي، جا ڪٽين ڪپري ۽ اڻ پوريءَ ورهاست کي لوڙهي ۽ پوڙي ڇڏيندي.....“

پشوءَ جي چاٽي اوڪهي ويئي. سندس نئون ٿنڀي وٺيون. سندس اکيون ڀمڪڻ لڳيون - ڇڻ ته ڪو نئون ٿڌو نوراني ڪرڻو سندس بدن ۾ پهتو ۽ ڇڏو ڇڏو. پشوا اتي ڏانهن جا ڏيهن وهي پيو. نون اميدون ۽ نون اسڪن مان ٽٽاريون، هو ڳوٺ ڏانهن واپس وريو. پويون سچ پٿرن، ڪپتن ۽ ڳوٺن کي ڳاڙهو ڪري رهيو هو. پشوهڪ ڇپ ٿي ڇومي پيو. ڳوٺاڻن جا دل ۽ سندس چوگرد ٻيلا هئا. پشوءَ جو وار وار ڪڙو هو. چوڌاري لري ڏٺائين. سندس هڪ ۾ لڪ هئي. ولي جو ان کي زور ڏنائين، ته اڌ مان ڀڄي پئي. ڇڻ ته اڏو هي ڪاڌل برالو نظام ٽوڪو ڏيئي ٿئي پيو. پشوءَ ٻئي سئليون مٿي ڪيون - ”جا لوهين هٿا آهيو؟ چريا آهيو، پڪيا آهيو، بيڪار آهيو؟ ياد رکو اوهين اسان آهيو. اوهان درياهه سوڙي ڇڏيا. اوهان ٽڪڪر ٽاڪي ڇڏيا. اوهان پٿرن مان اڻ پيدا ڪيو. اوهان لوڪ زمين کي آڪڙي، ڪاٺس زوريءَ گل ۽ پوٽا ڇڻايا. اوهان جبلن جي پٽ مان پاڻي ٻوڙي ڪڍيو. اوهان جنهن تي وار ڪيو، تنهن ڪٽڻ لڙايو. ترستن اوهان کي سجدو ڪيو. قدرت اوهان جي پانهي آهي. اوهان پورهيت آهيو، پيدا ڪندڙ آهيو. پورهيو بادشاهه آهي. آڻو ته اسين واڳون وٺون. آڻو ته اسين وڻ ورج ڪريون. اڇو ته سڀني کي خوشحال ڪريون. اڇو ته ٺار ۽ ٺڌ ڪار پيدا ڪريون. اڇو ته اڻ ۽ سوري جا اٻار لڳايون. اڇو ته ماڻهن ۽ سندن بچن کي سڀي اونو ڪريون. اڇو ته انسانيت جي واڌاري جي دڳ کي صاف ڪيون، ڪنڊا ۽ ڪرڻ ٻئي اڇلايون. اسان جي آڏو ڪو نه ايندو. جيڪو ايندو ڪڪ ٻن ٿي ويندو، لاهي ويندو. اسين ڪڏهن نه هٽنداسون. اسين ڪڏهن نه مرنديسون - ڇو ته اسين ماڻهو آهيون - پورهيت آهيون!“

ڳوٺاڻن ۾ سڀ پئجي ويو، سندن رت ۾ ولولو هو. پشوءَ جو هڪ هڪ جملو سندن بدن ۾ نئين نئين خون جي پيڪاري هڻي رهيو هو. ڪيترائي اڙپنگ جوان اچي پشوءَ جا پالڻ ٻڌي ٿيا. پشوءَ جي آڏو راهون کلي پيون. هيءُ نئين چنگ واپوڙي وانگر وڇڙندي

وڃي. ڄاڻايو جوانن جا جتا پشوءَ سان ملندا ويا. ڦارن ۽ چُرَن ۾ هٿيارن جي جهڪار لڳي ويئي.

هڪ اونڌاهيءَ رات جو، ڏکهي ۽ وروڪڙ ڦار ۾ سائين صلاحون ڪيون. منجهانن هڪ الڙ حون هو، جنهن کي من سڄي جي ساول ۽ ڏاڏاهيءَ جي ربهه لڳي هئي. سندس هڪ ۾ گران ڦر واري چمڪندڙ ڪهاڙي هئي. ڪڏهين ڪيو، هڪ پڻي ۽ ڪاڻي ۽ چون ڇڏيون هئي لائينس. ٽيڙي ۽ اک سان لهاري ڇيائين ته ”دير ڇا جي آهي؟ رئيس جي سسي.....!“ ائين چئي ڪاڻي ڪپي ۾ اڏ ڪيائين. چي، ”گهر ۽ گداو، رڳو هڪ ڦٽي ۽ جو ڪاڇ آهن.“ سڀني وٺي واه واه ڪئي. پشوءَ جي ڦرالي طبيعت کي اها ڳالهه اصل نه وئي. چتهو ڏيئي ”هتي ڪي ڇپ ڪريائين. ڪڙڪو ڪري ڇڏين ته ڇا اسين به رئيس آهيون، جو ڪيت ساڙيون ۽ ماڻهو ماريون؟ اسين نه خوري آهيون، نه ڏاڙيل آهيون. ڇو پنهجي بهر تي پاڻ ڪهاڙو هڻو؟“

پنو آرام سان ماڻهو گڏ ڪندو رهيو ۽ طاقت وٺندو رهيو. کين سمجهائيندو ۽ سيکاريندو رهيو. جدا جدا ماڻهن جا جوان پشوءَ وٽ ايندا رهيا ۽ نوان اسگ ۽ نوان خيال کڻي پکڙندا رهيا.

گسار پانپو هو ته پشو به سندس ئي پوڄا ڪندو، پر ويڃاري تڙهندي رهي. ڏينهن جو اميد ۽ رات جو انتظار. هن پشوءَ تي حق ئي ڀاريو. هن ئي نه پشوءَ جي لوڻ دل ۾ بهار پيدا ڪيو هو! هن تي چانو نه آيو بهار وڏي هڪ چشمو ٻڄي چڪو هو، جنهن مان ڪيترن ئي اجڙيل غنجن سرڪيون ٿي پريون. ويڃاري ٺاهيا سوڪلي سوڪلي ٽڪري هئي. پشو نه اچو هو، سو نه آيو، کيس پشوءَ جا اکر ياد پيا. ”نازو، اڄ ته دنيا کي بهار ڪرڻ سيڪاريون.“ اهي اکر سندس ڪس ۾ وڃڻ لڳا. ”نازو اڄ ته دنيا کي بهار ڪرڻ سيڪاريون!“ نازو پتاپ تي، ڏي. واقعي ضرورت هئي دنيا کي بهار سيڪارڻ جي! هو ۽ وڃي پشوءَ ۽ سندس سائين سان ملي.

پشو ۽ نازو، عورتون ۽ مرد، اتساه ۽ امنگ سان، ماڻهن ۽ گهرن کي گلزار ڪرڻ لڳا. گڏجي اڀڻ لڳا ۽ گڏجي ڪهاڙن لڳا. وڏيرپ ۽ وڏائي واه ٿي ويئي. پورهيتن جي پنڃات اڳتي وڌڻ لڳي. پنڃاتي دڪان ۽ پنڃاتي اسڪول کلي ويا. ڪپڻي ۽ هڪشئي، سلهه ۽ ونجهوئي ۽ ها مقابلو اڻ لڳا. سڌن ڇهرا چمڪڻ لڳا. پاروا ڪاڻ ۽ ڪپڙن لڳا. سادن سودن ماڻهن جي هڪ سادي سودي اڏاوت ڪڙي ٿي ويئي. پورهيتن وڏي اتساه سان هيءَ اڏاوت حوري هئي، جنهن ۾ ٽڙيون هيرون ٿي لڳيون ۽ ڪپڙون ۽ ڪير ٿي ورهايا. هن بهجن شخصي نعمن کي ڪڍي، ڏسڪ هڻي، هن اڏاوت جي پڙهه کي پڪو ۽ پختو ڪيو هو. ان جو ڪارو، پگهر ۽ بهار سان ٺاهيو هو. اسالي محبت ۽ ٻڙي ۽ جي هن سادي ۽ سهڻي ڪوت

سان رئيس گهٽائي ٽڪر هئا، پر گولڻا پنهنجي هن تخليق جي بچاءَ ۾ سر ڏئي لاءِ تيار هئا. سچ نه تخليق هئي ته خالق مٿو - نقش ويو ته نقش جي ڇا ڪندو؟ گهر ڏنو ته سرون ۽ سرون ڪيئن وهندا - وهي ڇا ڪندا؟

حيويت ٿيڻ ۽ چڙيون هڻڻ لڳي - وڌيون ۽ وڻج خورن، ٺاڻڪن ۽ سندن وانگر گولڻا جي ٻڌل ڪوٽ ۾ ڌڙ ۽ ڪوڙا ڪوٽن گهريا، پر پشو ۽ پشچات سندن ڏند ٽوڙي ڇڏيا ۽ چنبا ڀڄي وڌا. ٻيلا ڪير پنهنجي بهشت مان ٽڪري پراڻي دوزخ ۾ وڻندو؟ رئيس هڪ ڀيرو ملائي ڇڏو ڪيو، ۽ ٿيند وڃي شهرن ۾ پناه ورتائون. پشو ۽ چنبا جي طاعت وٺي وڌندي ۽ ڳولن جا ڳوٺ ويا سندس پيار پرندي پٺاڻ جي لپٽ ۾ ايندا. ماڻهيون سِر ۽ ماڻهيون ئي ويئون. اناج ۽ سِوا جاري ٿي ويا. پيار ۽ اس خون هرون تي لڳيون. انسانيت اُڏندي رهي.

اخبارن وڌيون وڌيون سرخيون ڏنيون. ماڻهن ”حاصلو شينهن“ جا ڪارلانا وڌي دلچسپيءَ سان پڙهيا. اديب ۽ عوامي ليڊر ڪيس ”هرو“ لڳا. رئيس، سڀين ۽ سندن حڪومتي هالڪن ۾ ٿرڻو پئجي ويو - جي، ”پشو باغي آهي، چور آهي، ڏاڍيل آهي، ڪافر آهي!“ رياست جو جاسوسي ڪانو وٺ - پڪڙ ۾ لڳي ويو. اٺس اچي مڙيا، حئن مڪيون ڏوٽي تي، نوس نوس شروع ٿي وئي - هر خوشبوءِ کي خطرناڪ سڏيو ويو، ڪولايون رهورتون موڪليون ويئون - ويچارا رهيو روز ڪٿندڙ ساهي ٻيلا پيو چائي ڪري سگهيا، چالي ڏسي سگهيا، ڪهاڙندي رهورن جي ڊگهن مان هڪ وڏو خيالي بدبوءِ ٺاهي، سڀهن بنائي، لوجي ڪارروائيءَ جو حڪم ڪيو ويو. مڪار ۽ ڪانڊر لوان پيار ۽ محبت جي ڪوٽ کي ڪيرڻ لاءِ پائرن کي پائرن سان ويڙهاريو. پنهنجا پنهنجن سان ٽڪرايا. وطن جا لوجي پائرن هڪ هر وطن گولڻا تي پئجي پيا. بي ضمير اخبارن وري به وڌيون سرخيون ڏنيون ۽ لوجي ڪارلانس جي ساراهه ڪئي.

پشو بي خبر نه هو. هن ڪيت ۽ گهر ساڙائڻ تي گهريا. هو ڪين جو ۽ ٿلن جو، ماڻهن جو ۽ سندن پون جو رکيال هو. هن ڳوٺ وڃي مٿي لاهن تي ٻڌايا، ۽ پوءِ پنهنجا ساٿي وٺي اڳڀرو وڃي ٽڪر جهلي پيلو. رات جو وڏو ڪاري پاڻ اوندھ، بهال ۽ پوڻ، پشو ۽ گولڻا، صدين جا ساٿي ۽ پراڻا حال پائي، هڪ ٻئي جو ڏٺو ۽ اجهو ٿي هڪٻئي دٻن جي مڊلي لاءِ پانهن پيلي ٿي پيا. جبلن ۽ ماڻهن جا اڀال جوان، وائيلون ڪٿي پيش ڪي وال بنائي چئي ويهي رهيا.

آڏيءَ رات جو رياستي فوج اچي لائڪهاڻو ٿي. جابلو جوان ڏور يولائي ڏٺو. انسانيت ۽ حيرانيت جو ٽڪر ٿيو هو سو ڦٽي ويو. صدين جا خشڪ پٿر رڳڳي لعل ٿي ويا. فوج ۾ ٻاڪر ڪٽو پئجي ويو، هو پڪڙن وانگر پڇڻ لڳا. انسانيت اڏول، بلند ۽ شاهين رهي. غريب ڪيل چس، ”چس“ جي ٿي بچاءَ ۾ محو رهيا. لڪي چهي، پوئين ڪسي آڏ بنائي، سر

هو سانگو رکي، جوابي حملو ڪري ڏنائون. چتي ويڙھ چڙي ويئي. فوجي هر پٿرن کي پٿون ڪري رهيا هئا. گولين جي بوجاڙ ۽ دونهين جا ڪڪر هئا.

گولائي نارو، ٻائيءَ جي ڪلي ۽ ياروت جو ٿيلو ڪيو، پٿرن ۽ پٿن تي دوڙندي ئي رهي هڪ مٿان ٻئي هڻي. هر هر ڦري پشوءَ ۽ ٿي آئي. ۽ وري هڪڙن رڃميل جي دانهن تي ڀڳي آئي ويئي. گولين جي ٻنهن ۾ سندس هٿ ۽ همدردِي، سادگي ۽ سونهن، پيار ۽ سرخس، ڪنڻ وٽڪر تڃلا ڏيئي رهيا هئا.

گھسان جي لڙائي هلي رهي هئي. پويون پهر ٿي چڪو هو. پورهيت پورهيتن سان وڙهي رهيا هئا. مرون جو ٺاهيل بارود مرون کي ساڙي رهيو هو. سندن مشترڪ دشمن، ڪارو ۽ ڪوچو، وڏين ڏاڻن ولرو، شيطانن، دونهن جي ڪڪرن ۾، ڪڳيون هڻي رهيو هو. ٽي ڇائين ته ڪارائيندڙ ۽ ڊڪائيندڙ هٿ ڪي، ڦانگ وانگر ڏنگي رهيو هو. پشوءَ پنهنجو بارود خلاص ٿيندو ڏٺو. هن پنهنجا سٺ جهترا ماڻهو مرندا ڏٺا. کيس

ڪيت پڇاڻا هئا. ائرون ۽ آندي جون لميون پڇاڻيون هيون. انسانيت جو جهنڊو اوچو رکڻو هو. نئون نياپو ڪڍ ڪڍ ۾ پڇاڻو هو. اسان جا پيمبر سلامت رکڻا هئا ۽ جنگ

جاري رکڻي هئي. سڀ ڳالهون ڳهي، هن هٿن جو حڪم ڏنو. رڳو ٿورڙا ساڻي پري پري ڪري اڀارائين، جي رانجهون ڇو، ڏيندا رهيا. هن دشمن ڏوڪي ۾ رهي. ٻيا ساڻي، خسوشيءَ

سان، رڃميلن کي ڪٽندا، لهارن ۽ چرن ڏانهن روانا ٿي ويا. هاڻي اندر ٿو جانباڙ وڃي پڇيا، پشو اشاري سان هڪ هڪ کي واپس موڪليندو رهيو. نيڪ وڃي ٿي چٽا رهيا. پشو،

نازو ۽ سندن هڪ ويجهو دوست شيرل، ٽيئي ساڻي لاڳيتو جدا جدا هڻڻ سان گولون ڇوڙيندا رهيا. رات، دونهون ۽ بارود جي باوا لنگر، رخ ۽ آڇا پشو، نارو ۽ شيرل - وڙهندا رهيا

۽ هڻندا رهيا. اوچتو بارود ٿانو، چمڪاڻ ٿيو، ۽ پشو بولائي ڪاٺي ڪريو. نازو ۽ شيرل پڇندا ويا. سندن گولون چٽن چٽن ٿي ويئون. فوجي - ٻاهي زور ۽ شور سان وڌڻ لڳا.

پشوءَ جي زخمن سان رت ٿيندڙون ڪري وڃڻ لڳو. نازو وائون وانگر هيڏي هوڏي ڏسڻ لڳي. آڱرين سان وهندڙ رت کي روڪڻ لڳي. وقت تيزيءَ سان ڪسي رهيو هو. پشو ٽيڪون ڏيئي اٿي ويٺو. هن آخرين نياپو ڏنو. جي ”هنگ جاري رکجو، ڪارخاني

ورن سان ضرور سڄو، فوج ۾ پنهنجو پيار موڪلجيوا“ فوجي - ٻاهي مٿي چڙهي رهيا هئا.

ٻا جو درياءُ وڃي رهيو هو. پشوءَ نيسن هن سان بندوق ڪئي پٿر جي ٽيڪ تي رکي. هو مشڪو. جي ”نارو تون وڃا“ نازوءَ جي زبان بند ۽ ٽڙي خشڪ هئي. سندس اکيون

ٿاڻل ۽ ڇپ ٿورا کليل هئا. هو ٻئي سهڪي. ڪٿي سان ٽڪڙو ٽڪڙو ”نه نه“ ڪيائين.

پشوءَ رانمل ڪئي اڪاءُ ڪيو. چي ”مان به اڃان ٿو“. هو وري مشڪيو ۽ شيرل کي آڱر سان اشارو ڪيائين، شيرل، نازوءَ کي ڪرائيءَ کان جهلي، مٿي حل جي چوٽيءَ ڏانهن

ڀڳو. پشوءَ جي روح کي جهي اچي وئي. پايائين ته هڻ ڪري ناروءَ کي پنهنجي پاسي ۾ ويهاري. نازو پٿرن تي گهلي ۽ رهڙي ويئي. سندس ڪٽ پٿي هو، ۽ اکيون پشوءَ ۾ هيون. وڃي چوٽيءَ تي پهتا. پشو پٿن جي اوت ۾ گوليون چوڙي رهيو هو. فوج کيس

وڪوڙي ويئي هئي. سڀاهي مٿس چڙهي ويا. ناروڇ هنيائو ڦاڙي ڏانهن ڪئي. "هٿو!" ...
 ڇڻ نه آسمان ڌري پيو، جبل ڦاٽي پيا ۽ مائرن ڪپرون ڪيون. ڏاڙو ست ڏيئي پوئتي پڳي.
 پر شيرل جو سڙدالو هٿ ڪيس جبل جي پٺي پاسي ڪلهي ويو. ڪنهن اونهي ڪوهه پر، پشوءَ
 کان ڌار، اوندھ ۽ انڌڪار پر. پٿرن ۽ پٺن، گلن ۽ پوٺن، مائرن ۽ ٻين هڪ گهير ۽
 جاسوش مار ڪپور. سون ۽ ڪهرندو رهيو ۽ مٿس اڀرندو رهيو. فوج ڏسبو هنيو. "باغي!"
 زخميل پشوءَ کي ڪمڌائن سان ڪٽيو ويو. گهٽيل ۽ پوسائيل پشوءَ پهتجي آخرين چال ڪيڏي،
 جي "منهنجا سڀ ساٿي مارجي ويا." فوج پهتجي فتح تي باز ڪندي، ڏٺ وڃائيندي، پشوءَ
 کي گرفتار ڪري موٽڻ لڳي. وڏا وڏا پٿر ڪپور هزارن ۽ ڪروڙن سالن جي باه ۽
 ٻل کي وڌيڪ سائي نه سگهيا. ڏند ڪرڻي اکيون ڦوٽاري ڦوٽي دل ۽ ديهي جي
 هر هڪ آواز جو جواب، وڏي سڙ، رور زور سان چار چار پنج پنج دفعا ڏيڻ لڳا. غوغا
 مڃڻي ڏنائون. سندن گجڪوڙ مائرن ۽ غارن پر گولن ۽ پٺن پر زلزلو پيدا ڪري وڌا.
 رياستي فوج زلزلن کان بي خبر، ڦاٽ ٿيڻ ۽ پري، وڏي ڏات ۽ اڀر سان اچي
 شهر پهتي. اخبارن وري به وڌيون وڌيون سرخيون ڏيون. فوج ۽ اٽل ورهائيا ويا،
 پشوءَ جي جسر کي قابو ڪري، ڇانوڻي ويو نه سندس لڳاپل پشنگ اهماسي ويندي، پر اها
 نه لڳا هئي، لاڻ هئي، خود فرمبي هئي، پرياتي هئي، بس ڪرڪڻي ٿيل - حاج جي ڏندو
 اڻڻي کي چار ڏيهن ڇڏيندا هئا. اڄ نه ڪيري بيان ڪيري!

پشوءَ کي لاشائو لاءِ خاص سڄ ۽ آئس ڪريم رکيا ويا. ڪنهن جو ڀڃڪهه هو و
 ٿيو. ڪارن جيئن وارن پنهنجون تقريرون ڪيون. سڄ صاحب وڏي ڪرسيءَ ۾ ڪٺوڙي
 جي پٺيان وڏي ڊگهين پٺي جي وچ ۾ ويٺو هو. سندس چوڌاري ڪتابن جون ٿيڙيون هون.
 چوڌار سندس مٿان بيٺو هو. هو اکيون مچڪائيندو رهيو. هن ڪٺوڙين ڏانهن ڏٺو،
 ڪارن جي وارن ڏانهن ڏٺو، پوليس ڏانهن ڏٺو، ۽ ڪورٽ جي ڊگهين وڏن ساڳ جي
 درن ڏانهن ڏٺو. هن سجرم وانگر اکيون جهڪايون ۽ ٿٽا ڏني.
 "تون ڏوهي آهين - توکي ڦاسي ڏني ويندي!"

پشو ڏرو به نه لڏيو. شهنش جهڙو مٿس اٿي بيٺي رهيو. ڏاڍي ڏٺيءَ ۽ وڏي پٺي
 سان چيائين ته "ڏوهي تون آهين، ڦاسي توکي ايندي: سان ڪڏهن به مرنديس."
 پاهران وڏي زور سان نعرو لڳو. "پشوءَ اڃا رنده ياد! عدالت عاليه جو ٺاهي جهنگل
 ڇڻ ته ٽوڪو ڪري ٿئي پيو. سندس وڏو شاهي گنبد لڪڻ ڏيئي ٿئي پيو. ان جي چوٽيءَ
 مان لڪرندڙ ڪوڙا ۽ زنجير وڃي مٿيءَ ۾ ملي ويا. انساني خوش جو اڀرندڙ سمن وڏا ڪٽر
 ڪٽي، ٽڪر هڻندو، عدالت عاليه جي ڪنڊون مٿان ڌرائجي ويو.

ڦاسي گهاٽ مان - وين ۽ هزارين پشو اڏامندا نظر آيا. سندن سر تريءَ تي هئا. سندن
 ڪپڙا رڳجي لعل تي ويا هئا. ويا گڏ ٿيندا. ڪارخانن پر، ڦوس پر، ڪوٽ پر ۽ جبلن جي
 مائرن پر، ۽ غارن پر. سندن هٿيارن جي جهنگل ۽ نازو جا آلاپ هوائن پر واپوڙا پيدا
 ڪري رهيا هئا. تنڪا ۽ تيز واپوڙا، جن هر پٺيءَ اڏاوت کي اڪوڙي ٿي وڌو: وڏا ۽
 کوچا واپوڙا، هن زمين جي ڌرم کي آسمانن تائين ٿي پهچايو.

ڪهاڻي

[هڪ گجراتي گيت جي آثار تي لکيل]

گوٺ جي الهندي چڙهي تي صرف اهوئي هڪ ڪوه هو. گوٺ جون سندر يون گهڻو ڪري ان ڪوه تان هائي پرڻ اينديون هيون. صبح يا شام جي وقت، جڏهن سورج پنهنجي لائي آڪاس جي لهي اڳڻ ۾ لهائي ڇڏيندو هو، تڏهن ڪوه جو پروار واپو سڀل انهن ڇهين جي تهڪن ۽ ڇڙين جي مڌر جهنگار سان گونججي اٿندو هو. انهن ڇنڇل ڇوري جو روپ، رنگ، جوڀن ۽ لوڏ ڏسي، ڪوه جي اندر ۾ عجيب هلچل سڄي ويندي هئي. هن جي هڙدي ۾ هڪ انوکي جذبات جون لهرون اٿنديون هيون. سوچيندو هو، ”ڇو مون سان ڪا به اکر به اٿي نٿي. اٿي ڇو؟ سڀ پنهنجي مٿي ۾ محو آهن. هاڻ ۾ ئي مذاق ڪري، تهڪ ڏيئي هلي ٿيون وڃن!“ ويهاري جي دل جون تمناون دل ۾ ئي رهجي وينديون هيون. هو اهلين نه سولي وينديون هيون ۽ ويهارو ڪوه لاجار دل جي اسٽي کي ڏهائي حالت آڻي ويندو هو.

اهو روزانو دستور هو. مگر هڪ ڏينهن ..... جڏهن راتروائي ۽ پنهنجي ستارن لڳل ڪاري پرتي آسمان مٿان لهائي ڇڏي هئي، جڏهن اوچن وڻن جي وڻن مان سوسات ڪري لنگهندڙ هوا ڪو مڌر ساز وچائي رهي هئي، تڏهن اوچتو آواز آيو - ”ڇر... ڇر... ڇر... ڇر!“ ان آهلي وڳڙي هيءُ آواز ڪهڙو؟ ڇا آڪاس مان ڪا اهر اهر هڪ ڌرتيء تي اچي رهي هئي؟ شام جي سندر نظارن جي نشي ۾ اڌ هونل اکيون ڪولي ڪوه حيرت مان چوڙيل لهاريو وري آواز آيو... ”ڇر... ڇر... ڇر... ڇر...“ وڻن جي اوت مان هڪ نوراني فاري ڇيلهه تي گهاگهر رکي، ڏيري ڏيري ڪوه ڏي وڌڻ لڳي. هيءُ ڪير هئي؟ مانگ ۾ سڏو، مستڪ تي چمڪندڙ چندي، سر ۾ ٽپي ريشي ڪپڙا، تلاپي رڻو، هٿن تي لال ميندي ۽ ٻين ۾ چر چر ڪندڙ مڌر چر... نوازيءَ ۾ ٻڌل گهاگهر گرڻيءَ تان گسڪندي هڪ بهتي ڪوه جي هڙدي ۾ حلچل پيدا ٿي، ۽ آواز آيو، ”تون ڪير آهين سڏري؟“ ان نورانيءَ ڪوٺ جواب ڪونه ڏنو؛ صرف حيرت وچان هن چوڙيل لهاريو. ڪوه سرڪيو. مڌر آواز ۾ پڇيائين، ”سڏري! تون شايد هن گوٺ ۾ نئين آئي آهين. اڳ نه مون ڪڏهن به توکي ڪو نه ڏٺو آهي.“

”هي! هن ڪوٺ ۾ آئي مون کي اڃا به ڏينهن ٿيا آهن.“ سندريءَ ڪوئل سُر سان چيو، ”نازو شادي ڪري ساهرن ۾ آئي آهيان.“

”اڃا به ڏينهن ٿيا آهن تنهنجي شاديءَ ڪي؟“ پوءِ نئين ڪوٺاري تي، تون به ٻئي هائي پرڻ ڪيئن آئي آهي؟“

سندري شرمهجي ويٺي. لڄ وچان سندس گلن تي هزارن گلابي گلن جي لالائي ڏوڙي آئي. ڇپ ڪي ڇڪ هائي آهستي چيائين، ”ڇا ڪريان؟ سهجڻي ٻوڙ هو آهي. هن ۾ اهڙي طانت ڪانهي، جو پاڻ هائي پري. گهر ۾ ٻيو ڪو ڪونهي، سواءِ اسان ٻن جي.“

”ٻوڙ هو پتي؟ تنهنجي ٻوڙ هي سان شادي! اهو ڪيئي؟“

سندريءَ جي اکين ۾ آسو تري آيا. ڏڪاري آواز ۾ چيائين، ”اسان جي سماج جا اهڙائي گھروٽ آهن. چانديءَ جي ڇڪي منهنجي پيءُ جي اکين تي انڌا ڪوٺا ڇاڙهي ڇڏيا، ۽ هن پنهنجي - ڪرلاڙي ڌيءُ کي قربانيءَ جي پڪري سمجهي، مٿس رين ۾ لٽار ڪري ڇڏيو.“

”ڏاڍو ظالم آهي زمانو، نهايت پرو آهي اهوڪو سماج.“ ڪوٺ ۾ آه پري چيو.

”پر تون هن اولهلي وڙهي اڪيلي ڇو آئي آهي؟“

”ڏيهن جي وقت مان گهر کان ٻاهر ڪنهن نڪرندي آهيان.“ سندريءَ چيو.

”ائين ڇو؟“

”لڄ ايندي آهي مون کي - مٿان منهنجون جڙيون سرنئون پيا ٻڙي واريون مون کي جهڙائين ۽ تنگ ڪن!“

”ايڪو - تنهنجو لالو؟“

”ڇپا..... ۽ تنهنجو؟“

”ماليو مون کي پنڪهت جي ٺالي مان هڪاربتا آهن.“

”وريءَ ڏير لاه پئي خاموش رهيا ڇپا گهاگهر پري ڇپلھ تسي رکي، پنڪهت يار مان ٻڌيو،“ وري ڪڏهن ايندين؟“

”سڀاڻي هليءَ سول،“ ڇپا ورائيو - ۽ پوءِ هوءَ ڇم ڇم ڪندي ڪوٺ جي نظرن کان محاب ٿي ويئي.

پئي ڏينهن.....

پنڪهت ٻڌيو، ”تون اداس ڇو آهي، ڇپا؟“

”منهنجي قسمت ۾ ئي اداسي لکيل آهي! سورهن سالن جي جولن جو ڪري ۽ ڀاڪ سائن جو ٻڌو گھوٽ - ڪهڙو نه اتو آهي دنيا جو دستور - انڌو آهي اسان جو سماج.“

”چو، تون شاديء مان خوش ڪين آهين؟ تنهنجو ٻنهي ته بعد شاهوڪار آهي
ڏس! توکي سڀا ڪپڙا ڏنا اٿس، دلڪش ڳهٽا ڏنا اٿس. زبور ته رالن لاءِ ٻيڪجهه
هوندا آهن.“

”تون به دنيا جي انسانن جيئن ڳهيو آهين، پنهنجي عورت جي دل کي اڃا تو
سمجهيو ناهي. هر عورت هر عمر سائين چاهيندي آهي. ويچار نه ڪر، منهنجي زندگيءَ جي
بهار اڃا هاڻي شروع ٿي آهي، مگر هن جي زندگيءَ جي عزت به ختم ٿي چڪي آهي. ڪٿي
چمڪندڙ چوڻل جواني؟ ڪٿي گهٽيل ٻوڙي پٺاڻي؟ ويران وارياسي زمين پر جڏهن ننڍڙي
لهر چل ڇڏي ڪندي ڳهڙندي آهي، تڏهن ان ويرانيءَ کي سرسبز ڪرڻ بدران پاڻ ڪي
لوت ٿي ويندي آهي. سمجهن ٿو، پنهنجي منهنجا انگ، منهنجا جدا ۽ منهنجا ارسان اٿن
کان اڳ ئي ڪوٽائجي ويا! دل جون تمنائون دل ۾ ئي پوئائجي ويون!“

”منهنجو به اهو حال آهي، سڪي!“ پنهنجي ٻيو. ”مان به چاهيندو آهيان ته ڪي
مڙر جي پڙ پڙ ڪري مون مان ڳالهائڻ، ڪا بههجي دل جو حال مون سان اوري؛ پر
ڪا به سڌري، مون ڏي ڏيان ئي ڪين ڏيندي آهي. هڪ نون آهين، منهنجي منهنجي سالي کان
ننڍل نراش اڀلائي ڪي آيا جي هڪڙو ڏيکاري آهي. سون مان سڀڙ رکندڙن ۽ چمپا؟“
”هو ڪيئن؟ مگر سنڀار والڪر تون به سوار ٿي نه ثابت ٿيس!“

”مان ۽ سوار ٿي؟ اڏي وڃ! جيئن جو اٻڪار ڪرڻ تي جبر کان وٺي منهنجو لرح
رهيو آهي: مان سنڀار ڪي اهو لهر ڏيندو رهيو آهيان، جنهن بنا شايد ڪو چي نه سگهي.“
”هڪو سڀڙ رکندڙ سون سان؟ ٻڌو اٿئي ته دوست اهو، جو نصيبت ۾ ڪم
اچي. مشڪل ۾ ئي سون جي سچائيءَ جي پريڪٽا ٿيندي آهي، پنهنجي!“

”تون ڪو ويچار نه ڪر، ضرورت پئي ته مان تو لاءِ سڀ ڪجهه ڪندس.“
”اٻڪر، مان روز رات هو تو وٽ ايندس، ساري رات توهان مٿو پون مٿو پون ڳالهائون
ڪندس. هن ٻوڙي لاءِ مون کي لهر آهي، سخت لهر.“
ان کان پوءِ جڏهن روز رات جو چمپا جو ٻوڙو هڻي، آخر جي دري کانئي سويل ٿي
لهر ۾ لوت ٿي ويندو هو، تڏهن چمپا چيلو ٿي ڳالهائڙي ڪئي، اڀري هئي پنهنجي رت.
ڳالهائڻ ٿي ڳالهائڻ جي لهر جو ٻج وڃو هڪو ٿيندو.
هڪ رات چمپا پالي پري، سويل ٿي موٽڻ لڳي پنهنجي ذرا حيرت مان پوڄو، ”هيءُ
ها سڪي: سويل ٿي ڇو ٿي وڃي؟ چو، اڄ ڳالهائون به ڪندڙن ۽؟“
”طبيعت اٻڪر ناهي هئي جي،“ چمپا البت اداس نوم ۾ ورائيو. ”ڪانه کان دم
هو دورو ٿي پيو اٿس.“

پنهنجي ڪچرو ڪين. چمپا تڪڙي تڪڙي هلي وڃي.

۽ ان کان پوءِ برابر ڪيترا ڏينهن هوءَ پنهنجي وٽ ڪن آئي. ويچارو پنهنجي وٽ ٿيندي هئي ته گهٽ کان ايدڙ سڙڪ تي اکيون وڇائي وهدو هو، ۽ چپا هي اوسيڙي ۾ ساري رات جاگندي گذاريندو هو؛ مگر هوءَ ڪن اڀري هئي. هن سوچيو ”شايد چپا هلي ويئي، اصل لاءِ...“

ليڪن هڪ آڏي رات جو، جڏهن هن چرڪ ڀري اکيون کوليون، تنهن هن چپا کي سونهن ۾ ڏٺو. چوڙيل وار، سفيد ميري هاري ۽ چوڙيون غائب. هوءَ گوڏن ۾ سونهن وجهي سڙڪا ڀري رهي هئي. حيرانيءَ مان پنهنجي پڇيو، ”روئين چوڙي، چپا؟“

”مان وڌو آهي ويس. منهنجو پتي گذاري ويو.“

”ڇا چيو؟ گذاري ويو؟ ڪڏهن؟“

”اڃا صبح جو..... هائي منهنجو ڇا ٿيندو؟“

”ڇو؟“

”مان پيواد ٿي چڪي آهيان. ها، مون ڇا ڏٺو، ڇا سائو هن دنيا ۾؟ ڏس پنهنجي اڃا ته منهنجي پهرن تان پوري سرندي به ڪن لٽي آهي. ڪهڙو سونهن ڪٿي وهندو؟ ساج جي وچ ۾ آ.“

”ڇو، ڇو. ساج توکي ڇا ڪندو؟“

”ڇا ڪندو؟ مان ساج جي نظرن ۾ ڪيري ويس، پنهنجي؟“

”مورتون مون کي نياڳي سمجهي، مون کان پاسو ڪندون، ۽ ڪاٺي ڪٽا پهرين منهنجي مذاق اڏائيندا ۽ پوءِ پنهنجي ناپاڪ خواهش کي پوري ڪرڻ لاءِ هر طرح جون شيطاني ڪاروايون ڪري، مون کي سڏائيندا، مان ڇا ڪريان؟ منهنجو ته ڪوئي آڌار ئي نه رهيو.“

”چري آهي، چپا، مون جي وچ مائٽن ڏي.“

”مائٽن جي گهر جا دروازا به مون لاءِ بند ٿي چڪا آهن، پنهنجي وڌو آهي ڪي اڀر به گهر ۾ اچي ڏسڻ کان ڪپائيندو آهي، ڇو طرف راهون بند آهن، مان پيس آهيان، پنهنجي؟“

”او، ڏاڍا برا آهن ساج جا قانون.“

”ليڪن، منهنجو تصور ڪهڙو؟ مون لاءِ ته شادي پرڀادي ثابت آهي، هائي منهنجي مري ويندڙ، منهنجي هيءَ جواني به ته رڙندي رڙندي لوسائجي ويندي، يا هٽسي ڪن جو شڪار ٿيندي.“

”پوءِ ڇا ٿي ڪرڻ چاهين؟“

”آئي آهيان تو وٽ. تون ئي ته منهنجو سڄو هائي آهي.“

”ان؟... مان توکي ڪهڙي مدد ڏيئي سگهيس؟“

”شرڻ ڏي مون کي پنهنجيءَ گود ۾...“

”ڇا تون خودڪشي ڪندي؟“ ڪوھ چرڪ ڀري پڇيو، ”اھ مان توکي ائين ڪرڻ نه ڏيندس؛ آپ ڪهات مها پاپ آهي!“

”سھجي لاءِ تہ ان کان وڌيڪ ٻيو ڪو بهج ڪونهي. پنڪھت! ساج خون جوني
لئون مون کي لتاڙڻ لاءِ تيار آھن۔ ساج جا ليڪيدار، پگھڙ بڻجي سھجي هر انگ کي چرڻ
لاڙڻ لاءِ پنھنجون لال لال اکيون ٽاڙي مون ڏي ٽڪي رهيا آهن۔ مون کي بچاءُ اھن
ظالمن جي چٽين مان!“

”مان توکي اھو تہ ڏيان، ڇھيا،“ پنڪھت چيو، ”پر خبر اٿئي تہ ان جو نتيجو
ڪھڙو نڪرندو؟ دنيا مون کان منھن سوڙي وڌندي؛ مان ويھان ٿي ويندس، پر باد
ٿي ويندس.“

”مگر تون تہ انجام ڏنو هو، پنڪھت! مشڪل ۾ منھنجي مدد ڪرڻ جو.“
”پر مان لاچار آھيان، ذرا ويچار تہ ڪر، مان توکي شرڻ ڪئن ڏيان، توکي منھنجي
اغوش ۾ پيل ڏسي ماڻهو هميشه لاءِ مون کان منھن ڦيري وڌندا، منھنجو اميرت ڇھڙو پائي
تنھنجي سرد، جسم سان ملي زھر بڻجي پوندو، ۽ پوءِ ڳوٺ جا ماڻهو هن طرف کان لنگھندا
۽ ڪنن ۾ سندرھون پلجي ۽ هن طرف ڪنن اينديون، ڏيري ڏيري سھجو جسم سڪي لولا
ٿي ويندو، ۽ پوءِ منھجي ويھان جسم ۾ ڇھرا اچي پھنجا ڏھرا ٿاھندا۔ تہ مان توکي
اھو ڏيئي ڪن ڪھندس!“

”پر! ڇھي وٽن اھي ۾؟ وڏو پرمارڻي ٿي سھھڻ، پاڻ ڪسي، سوار ٿي ڪڍي
جوا! اڳ تہ وڏيون ڀٽاڪون ٿي هڻي پھجي سڃاڻي جون، ۽ ھيئر..... پر تنھجو
ڪھڙو ڏوھ! مان پواھ جو آھيان؛ پواھ کان هر ڪو ٿو چرڪي، خبر ناھي مون کي ڪھڙو
داخل ٿيڻ آھي.. مون سوچيو هو تہ هن خود غرض دنيا کان منھن سوڙي، مان هميشه
لاھ پاڻ کي توهان ملائي وڌنديس؛ پر تون ۽ ٻين حيان رس لويي نڪتن! جڏھن مارھون
راتيون تنھنجي بيل ۾ ويھي توهان ڳالھيون ڪندي ھيس، تڏھن تون ڪھڙا نه وھڻا ڪندو
ھئس؛ مگر ھيئر جڏھن دائما وصل لاءِ نون وٽ آئي آھيان، تڏھن ائين ٿو ڳالھائين، گويا
مون سان تنھجو ڪو واسطو ٿي ڪن هو! سو چيو هو ۾ جڏھن ساج سون کي ڏھاڳ ۾
ڏلپ ڏنو آھي، تڏھن تون سون کي ٻاڳڻ بڻائي، هميشه لاءِ پھجي سبي ۾ سڃاڻي وڌنديس؛
پر تون ۽ اول درجي جو سڪار ۽ ڪپڻي ثابت ٿين!“ ڇھيا اٿي ڪڙي ٿي.

ڪوھ جو چکر ڪسي اٿيو۔ هن جي اندر ۾ ھڪ عجيب هلچل شروع ٿي ويئي. ڏڪڙو

لھجي ۾ هن چيو، ”توس، ڇھيا!“

”ڇا لاءِ؟“

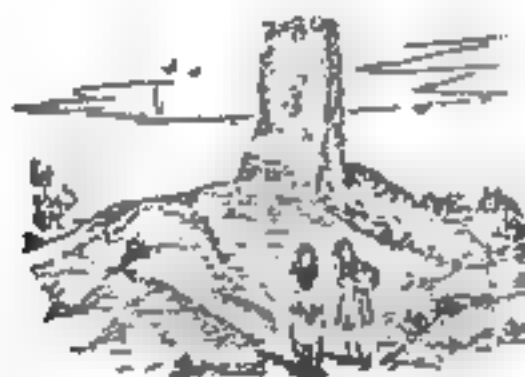
”مون کي ويچار ڪرڻ ڏي.“

«ويچار؟ هائي؟ بهرين، جڏهن پريت تي رڪيئي تڏهن ڇو نه ٿي ويچار ڪيئي؟ پر مان نه وڃان ٿي. وري موٽي تو وٽ ڪانه اينديس. هاا پر هڪ ڳالهه ياد رکج: جڏهن گوت جي ماڻهن وٽان سهنجي بهودي بهار پلين، تڏهن مون کي ڏوهه نه ڏج، پنڪهت اڇگو انهن الوداع.....»

پنڪهت جي دل تي چوٽ لڳي. هن رڙ ڪئي، «چمپا! موٽي آءِ!»
 «موٽي اچان؟ ڇو؟»

«اڃا اڃا مان توکي پاڻ سان ملائڻ لاءِ تيار آهيان. جڏهن ساج توکان منهن موڙيو آهي، تڏهن مان توکان منهن ڪٽڻ موڙينديس. خوب ڄاڻان ٿو ته توکي اهي ڏيڻ کان پوءِ تنهنجو ۽ منهنجو موت لازمي آهي، پر ڀلائي ڪندي مون به نه امير ٿا ۽ درجو پائڻ آهي. اڃا منهنجي آهوش ۾ اڃا»

خوشي ۽ وڇان چمپا جون اکيون ڀڳي اٿيون. هن ڊوڙ هائي، ۽ پوءِ پنڪهت جي ڀالهيءَ ۾ ڏڪاءُ ٿيو...

«لوئي»

مون هن کي سڃاڻوئي ڪن. ان ۾ منهنجو ڏوھ نہ هون وائڻي هو ڪاٺي بدلي ويو هو. بلو بہ سالن کان پوءِ هو. هن جي ستن ۾ ڪڏون پنڃي ويون هيون؛ وار ٿيل هئس، جن ۾ شايد ڪن ڏيهن کان تيل نہ وڌو هئائين. سندس رنگ ڪنهن اس ۾ ايل بن جهان لھجي ويو هو۔ ڪپڙا ميرا ئي ويا هئس، ۽ قميص جا پٽن کليل هئس؛ اندران سندس پگهر ۾ ميري تيل گجھي ظاهر ٿي رهي هئي۔

مون کي اعتبار ئي نہ آيو تہ هي نڪو ساڳيو رقيق آهي، جو مون سان پورو سال گڏ پڙهيو هو۔ جنهن جو منهن ڀريل ۽ رنگ لڪريل هوندو هو، جنهن جا وار سدائين سايي مان سواريل هوندا هئا، ۽ جنهن جي نرال تي هڪڙي چڱ سڌائين لهرائيندي نظر ايندي هئي، ۽ سڌائين مٿي پٺت ۽ رنگين پش شرت ۾ ملبوس نظر ايندو هو۔

مان ۽ رقيق ڇهن درجي ۾ گڏ پڙهيا هئاسين. ان زماني ۾ جڏهن ماستر اسان کي پڙهائيندو هو، تہ هي نوٽبڪ تي ماستر جي ڪارٽون ۽ چوڪرين جي اسڪيچن ٺاهڻ ۾ مشغول نظر ايندو هو. ۽ جڏهن ڪلاس پوري ٿيڻ بعد هو مون کي اهي ڪارٽون ڏيکاريندو هو، تہ اسن اتي گڏهي وڏا وڏا ٺوڪ ڏيندا هئاسين. ۽ ٿوري دير بعد هن جي چين تي هڪ مرڪ ڪڍندي نظر ايندي هئي، جن تہ انهن ٺوڪن ڏيڻ سان هن کي سندس محنت جي پوري قيمت ملي وئي هجي۔

سڄو سال هن ماسترن جي ڪارٽون ۽ چوڪرين جي اسڪيچن ڪڍڻ ۾ گذاري ڇڏيو، ۽ جڏهن نتيجو نڪتو تہ ظاهر هو تہ هو ناھاس ٿي ٿيو۔

ان کان پوءِ هن سان گڏجن جو موقعو گهٽ ملندو هو. ڇو تہ مان پاس ٿي ويو هئس ۽ هي ساڳي ئي درجي ۾ ماسترن جا ڪارٽون ۽ چوڪرين جا اسڪيچ پيو ڪڍندو هو۔ ڪجهہ ڏيهن کان پوءِ مون کي خبر پئي تہ هن کي اسڪول مان ڪڍيو ويو آهي۔ هن بورڊ تي هي ماستر جو ڪارٽون ٺاهيو هو۔ ان ڏوھ ۾، اسڪول کان نڪرڻ بعد، وري هو مون کي نظر نہ آيو، ۽ مون بہ ڪراچي وڃي، حيدرآباد ۾ پنهنجي تعليم جاري رکي۔

مھراڻ

— چتر کار : سید طفر علی شاہ

”سند جي ڦينگر“

اڄ ٽن سالن بعد جيئن ئي مان ڇانهه پل جي خيال کان هوٽل ۾ گهڙي رهيو هئس،
 ته هن مون کي پانهن کان جهلي هان ڏي چڪو. واقعي پهرين مون هن کي سڃاتوئي
 ڪونءِ پر پوءِ فور سان ڏسڻ بعد معلوم ٿيو ته هوساگيو رليق آهي - اسڪيچن ۽ ڪارٽون
 وارو رليق، جهن جو منهن ڀريل هوندو هو، ۽ مون سان گڏجي وڏا وڏا ٽوڪ ڏيندو هو.
 مان هن کي پنهنجي گهر وٺي آيس. هن مون کي ٻڌايو ته هن کي گهر مان ڪڍيو
 ويو آهي - انهي ئي لن جي شوق سببان. سندس والد جو چوڻ هو ته هو رنگن برش تي
 اڃا پوءِ خرچ ٿو ڪري ۽ سدائين سندس ڪپڙن تي رنگن جا داغ نظر اچن ٿا - بيمڪار پوءِ
 ٿو وقت وڃائي. ان ڪري اهو شوق ڇڏي ڏني. پر هو بدستور تصويرون ڇڻندو رهيو.
 ڪڏهن درياءَ جي بست لهرن جون، ته ڪڏهن اوڀر تي اٿندڙ شفق جي وندڙ لالائيءَ جون.
 انهيءَ کان پوءِ گذرڻ جو موضوع ٿري، ان وقت جي حالتن تي آيو. هي اهو رات
 هو، جو ماڻهن ۾ پنهنجي فوسٽ جو احساس اچي چڪو هو، ۽ هر طرف کان پنهنجي تهذيب
 کي ڀڄائڻ جا آواز اٿي رهيا هئا. نوجوان طبقو ڪافي سجاڳ ٿي چڪو هو، پر رهيق نهايت
 جدا ٿي ويو هو. هن چيو، ”هاڻي پيو سڀ ڪجهه ڇڏي، مون پنهنجي وطن کي تصويرن
 ۾ ڇڻڻ شروع ڪيو آهي.“ هن مون کي ڪجهه تصويرون به ڏيکاريون - ”سکر اراج“،
 ”لنسدائون پل“، ”سنڌي ننگرين جو ڪوهه تي مهرست“، ”سنڌي بيمڪار پنهنجي بيمڪارين سان“،
 ”ڪوٽڙي اراج جي ڪنڌيءَ سان خانہ بدوش جا لڏا“ - انهن سڀني نظارن کي هن رنگن
 جي قيد ۾ آڻي ڇڏيو هو. هن شاه جي بيتن کي تصويرن ۾ هٿ ڪرڻ شروع ڪيو هو.
 ”نوري“، ”سسي“ ۽ ”مارئي“ - اهي سڀ هن چٽيون. انهن ۾ مون کي ”مارئي“ جي
 تصوير ڏاڍي وڻي - هن ۾ ڏيکاريو ويو هو ته هڪ عالشان محل ۾ مارئي پٽ تي لپٽيل
 آهي، هن جا وار پريشان آهن، ۽ سندس سادا ۽ سيرا ڪپڙا لڙون لڙي ويا آهن، ۽
 هره انهن ٿاڻن ڪپڙن مان ظاهر ٿيندڙ اوگهو کي لوڻيءَ سان لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي.
 ”هن تصوير جي قيمت گهڻي ٿيندي؟“ مون هر ڀيرو ڪائنس پڇيو. ”هن تصوير جي
 قيمت؟“ هن جي چين تي طنز به سرڪ ڏوڙي وئي. ”ماڻهن وٽ پئسو ڪٿي آهي امون
 تصويرن تي خرچ ڪرڻ لاءِ؟ هن کي فلم انڊسٽري جون اڌ اگهاڙيون تصويرون ڪين.“
 ائين چوڻ سان هن جي دل پرچي آئي، ۽ چيائين ”پاءُ! مان جو عوام ٻکيو آهي - هن کي
 جنس جي بک، روح جي بک... آهي. هن جو به ته ڏوهه آهي. هن کي ته ڪنهن نه
 ڪنهن طرح سان پنهنجي بک ماري آهي - آرٽسٽ؟ اهي به ٻکيا آهن. پٽ جا ٻکيا. گویا
 هي به هڪڙو بک جو سودو آهي. آرٽسٽ عوام جي بک مٽائڻ ٿا ۽ عوام آرٽسٽن جي...“
 به ئي ڏيهن مون وٽ رهڻ بعد، هو روزگار جي تلاش ۾ لڪري ويو.....
 سندس خط مون ڏي ايندا رهيا - ڪڏهن لاڙڪاڻي مان ته ڪڏهن سکر مان؛ ڪڏهن ڪٿان

ٽرڪڙن ڪٿان؛ پهريائين ٽڪڙا ٽڪڙا خط لکندو هوءَ پوءِ آهستي آهستي ڪري خط لکڻ
 ۾ بند ڪري ڇڏيائين. سلسلن خطن ۾ سدائين سندس فن جي قدر لڌيڻ جو ذڪر هوندو هو.
 هڪ سال بعد، اوچتو هن جو خط آيو، جنهن ۾ هن پنهنجي اچڻ متعلق لکيو هو.

جنهن ڏيهن هو اچڻ وارو هو، تنهن ڏيهن مان اصل اسٽيشن تي ويس. گاڏي اچڻ
 تي مون ٿرڻ ۽ انٽر گاڏا ڳولڻ شروع ڪيا. خلاف توقع هو هڪ سيڪنڊ ڪلاس گاڏي
 مان موٽ هڪس کڻي هڪ لٽو.

مون ڏٺو ته هو ساڳيو ريتي هو. اسڪول وارو ريتي، جنهن جا ڳل ڀريل هئا ۽
 وار سليفي سان ستواريل هئا، ۽ هڪڙي چڱي سندس پيشانيءَ تي لڙڪي وهي هئي، ۽
 هو هڪ اوچي موٽ ۾ ملبوس هو.

هي ڳاڙهيءَ مان لهڻ شرط موٽ هڪس ڪوليءَ جي حوالي ڪيو ۽ مون سان چنبڙي ويو.
 گهر وٺي اچڻ بعد، مون هن کي چيو، ”تنهنجي حالت هاڻي سڌري وئي آهي. شايد
 هاڻي دنيا تنهنجي فن جو ادو ڪرڻ لڳي آهي.....!“

”ها.....!“ هي هڪ لڪيءَ مرڪ سان چيو. ”ڇو ته مون پاڻ دنيا جي ”جذبات“ جو
 لذر ڪرڻ شروع ڪيو آهي.“ ائين چئي، هن موٽ هڪس ڪوليو، ۽ هڪ تصوير ڪڍي،
 لڏو ساڻ ڀري، ان تي حسرت واري نظر وڌائين، ۽ پوءِ وڌائي مون کي ڏيکارڻ لڳا. تائين.
 مون هن کان تصوير وٺي ڏني..... اها ساڳي ”مارئيءَ“ جي تصوير هئي. اها ساڳي،
 جيڪا هن اڳئين سال مون کي ڏيکاري هئي. فرق فقط اهو هو ته هن جي ليڙون ليڙون ٿيل
 ڪپڙن مان بدن جي اوڳوڙ ظاهر ٿي وهي هئي. ۽ هيئن جي ”لوئي“ لهي وئي هئي—

تون ڀڄين ٿو مان ڇو اداس آهيان؟

تون ڀڄين ٿو "مان ڇو اداس آهيان؟" نه معلوم ڇو وڃي وڃي اداسائي دل تي چاڻهي وڃي آهي. دل جي اونهائيءَ ۾ هڪ تنهائي محسوس ڪجي آهي؛ تنهائيءَ ۾ هڪر هڪو ڇڏو دردا من جو پڪڙو اڏائيندو عرش جون ڪئين منزلون ملي ڪندو، ان وسريل يادوارون ڇڪيون ۽ نظارا ڳوليندو رهندو آهي...

هيءُ نواب شاه جو ننڍڙو لڳر آهي. هن شهر جو هرڪ رستو، هرڪ گهٽي، هرڪ جڳهه، هرڪ پٽ مون کي سڃاڻي. مان ڪڍو ڪونه ٿو ڳالهائڻا مون کي بادشاهه پير دستگير جو قسم آهي. اچي ڏسو، هرڪ پٽ کان ته مون شير ڪيترن ڀيرا پوئو لڳايا هئا؛ ڪيترن ڀيرا چاڪ مان لڪيو هو؛ انقلاب ڏند آندا هندستان آزاد! هندو مسلم پاڻي پائي! اچي ڏسو ته هرڪ رستي ۾ گهٽيءَ کان ته مون ڏيهن ۾ گهٽ ڏهاڪو ڏکون ۽ ڏوڏون ٿي پايون، ڏڪا ٿي ڪاڏا ۽ سندن حاڪم پنهنجي جبر سان ئي مٽيا ڏسو توهان کي هاندي ڏين ٿا يا نه!

پلا مون کان اهو وٺس هاڻي سڪول وسري سگهي ٿو، جنهن جي ننڍڙي باههجي ۾ مان پنهنجن هر هر سنگتين سان شام جو ويهي، سوربون ۽ ڪچرون، پالڪ ۽ مٽي ٻوڪيدو هوس. گل ۽ ڀولا لڳائيندو هوس؟ مون کي ڪير ٻڌائيندو، ته اهي منهنجا لڳل گل ۽ ڀولا ڪيئن آهن؟ مرجھائجي ويا آهن يا اڃا به آهن ۽ اها سھڪ ۽ مشڪ موجود آهي ۽ سورج جي پهرين ڪرڻي ۾ منهنجا ننڍا ٿيڻ، ڪر موڙي ڪوليندا آهن؟ جي ها، ته ڪهڙو منهنجو رتي منهنجن لڳيل گلن جي جيءَ مان پرورش ٿو ڪري؟ مان کيس سلام ٿو موڪيان، هڪ ڄاڻي ته انهن گلن جي سڳند هون جي تهن تان لڪر لڏي منهنجي هن ترڪ جهوڙيءَ ڪوٺيءَ ۾ ضروري اچي منهنجي دماغ کي طراوت ڏيندي.

پلا منهنجي دوست چئي جو گهر پلجي سگهندس؟ ان گهر جي ته سرس منهنجي واقف آهي. اتي ئي ته پهريون دفعو منهنجي دل ڪر ٿي وئي هئي. مون هرڪ سِر ڪري منهنجي دل کي گوليو، پر مون کي ڪٿي به نه ملي. مون کي ڪهڙي خبر، ته ڪو ان کي چورائي ويو آهي ۽ اها دل مون کي قيار وري واپس نه ملندي، ۽ چورا اهو بلڪل منهنجي

ظنون جي سامهون شراوت پري نظر سان مشڪي رهيو هو. مون کي، اها حياتي پر ل و سرادو
 گهڙي اڃ به ياد آهي. هن ويٺي ٺوڙيءَ واند ڪئي. ٺوڙي ۾ چوڪرين ويٺي هلائي ۽
 هن ٺا پئي ڏنا. عورت هونئن ئي سونهن جو ٺوهارو، پر جڏهن مٿس جوانيءَ جي مڌرتا ۽
 چوٽا چاٻيل هوندي آهي، ته هو سونهن جو بياڪ آڻيندي هوندي آهي. هن جي
 انگ ۾ سٽي هئي، لٽڪار هئي، سڌرتا هئي ۽ زندگيءَ جي اڇل هئي. مان ڇاهيان ل
 ڇاهيان، بازي هارائي ويٺو هوس. تهر وٺي ويو هو، تنهن کي واپس ٿرڊان ۾ آڻڻ، ڪنهن جي
 وس جي ڳالهه نه هئي.

پلا هو محمد بخش ڪاڪائي ڪٿي؟ هو برابر ڪاڪائي پر دل ته ڪنول جي گل جهڙي
 نرم هوس. مون کي ڪلهي تي ڪٿي وٺڻ ڪهائيندو هو، ڏٺ ڇڪائيندو هو ۽ جيرا بڪهون
 ڪرائيندو هو. جڏهن بهڙيءَ وارو ڀيرو ڳوٺ موڪلائڻ لاءِ وٺس، تڏهن پنهنجي دستار
 مان اکين جو پلڪون اکهي، ٻار ڀريون گرائڙيون پائي ڇڏين، ۽ ننڍڙا ڊيون، ۽ ٽي
 ڏينهن ترس، ڪوٺڙيءَ جا پلا، ٺارو شاه جون ٺارنگيون، سڪرڻ جا پٽ، سحرابور جا پٽ
 نه ڏڏي ٿي ڪاٺي هو وڃ. ۴

تون ٻيون ٿو مان ڇو اڏس آهيان؟

هيءَ حيدرآباد جو سٺو شهر آهي. ڪيترا ٻيرا مان هن ٺوارينجي شهر جو دٻدار ڪرڻ
 آيو هوس. ڏس هيءَ ٿلهي پنهنجي ٺور جوڙين ۽ سٽيءَ ۾ پئي وهي. سندس گهڙو...
 گهڙو... گهڙو جو آواز اچا ٻيو ڪنهن پوي. مهاڻا پنهنجي ڌوندين، ٻٽلن ۽ سونن ۾ ويٺا،
 سٽيءَ جي هلاڙي جبل ۾ ڀٽڪڻ جا ورلاپ ڪن.

پرسان ٿي هڪ اهي، مائي ڏاڻيءَ جو ڏوڏو چٽي ڪاٺي وڃڻ کان سواءِ توهان حيدرآباد
 ۾ جهڙا آيا تهڙا نه. مبارڪ آهي مائي ڏاڻي تهنجو هڪ، جنهن ۾ ايلڙي شيري آهي، جو
 ماڻهون تنهنجي ڏوڏي جي هاڪ پڙي سنڌ جي ڪن ڪوڙج مان هٿ ٿا اچن. اڄڪلهه اتي
 مائي ڏاڻي هوندي يا ڏاڻيءَ جي پوٽي هوندي، پر اها ڏوڏي ۽ چٽيءَ جي هاڪ ۽ شيري
 سڄي سنڌ ۾ مشهور هوندي.

هاڻي اچي سرن جو هيءَ ڊنل ڦلڻ ڏسو. سرن جي صاحبيءَ جو پويون نشان، قلعي
 ڏسندي تاريخ جا ڪيترا ورق اکين اڳان گذري ٿا وڃن. انگريزي حڪمرانن پنهنجي
 سوڀ جا پٽلا بهت ٺهرائي ڇڏيا آهن. پلا وقت جي سرڪار انهن داغن کي مٽائڻ لاءِ
 ڪهڙي ٿي ڪوشش ڪري؟ پرسان ٿي مائيءَ جو ميان آهي، جتي شهر دل ڀر وڃ انگريزي
 ڪولين جو مهاڏو ڪڍي زمين تي ڪريا هئا. اڄ ڪير انهن جي شهادت جي تاريخ لکي ٿو.
 يا انهن جي دليريءَ جا ورق واريا ويا آهن؟

پرسان ٿي ڪوٺڙي آهي. پلن جو پٽن. ڪوٺڙيءَ جو تازو سيڪيل پلو ڪاٺڻ سان، رب
 جو سٺن، بهشت جو ميو وڻاد اچي ويندو هو. هتي ئي پڙيءَ تي چڙهي، سنڌوءَ جي ڇڄل

لهرن مٿان، ڇانڊوڪي ۽ رات جو اسان سير ڪيو هو. رات جي خاموشي، ڇاڏڻ جي سينٽا ۽ لهرن جي مد هوشي ۽ منهنجي دوست جيڪو دل جو الپ ۽ اوڻهنجا پرديسي پرست، تنهنجي ياد مٿائي، ٻنڌ ڪيو هو، سو اڃ به هواجي لهرن سان ٽڪرجندو رهي ٿو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن اها زخميل دل جي ٻڪار بدن ۾ بجلي ۽ جهڙو سمرات پيدا ڪندي آهي.

تون ڇهن ٿو ته مان ڇو اداس آهيان؟.....

هيءَ شڪار پور آهي، منهنجي دوست ڪڪڙ جو چتر آستان. هينئر منهنجو دوست مون کان رسي ويو آهي ۽ مون وٽ وري اچڻ وارو نه آهي؛ پر سندس يادگيريون ۽ سندس شهر جا واقف نظارا مون وٽ ڇڏي ويو آهي. اڪيلي ڪڪڙ جي اڪيلي ٺاڻي، منهنجي به ٺاڻي هئي. سندس سڪ ۽ مٿا مون کان اهو به ڀلائي ڇڏيندي هئي ته هوءَ ڪڪڙ جي ٺاڻي آهي يا منهنجي ٺاڻي!

هيءَ شهر آهي، جتي ڪيترا سنت ۽ ڪڙي پيدا ٿيا. ان ٺاڻي مٿي مان سنڌ جو نوجوان ٻاڻي شاعر 'اياز' جاڳيو، جنهن جي ڪيٽن جي گونجار ساري سنڌ ۾ ٽهلي ڏني. اڃ به اهو نظارو ياد آهي، جڏهن 'اياز' سڀني روايتن ۽ پنڌن کي ٿوري 'ڊالر باغ' جي هڪ عواسي موڙ ۾ پنهنجو محبوب گيت ڳايو هو: "او ٻاڻي! او راجدروهي! ڀارت جي بلوي جا ٻائي..." اڃ اهي روح پرور نفسا سنڌي دوار جي ڇهن تي لهندا هوندا ۽ پرورين پائيندا هوندا.

هيءَ هاڻي در، هيءَ لکي در، شام جو دلرباب ۽ من موهيندڙ سوا چوڪرن ۽ چوڪرين جي ڇانگ ڇا هي سڀ وسرڻ جهڙيون ڳالهيون آهن؟

۽ سنڌ وارا ڪڪڙ چونڊو هو، "جن جي گهر سنڌ واه" وهي، سي گنگا وٽن نه گودو ڀاءُ. اونهاري جو وقت هو، ساري سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان نوجوان شاگرد ڪائڻرلن جي موقعي تي اچي ڪٺا ٿيا هئا. خوب گرما گرم بحث ٿيو، ڪشڪش ٿي، تقريرون ٿيون، لهراءُ پاس ٿيا. ۽ پوءِ هو سنڌ واه تي سيل ٻاڻي ۽ تڙڪڻ، انين جي رس چوڻ، گوشت تي جهپا هڻڻ ۽ آهيون ڏيڻ. هن سِر جي سوج ۽ موسيقي جو مڃاڻ هو، لرتي جي مڙلا هئي، چترڪاري ۽ جي رنگيني ساهل هئي.

بلڪل ويجهو سکر آهي. سنڌ جو فخر سکر ڀلا ڪو ڏيڻ جو شهر آهي؟ هن دل تي ڇنڻ جو آهي. هڪڙو چيئر اکين کان پري ٿي نه ٿو ٿئي ته پوءِ ان کي ٽپهو ڏئي ٿو اچي اڳيان بهي. ڇڙهو نه معصوم شاه جي ستاري تي. ڇن ۽ مرڻ جا سير ڪيل، مٿي بهڙن سان ائين محسوس ڪندا ڇن اهڙي بلنديءَ تي پهچي چڪا آهن، جتان قدرت جي هن وسعت کي پنهنجي گود ۾ سمائي ڇڏيو.

اچو ته سکر براج جو لطف وٺي اچون. هيءَ سنڌوءَ جي ڇاتيءَ تي انسان جي فتح جو ڪمريو ٻڌل آهي. ستر دروازن جو بند، جنهن سنڌوءَ جي مٽسٽ ٻاڻيءَ کي لمار ڏيئي وس ڪيو آهي. هيءَ سنڌ جو جاپو آهي، ڪيٽن جو روح آهي. اها اولهاري جي هڪ دلر ٻا

وات، جا سون براج جي ٻل تي گهي گهوڙيون گهاري هئي سا قيامت ڀر نه ڀلجي سگهندس. ٻاڻيءَ جي مٿان چاڻديءَ جي چادر، ٻاڻيءَ جي گهوڙگهڙاهٽ جو اٽوڪو آلاپ ۽ لهرن جو رقص! هٿ ٻکر آهي، زندهه بهر آهي، ڀرسان روڙي شريف آهي ۽ ٻاڻيءَ جي وچ ۾ ساڌ ٻيلي جو ٻيٽ. درياءُ شاهه جي ڇاتيءَ تي هيءُ ننڍو ٻيٽ آندو جو آستان آهي: ڪيترا ٻهرا درشن ڪرڻ کان پوءِ به دل ڏاڻي جي نه آهي. ڀلا قدرت جي سونهن مان به ڪڏهين ڪير ڏاڻو آهي! آرنوار جي ڏهاڙن تي ڇا ٻهه هوندي هئي! سڄو سکر اچي اتي اٿندو هو. اهڙن موقعن تي آندو ڇان مور ۽ ڊبلون پنهجا ڪنپ پکڙي جا رست رهنديون هيون سا ڀلائيءَ جي نه آهي!

تون ڀڄين ٿو ته مان ڇو آدامس آهيان؟ ...

هيءُ آهي سنڌ جو ٻيٽ - ڪراچيءَ جو سندر شهر. هن شهر سان منهنجو تهنه آهي. ڇو ته ان سان - هنجيون ڪيتريون يادگيريون وابستہ آهن. هن شهر جون گليون ۽ ڪوچا، باغ ۽ وندوگاه، تعليمي ادارا ۽ سياسي مرڪز مون کان هزارين سال دور هوندي به مون کي ايترو ويجهو آهن، حيرتو مهجي اکين جون مالڪيون.

هيءُ ڏس نه ڏي. جي. سنڌ ڪاليج! مان جيڪي آهيان سو سڀئي انهيءَ جي بدولت، ڪاليج جا شاهي گيڙ، آڳاٽو ۽ وڇايل ساوڪو جا ٺاهيجا، ڪلاسن ۾ ٻيل ٻنڃون، ڏاڪڻ جا ڏاڪا، ۽ ٽپي تي هٿ سان اڪريل هيءُ منهنجو نالو، منهنجي آگاهي ائين ٻڌا آهن، جن ڪلهه ڪانهولي آهي. ۽ هيءُ سٺاڙام ڪلاڪ، جنهنجي ڪوئي نمبر ۲۹ منهنجو چار سال آوارگاهه هئي. انهيءَ ڪوئيءَ ۾ مون ڪهڙا خواب ڀاليا هئا: دوستن مان ڪهڙيون رهائليون هيون هيون ۽ مڃيلون سڃاڻيون هيون. اهي سڀ نه وسرندو داستان آهن.

هاڻي اچو ته ڪيائين؟ تي هلون، جتان پڙيءَ ۾ چڙهي سهڙي جو ديدار ڪرڻ ٿا هلون. هيءُ لڪشيءَ جو سندر آهي. هري سندن جون چولون مڙر ٺاڄين جيان تال سان لهر ملاءِ ڏيون، سندر جي ديوار کي چنڊيون، ڏيئي چال سان چر چر ڪنديون واپس ٿيون وڃن. هيءُ گهي ڏس، واريءَ سان لٽجي ان سان ملي پنهنجو وجود وڃائي ٿي ڇڏي. ديوار سان ٽڪر چنڊڙ لهرن ٻاڻيءَ جون ٻوندون ائين ٿيون ٽهلائين، جن موتين جي ورڪا ٿي ٿئي. هن لافاني آستان تي مان ڪيترا ڪلاڪ لٽي ٻوندو هوس ۽ هرستان جي ڪناري تان هلندڙ چولن جي محڪمات ۽ ليلي آسمان جي وسعت جا دلچسپ منظر ڏسندو هوس.

هيءُ آڻو آرٽري ميدان جي ڇهين نمبر جڳهه جي سورھون نمبر بالڪني. انهيءَ بالڪنيءَ تي ڪئين اسانا چيٽي سگهن ٿا. ان سان منهنجو جيءُ جڙيل آهي، روح جو سنبڌ آهي ۽ اها منهنجي حسرتن جو آئينو آهي. انهيءَ بالڪنيءَ ۾ پويون دفعو مون پنهنجي پرستيا کي ڏٺو هو. هر روز انهيءَ بالڪنيءَ هيٺان، نت لهر، مان ڪير واري وٽان ڪير پڻ ايتو هوس. ڪير مان منهنجي دل کي تقويت ملندي هئي يا نه: پر پرينءَ جي ديدار مان ته دل کي

بي باه سرت ملدي هئي. هر روز، صبح و شام دل جي ڏڙڪن کي تيز ڪري، دل لاءِ
 تسڪين هٿان ئي پائي ويندو هوس. اڄ ضرور ڪو نه ڪو ڪير پڻ جي بهاني سان پنهنجي
 نور نظر کي انهيءَ بالڪليءَ ۾ ڏيڻ ايندو هوندو، ڪيسر مبارڪ هجي اها بالڪلي...

ٿورو پريان عيدگاه ميدان آهي. انهيءَ ميدان تي تاريخ جا باب لکيا ويا آهن. اهو
 ۱۹۴۶ وارو زمانو هو. بهادر سامونڊي خلاصين انگريزي حڪمرانن جي بي عزتي ۽ گهٽتائي
 جو جواب وائيلون سڌيون ڪري بغاوت سان ڏنو. نونهال خلاصين جهازن تي قبضو ڪري
 گولين جو جواب باروت سان ڏنو. ڪراچيءَ جو شهر اڀاڻ لڳو. جي خلق اچي عيدگاه ميدان
 تي نٿي. آڙها، ساوا ۽ ٿرنگا جهڙا هڪ ئي ميدان تي ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ٿڙ ٿڙ ڪندا
 رهيا. پنهنجي ڪڪڙڙ طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ ساراهين حولن تي گوليون هلايون. ۽ اهو
 ان سال جو معصوم پوري ٻالڪ منهنجي بلڪل اڳيان سورهي. ساهيءَ واسگر ڪريو، ڪيسر
 کن لاءِ گود ۾ کنهيو. سندس شهيد خون سان لال ٿي ويس. هڪ ڏينهن ۾ انهيءَ ميدان جي
 سرزيس تي ان شهيدن جي اتهاس جا ورق لکجي ويا، جن کي ڪير پلائي سگهي ٿو؟
 اڄ به انهيءَ معصوم ٻالڪ جي بي باڪ شهادت جي مرڪب منهنجي اکين جي تارن ۾ عڪس
 پئي آهي.

... ۽ انهيءَ منهنجي ڪراچيءَ کان اڄ آڻ وٺڻ آهيان!

ناڪام محبت

تلمر پري شڪار تي لاڏو ٿي وڳو. لوهي ٿاٺ بگي، اولڏاهي رات ۾، پهچڻ کي
 چيريندي، اڳتي ٿي وڌي. ابلج گهوڙي ڪڏهن ڪڏهن هڻڪو ٿي. ڊرائيور دين کي ڏرو
 ڪري، هن جي پليءَ تي اٽڪي ٿي ڪئي. بگيءَ ۾ هڪ لوجوان ڪنهن ڳوڙهيءَ سڄ ۾
 ويٺو هو. هڪ ننڍڙو هٿ ۽ هڪ ٽين جي ڪاري هٿي بگيءَ ۾ ڊڪيل هئا. ڊسبر جي
 فروعات هئي. آسان تي هو هو. ڪجهه وڌيڪ ٿڌ ڪانه هئي، پر اتر جي هوا ڪري بدن
 ۾ سڻائو ٿي اڀريو. ڊرائيور ڪنگهي، نڙيءَ کي جان ڪري، پنهنجي آڱڻي تي زور ڏئي
 ڳاڙهه لڳو. "پنهنجي ياد سنائي ٿي" - آواز اهو ٻي سَرو هو، جو طبيعت تي چڻ ٻار ٿي معلوم
 آيو. لوجوان جا خيالات منتشر ٿي ويا. هو راڳب جي لفظن تي غور ڪرڻ لڳو. ڊرائيور
 جي الهيءَ راڳب ڏيئي هڪ ڪن هٿ ڪيو، وري اچي کيس ڪجهه ورايو. لوجوان "ڪڏهن ڪڏهن"
 ڏي تلمر گهٽ ڏيان ڏنو. وري ڪنهن ماضيءَ جي ياد ۾ مبتلا ٿي ويو. شڪار تي
 "هو چالو" وڃي رهيو هو، ٿڪڻ آواز جهڻو ٿي لڳو. هوا سوسات ڪري ٿي لڳي. دهل جو
 آواز ڪنهن وقت ٻي سَرو ٿي ٿي ويو. گهوڙو پنهنجي تيز رفتار سان منزل جي طرف ڊوڙي
 رهيو هو. ڊرائيور کيس پهڪاريون ڏئي رهيو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس وات سان
 "هتي هتي سن" جو ٻار ٻار ٻول ٿي نڪتو. هندي هندي گهوڙي جو جوت ڇڄي پيو.
 "خدا جي شل سار نه پوئيا" ڊرائيور چيو، ۽ گهوڙي کيس پهڪاري ڏئي بهاريائين.
 ڪاڏيءَ تان لهي، جوت سان نوازيءَ جو ٽڪر ڳڙي، وري ڪاڏيءَ تي چڙهيو. ۽ گهوڙي
 کي هڪل ڪري چيائين، "هل پٽ هل". پسيچر ڏانهن نظر ڦيري چيائين، "مان به هي
 رستو پهريون ڀيرو آيو آهيان". لوجوان جو خيال ٽٽي ويو، ۽ جواب ڏنائين، "هي ڳوٺ
 ٽن سالن کان آباد ٿيو آهي. جڏهن مون ڳوٺ ڇڏيو هو، تڏهن فقط ڏهه گهر هئا هائي
 پنج ست وڏا هولدا". ڊرائيور پڇيو، "تو ڪڏهن ڳوٺ ڇڏيو هو؟" سافر جواب ڏنو،
 "ادا اٽڪل اڍائي سال کن پيدا. مان ڪراچي ۾ ڪراچي ۾ ڪم ڪندو آهيان. هائي
 اتان ٿو اچان." ڊرائيور چيو، "پوتارا ڪراچي تڏهين ڏاڍو وڏو ملڪ آهي، چوندا آهن ته ڇاين
 جون پنج پنج ملايون ٺهيل آهن، سوئران لاريون ۽ ٽرامان ته جلم آهن. چئن پٺن ۾ ڪاڏي

جو ڪاڙي وينديون آهن. پڪين وارا ته ويچارا مٽو پٽندا هوندا! مسافر جواب ڏنو، »پڪين وارا ڪي به چڱي ڪڪاڻي ٿو ڏي آهن، سرڪاري ڪئمورا ۽ وڏا ماڻهو پڪين ئي چڙهندا آهن، زالو عالم به گهڻو ڪري پڪين ۾ چڙهندو آهي.»

پڳيءَ وارو خاموش ٿي ويو. اڃا ٻي ڇا ٿي سوچيائين، ۽ فوجوان پنهنجي خيالات ۾ محو ٿي ويو. هو سوچي رهيو هو ته اڏائي سال اڳي پوئين رات هو ڪيئن رحيمان سان مليو هو، هن کيس چيو هو ته ”تون ڪٿي ڪهائي اچ؟ مان پنهنجي واٽ ٻيئي ٽڪينديس!“ وري هن کي رحيمان جون ملاقاتيون ياد آيون. ۽ رحيمان جو پير ڪير شاه ۾ اٽڪل ته ”پيرل“ مان تنهنجي آهيان؟ حياتيءَ تائين تنهنجي رهنديس!“ فوجوان پنهنجي ڪٻي ۽ ٻانهن کي ڏٺو، جنهن ۾ هڪ ڪول هو. هن خيال ڪيو ته رحيمان وٽان ٻئي هڪ ملاقات ڪئي ويو هوس؟ هاڻي هڪ هڪ ڪهائي ٿو وڃان. رحيمان پڇندي، ته چوندو هائس ته ”تنهنجي محبت جي نشاني آهي. ٻانهن ڪنن ٻاٻا کي چيو هو. ”خيرل، تنهنجو پٽ ڏور آهي؟ نه ڪم جو نه ڪار جو. لکڻو سڄو ڏهن ويٺو ڪوھ تي چورهيون ٽالپندو وٺي! لنگر ڪنهن جاءِ جو!“ ٻيڙي کي پنهنجي لنگر ڪنهن ڏهنديس!“

خيرل کي ڏهه ايڪو ٻئي هئي. کيس ٻه پٽ هئا: وڏو ميرل ۽ ننڍو ميرل. ميرل کي گوت جي اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو هو. ميرل ٻيءَ سان گڏ ڪوٽ ڪندو هو. ميرل چار درجا گوت جي اسڪول ۾ پڙهيا ۽ پوءِ ملان وٽ سڀيت ۾ قرآن پڙهڻ شروع ڪيائين. قرآن بختر ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو مال چاريندو هو ۽ انهيءَ جي گاهه ٻئي جو ڪمر سندس حوالي هو. ٽي سال ٿيندا ته ملڪ ۾ ٻوڏ پئي. خيرل جو پيل فصل ٻڏي ويو، ۽ مال متاع سمورو لاهي ويو. جانپون پياڻي پنجن ماڻهن جو لالو پنهنجي گوت کان نڪري هڪ نئين گوت ۾ اچي پئو، جنهن گوت طرف هيءَ هڪي وڃي رهي هئي. شرفوان گوت ۾ اچي ئي آباد هو. کيس رحيمان نالي هڪ نينگر هئي. خوبصورت ڇوڪر هئي، ليڪن لهر ٻن طبيعت جي گهير، بلند حوصلي ۽ شريف. شرفو ڏيءَ جي طبيعت جي بلڪل ابتڙ هو. لانجي ۽ ڏوڪڇيل، ڪوڙو ۽ لريبي. ڊرائيو وري پنهنجي بي سري کلي تي زور ڏئي ڳائڻ لڳو. آواز تي لوجوان جي خيالن جو سلسلو ٿئي پيو. شريف تي جهمر وڃي رهي هئي. آسمان صفا ٿي چڪو هو. شريف تي جهمر پاتيندڙن جي تلاپ جو آواز چٽيءَ طرح ٻڌڻ ۾ ٿئي آيو. لوجوان وري پنهنجي خيالن ۾ غلطان ٿي ويو هو ڪيئن هڪڙي ڏينهن فجر جو رحيمان سان ڪوه تي مليو هو. اها سندن پهرين ملاقات هئي. ميرل توڙي ڳوٺاڻو هو، پر هڪ مهذب لوجوان هو. ملان ميدن جي صحبت جو هن تي گهڻو اثر هو. آهستي آهستي صحبت جون سڀ منزلون گذرڻ لڳيون. رحيمان ۽ ميرل، پيرڪڙ شاه جي درگاه ۾ هڪ ٻئي جي خاطر جان قربان ڪرڻ جو الجار ڪيو هو. هو سوچي رهيو هو ته ڪڙو شاه جو فقير به عجيب هو، ڏهه پٽا وٺي ڪيڏهن نه دعائون ڪيون هئائين، ۽ هن پنهنجي خواب جو به احوال ڪيو هو.

تہ سائين ڪڙو شاه ڪيئن پنهي جا هٿ پنهي هٿ ۾ وٺي وصيت ڪئي هئي، ۽ يقين ڏياريو هو ته هن جا هٿ ڪڙو جي هٿ، تن کي جواب نه ڏيڻو. پوءِ خيرل ڪيئن نه بهرل هي شاديءَ جو پيغام شرفوءَ وٽ ڪڍي ويو هو، جنهن ڪاوڙ هي کيس رکيو جواب ڏنو هو ته: «خيرل! خيال ته ڪرا پنهنجو لنگو ۽ بيڪار، ۽ تون سچو ۽ ڪڪل. ڇا سمجهي ڏي ته پنهنجي گهر ۾ ڪيئن رهي سگهندي؟»

بهرل جي غيرت جاگي اتي. ملان عيدن جي خودداري ڳوٺيان ڳوٺ مشهور هئي. ووان جي وقت هن وزير صاحب کي به اهڙي منهنائي ٻڌائي هئي، جو وزير جا ڪن ڪڙا ٽپي ويا. آخر بهرل سندس شاگرد هو. هو راتو رات ڳوٺ ڇڏي نڪتو هو. ان ميل پٺ ڪري اسٽيشن تي پهتو هو. جنهن ريل گاڏيءَ ۾ سوار ٿي اچي شهر پهتو هو ۽ ٽڪين هي ڪارخاني ۾ سوار ٿيو ڏهاڙيءَ تي ڪم شروع ڪيو. ٻينن. مولوءَ جي بهرل سان يارائي ٿي وئي هئي. مولو مشين هي ڪم سان ڀڳرواڻ هو ۽ اڏائي روپيا روز ڪڍندو هو. هڪ مهيني کان پوءِ مولوءَ هڪ مزدورن هي انٽوسٽيشن لاهي. چار آڻا ماهوار ڇڏيو وڪيو ويو. ٽڪنريءَ جا سڀ مزدور ۽ مڪري ان جا سپر ٿيا. مڪري مولو ٻيڪراڻ صدر چونڊيو ويو هو. بهرل مولوءَ جو ساڄو هٿ هو. انٽوسٽيشن جي موٽڻ تي، سندن ۽ ڪنهن ٻي ٻيڪراڻ پاس ڪيا ويا. روز وڌائڻ لاءِ سخت تقاضا ڪئي وئي، حالتن کي چڱيءَ طرح واضح ڪيو ويو. زندگيءَ هي ضروريات جا اڳ ۾ چوٽ ڇڏي ويا هئا. ڪارخاني جي مالڪ وٽ انٽوسٽيشن جا ٻيڪراڻ پيش ڪيا ويا. ڪارخانيدار کي جيتوڻيڪ گذريل سال پندرهن هزارن جو فائدو ٿيو هو. اهو پندرهن هزارن جو انگ انڪم ٽيڪس وارن هي بندين تي چاڙهيل هو؛ درحقيقت فائدو ان کان بهو هو. هيرو مشي انڪم ٽيڪس جي مصيبت کان بچڻ لاءِ به بنديون لاهيندو هو. ملڪ جي ورهاست کان پوءِ به هيرومل پاڪستان ۾ رهجي پيو ۽ هو حساب ڪتاب ۾ پڙ هو. انڪم ٽيڪس ۽ ميل ٽيڪس وارن جي اکين ۾ سرمو پائيندو هو. مجال، هو ڪنهن کي ڪڙو نه پوي. هن ڪارخانيدار مزدورن هي تقاضا جو خيال ڪونه ڪيو ۽ هٿان ڪڙو ٽپي ڇڏيائين. ته «مريض هون ته ڇڏي وڃو؛ باقي روز ڪونه ڏيندو ٽڪنريءَ جا خرچ اخراجات وڌيل آهن. وزيرن ميمبرن عهددارن جي خوشامد ڪرڻي ٿي پوي. ميان ڪڍي ڪڍي ته روڪڙا به ڏيڻا ٿا پون. سوکڙيون پاڪڙيون به هزارن روپين جون آهن آهن. آخر پاڪستان آهي، اسان هندو ماڻهو. ميان اتين نه ڪيون ته ڪڍي رهون؟ اهڙا خرچ ڪتابن ۾ ٿورائي لکيا آهن!» ڪارخانيدار انگريزي تعليم يافته هو. چڱي گهرائي سان هو، پر مزدورن جي خون ۽ پلجو ۽ وڏو ٿيو هو. سندس پيءُ به سخت ڪنجوس هو. پهرئين هڪ ٽيڙي مشين هيس. وڏو سودخور ۽ ڪورتي مشهور هو. هٿ لاءِ وڏو ڪارخانو ڇڏي، پاڪستان ٺهڻ کان نَو مهينا اڳ، بهرلوڪ ٻڌاري ويو.

بيرل اسٽراٽيڪ جو دردناڪ واقعو ياد ڪري رهيو هو. لائي چارج جو نقشو هن جي اکين اڳيان گري آيو. مولو ۽ بيرل زحمي ٿيا هئا. مولو نه پر ڏيهن بيهوش هو. مولو جي خوش ٿيڻ کان پوءِ، ٻئي دوست ڪراچي ۽ روانا ٿي ويا هئا، جتي مولو کي ٻج رويا روز ٿي مليو ۽ بيرل کي ٽي رويا. هڪ سال کان پوءِ کين هڪ هڪ روپو ترقي ملي هئي. بيرل مائٽن ڏانهن وڌيري اسماعيل جي معرفت خط لکندو هو. خيرل ۽ ميرل وڌيري جي ذهن تي ڪوٽ ڪندا هئا.

دهلن ۽ شروعات جو آواز ويجهو ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. ڳوٺ ويجهو هو. گهوڙي جا سڀ مني ۽ هڪ عجيب آواز ڪري رهيا هئا. هن جي دل ڊڪ ڊڪ هڪ هڪ ٿيڻ لڳي. شايد ڳوٺ جي هڪ هئي، محبوب جي محبت هئي، يا مائٽن جي ملڻ جي اڪير هئي. سندس خيال ڪمبل هڪ ڏانهن ويو. رحمان چوندي، مني! هڪ ڪڏهن هڪي! سندس هڪ ڪچهڙ جو سمورو واقعو هن جي دماغ ۾ ٽرڻ لڳو: هڪ رات جو ڏهڙي ڏيندي، مٿين جي پرسان وٺي، سندس اک لڳي وئي هئي. ان رات کيس ڏاڍي هڏڪي ٿي پئي هئي. هن سوچيو ٿي ته کيس رحمان ياد ڪيو آهي. رحمان جي تصورات ۾ کيس جهونو اچي ويو، ۽ سندس ۽ اڳريون مٿين ۾ اچي پهرجي ويون. فرست ايل ملڻ کان پوءِ به کيس آرام نه آيو ۽ کيس اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو. هن جو هڪ ٻچي پيو هو. هڪ ڪپاڻن کان سواءِ ٻيو چارو ڪو نه هو. ٽڪري ۽ مان کيس پنج سو روپيا هرجانو مليو هو، ۽ هن سوڙي وقت ۾ ڇهه سو روپيا ٻيا جمع ڪيا هئا. هن کي رحمان جي مني ۽ حوصالن آيو، جا هن ڪاري درٻار ٽيڙا ٻاهر روئين ڪري هئي. محبت جو ٺڌڻو رحمان جي سرڪار ۾ پيش ڪرڻو هو. ٽيڙا ٻاهر روئين واري مني. هو سوچي رهيو هو ته هن سوڙا ٿي رحمان ڪيترو نه خوش ٿيندي. پر کيس هڪ وڃائڻ جو سخت السوس هو. ايتري ۾ پير ڪيڙا شاه جي قبر اچي وئي. ٻيڳي ۽ کي اتي پهاري. بيرل چوڏهاري ۽ ٻي اندر لنگهي ويو. رات جو وڏو هو، قبر لاهي ۽ ٻي ڪونڪرا هئي رهيو هو. پنج آنا قبر تي رکي، قبر کي چوچ سان چٽي ڏيئي ٻاهر نڪتو. دهلن جو آواز بند ٿي ويو هو. ڪنن جي پونڪ جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. ٻيڳي ڳوٺ ۾ پهتي. اڌ رات جو وقت هو. سندس گهر سامهون اٽڪل پنجاهه قدم تي هو. ٻيڳي اچي جهوپڙي جي سامهون هلي. دروت بهي، پنهنجي ڀڳ ميرل کي سڏ ڪيائين. ميرل کي لم جو گهٽ هو، پر خيرل ٻڪڙر اتي ٻاهر نڪتو. اڏائي سالن جي وچوڙي کان پوءِ پٽ کي ڏسي، خيرل جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. ميرل ٻيڳي جي پيرن تي ڪري ويو. ميرل کي ٽڪري ۽ جي سليل لوس ڊريس بدن تي پيل هئي. ٻيڳي پٽ کي ٻانهن کان وٺي کڻي ڇاتي سان لٽو. هڏ ۽ پٽي کڻي اندر اندائون. ميرل جي ماءُ به وڏي آئي. وڏي ۽ اڪير سان پاڪر پائي پٽ سان ملي، ۽ اڇنگارون ڏيئي رڻ لڳي. سڀ جهوپڙي ۽ اچي ويٺا.

پيرل پڇيو، "انسان خير نه هو، اڃا گهرو ۾ داخل ٿي وڃان. ڪو شادي وٺائڻ هو ڇا؟"
 ماءُ اکين ۾ ٻاڻي آئي چوڻ لڳي، "ايل اڃا وڃي ۽ جو وٺائڻ ٿي ويو." پيرل سو
 ٿي ويو. سندس دل جي دنيا هيٺ مٽي ٿي وئي، دماغ ڇڪر کانئس لڳس.

حيرل چيو، "شروع وڌو سوئر آهي؛ لويي ڪنهن جاءِ جو. ويجهاري رحيمان دانهون
 ڪندي رهي نه انشادي ڪانڊ ڪنداس؛ پر لالچي حرامخور ست سو روپين جا ڏسي هر ڪنهي
 پيو." پيرل جي چوڻ زبان ٿي لڳي وئي هئي. سندس ترڪهت تي چاڪو ٺهن اچي ويو هو
 گرم سر ويٺو رهيو.

سائس چيو، "ست سو روپين تي ڪٿي مومل جهڙي ڏي ۽ وڪيائين ۱ بدشڪلو، ڪاٺ
 مٿو واحدو پئي ڪڍ ڪڍ ٿيو. سوڙ ٻڙي پڙهجو سٺن ڪارو ڪرڻ آيو."*

ست سو روپيا، ست ٻاڪستاني وڏا ساوا لوٽ سندس دماغ ۾ گري رهيا هئا. واحدو
 جي هڪ پوائنٽي شڪل سندس اکين اڳيان گهمي رهي هئي. هن واحدو ڪي ڪونه ڏٺو هو؛
 چوڻ سندس اکين اڳيان هڪ ديو، چورڪي ڪٽي ٿي ويو، وٽس نه ٻاهر هن سو روپيا روڪ
 هئا. هن جي آڏو هينئر ٻارهن سو روپيا، ٻارهن پنس جي برابر هئا. آخر اهي ڪهڙي ڪم جا
 خيول هت ڪي گرم ڏسي چوڻ لڳو، "مان بي ايمان وٽ وڃس. ايلاز مٿون
 ڪيون مانس ته ڪجهه ترس! پيرل ڄاڻ آيو شهر سان ڪمائي ايندو. تنهنجو ٻڌو ٻالهو اي
 رهندو." پر هن ڪي ڪا چٽڪ لڳي وئي. چئي. "تنهنجو چوڪر لنگو، شهر ۾ وڃي رڍ
 جي سگت ۾ جوا ڪندو هوندو. چورپون ڪندو هوندو. ڇا سونڊو؟ اهو شهر ۾ سري
 ڪهي ويندو." سون ڪي نه ڏاڍو تالا آيو، پر ڇپ ڪري موٽي آيس. اکين اڀر تي اهو
 فيصلو آيو؛ سائين باغن شاه وڃ ۾ پيو، جنهن اهو ڪم ٺاهيو.*

پير ڪيڙو شاه جي فٽر جو جواب کيس ياد اچي ويو. دل ۾ هو چوڻ لڳو، "اهو سڀ
 ڊونڪ آهي. سڀ مڪر ۽ ترپ. انسان جي مجبوريءَ جو فائدو وٺڻو آهي. انسان جي
 قسمت تي مذاق ڪرڻي آهي." سائس چيو، "ويجهاري رحيمان هجڻ واري رهي هئي، پر هن
 قاضيءَ کي ڪو رحم ڪونه پيو. ستن سون نه ذات جو مٿو ٿي ٿيڻو ڇڏيو. ويجهاري ٽينگر
 پئي ۽ ٽي ۽ تنهنجي سڌ ساء ٺهن ايندي هئي. ڏاڍي هڪ هيس؛ پر ايل، سڀ قسمت جون
 گالهون آهن!"*

پيرل ڪو جواب ڪونه ڏنو. آخر ڳالهه جو موضوع بدلايو ويو، ۽ ڪراچيءَ جون
 خبرون چارون هلڻ لڳيون. پيرل بي دليو جواب ڏيندو رهيو
 آخر پنس چيو، "اها هاڻي سهي ٿيو. ٽڪو هوندين!"
 پيرل ٻيڻي پيو. صبح جو پيرل جي ڪٽ خالي هئي. جا پوءِ هميشه خالي رهي.

وائيشور (۱۹۹۴ع-۱۷۷۸م)

سنڌيڪار: چنا شهبز "ناز" هڪارپوري

دنيا جا رنگا

(۱)

سڄي دنيا تي حڪومت ڪندڙ فرشتن سان ميڪائيل جي هڪر هڪل اڻڀا ڪندو هو. هو هڪ رات 'سٺا' جي رهاڪو 'بابڪو' وٽ ويو. ۽ چوڻ لڳس، "بابڪو! 'فارس' وارن جا گناه حد کان زياده وڌندا وڃن ٿا. ڪالهه هڪ مينگ ۾، جيڪا آسمان تي سڏائي ويئي هئي، لٽلو ڪيو ويو آهي ته فارس جي رهاڪن کي پنهنجن گناهن جي مزا ڏئي وڃي، يا فارس شهر کي تباھ ڪيو وڃي. سو تون وڃ، ۽ فارس جي رهاڪن جي هٿ چٽ ڏس. پر اهي سون کي ٻڌا ته هو ڪهڙي مزا جا حقدار آهن.....؟"

بابڪو جواب ڏنو، "سڳورا فرشتا! آڳاٽ ڪڏهن فارس ڪن ويو آهيان، ۽ نه وري ڪو آئي سون کي سڃاڻي؟"

"اهو ته هٽيون سٺو،" ميڪائيل چيو. "نئون ڪنهن جي پٿر ڳڻين. وڌيڪ، وڃ، توکي آسمان وارن جو هڪو سچو گهرجي. تون ڪنهن کان اڻ ڄاڻان ۽ جتي ويندين آتي تنهنجي ڇڻي اڏرائ ڪئي ويندي. آسمان وارن جي روحاني طاقت تنهنجي مددگار ٿيندي." بابڪو پنهنجي ڏاڍي تي -وار ٿيو ۽ هڪ ٻي نوڪر سان ڪري فارس ڏانهن روانو ٿيو.

ٿورن ڏينهن جي سفر ۽ ڪان ٻوڙ..... هن 'مار' جي ميدان تي فارس جي فوج کي هندستان جي فوج سان وڙهندو ڏٺو. هن هڪ سپاهي کان پڇيو، "هن جنگ ڪرڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ ۽ ٻاڏيسري پاڻ ۾ ڇو ٿا ٻيا وڙهن؟"

"- پوتائن جو قتل آهي،" سپاهي جواب ڏنو، "سون کي ڪاٺي خبر ڪانه آهي، ۽ سڀني ڪهڙو سٺو ٿيڻو آهي جو اها خبر ٿيڻ؟ تنهنجو ڏندو آهي وڙهڻ ۽ مرڻ سان سڀهي آهيان. سون کي پڪهار ملندي آهي. پنهنجي جان تيريءَ تي رکي وڙهندو آهيان، پنهنجن ٻارن پڻ هو ٻيٽ ٻالڀاڻ ٿو. سون کي نه پتا ڪير جن جنگ سان ڪير واسطو ڪونه ٿو، زردسون کي خريد ڪري سگهي ٿو ۽ سان زر جي عيوض زندگي وڪڻي سگهان ٿو.

چيڪڙهن هندستان وارا مون کي گهڻي ڀڳهار ڏيندا ته مان انهن جي فوج ۾ داخل ٿيس
۽ فارس وارن سان وڙهندس. چيڪڙهن جنگ جو سبب معلوم ڪرڻ گهرو ٿا، ته وڃي
لسانجي سردار کان پڇرو؟

بابڪ: سردار وٽ ويو...

”مان ڇا پڙيان؟“ مون کي پاڻ خبر ڪانهي. مان ته گاديءَ جي هنڌ کان گهڻو اڀري،
هڪ ننڍي شهر ۾ رهندو آهيان. هنڌين مون کي خبر پئي ته هندستان سان جنگ شروع ٿي
ويئي آهي، ته هنن پنهنجي فوج سان ڪري هليو آهي.“

”ڇا اوهان جي سامهون ڪي به ڪا خبر ڪانهي؟“ بابڪ اهرج ۾ پنهنجي پڇيو.
”نه، هو به مون واسڪر دولت ۽ عزت جي ڪٽيٽي ڦڪتا آهن. ڪنڀائون ته هاري،
جي سڻا ته شهيد.“

”هلا هن حالت ۾، مون کي جنگ جو سبب ڳڻڻ معلوم ٿيندو؟“
”اوهان اسان جي وڏي سردار کان پڇو، شايد هتي اوهان کي ڪجهه پڙائي سگهي؟“
بابڪ وڏي سردار جي خدمت ۾ حاضر ٿيو...

سردار هن کي چيو، ”هن جنگ جو سبب معلوم ٿي آهي. اڄ کان ويهه سال اڳ
فارس جي شاهوڪار ۽ هندستان جي هڪ ڪارحامي جي مڻيءَ ۾ هڪ جهڳڙو ٿي ويو هو،
جنهن جي سزا ڏييا وڃي رهي آهي. اسان جا وزير ته اسان کي هڪ ٿا ٺاهين ته هن جنگ
۾ اسان جي پلاني آهي؛ هن جنگ ۾ فارس جي بهروڊي آهي؛ هر ڳالهه هڪ ٻئي تي
مسجهي. لکن ٻارن کي چورو چورو ڪيو وڃي ٿو، لکن مائٽن جون هنجون خالي ڪيون
وڃن ٿيون، ۽ ڪيترن زالن کي بهرو ڪيو وڃي ٿو. ڇو؟ بس خواهه مغواہ.....!“

پني ڏينهن جنگ جي ميدان ۾ مشهور ٿي ويو ته ڇاڻ صالح ٿيو. هر سردارن جي حڪم
مان سڄ اُڀري کان ٿوري دير پوءِ وري لڙائي شروع ٿي ويئي. رت - ان سپاهي هولي ڪڍي
رهيا هئا. اسان جو رت پائي مسجهي وڃي ٿو ويو. بابڪ اڪيون ٽاڙي سڀڪجهه ڏسي
رهيو هو. سپاهي ڪپڙن هٽ ڪرڻ لاءِ زخمي سپاهين جون سيٽيون ڪري رهيا هئا.
سڄي جنگ جي ميدان ۾ فرارين جا چڪاڪ نظر ٿي آيا. انسان جون سيٽيون گهٽتائي
سڀن واسڪر اٽڪي رهيو هو. رت جا ٿوهارا ٽڪري رهيا هئا. بس ڇڻ قیاست هئي.

بابڪ فوجي اسپتال ۾ ويو، جتي زخمين جي ملڪ پٽي ڪئي ٿي ويئي. انهن مان ڪيترا
ته ڊاڪٽرن جي پيروا هيءَ ڪري سري ٿي ويا. هو رڙيون ۽ دانهون ڪري رهيا هئا؛
پر ڪوبه ڪردار نه پڙين.

”آءُ!“ بابڪ چيو، ”فارس جا رهاڪو انسان نه پر حيوان آهن. هو مرندڙ انسان کي
پاڻيءَ جو ٿورو ڪين ٿا ڏين. ميڪائيل جو چوڻ ٿيڪ آهي فارس کي ضرورت باهه ڪيو ويندو.“
ان کان پوءِ صلح ٿي ويو ۽ بابڪ پنهنجو خيال بهلائي ڇڏيو.

هڪ وڏي دروازي مان لنگهي هُو شهر ۾ ويو. ماڻهو پراڻين رواتن ۽ پراڻين ڇاڻن جي ڏاڍي ساراه ڪندا آهن. پر اها ڳالهه ته هرڪو سچو ۽ سچو پراڻي زماني جون شيون ان وٽون هونديون آهن.

شهر جو اندريون حصو حتى ڪيترا دڪان هئا، تمام گندو هو، ۽ اتان بدبوءِ اچي رهي هئي. وري گراهڪ ۽ دڪاندار ڇا ڪري رهيا هئا.....؟ ان گند ۽ بدبوءِ کي وڌائي رهيا هئا؛ دنيا جي پراڻن ۾ اضافو ڪري رهيا هئا. ڪوڙن ۽ مڪرن جو تعداد وڌائي رهيا هئا. ٻاڪه کي ڏاڍو غصو لڳو.

هو اڳتي وڌيو ۽ هڪ مندور ۽ گهڙي ويو.....!

مندور ۾ ڪيترائي ماڻهو ويٺا هئا. انهن جي چهرن تي مابهوسي پکڙيل هئي. هو ڏاڍا آدس هئا. هڪ ٽاڇڻ ٽپي رهي هئي. سندس گهٽڪن جو آواز ويتر آڏاسي ٻڌا ڪري رهيو هو. طلي جي ڌڪ ڌڪ جو آواز غمگين ماحول کي ويتر غمگين ڪري رهيو هو. ٿوري ڏير کان پوءِ، ٽي چار سزور اڳتي وڌيا، ۽ هڪ وڏو پٿر سوري پاسي ڪٻائون. جنهن جي هيٺان ٻاهر اُڀري رهي هئي. آلا ۽ دونهان نڪري رهيا هئا. اُها ڪڏ تيار اولهيا هئي. هڪن ماڻهن هڪ لاش کي کڻي آنهيءَ ۾ ڦٽو ڪيو. پر ٽي ٽڪڙ ٿيا ۽ پوءِ خاموشي ٿي ويئي. ٻاڪه جي دل کي ڏاڍو صدمو ۽ سوچائين، ڇا هي ماڻهو لاشن کي به اتي ساڙيندا آهن، جتي هو ديوتائن جي پوڄا ڪندا آهن. هن هاڻي سون کي خبر پئي ته فارس ۽ ايتريون هزاريون ڇو ٿيون ٿين؟ ماڻهو ڪٿي ڇو ٿا رهن؟ هي بدبوءِ..... دولهون..... خراب هوا..... خراب ماحول.....! هزاريون نه پڪڙيون نه ٻيو ڇا ٿيندو؟ بهتر ته ائين ٿيندو جو هڪ زبردست زلزلو ٻڌا ڪري، فارس کي تباھ ڪيو وڃي، ته ان جاءِ تي نئون شهر ٻڌجي ۽ نوان ماڻهو اچن، جيڪي هن ڏانڊو ڇڏين!

ٻاڪه کي رات جي ماني پنهنجي هڪ ساهي دوست جي زال وٽ ڪاٽي هئي. ان کي پنهنجي مڙس وٽان مهمان جي اچڻ جو خط مليو هو. انهيءَ عورت جي جاءِ شهر کان ٿورو پامرو هئي... هو شهر جو سڀ ڪندو هئي ويو.

هن ڪيترا مندور ڏٺا جيڪي تمام سهڻا ٺهيل هئا، ۽ هو انهن جي ساراه کان سواءِ رهي نٿي سگهيو. انهن مندورن جا پوڄاري به سٺا ۽ قيمتي ڪپڙا پهريندا هئا انهن جي پويان به ڏاڍي سزيمدار هئي. ٻاڪه جي دل ٿي ڏيڻ لڳي ۽ خوش ٿيندو، اڳتي وڌندو ٿي ويو.

رستي جي پنهجي پاسن کان ٿوهارا لڳل هئا. انهن سٺن هاڻي نڪري رهيو هو، ۽ ٺٺا، ٺٺا ساوا پوتا ڪهڙا نه سهڻا ٿي لڳا! بهارجي سوس، سون وٽن جون نظارون ۽ انهن

جي پويان عاليشان سڌيون ٺهيل جايون، رستا بلڪل صاف، ڪٿي ڪو داغ به نظر ڪونه ٿي
آيو۔۔۔ هو پنهنجي ميزبان جي گهر ۾ داخل ٿيو۔۔۔

گهر ڪهڙو نه صدف ٺهيل هو، هر شي پنهنجي جاء تي سهڻي نموني رکيل هئي،
۽ جهڙن ڪوٺيءَ ۾ هن کي وڃايو ويو هو، سا نهايت ذوق ۽ نزاکت سان سينگاريل هئي،
بابڪ حوال ڪيو، ”اسان جي فرشتي جو منزل الاهي ڪيئن آهي؟ اعزي سهڻي شهر کي
جيڪڏهن تيار ڪيو ويندو، ته ٻئي نوع انسان جو بعد نقصان ٿيندو؟“

(۴)

مائي ڪائڻ کان اڳ ۽ مائي ڪائڻ کان پوءِ هن کي اهڙيون حرڪتون ڏسيون، جن
ڪري کيس ڏاڍو اندوس ٿيو. ساهيءَ جي زال هڪ خوبصورت نوجوان ڇڄ سان ٻار ۽
سجت ڀريون گالهليون ڪري رهي هئي. ساهيءَ جهڙو ڏسڻ وائسٽو جوان پنهنجي زال کان
وڌيڪ هٿي هڪ رڻ زال ڏانهن ڀار ڀرين نگاهن سان ڏسي رهيو هو، ۽ هيٺي هن جي
پنهنجي زال ٻئي نوجوان، حج، سان ڪٿي ۽ لکي گالهليون ڪري رهي هئي.

فرشتي، بابڪ کي جيڪا دل جي راز معلوم ڪرڻ جي طاقت ڏني هئي، تنهن وسيلي
هو انهن جي دل جي حال کان واقف ٿي ويو. کيس ٻه معلوم ٿيو؟ هن اهر ٿي، ته مالهن جي
دل ۾ گناه موجود آهن. هن آسان ڏانهن نگاهه ڪندي چيو، ”هيءَ سوسائٽي ڪندڙ لاءِ
آهي ويندي۔ حسد ۽ انتقام۔ هن دنيا کي برباد ڪري ڇڏيندا. ايتري قدر جو روزانو ٻه خون
ٿيندا ۽ گولا ٻه ڳولندا. سڙس يا ته پنهنجن دشمنن کي قتل ڪندا يا انهن جا دشمن انهن جي
زالن سان ملي کين قتل ڪندا. فرشتي کي گهرجي ته اهڙن واقعن ٿيڻ کان اڳ هن شهر کي
برباد ڪري ڇڏي۔“

(۵)

هو اڃا پنهنجن خيالن ۾ محو هو، ته هڪ بزرگ شخص ڏٺائين، جنهن کي ڪاري پوشاڪ
هئي هئي. هن نوجوان ڇڄ سان ملڻ ٻئي چاهيو، حج هن کي ڪاغذن جو ٺاڻيل ڪٿي ڏنو ۽
اکر ۽ ڪين گالهيا ٿيڻس.
”هي ڪير هو؟“ بابڪ پڇيو.

”هي شهر جو هڪ مشهور وڪيل آهي. هن پنهنجي عمر جا پنجاه سال قانون جو دور
ڪيو آهي، ۽ ٻيو ماڻهو جيڪو حج آهي، سندس عمر پنجويه سال ٿيندي ۽ ۴ ڏينهن به
قانون کي ڪين ڏٺو اٿائين. هي پورهيو وڪيل يروزگاريءَ ڪري اچي هتي آيو آهي.
هو حج جي پدران ڪيئن جا فرعلا لکندو آهي.“

”هي نوجوان حج۔ حج ٻچ اهڙو عقلمند آهي ڇا، جو ڪراڻ کان اهڙيءَ طرح صلاحون
پڇندو ٿو رهي؟ ڇا هي ڪراڻو پاڻ حج جو نه ٿيو؟“

“اوهان سڃهڻو ٿا،” انهيءَ ماڻهوءَ وري چيو، “هتي محنت مزدوري ڪندڙن کي
مرتب جي نگاهه سان ڪنڊن ڏٺو ويندو آهي. هي نوجوان پنهنجي ايتريءَ جي دولت ڪري
ڇڄ ٿيو، فارس ۾ انصاف ڪرڻ جو فرض به وڪيو ويندو آهي.”

“هن بدقسمت ملڪ ۾ توڪري به انهن کي ملندي آهي، جيڪي شاهوڪار آهن،
جن جي دولت کيس انهيءَ لائق ڪري ٿي، جو هو عزت و خرد ڪري سگهي ٿا؟ هتي انصاف ڪرڻ
جو فرض وڪيو ٿو وڃي، آئي فيصلو به وڪاسدا هوندا. انصاف به وڪاسندو هوندو.”
هڪ لرحي آئسٽر چيو، “انهيءَ تي عجب ڪاڻڻ هو ڪهڙو ضرور آهي؟ مان پاڻ ارح ۾
هيدو خرد ڪيو آهي. مون کان وڌيڪ تجربڪار ماڻهو جيڪي هاميگيريءَ جي ڪم ۾
هوشيار آهن، سي اڃا ساهي آهن. پر مان پنهنجي دولت ڪري وڏو عهدو ورتو آهي.
فارس ۾ غريبن لاءِ ڪا جاءِ ڪانه آهي. انهن کي رهڻ جو ڪوبه حق نه آهي. هي ملڪ
ايرن جو آهي، جيڪي غريبن جو خون چوسي دولت ڪڍي ڪن ٿا.”

بابڪ کي ڏاڍو عجب لڳو ۽ کيس فارس ملڪ جي قسمت تي ڏاڍو افسوس ٿيو، جتي
ايرن ماڻهن جي پئسن کي نوڪريون ملن ٿيون. “جتي قابليت نه آهي، اتي دولت به ڪجهه
ڪري ٿي، ڇا فارس ڇا رهاڪو انصاف ۽ سچ جا حاسي نه آهن؟”

ايتري ۾ هڪ ٿلهو ماڻهو اندر آيو. هن لرحي آئسٽر کي چيو، “مان چاليهن هزارن کان
وڌيڪ توکي فرض ڪن ٿيئي سگهندس؛ ڇو ته هن دفعي مون کي تيار ٿورو وڃايل آهي.”
جڏهن بابڪ انهيءَ ٿلهي ماڻهوءَ بابت پڇيو، ته کيس ٻڌايو ته هو فارس جو هڪ
واڙ زردار آهي. “فارس ۾ ڪيترا ٿلهي ٿلهي نواب ۽ جاگيردار آهن. هو هن کان پئسا وٺي،
ملڪ جون ڪي زمينون کيس ليکي ٿيئي ڇڏيندا آهن، ۽ هو غريبن تي ظلم ڪري،
انهن کان پئسا ٽريندو آهي.”

بابڪ چيو، “هي ملڪ ضرور تباهه ٿيندو.”

(۶)

بابڪ کي فارس جي رهاڪن جي حالت تي ترس اچي رهيو هو، “هو بيوقوف ڪهڙو
رستو وٺيو ويٺا آهن؟ سندن منزل ڪٿي، ۽ وڃي ڪٿاڻيون رها آهن؟ افسوس! ” هو هن
ارادو ڪيو ته ڪنهن ٻڙهيل طبقي جي ماڻهن سان ملير. شايد هن سان ملي هن جو اهو ارادو
ٿري سگهي.

ٻئي ڏينهن هو هڪ مدرسي ۾ ويو، جتي استاد ديني علم سيکاري رهيا هئا.
ڏهر ۾ خبر پڪڙجي ويئي ته هو مدرسي کسي سڌارڻ آيو آهي. ڪيترا استاد هن وٽ
آيا ۽ هڪ ٻئي تي چڙليون هڻڻ لڳا. چون ٿا، “سائين مون کي رکو ۽ ٻين سڀني کي
ڪڍي ڇڏيو.”

ٻاڪ سوچڻ لڳو. ”هي ماڻهو ته ڪهڙا آهن؟ عالم آهن، پڙهيل آهن، ماڻهن کي دين جي تعليم ڏيڻي رهيا آهن. پر پاڻ ڪهڙا ڪم ڪن ٿا؟ ڪيڏا ماڻهو، هڪ ٻئي جون ڳالھون چوڻ ڪري رهيا آهن؟ هڪ ٻئي جا المال ڇو ظاهر ڪري رهيا آهن؟ ڇا هو پاڻ ۾ ٻڌي ڪري ٿا سگهن؟ ڪهڙا نه خود غرض انسان آهن؟ پنهنجي پاڻ تعريب ڪرڻ به ڪا تعريب آهي؟ چڱو ماڻهو انهيءَ کي چئجي جهڙو جي تعريب ٻيا ڪن. هاڻي انهن کي سڌارڻ جي ضرورت آهي. سندن سڌارو انقلاب ڪري سگهندو: نئون زمانو، نئون شوق، نوان ماڻهو، نون اسڪول ۽ نوان شاگرد. شل ڪو وڏو قهر فارس شان ڪيري، ته جيئن انهيءَ مٿيءَ مان هڪ نئون فارس ٺهي. - حتي اهي پٿريون نه هجن.“

(۷)

اورن ڏينهن کان پوءِ، هن ڪن بزرگن کي سائيءَ جي دعوت ڏني. سڀ ائين پهچا آيا، جيئن ماڻهيءَ مٿان مڪيون مڪيون ٿيڻيون آهن. ڪاٺيندا به ٻيا وڃن، ۽ ڳالهائون به ڪندا وڃن؛ چوڌاري مڪين واري ڀون ڀون لڳي ويئي. ٻاڪ هن لائي ٻڌو ته هو پاڻ به پنهنجي پنهنجي تعريب ڪري رهيا هئا، ٻيا ويچارڻ مٿن جون ڳالھون، جيڪڏهن ٻين جي ڳالهه ٻيو ڪري، ته ٻئي کي آها خراب ٻئي لڳي. بيڪار لفظيءَ جو هي هڪ اهڙو مقابلو هو، جنهن ۾ سڀ شوق سان بهرو وٺي رهيا هئا. تنهن ۾ ڇڏو، ڪرندڙن کي لٽائي رهيا هئا؛ ٻئي ڀونڊڙا اڳ ڪندڙن کي ڏسي سڙي رهيا هئا؛ ۽ گڏوگڏ هلندڙ هڪ ٻئي کي ڪهرائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. مطلب ته زندگيءَ جي فضوليات پٺيان ڊوڙ ڊوڙان لڳي پئي هئي. ٻاڪ ٻاڪ کي ڪاٺ ٿي آيو. ”بس فارس تباہ ٿيڻ تي آهي.....!“

(۸)

سهي جي وچن کان پوءِ هو هڪ ڪتاب پڙهڻ ويٺو. هڪ عشق انسانو. - محبت جو واحيات انسانو. - چريائپ ۽ موت جو اظهار. هو ڪارو جي ڳاڙهي ٿي ويو، لڪيل هو؛ ”گل ڏاڍا سٺا ٿيندا آهن، بلل انهن کي پيار ڪري ٿي. باغ ۾ بهار جي موسم اچي ٿي ۽ باغ کي ڪڪور وانگر سينگاري ٿي. خزان جا ظاهر چنبا ٻين انهن کي ختم ڪيو ۽ ڏين ٿا. اها زندگي محبت آهي ۽ محبت زندگي.....“ اهڙي قسم جون ٻيون ڪيتريون واحيات ڳالهائون، هن انهيءَ ڪتاب ۾ پڙهيون.

هي ادب ڪهڙو رستو اختيار ڪيو ويٺا آهن؟ ڇا هي ادب پنهنجي قوم کي فنا ۽ برباد ڪرڻ گهڙي ٿا؟ هو پاڻ تي تنب ۾ آهن، ته قوم کي ڪيئن سجاڳ ڪندا؟ هو انقلاب جو نه ٿا ائين؟ ليکڪي جا پوڄاري..... نانگ جي ٻيچي وڃڻ کان پوءِ به ٻيا ليکڪي کي لٽيون هجن. هو پنهنجي سوسائٽيءَ جون خرابيون ڇو نه ٿا ظاهر ڪن؟ پرڏي طريقي جي پوڄا ڇو نه ڪن؟ زمانو اڳتي ترقي ڪندو وڃي ٿو ۽ هو پٺتي هوندا وڃن ٿا. انقلاب..... اي انقلاب.....! تون ڪٿي آهين؟ تنهنجون طاقتون ڪٿي آهن؟ ڇا تون مردو آهين؟ امير؟

لاريون جو رت چوسي رهيا آهن، ۽ اڄوڪا شاعر انهن جي ساراھ ۾ شعر چون ٿا۔ بادشاھ ظلم ڪري رهيا آهن ۽ اديب انهن کي رحمدل ۽ انصاف پسند سڏي رهيا آهن ۱۰

هن ڪتاب پري ڦٽو ڪيو ۽ هوا خوريءَ لاءِ ٻاهر لڪتو. ٻاهر لڪتو سي ٿو سندس ملاقات هڪ بزرگ شخص سان ٿي. بابڪ کيس سڄي ڳالهه ٻڌائي. بزرگ چيو، ”دنيا جو دستور اهوئي آهي. سڏايون هميشه رهنديون آيون آهن. اسان سمجهون ٿا ته اسان وارو دٻاءُ ڏاڍو خراب آهي. پر اسان جا وڏا چوندا هئا ته ادب سلو به ٿيندو آهي ۽ خراب به. اسان جون نظرون عوام جون خاصيون جلد ڏسن ٿيون، پر غويون نه. دنيا ۾ هر شيءِ مان اسان کي ڏٺو وڃي ٿو، پوءِ چاهي اها خراب شيءِ هجي. اوهان انهن ماڻهن کي مانيءَ جي دعوت ڏئي هتي، جيڪي ڪجهه به نه چائدا هئا، فقط ڏاڙوون هتي رهيا هئا. حياتا ماڻهو آهي آهن، جيڪي پنهنجي زندگي پاڻ سنوارين ٿا.“

ائين چوندي اهو بزرگ بابڪ کي ٻي مٿان وٺي آيو. انهيءَ جي ڳالهين بابڪ جي دل تي گهرو اثر ڪيو. خيال ڪيائين ته ”فارس ۾ بڪريون به آهن ۽ براهيون به، ڇڻا بزرگ به رهن ٿا ۽ خراب ماڻهو به. هيءَ دنيا آهي ۽ اهي آهن دنيا جا رنگ. ڇڻا پون سڏين مان پيدا ٿين ٿيون. پر ڇڻا پون مان به ڪڍي ڪڍي سڏايون نڪرن ٿيون. دنيا ۾ ڇڻا مڙس گهٽ آهن ۽ خراب ماڻهو گهڻا. خراب ماڻهن جون سڏايون، ڇڻن ماڻهن جي ڇڻن کي لڪائي ڪين سگهنديون. پر ڇڻن جون ڇڻايون، خراب ماڻهن جي سڏاين کي ضرور لڪائي سگهنديون.“

(۹)

بابڪ مقدس فرشتي ميڪائيل وٽ واپس ويو ۽ انهيءَ کي حروي ڳالهه ٻڌائين. فرشتي چيو، ”تون ٿو چئين ته ”فارس ۾ ڇڻا ماڻهو به آهن، دنيا ٺاهي آهي، جيڪڏهن ساري دنيا ڇڻي نه آهي ته ڇا ٿي پوي؟“ بابڪ اٿو تون دل جو بيجا سرم آهن. فارس جا رهاڪو لندڙ ۾ آهن. انهن کي ضرور مڙس ملڻ گهرجي. جنهن قوم جا ماڻهو انقلاب کان ڊڄن ٿا۔ جنهن قوم جا ماڻهو پنهنجون براهيون روڪي نٿا سگهن۔ انهيءَ ماڻه کي ۽ انهيءَ قوم کي تيار ٿيڻ گهرجي؛ دنيا انهن لاءِ آهي، جيڪي پنهنجي پاڻ عزت ڪن ٿا، ۽ جيڪي انصاف جي حمايت ۾ اڳتي وڌي ثابت ڪري ڏيکاري ته هو دنيا ۾ رهڻ لائق آهن. ۱۰

ديا جيء سال ۱۹۵۸ع وارن،
بهترين محضر افسانن ۾ شمار ٿيل

اصل - پ. پدماراء جو
سنڌيڪار: هادي بخش لاڙڪاڻو
خير پور (سنڌ)

» طوفان «

طوفان جي تيزي وڌندي رهي، ۽ ريل پٺ لٽ آئي هئي. جن هن سڪل ڪلاس گاڏي ۾ قدم رکيو، تن کيس پنهنجي گهر جي آراڻ ۽ آسائش جي يادگيري دل تي تڙي آئي. طوفان جي سومات سندس خيالات ۾ رختو وڌو ۽ وري کيس پنهنجن چئن اٺن ۽ گهرواريءَ جو خيال متاثر ٿيڻ لڳو. - شايد هو منهنجي سڪ سلامتيءَ نسبت سوچيندا هجن! «

گاڏيءَ جي چئي پنجن تي مسافر برآمدان هئا، ۽ رات سندن چاهري سان ئي پروڙي ورتو ته هو گاڏي ۾ وڌيڪ مسافرن داخل ٿيڻ جي بلڪل خلاف هئا. رات هن گاڏي سان لڪري پئي ڪيون خالي گاڏي ڏانهن جڳهه ڏيڻ جو خيال ڪيو، پر هڪ ته ڪوليءَ سندس سامان اڳ ۾ ئي گاڏي اندر رکي ڇڏيو هو، ۽ ٻيو ته گاڏيءَ جي سيني پٺ وڃي چڪي هئي. پنهنجي چئي، ٿرسان ۽ ٽن باڪس مٿين ۽ هيٺ تي سڀني رکندي، رات هڪ سهيل مسافر جي پرن کان ويهي رهيو. سڀني مسافر شايد ڪنهن ڏورانهين منزل تي آهيا هئا، هن ڏٺو ته سندن پوت پڄن هيٺان پيل هئا، هنن پنهنجا ڪوٽ لاهي ڪلبن ۾ ٽنگي ڇڏيا هئا ۽ پاڻ رات جي ڪپڙن ۾ ڊگها ٿيا لڻيا پيا هئا. ڀرسان واري هيٺ تي هڪ نوجوان سرد ۽ عورت پاڻ ۾ منهنون منهنون ڪري رهيا هئا. هو زال وٺس تي ڏٺا. ساهيون واريءَ هيٺ تي هڪ ڪٽر وڏو اسيار پڙهي رهيو هو، ۽ پاڻي رات واريءَ هيٺ تي سهيل نهايت مزي سان کونڪهارا هڻي رهيو هو.

رات ريل گاڏيءَ ۾ سگريٽ نوشيءَ جي بلڪل خلاف هو، ۽ اهڙي نموني ۾ کيس هر هڪ مسئلي لاءِ ڪافي ڪجهه خيال هئا. زندگيءَ جون پنجاهه منزلون هن نهايت ڪاميابيءَ سان طي ڪيون هيون. ڪامياب وڪيل هئڻ ڪري، هن کي هر مسئلي تي ڳالهائڻ جي ڪافي مهارت حاصل هئي. اڄ ڪلهه هن وڪالت کان رٽائر ڪيو هو، ۽ عوامي جلسن ۾ تقريرن ۽ تبليغ کي پنهنجو شغل بنايو هو. اڄ به رات ان سلسلي ۾ شريعتن جي ميڙ کي خطاب ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هو.

اوچتو طرفان جي تيزي ۽ ميب، ڪري ۽ اوندهه اندوڪار ڇانئجي وئي. ڀرسان ويٺل هڪ همراه، جو هڪٽ جاسوسي ناول پڙهي رهيو هو، راء کان ڏنبر دريافت ڪيو:

”منهن جي خيال ۾ تي لڳا آهن.“ راء مزي سان ورائو.

”ڪيتري نه اولداهي ڇانئجي ويئي آهي!“ راء جي ساٿي ۽ عجب سان پڇيو. راء جواب ڏيڻ بدران هُن جي مَنهن ڏانهن غور سان ٺهاريو. هو لڳ ڀڳ راء جو هر عمر تي ڏٺو، ۽ راء حيران هو ته ان عمر ۾ جاسوسي ناول مان سندس هسٽر ڪي ڪهڙو و لطف حاصل ٿي رهيو هئو.

راء کي پنهنجي تندرستي ۽ تي غاز هو. سندس زال راء کان وڌيڪ پوڙهي معلوم ٿيندي هئي. هو زال کي اڪثر چونڊو هوندو: ”انهو توکي پنهنجي وڏي پٽ ۽ ڪي ماء سمجهندا آهن!“ راء سچ سچ نه ۽ ورهين واري پٽ جو پيءُ ٿي لڳو. پٽي راء جي گادي وسائي هئي ۽ پيءُ جي جاء تي وڪالت شروع ڪئي هئائين.

زوردار هئا لڳڻ ڪري، گاڏي جون دريون بند ڪيون ويئون هيون. ڪڏهن ڪڏهن برسات جون پُونڊون گاڏي جي اندر گهڙي ٿي آهن. سردي ۽ سبب سامهون وٺڻ ڇوڙي هڪ پٺي جي قريب اچڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر هيڏانهن هوڏانهن نظر ڦوڙائڻ بعد وري اڀرو ٿي ويٺا. ”هت ايتري بي حجابي مناسب نه ٿيندي.“ سوچوان پنهنجي ساٿي ۽ عورت کي سر ڪندي ٻڌايو. لسو جوان سکرهٽ ڏکايو ۽ وڏا ڪٽي هڻندو رهيو. عورت جي گهٽ پدار وارن مان هڪ گهٽ سندس گلن تي ڪري نچا ڪرڻ لڳي. راء السڌارو لڳايو ته ”هيءُ حسين عورت قريب قريب سندس ڏيئرن جي ٿي هر عمر هوندي آهي.“

برسات وڌندي رهي. طرفان جو ڪوڙ غور، ڀل جي ڪو گزاهت تي غالب هو. اوچتو گاڏي جو دروازو زور سان کليو ۽ ٻاهرين هوا اندر ڌوڪي آئي، ۽ ان سان گڏ هڪ عورت جنهن جا ڪپڙا هائيءَ ۾ پيل هئا، اندر داخل ٿي. حلدي هر گوشي کان احتجاج هو آواز بلند ٿيو. پر عورت بلڪل اطمینان سان دروازو بند ڪري، ڪپڙو ۽ پوي رهسي. هُن جي ڪپڙن مان برسات جو هائي ٿي رهيو هو. راء جي سامهون وٺڻ پوڙهي مسافر هڪل ڪئي، ”ها توکي خبر نه آهي ته هي سيڪنڊ ڪلاس گاڏو آهي؟“

”ڏي باها! هڪ غريب لاچار جي پٽن مان اوهان کي ڪهڙي ٽڪيل ٿيندي.“ مون مسڪين ٻوڙهيءَ جي ڪها سدد ڪريو. مون کي پٺن آهي ته ڪنهن غريب کي ٻڪ ڦرکي مرڻ نه ڏيندو.“

راء هُن ڏانهن غور سان ٺهاريو ۽ هن جي اکين ۾ چمڪ محسوس ڪئي. هوءَ آهون ورهين جي ٿي لڳي ۽ هُن جي مٿان مان بڪ ٿي پڪي: پر حُسن هن جو ٿي، تيئن هو ڀرو مرڻ جهڙي ڪالهه تي لڳي. جڏهن هُن راء اکيان خيرات لاءِ هٿ ڊگهاريو، تڏهن هُن اصول خاطر پٽي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. هوءَ سامهون ويٺل پوڙهي جي پيرن تي ڪري

ٻئي، مگر ڪجهه ڪين وريو. ڏکو ڏيندي پوڙهي ڪاوڙ مان چيو، ”ٿري وڃ! علي وڃ!“
 ”بابا، اٿس ڇوڀ سان نه سوتاء. مون کي پڪ آهي ته (راء ڏانهن اشارو ڪندي) هن
 سائينءَ وانگر تون بي نياس نه آهين. هو آسانيءَ سان ’نه‘، ’نه‘ چئي سگهي ٿو. هن کي
 دل ۾ ڪو تياس ڪونهي.“ راءِ کي هن عورت جي مذاق تي خيال ضرور ٿيو، مگر هڪري
 ڪجهه اٿي سگهيو. پوڙهو منجهي پيو ته هن کي پئسو ڏيئي جان ڇڏائي، يا پهتجن هن سان
 وانگر پنهنجو انڪار ڪري ڇڏيس. آخر هن ستين دل سان هٿيارائيءَ کي چيو، ”سعاد ڪر!“
 ”مان هن گاڏي ۾ اچا اميد ڪئي آهي هس ته اسير ماڻهو مون کي پڪ وڌيڪي مرڻ کان
 پهتندا، ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن جو قوت گذارڻ ملي ويندو. مون اهو نٿي چانو ته
 ٻڌي بجاءِ دلڪا نصيب ٿيندا. مان اهو به چاڻان ٿي ته سيڙن ٿي مسافرن کي منهنجي پڪيءَ
 لاءِ همدردِي ضرور آهي.“ راءِ جي ڀرسان ويٺل مسافر ڪتاب پڙهڻ بند ڪيو ۽ هن ڏانهن
 ٽڪندي پڇيائينس، ”تون ڪٿان جي آهين؟“

”بابا! اوهان جهڙا وڻس ٿي ڪٿي رهي سگهن ٿا. توهان معلوم ٿا ڪهه آهيو، چنان
 امان جهڙن پئسن کي تڙايو ويندو آهي. امان ڪنهن کي جتي رات پئي اچي امان جو گهر آهي.“
 ”هيءَ ته ڏاڍي زبان دراز ٿي معلوم ٿئي.“ پوڙهي راءِ کي انگريزيءَ ۾ چيو،
 ”مون کي انگريزيءَ ۾ نه ڳالهائو، بابا! آءٌ ڏاڍي ڏکيوڻ آهيان.“

راءِ سرل مقصود تي غريب پهچڻ وارو هو. هن کي اميد هئي ته سندس استقبال لاءِ
 ماڻهو اسٽيشن تي آيا هوندا. طرفان جي تيري بدستور وڌندي رهي، هو وٺڻ جي ڪپڙن جا
 آڌار ٻڌي رهيو هو.

پيو عورت حشين جيڙي ڏانهن ٺهاري پئي چيو، ”هو ڏانهن ڏسو منهنجي ننڍڙي
 امڙ ۽ نوجوان بابو! امڙ سون تي ڪا ڪهل هڙيو ۽ بابو کي پئسو ته ڪجهه ڏنير. مون
 غريب کي بي ساهي ڇو ٿا موٽايو؟..... ڇا امڙ جو پاشو سان ڪهڙو ٿي پيو آهي؟.....
 اڙي ننڍڙو بابو ته سگريٽ ٽوڙي ڇڪي. امڙ کي ڪنهن جي نه هئڻ کي ان حادث کان روڪي
 ..... واه واه! ننڍڙي امان ته هائي کلي ٿي.“ نوجوان زوردار ٺهڪ لڳايو ۽ چيائين ته
 ”تون امان وٽ نونگري ڇو نه ٿي ڪري؟ امان توکي ساهي ۽ ٺٽو ڪهڙو ڏيندائون.“

”ڪجهه ڏيوس ۽ ڇڏيوس ته وڃي!“ نوجوان عورت بس کي مخاطب ٿي چيو،
 ”مون کي خبر آهي ته ننڍڙي امان ڏاڍي رحم دل آهي. هالي پوڙهو بابو ۽ ڪجهه ضرور
 ڏيندو. مون کي، هن کي ناراض ڪرڻ نه گهريو هو. مون کي معلوم آهي ته هو ڏاڍو
 رحمدل آهي.“ گاڏي ۾ راءِ کان سواءِ، هن پئسو عورت کي هر ڪنهن مسافر ڪجهه نه ڪجهه
 ڏنو. راءِ پهتجن خيالي ۾ محو هو. هن جي اسٽيشن نزديڪ اچي وهي هئي، ۽ هو هڪ
 گهري سوچ ۾ لڳل هو.

ريل ٽيڪ رُڪي. راءِ کي ڪجهه وقت ته خبر ٿي نه هئي. هو ٻڪڙ چرڪ ڀري
 اٿيو ۽ چئي ڪرلي هيٺ لهي پيو. پيو ٽڪرائيءَ راءِ کي سامان کڻي هن لاءِ چيو ۽ هن به

انڪار نه ڪيو. راڻ هليڪ فارم ٻار ڪري چوري ۾ رهي رهيو. فقير پائيءَ هن جو ڳرو سامان کڻي آرام واري ڪمري ۾ رکيو. انيشن تي روشنيءَ جو ڪوبه نانءُ نشان ڪونه هو. هن ڪجهه ڏوڪو ڪڍي فقير پائيءَ کي ڏيڻ گهريا، جي هوءَ وٺي ۽ ڪجهه لفظ چوندي رهندي رهي.

راڻ سخت پريشان هو، ۽ ويٺنگ روم ۾ قدر رکندي هن جو دماغ عجيب انهن ۾ گرفتار ٿي ويو. اهڙي پوائنٽي ۽ خطرناڪ طوفان ۾ ٻيو سوڳو مهل ٿي مشڪل ڳالهه هئي. راڻ جا ڪهڙا برسات ۾ ٻڙسي چڪا هئا. هن ٻنگ مان اڻو ڪوتو ڪڍي ٻانڱو مقرر ڪري جي چوگرد ڦيريو ۽ اڏ جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ويٺو. راڻ جي نگاهه ريل جي چرندڙ ٻنن تي هئي. هن سمجهيو ته ڪو ٻاهر انيشن تي ضرور هوندو. هو ٻاهر نڪتو ۽ هن جي نڪرڻ ٻن چرندڙ مڙهائڻ تي هئي، جي هليڪ فارم ٻار ڪري رهيا هئا. لڙهڪ وڃڻ سان راڻ کي معلوم ٿيو ته هڪ انيشن ماسٽر ۽ ٻيو ڪٽولي هو.

”مون کي شهر ڏانهن وڃڻو آهي.“ راڻ هن کي ٻڌايو.

”ناممڪن: رستا قطعا بند ٿي چڪا آهن: رستي جو هر هڪ اڇ وٺي جي ڪرڻ سبب بند ٿي چڪو آهي. هر هڪ ڇيڙ درهر ٻاهر آهي. ٽيليفون سروس پڻ بند ٿي چڪي آهي. توهان کي ويٺنگ روم ۾ رات بسر ڪرڻي پوندي. اسان کي تار بهڻي آهي ته طوفان هن سڀني اڇا ۴۶ ڪلاڪ رهندي.“

”ٻيو ويٺنگ روم ۾ ٻيو ڪوبه ماڻهو ڪونه آهي.“ راڻ پريشانيءَ سان ٻڌيو، ”اسان مجبور آهيون، جيڪي ڪجهه آهي، سو اهو آهي. اوهان کي حالتن ٻڌائڻو منهن ڏيڻو آهي.“ انيشن ماسٽر مٿيون جملو چوندي هليو ويو. راڻ نااميديءَ سان واپس اچي آرام ڪرڻيءَ ۾ دراز ٿيو. جيتوڻيڪ هوا ۽ برسات جو پاڻي باقاعدي اندر اچي رهيو هو، تڏهن به راڻ کي دروازي بند ڪرڻ جو خيال ئي ڪونه آيو. هڪ عجيب ۽ اوچتي ڊپ اچي راڻ کي سوڳو ڪيو. اولداهي طوفان جي وڌندڙ تيزي راڻ جا حواس باخته ڪري ڇڏيا. اوچتوئي راڻ جي نگاهه هڪ ٻاچي تي پئي، ۽ هن اڇاريءَ ۾ هڪ سايو ڏٺو، جو ڪمري ۾ داخل ٿيو. راڻ تارچ جي روشني ڪٽي ۽ ساڳيءَ پتو مورت کي پٺيل ڪهڙن ۾ ڏٺو، جا سرديءَ سبب ڏکي رهي هئي. هن جا آلا وار سندس منهن کي ڇوٽا پيا هئا، ۽ سندس ڪهڙن مان پاڻي ٿئي رهيو هو.

”اوهان دروازو ڇڏاءِ بند نه ڪيو؟ ائين ڪيو ها ته ايتري سردي محسوس نه ڪيو ها.“ هن جي جملو فقير پائيءَ بلند آواز سان چيو، جيئن راڻ ٻڌي سگهي. راڻ چلا لڪ ڏئي آيو ۽ دروازي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر زوردار هوا سبب دروازي جا پلڪ آڪئي پيا. ٻيءَ ٻنهي گڏ جي ڪرسيون ۽ ميزون دروازي جي ٽاڪن سان لڳائي ان کي مضبوط ڪيو.

رائه حيران هو ته شروع ۾ هن دروازو بند ڇو ڪين ڪيو؟ ٻيڪدم ويجهو ٿي ۽ هڪ ڏماڪي جو آواز ٿيو.

”شايد ڪا پٿر ۾ جاءِ ڪري پئي. ممڪن آهي ته هن جاءِ جو ڪو حصو هجي. توهان ههڙو طوفان سان ڪڏهن به نه سڀرائو؟“ فقير پائيءَ بلڪل بي پرواهيءَ سان چيو. راءِ جي پرڻائي وڏي ويئي. هن تارچ جي روشني فقير پائيءَ جي سُهڻ طرف ڪئي. فقير پائي ٿڌ سبب ڪٽي وهي هئي. پنهنجي بنگ کولي راءِ هڪ گرم لوڻي ڪڍي ۽ عورت کي ڏني، جا هوءَ پنهنجي پٺ کي ويڙهي ويهي وهي.

راءِ بک محسوس ڪئي ۽ بنگ مان بسڪوٽن جو دٻو ڪڍي، عورت ڏانهن ٺهاري، جا پڻ پڪايل ٿي لڳي.

”ڪجهه بسڪوٽ کائيندي؟“ راءِ هن کي صلاح ڪئي.

”اوهان ڇا چيو؟“ طوفان جي شور ۽ گهمسان سبب عورت راءِ جا لفظ ٻڌي نه سگهي. راءِ عورت ڏانهن وڌيو ۽ ويجهو اچي کيس ڪجهه بسڪوٽ ڏنا.

”مون وٽ ته ڪاٺ لاءِ اچيو هي؟“ راءِ نهايت نرميءَ سان چيو. راءِ اهي لفظ چئي پنهنجي بنگ تي وڃي ويٺو. راءِ کي عورت جي موجودگيءَ ۾ البت ڪجهه اطمينان هو ان کان وڌيڪ سائي، اهڙي وقت ۾ ٻيو ڪهڙو ئي سگهو ٿي. عورت کي بي لڪر ڏسي، راءِ خيال ڪيو ته شايد هوءَ اهڙين مصيبتن سان هري هري ويئي آهي.

راءِ گهڙيءَ ڏانهن ڏٺو. رات جا ٽوڙ لڳي چڪا هئا. هن ائين ئي محسوس ڪيو، جو هن کي ويٺي ڪاٺي عرصو ٿيو آهي. ”جيڪر ٻي اسٽيشن تي لھان ها: خواهه منواهه هن ننڍڙيءَ اسٽيشن تي لهي مصيبت ۾ ڦاس. شهر هتان صرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي ۽ ٻي اسٽيشن کان به سولائيءَ سان پهچي سگهان ها.“ اوچتو راءِ جي خيال جو سلسلو ٽٽي پيو ۽ سوچيائين ته جيڪڏهن هيءَ جاءِ ڪري پوي ته هتان اڪرڻ جي صرف هڪ ئي راهه آهي، سا به ڪريسن ۽ سڙن مان به ڪٽي ويئي آهي. راءِ عورت ڏانهن وڌيو ۽ کائڻس پيائڻس، ”تون سمجهين ٿي ته هيءَ جيڪڏهن ڪري پوندي؟“

”ڪيئن چئجي. ڏسڻ ۾ ته ڪافي مضبوط آهي. پر شايد طوفان وڌيڪ طاقتور هجي.“ ٻيو عورت نهايت ئي اطمينان سان جواب ڏنو. راءِ واپس وڃي پنهنجي جاءِ تي ويٺو ۽ عورت سٿري سندس پٺيان ويئي. راءِ چيس، ”پري کان اسان هڪ ٻئي کي ٻڌي ٿا سگهون. مون ٿي ڄاتو ته طوفان ڪو اهڙو تيز ٿي سگهي ٿو.“ عورت نهايت ئي بي فڪريءَ سان چيو، ”لڪر نه ڪريو، اسان هڪ کان به آهيون. هن ٽڪٽ-ٻاڙءَ ته مون کي هلنديءَ گاڏيءَ مان لاهي ٿو ڪيون ۽ اهوئي سبب آهي جو هيٺ اوهان وٽ ويٺي آهيان. ان هوندي به مون کي ڪا شڪايت ڪانهي. توهان مون کي ڪاٺ لاءِ ڪجهه ڏنو آهي ۽ تڏڪان به ڄاء

لاء گرم ڪپڙو پهرايو آهي. جيڪڏهن ڪجهه اڳڀرو وڃان ها ته ابتو حالت ٿيڻ ها. انسان کي گهرجي ته هر حال ۾ دل نه هاري: فڪر يا ڪشئيءَ مان ڇا هڙ حاصل آ؟
”نوڪي ڪو ميٽ مائٽ آهي؟“ راءِ پنهنجو پاڻ تي هن سان اهڙيءَ گهرائپ سان ڳالهائڻ تي خار ڪندو. عورت ڏاڍو پاڻ ڳالهائڻ پدران راءِ جي نزديڪ ئي ويهي ۽ چوڻ لڳي:

”هرڪنهن کي پنهنجا عزيز قريب آهن. هيءُ شرابي اٿس. ماڻهو چوندا آهن ته هُو سنجيءَ ماءُ جو قابل آهي... مان باقاعدي ڪا شادي ڪانه ڪئي آهي: هر هڪ بد معاش مان ۽ پٽ اٿس. سنجو مڙس پڻ شرابي ۽ پنڪو جواري آهي. سڄي ڪٽنب جو ٻار سنجي سِر تي آهي. پٽو ٿنڀا آهي. جي اڃا پٽ لائق ڪي ٿيا آهن. سنجو مڙس سنجي پورهن تي مان هر روز اٺ آڻا شراب آبي خرچيندو آهي، ۽ مون کان ڏاڍو ڊڄندو آهي. مان سمجهان ٿي ته صرف شهر مٿان لاءِ هُو شراب نوشي ڪندو آهي.“

”هر روز ڪهڙو ڪمائيندي آهين؟“ راءِ هن کي ٻيو سوال ڪيو.

”ڪڏهن ته پنج رپيا به ٿي ويندا آهن. پر بمبئي جي حضرت نه هڪ ٽاسي جو ڏوڪو به ڪين ٿيندا آهن. پر ڪنڇيٽوس جي هڙ مان ڪجهه ڪپڙن کي اڌ ڇڱيءَ طرح ڄاڻان ٿي.“ راءِ ٽارچ جي روشني هن جي سَنهن ۾ هڻي ۽ ڏٺائين ته هڙهه سُرڪي رهي هئي. راءِ هن جي سُڪڪندڙ سَنهن ڏانهن ٽڪيندي خيال ڪيو ته ’هڙهه پنهنجي جسر کي ڪنهن ٺارڻي جي حوالي ڪرڻ وقت ٻيو دفعو ڪڏهن به نه سوچيندي‘.
”توهان مون ڏانهن اهڙيءَ طرح ڇو گهڙي رهيا آهيو. مان هير اهڙي خبري صورت نه آهيان، جيتري اڳ هئس.“

راءِ کي اهڙي بيحائيءَ واريءَ گفتگو تي نفرت لڳي ۽ چيائين ته ”مان تنهنجي شهن ڏانهن ٽڪي ڪين رهيو هوس، پر ٽارچ وسائڻ وسري ويئي هئي.“
اڻچوڻي اوچتو هڪ زبردست ڏماڪو ٿيو... دروازي وارو سامان ٿڙي پڪڙي ويو ۽ دروازو زور سان ڪٽي پيو... راءِ چلانگ ڏيئي وڃي عورت جي پٺل ۾ ويٺو، ۽ عورت کيس پانهن کان وٺي دروازي ڀرسان ڪُٽ ۾ هوا کان محفوظ ڪجهه ۾ ويهاريو، ۽ پنهنجون پانهون راءِ جي گردن ڏانهن آڇلايون. راءِ کي هن جي ڀاڱي سان لذت ۽ گرمائش پئجي رهي هئي.

”ٿورو ويجهو ٿي، ۽ پنهنجون پانهون سنجي ڳچيءَ ڏانهن وڌاءِ ته پوءِ وڌيڪ آرام محسوس ڪدين. ٻاٽو تون ته سرديءَ ۾ ڏکي رهيو آهين.“

پاڻ عورت ٿورو وڌي راءِ سان لڳي ويئي ۽ راءِ هن جي گرم چاٽيءَ حوالو محسوس ڪرڻ لڳو. عورت پنهنجو ڪلام جاري رکندي چيو، ”هيءُ ڪُٽ وڌيڪ محفوظ آهي... ٻاٽو کي ٺٽڙيون لڙايون آهن، هن جي باري ۾ شايد سوچي رهيو آهي! سنجي هڙهڙي پڻ تباھ ٿي ويئي هوندي، خبر نه آهي ته منهنجن ٻچن جو ڇا حال هوندو. اسيد اٿس ته پاڙي وارا ضرور هن جي مدد ڪندا. سنجو مڙس ڇڱو ماڻهو نه آهي. هو هن وقت به نشي ۾ محسوس هوندو.“ راءِ هن عورت جي ڳالهين ڏانهن ڪوبه توجهه نه ڏنو. هُو صرف هن جي گرم جسر کان واقف هو. اوچتو راءِ ڪجهه جُش محسوس ڪئي، ۽ عورت کي پنهنجي ڀاڪر ۾ موڪلو ڪيو، ۽ هن جي دل ۾

جديات ۽ هڪ ولولو ڪڙو ٿيو، عورت، راءِ جي ستر کي نور ٿيڪي لڳائي، جنهن مان ظاهر هو ته هوءَ بيڪجهه سمجهي رهي هئي. آهستي آهستي، ۽ ..... هوءَ آخر راءِ جو دماغ ڪم ڪرڻ کان جواب ڏيئي ويٺو. راءِ جي پيرن کي لٽ اچي ويئي هئي. هوءَ عورت کان ڪيسڪي ٿورو اڀرڻ ٿي ويٺو. عورت جي منهن ڏانهن شمع ڪيائين ۽ هنن ڏٺو ته هوءَ اڪهڙو لٽ ۽ ستل هئي. ۽ هنن جو منهن چڱو والگر هڪ ۽ سڄاڙو ٿي لڳو. طوفان جي تيزي ۽ ڪا ڪهڻائي ڪاڌ آئي. پر راءِ ٽڪاوت سبب سمجهي پيو.

جڏهن راءِ سجاڳ ٿيو، تڏهن برسات بند ٿي چڪي هئي. باقي هوا جي تيزي اڃا ساڳي هئي. پوءِ عورت غائب ٿي چڪي هئي، ۽ صبح جا پنج لڳي چڪا هئا. راءِ اُٿي کڙو ٿيو ۽ هن جا گوڏا درد وڃان ڏکي رهيا هئا. هن پنهنجن ڪمن تي هڪ اڀر نه پئئون غائب ڏٺائين. راءِ کي ته اهو خواب خيال ۾ ڪي هو ته ڪا پوءِ عورت ڇوري ڪري سگهي ٿي. ممڪن آهي ته رات جي سولجھاري ۾ ڪٿي وڃائجي ويو هجي. هن بهر لاش ڪري ۽ تلاش ڪئي ۽ پوءِ ٻاهر پئٽنمار ڇاڇڻ لڳو. جتي ڪٿي ٿيا هيءَ جا آثار نمودار هئا. ڪجهه ماڻهو ريل جو بند وٺيون ٿي آيا. شايد شهر کان ايندا هجن. ڪجهه پري اسٽيشن تي زخميل ماڻهن جي ڪنجهڙ جو ڪمزور آواز اچي رهيو هو. ويڙهي ٽڪٽ-گهر طوفان جي زد ۽ اهي چٽڪو هو. ڪٽ، ڪريون ۽ ٻيو سامان کاس ٿي ويو هو. اڃا ٿوري اولهه هئي ۽ چئن هنن جي اکين هلڪي روشنيءَ ۾ ڏيڻ شروع ڪيو، تنهن هن هڪ خاموش جسر ڏٺو، جنهن جو هيٺيون حصو ماءُ جي ڪرڻ سبب پوريل هو. هن ٽارڇ هاري. ۽ کيس معلوم ٿيو ته هوءَ ساڳي پئٽنمار هئي راءِ وٽ ۽ پوءِ تڙي هن جي پيشاني ڏٺي، جا اڏي ٿي چٽڪي هئي. عورت جي هڪ هڪ ۽ راءِ جو پٽون هو ۽ ٻئي هڪ ۽ ڪجهه نوٽ ۽ سڪا هئا، جي ظاهر آ- ٽڪٽ-گهر جي ٽجڙيءَ مان نڪتل هئا. شايد ٽڪٽ ڪلارڪ، جان بهائن خاطر آيس ڇڏي پڳو هو. راءِ هڪڪو ۽ بار بار هن جي پيشانيءَ کي چٽيو. هن جي اکين ڪڏريل رات جا واقعات ٿري آيا. هي آهڻي پيارو جسر آهي، جنهن ڪڏريل طوفاني رات ۾ راءِ لاهه اطمينان ۽ سڪون جو سامان سمجها ڪيو هو. ۽ هوءَ پاڻ طوفان جو شڪار بڻجي چڪي هئي. راءِ کي پنهنجن پٽن جو ڪو ارمان ڪي هو. ۽ هن ڇوريءَ لاءِ راءِ عورت کي جوابدار ٿي سمجهيو: راءِ عورت جي سڃورين کان بخوبي واقف هو. پوءِ عورت، راءِ کي اهڙي وقت ۾ ساڻ ڏٺو هو، جنهن وقت هن جي ويجهو نه سندس زال هئي ۽ نه هڪو ٻار.

ڪيترن ئي ماڻهن جا آواز قريب اچي رهيا هئا. راءِ اُٿي ويٺو ۽ ڪجهه سوچڻ لڳو. اوچتو هنن کي خيال آيو. راءِ هن جي هٿ جون انگريون ڏريون ڪيون، ۽ هڪ ڪڍي واپس ٽڪٽ-گهر جي ڪليل درواز ۾ اڇلايا. پنهنجو پٽون راءِ واپس وٺڻ ٿي چاهيو: راءِ سوچيو ته هن جي ڪا نشاني سندس ساٿيءَ وٽ رهي ڪهڙجي. نهايت آهستيءَ سان پٽونءَ مان راءِ پنهنجي نالي وارو ڪارڊ ڪسڪائي ورتو، ۽ آڻي وڌي ويو....

گل نرگس جو جنم

[يوناني ديويالا جو هڪ ورق]

[گل نرگس جي پيدائش بابت يوناني ديويالا ۾ دلچسپ قصا آهن، جن مان قديم روم جي مشهور شاعر اوويڊ جي قصي جي بنياد تي ٻڌل ڪهاڻي هيٺ پيش ڪجي ٿي.]

قديم زماني ۾، "نرگس" جي نالي سان هڪ بيحد حسين، خوبرو ۽ لومبر جوان هوندو هو. نرگس اهڙو نه سهڻو ۽ سويڀاوان هو، جو جيڪا به لوجوان چوڪري کيس ڏسندي هئي ته عظيم شين چڪن ٿي پوندي هئي، ۽ سندس محبوب پنهنجي لاءِ پئي ٽوڙندي هئي. مگر هن لومبر ننگر جي دل ۾ ڪنهن لاءِ به جاه نه هئي: هن جي ڪنهن ئي اکائي ٿي پئي. پنهنجي حسن تي کيس ڏاڍو ناز هو. سهڻي کان سهڻيون چوڪريون پاڻ کي سندس ڏيان ۽ ڪن لاءِ رس ڪنديون هيون، پر هو نيش جي لنگاهه کان کين سڪائيندو، ائين سندن آڳاٽن لنگهي ويندو هو، جيئن هن جو ڪو وجود ئي نه آهي. هن دل ڀڳل ۽ پٺڙا ڪارين لاءِ هن کي ڪابه ڪشش ڪانه پئي ٿي.

هن جي لائق جي اهڙين آئينن ۾، "ايڪو" (پولا) نالي هڪ جل پري به هوندي هئي. ايڪو جي دڪانڪ حالت تي "نرگس" کي ڪڏهن ڪو هڪهڪاءُ ڪور ايندو هو. هٽڪل ۽ جهنگلي جيون جي ديوي "آرتيس" جو حل پري ايڪو تي ڏاڍو راز هوندو هو. پر خود "آرتيس" ويڙهي وري ڪاٺس وڌيڪ جيري ۽ بااثر ديويءَ، "زيس" جي ريت حيات ۽ محبوب، "هيرا" جي ڏسڻ هيٺ هئي. ڇاڪاڻ ته "هيرا" کي شڪ هو ته ديوتا "زيس" ڪاٺس لڪي وڃي جل پرين سان عشق جي پيڪهن ۾ عيش مائيندو رهندو آهي.

چنانچہ جڏهن پنهنجي شوقين مڙاج خاوند ۽ آڪاشن جي سڀ کان طاقتور ديوتا "زيس" جا پيرا ڪشدي، هيءُ زوردار ديوي سندس تلاش ۾ سرگردان ٿري رهي هئي، ته ڪنهن مهل اوچتو هن جل پريءَ "ايڪو" کي ڏٺو، جا ڪل ۽ خوشين ۾ مچو هئي. هن کي عيش چهڪندو ۽ هڪندو ڏسي، "هيرا" برداشت نه ڪري سگهي، ۽ بدامنيب "ايڪو" تي سندس ڏم وڃ والنگ نازل ٿيو. "هيرا" چڙي کيس ٻاراڻو ڏلو ته هوءُ پنهنجي ان تيز زبان کي آئيندي

نقط پس جي آخرين لفظ دهرائن لاء استعمال ڪري سگھندي - مگر ان مان پنهنجي دل جون خواهشون يا پن جا اوائلي لفظ ڪڍڻ به نه چئي سگھندي!

”ايڪو“ لاء هيء عذاب بحد ڪرو هو. خاص طرح جڏهن هوء به ڪيترين ئي پن بي موجب ڇوڪرين واسڪر ”نرگس“ جي ڀر ۾ بيمار هئي.

هاڻي هوء هن سوپا جي پتلي جي پٺيان ڦري نه سگھي ٿي، مگر سائس گاهائڻ به دل جي ورونده وٺڻ کان پوس ٿي چڪي هئي. هن حالت ۾ هڪ اهڙي جوان جو ڏيڻ هوء پٺان ڏانهن ڪيئن وڪائي سگھندي، جيڪو ڪيترين ئي مهينن کي روهر ۾ رلائي ڇڪو هو!

مگر خدا جي ڪرپي ڏسو، جو هڪڙو ڏينهن اهڙو آيو جنهن ۾ ائين پئي لڳو، جهڻ هن جي پاڳ پڙايو آهي.

”نرگس“ پنهنجي سائين کي سڏي رهيو هو. هن رڳو ڪئي، ”آهي ڪو هتي؟“ ۽ ”ايڪو“ هڪدم دهرائو ”هتي - هتي!“

جل پري وٺڻ ۾ لڪل هئي، ۽ ”نرگس“ جو کيس ڏسي نه سگھيو، تنهن وري به هڪس ڪئي، ”هيڏي آيو!“ ٻن، اهڙي اکر هو، جنهن جي اچارڻ لاء ”ايڪو“ تڙپي رهي هئي. هن پنهنجي روح جي اولهائين مان ان ”آيو!“ کي ورائيو، ۽ ٻالهون ڪولي وٺڻ مان ٻاهر نڪري آئي.

هيلو ”نرگس“ هن کي ڏسي هڪڙو ۽ ڪهنه مان پئي طرف سڙيو. ”ائين هرگز نه ٿيندو،“ هن چيو. ”نقط موت کان پوء مان تنهنجي اختيار ۾ آهيان!“

”ايڪو“ لڳائي ”تنهنجي اختيار ۾ آهيان“ جا اکر دهرائڻ مگر ”نرگس“ وڃي چڪو هو. اوڙائي جي ڦٽل ۽ عشق جي ماريل ”ايڪو“ پنهنجي اداسي ۽ نراسائيءَ جا سور ٻيڻ لاء وڃي ڪنهن لوبڪلي غار ۾ پاڻ کي لڪايو، جو هن لاء هاڻي سک ۽ راحت جو ڪوبه امڪان هڪو نه هو. اهڙين سچين ۽ لوبڪلين حاين ۾ هوء اڃا تائين زندهه آهي - ۽ چون ٿا ته ڏکي ۽ ڇوڙي جي وڏن کيس ايترو ته ڏٺوڙي ڇڏيو آهي، جو هاڻي سندس نقط آواز وڃي پهچو آهي. ان طرح ”نرگس“ عشق ۽ محبت کي ٺوڪرون هڻندو پنهنجي راه تي هلندو ويو. هڪ ڏينهن سندس گهاٽلن گڏهي ڏٺي ڊر پاڙايو - دعا هئي ته ”شل هڪ هيلو - هن، پاڻ به عشق جي آزار ۾ اچي آهي.“ ۽ سندن اها دعا قبول پئي.

”نرگس“ هڪڙو هندي هندي ڏڪي، هڪ شفاف اوچل پاڻيءَ جي تلاءَ ڪناري تي پهتو، ۽ پنهنجي پياس اجهائڻ لاء جيئن پاڻيءَ تي جهڪيو، ته ان تي پنهنجو عڪس ڏسي ڏنگ رهجي ويو، ۽ آتس مفتون ٿي پيو. هي اختيار رڳو ڪري ويس: ”هاڻي سمجهيو اتر ته ٻن ڪيترو نه منهنجي هٿان سٽو هوندو، جو هاڻي ته آء پاڻ ئي پنهنجي عشق جي آتس ۾ ڪاسي

رهيو آهيان. مگر آءِ ڪيئن آءِ ان حسن کي پهچان جنهن کي هن ڀائيءَ تي پيو ڏسان؟
 ڪهڙو آءِ ان کي ڇڏي به نٿو سگهان! هاڻي ته فقط موت ئي مون کي هن کان جدا ڪندو آءِ
 ٿيو به ائين. - تلاءَ جي شفاف پاڻيءَ تي پنهنجي عڪس جي ساڻ هو هميشه لاءِ گهٽ
 رهي رهي رهيو ۽ پنهنجي ئي فراق جي جهوريءَ ۾ جهرندو ۽ ڳرندو ويو. جل پري 'ايڪو'
 سندس ويجهو موجود هئي، پر بيوس ٿيئي رهي ۽ سندس ڪا به مدد نه ڪري سگهي. فقط
 جل ۾ موت جو فرشتو 'نرگس' جي مارجيا لاءِ آيو ۽ هن آخري پيري پنهنجي عڪس ڏي
 ٺهاري 'الوداع - الوداع' جا اکر اڇاڙيا. تڏهن 'ايڪو' پڻ پنهنجي آخري موڪلائيءَ
 طور انهن اکرن کي ڏهرائي سگهي.

چون ٿا ته جل ۾ هن جو روح موت جي دنيا جي ٻاهرينءَ نديءَ تان هڙيءَ ۾ ٻار
 اُڀري رهيو هو، تڏهن آخري پيري 'نرگس' ڏهوتا پنهنجي عڪس ڏسڻ لاءِ پاڻيءَ تي جهوڪيو.
 جل ۾ هيون، جن کي پنهنجي زندگيءَ ۾ هن هميشه لڪرايو ۽ ڏڪاريو هو، سي اڄ
 به سندس مهربان ٿيون ۽ سندس جنازي کي دفن ڪرڻ لاءِ ڳولڻ لڳيون؛ پر ان کي لهي
 نه سگهون. جنهن جاءِ تي هن جو لاش پيل هو، اتي هڪڙو نئون ۽ بيحد سهڻو گل ٺهيو
 پيو هو؛ پر جل ۾ هيون سندس پٺيان هن کي 'نرگس' ساڻ لڳيون.

”ش“ مظهر پوري
سڌيڪار: ٿ، م، ”ٺٺائي“

چنڊ ڏٺو.....؟

رات ڪافي گذري چڪي هئي.

ان رات جو چنڊ زباده ڀڳندو ۽ سڀن هو. هوا ۾ ڪافي مستي هئي، ۽ شبنم ۾
ڪافي خشڪي. اشرف دريءَ وٽ پهتي، ٻاهر حد لنگهه تائين ٺهليل سرسبز زمين ۽ گهائين
ولن تي هڪ نظر وڌي. چنڊ جاگي رهيو هو. جن اشرف کي ڀڄي رهيو هو.
”مون ڏٺو آهي..... مون ڏٺو آهي...“

چنڊ ڇا ڏٺو هو؟

چنڊ ڏٺو ته هڪ نوجوان دوشيزه آهستي آهستي قدم کڻندي، اچي دريءَ جي
پرسان پهتي، ۽ دريءَ جي ٽاڪ کي آهستيءَ سان ڪوڪايو. اشرف سڌي نظر
سان هن کي ڏٺو، ۽ جلدي ئي پنهنجي ڪمري جو پويون دروازو کوليو. دوشيزه تيزيءَ
سان ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ دروازو وري بند ٿي ويو... هو ٻئي ڪجهه عرصو خاموش
رهيا ۽ هڪ ڀيري کي ڏسندا رهيا. دوشيزه ڏاڍي گهٻريل هئي. هن جو سڄو ڏک ڏک
ڪري رهيو هو، ۽ ساهه منجهي رهيو هو. هوءَ گهڙيءَ گهڙيءَ، ڪڏهن دريءَ جي
طرف ۽ ڪڏهن دروازي جي طرف ڏسي رهي هئي. جن هن کي خوف هو ته هڪوئي اچي
نه وڃي.... کيس ڏسي نه وئي. ان وقت دوشيزه جي اکين ۾ هڪ عجيب وحشت هئي.
جهنگل جي ان ٽاڪ ۽ ٻاهي کان به ڊڄندڙ هرئيءَ وانگر، جنهن کي جن شڪاريءَ جي
آهت ڪنڻ پئي هجي. هوءَ پنهنجي حاقي ۾ گهڙيءَ گهڙيءَ ساهه کڻڻ وقت ڪا رڪاوٽ
محسوس ڪري رهي هئي. جڏهن اشرف هن کي ڏٺو ته هن جي چين ۾ جهٽ گهڙيءَ لاءِ
نورش پيدا ٿي. چنڊ هن ڪجهه چوڻ پئي گهريو. الا جي هن ڇا پئي چوڻ چاهيو..... خبر
نه آهي ته هوءَ اشرف جي اکين ۾ ڇا ڏسي رهي هئي، جو هڪدم ڪجهه چوڻ لاءِ اصرار
ٿيندي پئي ويئي. الا جي اشرف جي خاموشيءَ ۾ ڪهڙو آواز هو، جنهن کي ٻڌي دوشيزه
تي خوف پئي طاري آيو. هن جي چهر ۾ هڪ دفعي ته اهڙي لهر دوڙي آئي، جو چنڊ
ڪنهن تي چولي هيٺ پئيءَ جي عڙي تي هڪدم ڪو جيت چڙهي ويو هجي.

هي پئي اڃا خاموش هئا، پر ان خاموشيءَ ۾ هڪ ئي چٽيءَ جي جهلڪ هئي،
پوءِ چنڊ ڏٺو۔

اشرف جي چين تي هڪ هلڪي مڃرمانڊ سُڪ آئي ۽ اوجھل ٿي ويئي. هيءُ مرڪ
اٺن ايندي رهي ۽ اوجھل ٿيندي رهي۔ دوشيزه انهيءَ مرڪ جي راز کي پروڙي چڪي
هئي. ان ڪري ئي قصا ۾ ختمڪيءَ هوندي به هن جي پيشانيءَ تي پڪي جا بارڪ نظرا
سج ٿي ويا هئا، هن کي هن رڻي جي پلانڊ سان اڳي وڌڻ جي ٻي ڪوشش ڪئي.

چنڊ ڏٺو..... اشرف ڪمريءَ کان اٿي دوشيزه جي قريب هلڪ ٿي وڃي ويٺو، ته
هوءَ خوف وڃان ڊڄي، اٿي بهي رهي..... چڻ هن ڇڄي وڃڻ ٻئي چاهيو۔ ۽ جڏهن اشرف هن کي
وهارڻ خاطر سندس لازم ڪنهن تي هڪ رکيو، ته هن جي جسر ۾ هڪ بجلي ڍوڙڻ لڳي،
جس ڏڪڻ لڳس، ۽ هن جي ساري چاهي کي پگهر جا بارڪ بارڪ نظرا ڀري آيا.
جڏهن اشرف هن جو هڪ پنهنجي هڪ ۾ وٺي، هن کي پاڻ سان گڏ وهارڻ گهرين، ته
هوءَ ڪجهه اهڙي نموني ٿي ويئي، چڻ جهٽ کان پوءِ اوچنگارون ڏيئي رونق لڳندي.

چنڊ حيران هو ته ڇا دوشيزه پنهنجي مرضيءَ سان ڪنهن لوجوان جي ڪمري ۾ پوئين
دروازي کان آئي هجي، تنهن ۾ ايترو خوف ۽ پرائپ ڪيئن ٿي سگهي ٿي... ته ته آئي ٿي
پر هئي؟... ها... اهو چنڊ کي معلوم نه هو ته هوءَ آئي جو هئي. ايترو ته چنڊ جي سمجهه
۾ اچي ويو هو ته هوءَ اشرف سان محبت نه ڪندي هئي، ۽ نه ڪا وري هنن ٻن جي وچ ۾
اهڙي رشتي جي جهلڪ ٿي ملي، جنهن مان ثابت ٿئي ته هو ٻئي رات جي انڌيري ۾ ڇوريءَ
ڇوريءَ هڪ ٻئي سان اڳي به ملندو هئا۔ بلڪ هي صاف ظاهر هو ته هنن ٻن جي وچ ۾ ته
ڇوريءَ ۽ پرائپ جي هڪ وڏي دٻوار حائل هئي... ته اها ڪهڙي ڳالهه هئي، جنهن هن کي
مجبور ڪري اشرف جي ڪمري ۾ آندو هو، جتي هن جي جان تي سُردن جهڙي ڪميت
طاري ٿي ويئي هئي؟ هي راز چنڊ کي معلوم نه هو

”نروڙ ڪو پند لڪل هوندو ان ۾“۔ چنڊ سوچڻ لڳو. ”هن ڌرتيءَ جي ڪا به
زندگي، ڪا به ڳالهه ڪنهن راز کان عالي ڪانهي... ۽ ڌرتيءَ جو سڀ کان وڏو، سڀ
کان پيانڪ راز هيءُ هو، جو هڪ ڪنواري دوشيزه دنيا جي نظرن کان بهي، رات جي
گهريءَ ۾ چپ چاپ ۾، پاڻ تي پنڌ ڪري... ڏکي ڏکي قدر ڪندي، ڏڙڪندڙ دل
مان، ڪنهن لوجوان جي ڪمري ۾، چور دروازي کان داخل ٿئي۔ هڪ اهڙي نوحوان
وٽ، هو هن جي دل ۽ جذبات لاءِ پرايو هو، لاسحر هو... آخر ڌرتيءَ جي چاتي ٿاڻي
ڇو نه ٿي پوي؟“

تنهن کان پوءِ، چنڊ هڪ نظر ڳوٺ تي وڌي... سڄو ڳوٺ ستل هو... ڳوٺ جو
ڇوڪيدار به ستل هو... هر طرف زندگي آرار ۾ هئي... صرف هوا علي رهي هئي... وٺڻ
۽ گهٽ ڳائيندڙ زمينن سان گسندي۔ ”شون..... شون“۔ هڪ عجيب ۽ الوڪوگيت ڳائيندي.
رات هر گهڙيءَ گذرندي ٿي ويئي، ۽ شمعان چانڊوڪيءَ ۾ ماڪ جي آلاڻ ڪري ڏنڌ ٻڌا
ٿي چڪو هو. رات جي هن ڪميت ماحول کي وڌيڪ وڻندڙ ۽ رومالي ڪري ڇڏيو هو.

هيءَ خوبصورت ۽ روماني رات، جا ڪنوار وانگر سهڻي ٿي لڳي ۽ اهڙي ئي سجاڻي
 پئي نظر آئي ... آهڻي روپ ۽ آهڻي سينگار ... ڇنڊ ۾ ڇنڊ آهڻي ڪنوار جي
 مٿي جو ٽڪو ٿي لڳو - ان دوشيزه جو سارو سينگار ... سارو رنگ ۽ رس هن رات غصب
 ڪري ورتو هو. آهڻي رات جيان، آهڻي رات جي ٽنهي، آهڻي رات جي ڏکڻ
 ڪنڊ ۾ دل ۽ آهڻي رات جو تصور هن دوشيزه کي رات لاءِ هڪڙو هو، جڏهن هوءَ
 ڪنوار ٿيڻي هئي ... جڏهن هوءَ ساري سينگار سان چر چر ڪندي ڪنوار جيان ڏوليءَ مان
 لهندي. ليڪن آها رات اڃا دور هئي ۽ هيءَ رات آئي هئي ... ۽ هيءَ رات: جڏهن سينگار
 هن جو نه هو، جڏهن هن جي اکين ۾ ڪاڇل نه هو ... هن ۾ سڀني ڪاڇل لڳل هئي
 ۽ گلي ۾ ڇپيل ۽ جو هار ڪرڻ هو ... جڏهن هن کي ڏوليءَ ۾ وڃائڻ خاطر هن جون
 سهيڻون ڪونڊ هيون ... نه ٿي هئا نه سهار، نه شهاڻيون هيون ... ڪجهه به ڪونه هو.
 مگر ... آهڻي رات نه هن جي عصمت جي بخون سان سندس مٿي تي سهاڳ جي ٿلڪ رکڻ
 خاطر، هڪ سازش ڪئي ويئي هئي - ان لاءِ هن جا جذبات سلڪا پري رهيا هئا، ۽
 رڳو رڳو ۽ کيس ڪنڊا پئي ڇڏيا.

پر ڇا کي ڪجهه به معلوم نه هوند هن جي هيءَ ڪيفيت ڇو آهي؟ هوند صرف اهو
 ڏسي رهيو هو ته سندس ڄاڻوڪيءَ والگر دوشيزه جو دامن بي داغ آهي - مگر هو سمجهي
 رهيو هو ته صبح ٿيڻ کان اڳ، هڪ داغ هن جي دامن تي ۽ ٻيو هن جي دل تي لڳندو
 هو ... ٽيون داغ - آهڻي رات جي پنهنجي چهر تي هوندي هئي.

ليڪن ان ۾ ڪهڙو پند هو. آخر آها ڳالهه ڪهڙي هئي، جنهن هڪ دوشيزه کي مجبور
 ڪيو هوند هوءَ پنهنجي زندگيءَ جو سڀ کان گهڻو سرباهو کڻي، پاڻ تي هڪ لڪيري وٺ ٻڌي
 وڃي، ۽ پنهنجي بي بها خراپي جي لٽين جو انتظار ڪري! ... اها هڪ تمام دردناڪ ڪهاڻي هئي
 ان ڪهاڻيءَ کي ڏرتيءَ تي وڃڻ وارا ئي ٻڌي ٿي سگهيا. جيڪڏهن ڇنڊ ان ڪهاڻيءَ کي
 ٻڌي وٺي، ته هميشه هيئن لاءِ وسائي وڃي - اها ته ڏرتيءَ وارن جي دل آهي، جو
 اهڙيون بيشمار ڪهاڻيون ٻڌڻ کان پوءِ به انهن جي دل ڏک ڏک ڪرڻ بند ٿي ڪري ...
 هيءَ ڪهاڻي ڏاڍي مختصر هئي.

دوشيزه جي پيءُ چوري ڪئي هئي. ڏوه ثابت ٿيو هو ... پنجايت لڙو ڏنو هو
 ته چور کي ڳوٺ ۾ سزا ڏيڻ بعد، ٿاڻي تي موڪليو وڃي. اڳين ٻن چورين جو الزام
 هن تي مڙهيو ويو هو. ۽ هاڻي صبح جو انتظار هو. سج جي ڪڇڻ سان ئي هن جي
 ٻاڙي پيءُ جي سڪل ڪٽڻ تي ڇهڪ وڌا هئا ... هن ڄاتو پئي ته هن جي پيءُ سان
 ڪهڙو نه حيوانيت ۽ بي رحميءَ وارو سلوڪ ٿيو هو ان سلوڪ جي تصور سان ئي هن جي
 جسم جا وار ڪاٺيارهي ٿي ويا. ڳوٺ ۾ ائين ڪڏهن ڪونه ٿيو ته ڪنهن مجرم کي پنجايت
 به سزا ڏئي، ۽ پوءِ ان کي قانون جي حوالي ڪيو وڃي - ليڪن هن دفعي ته ڳوٺ جي
 وڏيري اهو حڪم ڏنو هو

وڏيري جي انهيءَ ظالمانِي حڪم جي ۾ هڪ ڪهاڻي هئي. آغا ڪهاڻي اچوڪيءَ رات ڪن هڪ سال اڳ شروع ٿي هئي. جڏهن گوڙ جي رنگيلي نوجوان هن دوشيزه جي اڀرندڙ جوانيءَ کي سڀيءَ نظر سان ڏٺو هو. جوانيءَ کي جواني هميشه سڀني نظرن سان ڏسندي آئي آهي. — ليڪن انسانن وانگر جواني ۾ اسير ۽ غريب ٿيندي آهي. جڏهن اسير جي ڏي ڇڏڻ ٿيندي آهي، ته ان تي تلوارن ۽ پالن جو ساڙو ڪيو ويندو آهي... ۽ جڏهن غريب جي ڏي ڇڏڻ ٿيندي آهي، ته ان ديوار کي ۽ ڀاڱي ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي، ڇا هن جي جوانيءَ کي ڀردو وجهي سگهي.

جن عصمتن جي حفاظت تلوارون ۽ پالا ڪندا آهن، اهي اهڙيون نه لازڪ آهن، جو پريءَ نظر لڳڻ سان ئي داغدار ٿي وينديون آهن، ۽ انهن جي ”داغ“ کي ڪڏهن به ڪنهن جي خون سان به صاف ڪيو ويندو آهي. ليڪن جن عصمتن جو سحاط ايمان کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪونه هوندو آهي، انهن کي لُٽڻ خاطر، هڪڙن تلوار جي تيز ڌار کان به ڪم ورتو ويندو آهي.

هيءَ دوشيزه به غريب هئي. ان ڪري هن کي به پنهنجي حسن ۽ جوان هجڻ جي سزا ملڻ گهرجي هئي. ۽ جڏهن هن جي آڀوءَ جي تلاش ۾ رهڻ وارو دشمن پنهنجي عاشقانه لڳاءُ سان هن کي مات نه ڏيئي سگهيو، ته هن دوشيزه جي زندگيءَ جي راه ۾ قدم قدم تي ڪندا وڃائي ڇڏيا. ان هوندي به هو ڪنڊن کان ڪنڊن تي رهي... نوحون وٽ طافت هئي... دولت هئي. پلا هو هڪ سڀري ۽ گندي سزور جي ڏيءَ جو حد ۽ سرڪشي ڪيئن برداشت ڪري ٿي سگهيو! ان ۾ ته هن جي توهين هئي: آسمان جي ٻنڌي، زمين جي پستيءَ ڏانهن جهڪي ۽ پستي پنهنجي غرور ۾ اچي ٻنڌيءَ کان دور پڄي. — ايتري وڏي بي عزتي ٻنڌيءَ لاءِ ناانل برداشت آهي. ٻنڌيءَ جي سڀني ۽ پستيءَ جي خلاف نفرت ۽ انتقام جا شعلا ڀڳو ڪاٺي اٿا، ۽ هن نوجوان ٻڪو ارادو ڪيو ته هو دوشيزه جي ترار کي پائمال ڪري ڇڏيندو. ان نوجوان جو نالو اشرف هو.

۽ هن دوشيزه جو نالو — هن جو ڪوبه نالو ڪونه هو. هوءُ محض چوڪري هئي. — جوان ۽ خوبصورت دوشيزه، ۽ غريب — غريب جو به ڪو نالو ٿيندو آهي؟ جيڪڏهن هجي به، ته ڪير ياد رکندو آهي! هن جي نالي جو دنيا ۾ ڪوبه ڪم هوندو آهي. غريب جيڪڏهن مرد آهي ته هن جو پگهر گهرجي، ۽ جيڪڏهن عورت آهي ته هن جي جواني، اشرف کي غريب ٻيءَ جو پگهر ملي رهيو هو، ليڪن غريب ڏيءَ جي حوالي هن کي نه ٿي ملي.

هڪ ڏينهن اهو ٿيو، جو دوشيزه جي ماءُ سخت بيمار ٿي پئي. هن کي الائي ڇا ٿي پيو هو... ليڪن ائين ٿي معلوم ٿيو ته هن کي ڪنهن خطرناڪ بيماريءَ اچي پڪڙيو آهي... تيز بخار هئس. ۽ هوءُ وڌيڪي ڌڪي بخار جي شدت کان ڪٽجي رهي هئي. دوا سِر نه هئي ۽ دعائن سان ڪم نه ٿي ٿيو. مولوي صاحب ٻائي ٻڙهي ڏٺو، تعويذ لکي ڏٺو،

مگر خدا کي هڪ غريب عورت کي سمجهند نه ڪرڻو هو. ان ڪري ڪوبه اثر ڪرڻ نه ٿيو. خدا جي رحمت به ته سڃاڻي رخ ڪندي آهي... ۽ جڏهن اڌ رات گذرڻ بعد مريض جي حالت خطرناڪ ٿي ويئي، ته ان جو ئي ايمان مونس خدا جي رحمت کان مایوس ٿي، هن جي هڪ حوش نصيب بندي اشرف جي در تي پهچي ويو. سو آئي ان ڪري ويو هو ته هڪا دوا کڻي اچي — ڪجهه دوا کڻي اچي، ۽ رات ئي رات ۾ پر واري ڳوٺ کان ڊاڪٽر گهٽرائي وٺي اشرف هن کي گهر ۾ سڏايو، ڇو ته اڃانڪ هن جي دماغ ۾ هڪ — اڙس جاڳي آئي هئي. ٿوري ئي دير بعد هو مڃيو هو، زبورن جي هڪ ڀيٽي سامهون رکيل هئي، ۽ پاڙي وارا ڪجهه مالهو آهاس ڪندا ٿي ويا هئا... هو چور هو... هو لڪي لڪي گهر ۾ داخل ٿيو هو... زبورن جي ڀيٽي کڻي ڀڄڻ جي ڪوشش ۾ هو، ته پڪڙيو ويو هو! هر شخص جي دل بلند آواز سان اعلان ڪري رهي هئي — ”هي ڪوڙ آهي... هي دوکو آهي“: ليڪن زبان چئي رهي هئي — ”هي سچ آهي، بلڪل سچ“. ڇو ته دولت قانون کي به ڀڃڻ ڪري سگهندي آهي، ته ايمان کي به... هن کي خدا جي رحمت کان مایوس ٿيڻ جي سزا پڪڙم ملي ويئي! صبح ٿيندي ئي مريض ٺيڪ ٿي ويئي. الا ئي هوءَ ڪيئن بيمار ٿي هئي ۽ وري هوءَ ڪيئن خودبخود چاڪ به ٿي ويئي — ۽ جڏهن پنجاهه اڃا ڪارا ٻڌرا ڪري ڇڏيا، ته ڪنهن دوشيزه جي ڪنن ۾ آهنگيءَ سان ڪجهه چئي ڇڏيو — هوءَ ته ڄاڻندي هئي ته هي سڀڪجهه ڇو ٿيو آهي ۽ ڪيئن ٿيو... البت هي هن کي حالي معلوم ٿيو ته اشرف معاف ڪري سگهيو ٿي، بشرطيڪ...

۽ انهيءَ شرط دوشيزه کي هڪ وڏيءَ آزمائش ۾ وجهي ڇڏيو. روئي روئي هن جو برو حال ٿي ويو. پر ڪنهن به ڪين ٿي ڄاتو ته هن جي روئڻ جو سبب صرف هڪ ئي نه، پر ٻه به هو. ان تصور کان هوءَ دهليجي ويندي هئي. هن جي پيءُ جي ڪٽل ته ڳوٺ ۾ ئي لائي ويندي ۽ ٿاڻي پهچي هو ڪجهه به ٿيندو، ان کان پوءِ سندس ٻڏڙو ۽ ضيف پيءُ زندہ به رهي سگهندو؟ هوءَ اهو سڀڪجهه ڪيئن ڏسي سگهندي... ڪيئن ٻڌي سگهندي! هوءَ پنهنجي پيءُ کي ٻڌائي سگهي ٿي، بشرطيڪ... بشرطيڪ... هوءَ اڄ رات... هن جي ڪنن ۾ اهو آواز گولججي رهيو هو — ”اشرف ٻاڙو اڄ رات پنهنجي ٻاهر واري ڪري ۾ انتظار ڪندو.“ هوءَ هڪ اهڙيءَ آتاهينءَ تي بيٺي هئي، جنهن جي هڪ طرف سمنڊ هو، ته ٻئي طرف ڪاهي، مارو ڏينهن هوءَ روئندي رهي ۽ — وڃندي رهي... سوچيندي رهي ۽ روئندي رهي.

ڦار ٿي ۽ وري رات آئي —

۽ رات جڏهن اڌ ٻيڙي اڌ هوڏي هئي، ته چند ڏٺو: هڪ دوشيزه آهستي آهستي قدم کڻندي اچي اشرف جي دريءَ وٽ بيٺي. پوءِ دروازو کوليو. هوءَ اندر ويئي. پوءِ چند هيءُ به ڏٺو ته دوشيزه جي اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ اشرف جي چن تي مُرڪ... ۽

پوءِ دري بند ٿي ويئي... ۽ جڏهن دري کلي ته چٽو ڏٺو، اشرف دريءَ ۾ لهي دور دور سرسبز زمين ۽ گهاٽن وڻن جي طرف الائي ڇا گهوڙي رهيو هو. ۽ دوشيزه... گهاٽل روح ۽ مجروح عصمت سان ٻين جي وچ واري پهري تان هلي رهي هئي. چٽو جي دل ٿي ته پگهرجي هن دوشيزه جي اکين جا ڳولجا ٿي پوي.

هن چوريءَ کي ڪنهن به ڪوٺ ڏٺو. هن چوريءَ جي ڪا به سڃاڻ هئي صرف چٽو ڏٺو. ۽ چٽو شاھدي ڏيڻ لاءِ آسمان تان لهي زمين تي ٿي اچي سگهيو.

ان کان پوءِ چٽو هن دوشيزه کي وري نه ڏٺو سندس شتاب ۽ غر آلود شڪارن هن جي بي ترتيب وارن ۽ سندس ٻاهر جي شعلي وانگر ڊڪنڊڙ گلن کي وري نه چيو... هوءَ دوشيزه ڪٿي وڃي لڪي هئي؟ آخر هوءَ چٽو جي نظرن کان ڪاڏي اوجھل ٿي ويئي هئي؟ ڇا چٽو سڳو ڏسي ورتو هو، جو ان ڪري هن اکيون چار ڪرڻ نه پئي گهريون؟ مگر چٽو ته بي زبان هو. هن کي ڪهڙيءَ ڳالهه جو خوب... پوءِ چٽو به گهڻي گهڻي خود به نڪاهن کان اوجھل ٿي ويو. ۽ جڏهن هن ٻيو ڏٺو آسمان جي پردي کان ڏٺو، ته هڪ جهوپڙيءَ جي پٺيان، وڻ جي چالوڙ، هڪ بيمار ۽ نجس عورت کي ڏٺو... هااا هيءَ اها هئي... مگر هيءَ هن حال کي ڪيئن پڇني؟ هن کي ڇا ٿيو هو. ڇا ٿيو هو؟ هوءَ بيمار جو اسي ويئي هئي. هوءَ ڪوماڻجي ٿي ويئي؟ هن جي پهري ڇا سڳندڙ گلاب جا گلاب مرجھائجي چڪا ويا؟

چٽو سمجهي ورتو ۽ آڏاس ٿي ويو.

ان سوال جو جواب ڏيڻ لاءِ ڌرتيءَ تي اشرف ۽ آسمان تي چٽو هو. ۽ دوشيزه جي زبان ته گولنگي ٿي ويئي هئي. هن جو پيءُ ته اڃا تائين حيران هو ته اشرف هن کي ڇو معاف ڪيو؟

ماءُ پریشان هئي ته هن جي ڌيءَ کي ڇا ٿيو آهي؟ کيس هي ڪهڙو روڳ لڳو آهي ۽ ڪيئن لڳو آهي... ان کي جن جو ساهو ڪٿي پيو؟ هي ڪهڙو نه سوڌي جن هو، جو خدا جي ڪلام مان به نه ٿي ڇڏيو؟

هڪ رات چٽو جڏهن پنهنجي رُخ تان پورو نقاب هٽايو، ته هن ڏٺو: وڻ جي پٺيان ڪجهه به ڪونه هو. هو هن کي سڄي ڳوٺ ۾ گولندو رهيو؛ مگر دوشيزه ڪٿي به نظر ڪانه آئي. هااا هن ڳوٺ جي قبرستان ۾ هڪ نئين قبر ڏٺي... انهيءَ قبر ڪڪر جي هڪڙي ٽڪر چٽو جي پهري تي چٽو گهوڙن لاءِ نقاب ويڙهي وڌيو.

چٽو حيران ٿي ويو...

ڇا ائين به ٿي سگهي ٿو ته جڏهن ڪنهن دوشيزه جي روح کي ڪو سدسو ٿو ڏئي، ته هوءَ اهو سدسو نه سهي، دائمي طرح دليا کان سهن لڪائي ڇڏي؟ چٽو جي دل ۾ آيو ته آسمان جا سڀ تارا ٽڪر ٽڪر ڪري، انهيءَ نئين قبر تي وڃي ڇڏي.

واپڙو

(ڪچي ۽ ٽري ٻوليءَ ۾ هڪ ڇوهرت خيو ٿاڻڪ)

[جن سنڌ ۾ ڪي هندو "ر" ڪي "ڙ" ۽ "ڙ" ڪي "ر" ڳالهائيندا آهن. مثلاً "جهڙو" ڪي "جهرو" ۽ "ڪڙڻ" ڪي "ڪڙڻ". تنهن ڪڇ ۾ گهڻو ڪري "ج" يا "ڙ" جو آچار "هه" وانگر ڪندا آهن ۽ "هه" جو وري "ج" وانگر. مثلاً هو "عجب" ڪي "عجهب" چوندا آهن ۽ "جهلي" ڪي "زلي": ڪ ڪي ڪ، ڊ ڪي ڊ، ه ڪي ه، گ ڪي گ، پ ڪي پ، ڪه ڪي گه، ۽ ٻيا معنيٰ نه آهن. ڪي ٻڌائي ڪوئ آهن. مثلاً "هار" ڪي "هار" چوندا آهن. ڏکڻ خواه ڪڇ ٻنهي ۾ هي ٻه راج آهي ته جيئن "ن" ڪي "ن" ٻن "اچاريندا آهن. مثلاً "ڪٽن" ڪي "ڪٽين"، "ڪاڻ" ڪي "ڪٽاڻ"، هيٺ ٿاڻڪ ۾ آيل ڪن اهڙن لفظن جي معنيٰ هتي ڏجي ٿي، جي سنڌين لاءِ نوان آهن:

پو = هاڻ، جهو (جي پو) = جي هاڻ، جهو = هينر، ڪڙو = چاڻ، لي = ۽: پاوا = ميان، سائين: ڪن = ڪهن، پڻ = پر، دوجڪ = دوزخ، پڻ = بهشت، ڏکي = جهلي، پڙوڻ = گهٽڻ، رولسڻ = مارڻ، عامرود = عاجز، ڪنچو = ڪسو، واپي = وهائي، جيڪو ٻيون جون ڪرامتون نه رهي (واپڙو - اسر تصفير): پوري = جهوري، ڪڪئي ماري: ڪڪارڻس = ڪڪارهي، بارهن: گناهو = رجاو، ٻيون = تمام گهڻو، مون = سندن، نون = ٽنهن، مڙي = سڀني، لٽارو = وٽڪو، اڪوڙڻ = اڪڻ، ڪڻڻ: پٺوٺو = لائون، هوا ۾ لڙندڙ چيز: ميل = ستر، هٽڪاري = ڪراستي، موٽائي = معافي، جهور = زهر، سوپتون = معيئون، اٻڙوٺيجا = اٻڙوٺيجا، ٿان = نه، ٿر هوڙو = ريت سرجات، ڪيرچ = وحشي، ڏيڪر = ڏيڪا، سٽي = سڀني.]

ڪردار	
گهڻو جا واپاري	حافظ سلیمان قاسم احمد ڪريم ڏنو
مجدد جو پٽ امام	ميانجي
هڪ قادري مرشد	پير صاحب
هڪ سجهوار ۽ جوشيلو مريد	حسين
۽ ٻيا نمازي ۽ حاضرين مسجد.	
وقت - ۱۹۱۹ع، ۹ ٻن هاڻي.	
هند - پنج (ڪڇ)، ۹ ٻن اتريشيا ۾ هر جڳهه.	

پرد و پهر يون

[شهر پټج ڇي هڪ پيراليي مسجد - جمعي جو
ڏينهن - جماعتي ٻا ادب ويٺا آهن - ميانجي خطبو
لاهي ٿو]

مياڻجي - (کنگهڪار ڪري) ويندڙ جا مسلمان
ٻارو ٿي سرحدن ۾ ڪورين جها معتدوا ان ڪي
چوڻا، اهو ڪو ڌڻن الله سائين وٽ ڪار
ڪيئن ڪورو آئي؟ ڪڪري لاءِ، ته ان ڌڻن
منجهڙ پاتشاير رحمة الله عليه هند جهمي مولا پاڪ
من واصل ٿي هئوئا. منجهڙ جهو قدم مولي
ڏين - ڪورين تي آئي - تڪري جيڪي مالو
ڪن پڻ سرحد جا مريد آئين، هي حقيقت ۾
پاتشاير جها مريد آئين.

پاتشاير جهون ڪراستون لي سوجبا ٿان
ميرن لکين آئين، پڻ آئين منجا هڪو
موجو اڻ وائي، جن منجا ڪيئي هدايت حاصل
ٿيئي ٿي.

اڏاي، ٿان پاتشاير جو هڪو مريد وڌات
ڪري ويو، جن ٿاڻي مالو آنڪي ٿيڙ ۾ رکي
لي وريا، تڏين منڪر لي لڪر پڻ آيا - ان
ڪان پڙهون "توجهو رپ ڪيو آئي؟" لي
نومراني ڪيو آئي؟ ني توجهو ڏين ڪيو آئي؟
ٿان ان چاب ڏنو ته "پاوا مونڪي ٿان
لڪا آئي ڪپ رپ جهي، لڪا ٿي جهي، لڪا
ڏن جهي، آڻ ٿان هڪڙي پاتشاير ڪي سڃاڻان،
جهو، پڙهين پڻ ته - تڏين ملڪ ڪورا ويا
الله سائين وٽ، لي ان ڪي سمورو حال ڪاڻئون.
الله سائين حڪم ڪيو ته "وڃي هڙو جو هڙو
دوڪ ۾ وڃو!"

ملڪ ڪورا آيا مڙڙي وٽ، جهو اندر
ڪڙيا، ٿان منجهڙ پاتشاير پڻ منج ويٺو هو،

سو چڪم پڻ ڪي ڏلي، ني ڏسي، لي گوڏن
ايٺ ڏهي، وي رٿيا

تڏهن آئين وائڙو ٿي پيو، "اي سائين!
اسان ڪي ڪڪري لاءِ ڏسو آئيني؟"

جي، "آئين ٿي مونجهي سرحد ڪي عجب
ڪرڻ آيا آيو ته؟ سو هاڻ پيرن ٿان آڻا تو
ان ڪي پڙهين، پوءِ جي مون هڪان پڙهي
ويا، ته ٻين يا عجب ڪر ٿي."

ملڪن ڪورين مڙي جوڙ لڪا، پڻ پاتشاير
جهي گوڏن ٿان اٿان نري نه مڪيا. تڏهن
هاڻوڪو ٿي چئون، "هلا سائين! اسان ڪي
ڪنهن قول ڇڏين؟"

پاڻ لڙايين، "جهي آئين مون ڪي لڪي ڏي،
ٿان هاڻ ڪڏين پڻ مريد ڪي عجب نه ڪندا،
ٿان آڻا ٿان ڇڏين، ٿان اڏاي ڏان، ڪندس،
هو انجهي پڻشت منجا ٿيڻت هلي ويندي - ٿين
دوڪ ڪ منجا ڏيڻت!"

ملاڪن چيو، "پڻ سائين! هڙو هتي مس ٿي
ٿي ڪاڪ ڪان آيا؟" ٿان پاتشاير جهي
پڻ جي ڪيئي منجا مس ٿي ٿي ڪاڪ
سڀ ڪڍي.....

حافظ سلیمان (وچ ۾ ڳالھ ڪئي) - اڏي
پاڻ خدا جي گهر ۾ بهي هڪو ٿو ڪور
ڪرين؟ سڄي ٿي بهي امڙا ٿاڻ هڻدي ان جو
ڏو نه ٿو ٿين؟

هڪ جماعتي - اڏي جيان جهل ڏي ويٺا؟
تون ته ڪو ڪاٿر آئين، اسين هڙي
وڃاڻون؟

پيو - ڏسو ڪرو ٿا؟ روٽيوس ٿا؟

ٿيون - پڙهوس!

چوئون - ماري و جو سردود، نه ٿاتيا لدرودا
 (ڏهاڪو کن جماعتي ڪلاو جي اٺن ٿاڻن ۾
 وري پاڻي ٺهڻ ٿي، حافظ سليمان جي چوڌاري
 ٻين ٿاڻن ۾ پڪڙيل چوئون ٿاڻن)
 - ڪيردارا جي ڪو هيڏان آيو آهي، تان
 پيرين تان آو رت ۽ ڪلاو ٿيو هو هوندو، لي
 هو اسان کي پلي شين ڪري گهڙيا
 ٻيا جماعتي - اسين ان جيئي منڪرين کي
 جهيڙو ڏيڻو ڪينداسين

پيرين مان هڪ جماعتي - اسان سوندين جو
 هڪڙو هڪڙو ان جهيڙين ڏين لاءِ ڪافي
 آهي. ڪٿي لاءِ، ته اسان جو سائين مولا پاڪ
 هميشا جهڙو آهي، لي انجها سائين سيب مري ويل
 تي سڀني ۾ ڏيئي ڪيل آهي. جڙايل ڏوڏو تان
 سڀني، تان ڪير تان پوئيان، اتي ڪارئين جي
 داوت ڪيئي ٿاڻن...
 (هائڱو ٽڪو مان ٽڪيڙ چوي ٿو: ميانجي
 لک ۽ خطي جو ڪتاب ڇڏي تازا ٺهي ٿو.
 سڀ جماعتي تازا لاءِ اتي ٻين ٿاڻن ۾
 ڪري ٿو)

پردو ٻيو

پير صاحب جو پنگلو

[پير صاحب طولن کي ٽيڪ لڳايو، گاديءَ
 تي ويٺو آهي؛ مريدن سان ڪچهري پري پئي
 آهي. پير صاحب ارشاد فرمائي ٿو:]
 پير صاحب - حضرت ڏينگر جا مڇا مريدن
 تي معتدوا اڄ پان جي مرشد سڳوري جو ڏٺاڙو
 آهي، ۽ پان لاءِ ڪشي ڪرڻ جو موٽو آهي؛
 او ڪيئن، ته پان جو مرشد سڳورو پان جهي ڏٺا
 لي آخرت جو چمان آهي.

مهراڻ

حضرت پاتشاه پير ڏينگر قدس الله سره العز
 جون ڪرايون ٿي موجهن تان ڪروڙين اربن
 آهي، ۽ ان مان هڪڙو تمام ڪيئن جرجست
 آهي. او، ٿي، ته هڪڙي ڏين ۽ ٿي ڪست جي
 ڪيل سين ڏرڻا ڏجن ٿي جو هڪ ڪيئي، ٻئي جي
 سولاهه هڪي جاڏ ڪندا هئي آيا؛ هڪڙي ڏي
 آيو، تان انهن جي ڪئين مبارڪ ٿي چاني رڙڻ
 جو آواز آيو. پاڻ ان ڪٿان پهتو، "هي
 مائي! تون ڪٿي لاءِ ٿي وڃين؟ ٿي توکي
 ڪو ڏرڻ آهي؟ ٿي توکي ڪو گهڙو آهي؟"
 مائي رڙڻي رڙڻي چيو، "هاڻا انهن
 ٻن جي واٽ گهڙو، لي آيا وڃو؛ مونجهي رڙڻ
 کي انهن ڪو ڪندا؟"

پاڻ فرمايو، "اڳي ڪيئن نائين آهي،
 هڪ ڏينگر ڪن مسئل واري ساڙڻ ٿي
 لنگي، لي ان جو هڪ نه گهڙي"
 مائي چيو، "نائين! آئين ڏينگر هوندا، ته
 ٻن لاءِ هوندا، مون جوو مسئل ان ڪٿان
 جو آهي؟"

تڏهن پادشاه کي ٿورو جلال آيو، لي
 فرمايو ته "مائي! هيڏو جو هيڏو ٻن جي
 مسئل ڪا؟"

ٻن ٿي مائي چيو، "نائين! آئين آرو پٿر
 جيٽ ٿا ڪريو تان سڻو ڪال، پٺي ان ڪٿان
 ٿيندو ڪي ٿي ٿان. ڪٿي، سو سائين ڪال اڳي
 آهي، ته مونجهو ڏٺا سونار ۽ هڪڙو پٿر هن
 ٻا ٻي پٿر ٿي ٿري ڏيئون تان ان ڪٿان اڳ
 وڌائي ڪري ويا هئا، سو مون ان جو پٿر
 پوڏن ڏي ٿي دور سين تي ڪرايو. جهڙين
 اوڀر جي پٿري ٿي جڳ ڪوڏو ٻاڙو وريو،
 تڏهن لا سارو پٿر هن ماڳ مونجهي اڪيڻ

جي روڊو ڪٽڻ تي ويو! هاڻ اڃا تان آئين
 ڪي ماريو، روج اچي اتي تي روتان. ان ڪي
 ٻارون وريه تيا: آئين ساروئين ڪي سولئين ڪاڍو
 هوندو. لي سولئين ڪي ٻئين سولئين. ٺي سي
 لڻ سڀ هجر تي ويا هوندا. بلا آئين ڪي آئين
 ڪرو ڪڏا؟ اوئين ٺي ٺاٺيڪ مون گريب ڪي
 يا ڪال ڪرايو، ٺي ستا سو جا ڪايو، ٺي .....
 جهڙو، مائي جو ايترو چوڻ، ٺي پادشاهه پير
 ڪي بهال چوڻ. سندن مون مبارڪ ڪاڙو لال ٺي
 ٺي، ٺي هڪل ڪيئون جي "مائي! تون پنڊ جي
 ٻڙ ڪي سڏ تان ڪرا"

مائي سڏ ڪيو، تان ڌريا ڌڄلي سڄي و ڪهوڙ
 لڏاڻا مڃي ويو. پاڻ هڪل ڪيئون ڪر "هيو سڏ،
 ڪرا". مائي ڪيو هيو سڏ، تان وري ان لڪائي
 ٺي ڌريا سڄو آيو ٺي ويو پاڻ هڪل ڪيئون
 ڪر "تيريو سڏ". جهڙو مائي "تيريو سڏ
 ڪيو، تان ڏوئين ڏسامين ٺي ٽوئين سرتائين
 جهڙاڻاڻ آوڻ لڳو، ٺي او سڄو جهڙو اچي ڌريا
 جي ڪپ سين لڳو، ٺي ان مائي جو پتر ٺي. تون
 ٺي ابا مڙي" سائو اچي ڪيتر سلامني سين آڻيا:
 سڙاها! اها! مويجا حجهرت ڪريو جا لکين اها!
 (سڀ سائو "سبحان الله"، "سبحان الله" ڪن
 ٺا. سڄي اچي ٺو)

ميالجي - سائين ڦيلا! اڄ تان پاڇهي سموت
 و ڏو لڏاڻا ٺيڻ ٺي هونو، پڻ پادشاهه پير
 ڪئي ٺاريو!

پير صاحب (حيران ٺي) - او ڪين؟
 ميالجي - هاوا! او! اڄ مون ڪٽي
 و حجهرت پادشا پير جي تاريخ تي ڪي، ٺي
 ان جا سافيا ٺي مويجا تي سافيا، تان هڪڙو
 واپڙو وڃ و ٺاڪا جهڙو لڳو. جي، "تون

ڀليت آئين، ٺي ڪوڙو ڪريئن، ٺي الان،
 ٺي ڦلان....."

پير صاحب (جوش مان ڳالهه ڪي) - هو
 ان ڀليت ڪي روئين ٺي؟
 ميالجي - سائين، اسين ٽيان هڪڙو ان ڪي
 رولي ٺي پڙي وڃون، پڻ ساڻو هو ڏيئي
 جهڙو: اسان جهڙو ڏيئي جها پڻ انڙ آڻجها
 مريد، سو ڪنن آئين ڪي ٺي.

پير صاحب (حلال مان) - اڙي ڪو آئي، جو
 هڙو جو هڙو وڃي ان واپڙي ڪي ڪي اچي؟
 حسين (ٺپ ڏيئي) - ڦيلا، حاجر هي ڪلام
 آ! ان واپڙي ڪي ڪٽي ٺو سڄاڻاڻ: ٺالو آهي
 سليمان، ٺي سڏن ٺا حاله: پڻ آئي ڏيئي
 جهڙو، ٺي سڏ آئي سوليي پڄائي جو، ٺي...

پير صاحب (ڳالهه ڪي) - پو، پو ڇڪڙ
 ڪي اچس، ڪر ڪڍوئس ڪا ڏمال،
 (حسين وڃي ٺو ڀڙو ڪري ٺو).

پردو ٽيون

(ڪڇ و ميئن جي اوطاق - قاسم، ڪريو ٺو
 و احمد ميئن گيه. ٺاهي رهيا آهن. حافظ سليمان
 اچي ٺو).

حافظ - السلام عليڪم!

احمد - مالهڪر سلام!

حافظ - ڪاڪا ڪريشا ڪريشا، چوري ٺي؟
 ڪريو ٺو - ابا چوري ڪڏان ٺيڻدي؟
 ٺاڪا ڪهوڙا، گيالا هوار، ڦيلا هني پولي
 وارين ڪي پڪار ملي ڏوه رويا، ٺي ٺا پانهجو
 چورائيل گيه. واپس ڪرائين؟ آئين وڃي ٺي
 هندي ڪرم ڪئي!

حافظ - سو وري ڪيئن؟ جفاڏار چور ڪي.
 ڪهرايو و ڪوڻ ڪر؟

ڪري ٻڌو۔ اها ڪورائين ته سٽي، پر مڃي
ڪيئن ٿو ڪرائين۔ ڇي ”ڇي ڏي پٽر، ڇي
ڏي اهاها ڏس، هي تو جهڙا، تو جهڙا
ٻاجارين پيا ڪن، تي سڃا پيا ڪن، تي تون
هيڪڙو اچي اتي ٿانو آئين، سو مڃي کڻي ڇڏ
پترا۔ ڇ مان نيڪ ٿيارو آئي“

حافظ۔ پوء تون ڪهين ٿي ڪرڻ؟
ڪري ٻڌو۔ مون ڇوڻيس ”اي سائين!
”اين ٻاها پتر مان ڪوهي۔ ڇي ڪندو ڪٿي؟“ ته
اڪيون ڪڍي ڇڏين ”پر ڪٿو، تولا ڪري
پرائي پتر ڪي روئسي وڃان ڪين؟“ مون چو،
”سائين تون پرائي پتر ڪي روئسي؟ اسن وڃي
لا پٽ جي ڪمر ڪي ڪيون؟“

حافظ (کلي)۔ ٿورو، اي گهي نه ٿو، سو
ڏٺو، پلا جتي ”انڊر لنگري ڇرڪ وڃا لڪو
پو هجي، اتي ”ٽڪي سڀاڃي ٽڪي سڀاڃا“
نه هوندو پو ڪڇڙو هوندو

احمد (کلي)۔ هائو، هائو، هرو ٻڪوڙن واري
ڳالهه ڪانه ٻڌان؟

ڪري ٻڌو۔ نه، پلا اوڙ ڪئي آهي؟

احمد۔ هتي جو راء صاحب ڪو ويو هو شڪار
تي، اتي ڪنهن بنگهاريءَ کي ماري وڌين،
وري ان جي تازين جاول ڇڏين تي اس وڃو،
سي کڻي اچي پالين، پلا راجاڻي بنگهه، اڄ
لنڊا سيالي وڌا، اچي ساساڻا، ۽ ويجهيا، ڊپ
مان کين ڪو ڇري نه۔ سي ائين اچي ويجهيا
جو جهڪ ٿي پري ويا، ماڙوئين جو ڪيون
لشڪان، هن لاچار ٿي وئي عهد کي ڏانهن ڏني،
هنن ائين کي مارڻ جي موڪل ڏني۔ راء کي
آئي ڇڏ۔ تنهن ڪيو ڪم ته ”جيڪو راجاڻي بنگهه
ڪي ماري، ان کي ٻارون مڻيا زيل“ ان تي

راجڪمار وٺي عهد کي۔ آيا خار، تنهن ڪم
ڪيو ته ”جيڪو راجاڻي بنگهه ٻن کي مارڻ
جي ڪڙي رپوت ڪري، ان کي پوء وره
ٽپا“ پوء جيڪو ٻن بنگهه ٻن جي مارڻ جي
رپوت ڪري، ان کي ڪڙو ٻائي، ڏٺو
۽ وره جبل، ته ڊپ منجهان ڪو رپوت نه

ڪري۔ ۽ بنگهه سڀ مارجي ويا
(سڀ ٺهڪ ڏيئي ڪلن ٿا)

حافظ۔ پلا سيڪ احمد، ڪر خبر چار، اهو ڪي
اڪو ٿريءَ جي؟

احمد۔ ادا اڄ ڪراچي ته آهي اهنر، رالي
اٿي ته ٻڌون ٿا ته نوي جي ٻاٽل پوندي،
حافظ۔ ۽ ڏيهار...؟

ناصر۔ ڏياري جي چلي مٽڪي آئي آهي، اتي
آهي اهنر،

حافظ۔ ٿڌين ليڪه آهي، پاڻ کي ليمو ڪٽو
ٿيندو.

ناصر۔ ٻيلي ليمو ته ڪٿر وڌيڪ ٿئي، پر
تون پهرين پهرين۔ ٻين رهاين ڪونه؟

حافظ (کلي)۔ سو ٺهرو ڪو پهرين پهرين
جي اختيار ۾ آهي ڪنن؟

ڪري ٻڌو۔ پٽ ا پهرين پهرين جي اختيار
۾ ته کڻي نه هون، پر هينئر وڏيءَ يارهين جي
سوئي تي ڪٿر پير صاحب گهڻو گهر وٺن
ته پتي وڃيا من تي وڌيڪ نه ڇڙي پون؟
حافظ۔ واه! شرڪه جي ڪمين ۾ پاڻ وڃي
گهر ڏيون؟

احمد۔ پاڻ ته پٽيئين سين ڏيندسون، پوء
هو وٺي ٿڌانهن وڃي ڪن؟

ڪري ٻڌو۔ اڙي پانهنجو ان ۾ ڪڇڙو وڃي، ته
گهر شرڪه ۾ ٿا ڪم آئين ڪه نوحيد ۾؟ پاڻ ته

باسون واهاري ماڙهو، پاڻ کي ته چورين کي
 ۽ وڪڻڻو ته ساڻين کي ۽ وڪڻڻو
 حافظ - ڪاڪا! جيڪي چورين کي ڪنجيون
 ٿا وڪڻن، سي به مون اکينن سڀن ٻڌا ڏٺا آهن.
 پاڻ به جي ڏسي وائي ۽ تي رڳو ٻيا نهي جي
 لالچ تي شرڪ جي ڪم لاءِ گهٽ وڪڻنداسون،
 ته پاڻ پڻ ان ۾ پائيواري ٿينداسون، ۽ خدا پاڪ
 جي سرڪار ڏاڍي لاشريڪ آهي. قرآن پاڪ ۾
 فرمايو اٿس ته اسين ٻيا سڀ گناهه ٿا ٻڌا توبه جي
 به پشڪ ڪري آيا سگهون، پر شرڪ هرگز
 ڪو به پشڪنداسون.

احمد - ٻيلي اهو ويچار ڪيو ته پاڻ به واپار
 ڪيو جيڪو ڪيو.

حافظ - ميان! ٿوري ڪٽڻي گهڻي برڪت؛
 جيڪا مالڪ الماڪ کي منظور هوندي سا ئي ٿيندي؛
 لهائي نه ملي ته ڪٿي ڇوڏي پيئنداسين.....
 (حسين اچي ٿو)

حسين (حافظ سلیمان کي) - اڙي هل ڙي
 وڃو! سائين! سڌ ڪرايو آئيني!

احمد - ڏٺي ته مون ته چوڻي پير صاحب
 کي گهٽ جي گهرج ضرور هوندي، پڻ..... پڻ
 ٿون ويندين، ته ڳالهه ڪي ٿنائي ايندين؛ آ
 پانهي ٿو وڃان.

حسين - اي ميان! تو کي نه؛ سائين! هن
 کي ڏاڍو آئي.

ڪريمانو - سائين! ڪي گهٽ سڀ ڪر، سو
 احمد نه ته آئي ٿو ڀڙو هلان.

حسين - سائين ڪي گهٽ ٿو ڪهي، پڻ هن
 جي پاڻ تي ڪبي!

ڪريمانو (چرڪ ڀري) - هن جي پانهن؟
 ڪو به ڀلا؟ آهي ته ڪيتر؟

حسين - اڙي ڪيتر تان ان واپسين ۾ آيو ڪٿان؟
 ڪريمانو - ميان! لسان کي واپي مٿان چوئين؛
 اسين شاه قادي عليه الرحمت جا سڃا مريد آهيون.
 حسين - اي آئين تان ڪٿي هوندا، پڻ هي واپرو
 هڏر پڻ مسيت ۾ ڦٽاڊ مچائي آيو آئي ان!

احمد (ڪٽڻ لوڏي) - مون، آئين چل،
 ڪاڪي وسوڙي ور کي، ته سوسر ويو آهي اک
 آهڻ، سوڙو پڻ وڃائي آيو؛ گهٽ جيڪي
 وڪڻائين، سوڙو وجهندو ڪنهن مسيت ۾!

حسين (حافظ کي) - اي هاڻ هلين ٿو واپرو؟
 مسيت ۾ تان آئي ڪنهن جهڙي جيان ٿر ٿر
 پئي هلايد؛ هاڻ سائين! وٽ هلڻ ڪٿان پيو
 درجن؟

حافظ - هل هل، مون کي خدا پاڪ ڪٿان
 سوا پئي ڪنهن جو به ڀڄ لاهي.

حسين (ڪٽڻ لوڏي) - هونئون، اي ترڪ
 تال اتي تو ڪرئين؛ سائين! ڪي گهٽو آيو ته
 اڙي تو واري وڏي ڏاڙي واري سي پيو ٿي
 چن! ٿرڻدي پئي ويندي!

حافظ (ڪٽڻدي ۽ هلندي) - ميان! حياتي
 سوت خدا پاڪ جي اختيار ۾ آهي، ويچارا پير ته
 خود پنهنجي ظمي نقصان جو به اختيار ٿا رکن.
 حسين (ٺهڪ ڏيئي) - تون اتي پوئج تان
 سئي، پوءِ وٺي جون ڪيون پانهي ٻيا پالڻ پٺو
 ڏيندا، ڏسون ته اڙي جيان اتي ڪين ٿي آڳوڻي!
 (وڃن ٿا)

ڪريمانو (ڳڻي مان) - هاڻي الانهي ڇا
 ٿيندو، هي آهي پوٽو، هلو ته پير صاحب کي
 منڱ ڪري هلي جند ڇڏايونس.

احمد (ڪلي) - هائو، ته ته ٿي پئي لاشو
 ته ڪٿي ڏيئي ڀڙو ڪريونس!

ڪريڻو (پریشان ٿي) - میان ٿڪ پت ٿي -
 اهڙي وائي ۾ ڪڏا
 قاسم (کلي) - پيلي احمد! ڪاڪو ڪريو
 سندس شادي پڻ مٿان ڪرائيندو. هوڏ ڇڄ
 ان ڏيهي نيندس. تون ورهيو پلوپ سوڻ ڪرئين!
 (وڃن ٿا)

پردو چوڻون

(ماڻهي پير صاحب جي ڪچهري، سٺ
 برآمد - پير صاحب اڳيان گوڏا جهڪائي
 ويٺو آهي)
 برآمد - ايلامائن! ڪڇون نڪن پيون،
 لي اندر ۾ يا لڇون. تڪ مسلمان ۾ واپسي،
 لي لسان هنڌون ۾ آريا ساجهبي، پٺن گهڙجي
 پاڻ کڻي پاري آئي: ساري ملڪ ۾ تشاد ڪئي
 وڌا آئينين. ڪال لهن پڻ سري گنيس ماراجه.
 جي منڌر ۾ ويٺا هونائين، پاري پلاجهراڻ ڏاڍي
 مڙي تان سريلي تان ڏرڏيلي آواجه ۾ ويلي
 ڪٿا ڪئي ته ”هڪڙي دلي سري پارهي ڏويءَ
 مٿان تي ڪريو، تان پند جي پٽ جي ميل منجهان
 پتلو لائي، لي ان ۾ پسا ٿونڪي، لي ان ڪي قرار
 ڏيئي ڏرواجهي تي پوريڏار ڪيو، تان سوڻ
 ويجهندي وڃا ڪو اندر نه اچي گهي. ان هي
 پورو ڏٺو، تان سڀو ماراجه پڻ آيو. پتلي ان
 ڪي پڻ اندر نه وڃايو، تين ٽي لک ڪي جو
 آيو گهو، سو ٿوڪي ٿو ڪڍيس ٿرال، تان
 ان جي مٿي ٿرموتي جين ٿرندي، لي وڃي پاتال
 ۾ ڪري. تڏين ڏوي پارهي روڻ لکي، جي
 ”تولي مولجي پير ڪي ماري وڌو، پورو آءِ
 ڪرو ڪريان!“

سڀو ماراجه تان هو پيون چٽڪاري،
 تين لڪا ڪي هر، لي نڪا ڪي ٿر-جڪڙ

هڪڙي هاڻي جي پوڙي جي مٿي ڪئي، لي
 ان جي ڪٽ تي لڳا پٺين، تان او جيرو تي پيو-
 ني ان جو ٿالو توو سري گيش.....“

پارا! اهڙي ڪٿا ٿي، تان اتي هڪڙو
 منڌي آيو چلو، جيڪو هوڏ ڏيئي جهي جهل
 منجا نڪري ني اتي آيو آئي، سو تو وڃ ۾ وڃي،
 ”تويون! تويون! جهين ڄاڻي هوڏي، تين
 سان ئي ڪن ڪريو هونين ڪين؟ جو پٽ
 جهي ميل منجهان سڀو مارو پتلو لئي ويو!“
 تين تي اچي منڌر ۾ تشاد ٿيو، سري گهٽش جا
 پوڄاري تان ان ڪي ڪٽر روني لي پوڙي وڃن،
 پڻ پش شامو سراج ميرپوري آئي ڪاڏو مارڻ،
 لي مٿاڙو ڪٽي، تين جي مٿاڙي ڪٽي جهور جو
 دڪ پري ويسا، پش پاوا ملڪ ورو منجهي
 منجا نڪري، ڪلجڪ ڪٽي آئي گهور ڪلجڪ،
 اڄ مارو اولهائين لي ڏيوتائين منجهان پڻ ڪا
 ٿرين. تڏين تان سائين ملڪ منجهان پڙهون لي
 موپتون لي موپتون مڃي نڪري ويون آئين،
 لي منڌن تي مينڌن پڻ ٿا وڃن، لي جهڪين
 ني جهورا لي تشاد لي ايلالونجهان لي ڪپڙ لئي
 ڪرو ڪرو يا مٿون.....“

(حافظ سليمان ۽ حسين اچن ٿا)

حافظ (پي نڪري مان) - السلام عليڪم...
 پير صاحب (آواز ڪئي جلال مان) - اڙي
 وايو! توجهو متو ٿري ويو آئي ڪين؟ ان
 مٿي منجهان بجهار ٿيو آئين ڪ؟

حافظ (سري) - ڪوڙه سائين؟

پير صاحب (ماڳي طرح جلال مان) - تراج
 اسان جي سٺ ۾ ڪٽري لاه تشاد مڃايو؟

(ٻڌندڙن ۾ چڻ پڻ شروع ٿي وڃي ٿي)
هڪڙو - ٻيلي چئي ٿاڻ ٺڪ ٿو
ٻيو - ڪال ٿاڻ ڏيڻ مون ٻئي ڪٿي
ٽيون - ڏسو ٿاڻ مٿي، مردوڙ ڪن ۾ اچي
گهره ٿيو آئي!

چوٿون - ڏليلن مٿي ٿاڻ وڃائي ڇڏين
پنجون - هي ٿاڻ ڪو پيٽ ڪو واپي آئي آڻ!
برسول - هي ٿاڻ اسانجي آريا سماجهن
ڪن ٻي چڙي ويرا

ڇهون - ڏل مٿي ٿي اجهاري ڇڏين
ستون - ٻيلي آڻ ٿاڻ ٻيهر هڪڙي ڪندا مٿي
ويونڊس!

اٺون (ڏڙ مٿي) - اي سائين! هن مٿي
ٻار مٿي، ٿاڻ هتي پڻ ٺساد مڃندو: هي ڪٿي
ماڙو ٿاڻ هڙو ٿي يا ڪرڙون ڪرڙون،
سٺان آوي ۾ سان ڏسڪهر جي گئلين مٿي
گميو، ٿي وڙن مٿي ڪڙن جهون ٺڌيون!
ٻير صاحب - اڙي لڀاگا، لٽا، لڪر هٿان،
وڃي ٻار مٿي مون مٿي. انهي ڪٿي مٿي
پوسائي ٿاڻ مٿي ڪاري ٿي ٿرڙي مٿي لٽي
ڪڍي ڪڙو آئي: انهي ٿاڻ لٽي ٿي ڪارا ٿي
ويا آئين.

هڪ مريد - ٿو پونه! ٿو پونه! ٿڌي
ڇڏينس، ٿي وڃائي ڇڏينس. هاڻ ٿاڻ پيڙي ٿي
وڃي ويس، ٿي پڻ ٿي ڪوڻ ڇڏينس!
حافظ (مرڪي) - اها الله ڪي ٿي خبر آهي ۾
منهنجو پڻ ٿاڻ ٿيندو يا هن ٿاڻ واري مرشد جو
ٿاڻ ٿيندو. مونجي پيڙي وڃي يا ٻير صاحب
جيء. وڌائڻ ويجهائڻ سڀ الله پاڪ جي وس ۾
آهي: ٿين جي وس ۾ ڪين ۾ ڪونهي، هي
وڳا ڏٺا يا ڏيندا!

حافظ (ساگي طرح مرڪي) - مسجد ۾ خدا پاڪ
هي مٿي، اوهان جي هجي ها ۾ آڻ منجهس نماز ٿي
ڪن پڙهان ها!

ٻير صاحب (ساگي طرح) - پڻ لارائي ۾
لمان آئي ۾؟

حافظ (ٿورو ڪٽيڙ ٿي) - اوهان خدا لاءِ
ٿورائي آهي يا پنهنجي ملڪيت بنائي آهي؟

ٻير صاحب (ڪجهه ڏرو ٿي) - ڪٿي مٿي
ٿاڻ ڪٿي ڪندا جي آئي، پڻ ٿو ٿاڻ ۾ گهرو ٺساد
ڪري لاءِ ڪيو؟

حافظ - مون ٿاڻ گورو ڪوڙ ڪيو: هن
انهي مٿي خدا جي نيت ۾ منبر ٿي مٿي،
ٻير اڏي ڪٿي جبل ڇڏا ڪوڙ ڪيا، تنهن تي
مون ٿو ڪيو مٿس ته ڪجهه خدا جو خوف ڪر!
ته اوهان جي ماڻهو ٿين ڪٿي گورو مٿي ۾
ٿورو ڪٿي!

ٻير صاحب (جلال مان) - ڀاتشا ٻير جي
موجهن مٿي ٿون ڪوڙ ٿو چين؟

حافظ (منجهڙي مان) - ٻير صاحب! معجزا
ته لفظ ٿي سگهيا ڪندا آهن، ٻيو ڪو معجزا
ڪري ٿي ٿو سگهي.

ٻير صاحب (ٿورو ڏرو ٿي) - ڪٿي موجبا
ٿاڻ ڪرائتون: ڪٿي اولياءُ الله جا ڪرائتون
ٿا ڪرن؟

حافظ (مرڪي) - ٻير صاحب! اوهان پاڻ
۾ ڪٿي خور ڪريو، ته هڪ ته ٿي اڳي سولهي،
ٻيو ڏري مڙي مٿان ٿي ٿي ڇڏا يا ملاڪوا ڪن،
ٻيو جهڙن بادشاه ٻير منڪر لڪير ڪي پورو ٿيندو
۾ پڙيندو، تيسين خود مريد جو ۾ ڪچو مٿي
۾ لڪري وڃي هوندو. ملاڪن جي عذاب کان
آڳ، ته عذاب اتي پئي آهي - پوءِ اهي ۾ ٿي
ڪرائت؟

پر صاحب۔ لاجپل ولائوت اڃ ئي مس مس
 لاجپل ٻيٽو ڇاڻو آهي، ني اڃ ئي تو هي
 ڀاڳو ڪارڇييو پيئون ني ڀارڻا ڏي. (جلال
 مان) اڙي هياڻ نڪرين تو ڀار، ڪ ڪرايئين
 ڪا ڇڏ؟

حافظ (سڙڪي)۔ اوهان گهرايو هو، نڌهن
 آس، ٻو مون کي ڪا آڻ وٺان لڀس وٺڻ جي
 کڻي ڪنار پئي هئا

(سڙڪندو ٻاهر ٿو نڪري۔ دروازي تي
 ٿامو، احمد ۽ ڪريم ڏٺو انتظار ۾ بيٺا آهن۔
 ڪريم ڏٺو ڀاڪر پائي چوڻس ٿو)

ڪريم ڏٺو۔ ٻٽا توکي ته اڃ الله ڪٿي
 هين کيرچن ڪنان ٻڃايو آهي؛ مون تان ڀانيو
 ته مٿو ئي ويٺا

حافظ (ٿهڪ ڏيئي)۔ ڪاڪا ڊپ ڪجي
 هڪڙي ڏٺي جو، ٻو هنن ڀيڙن کان چالاڪ
 ڊڄي، جي ڀاڻ ئي ڀارڻي کان ڪٽيو وڃن؟
 هي ته اسان کان به ڪمزور آهن؛ وڳو دهل
 وانگر ٻاهريون ڏيک ڀا رکن ۽ پوڪين کي
 ٻا لرين

(حسن ڊوڙي اچي ڀاڪر پائي هڪ
 چيس ٿو)

حسن۔ اڙي واه ڙي ڏيئي جا سين واه،
 هجار هجار وڃن، ڏل ئي ٺاري ڇڏي۔
 ٻلي هور تان مون ڪي ٻڻ ڪا خدايت ڪر۔
 حافظ۔ ميان آڏ ڪهڙي وڌيڪ خدايت

ڪر ٻان، قرآن شريف وڃي پڙه، ته سچو ڀاڻ

هلائين سين ٻريو ٻيو آهي ته جيڪي گهرو سو
 هڪڙي ڏٺي کان گهرو؛ نفعو نقصان سڀ ان
 هڪڙي ڪان سڃهيو؛ ڪنهن ٻڻ انسان اڳيان
 سو نه جهڪايو.

حسن۔ لڳ ڀڳ آئي، لڳ ڀڳ آئي، مون تان
 هور اقرار ڪيو ته۔

ٺاڻي ڏٺي ڏي ڪا ڌرگاهه

احمد۔ ٻلي ٿامو وضو تان مون چو ٻڻ
 ڀڄي ٻيو آهي

ٿامو۔ ڀاڻ وارن پهرين جو ڙي حال آهي
 تان هيران هيران ڪيئي مريدن جا وڃو پيا پڄندا.
 (ڪريم ڏٺي جي ڪلهي تي هڪ رکي) ڪيئن ڪاڪا
 ٿامو ڪٿي پيو آهي؟

ڪريم ڏٺو۔ ٻلي، جي اهو مولوي عبدالرحيم
 ٻڃي موجود آهي، ته گهڻن جا روه روليندو؛
 پر اسان جو ته ٻري ۽ مرشدن ڪنان ايمان
 نه لڀايو۔ ميان شاه ٿاڌريءَ جي اولاد کان
 جيڪي آڀر ٻا سي ٿريا

حافظ (ٿهڪ ڏيئي)۔ اهو ٻهاڪو هو اڳي،
 هاڻي ته چئو ته ”جيڪي پهرين کان آڀر ٻا سي
 چڙيا هن چار مان جيڪي آزاد ٿيا، تن لڪ ڪٽيو“.

حسن۔ ڀو، ڀو، شاه ٻٽائي ٻڻ چور آئي ڪر
 جهو ”بهر ڀيوران، جيڪي ٻڳيون ني سي.
 سي چيون.“

(سڀ ڪلن ٿا ٻرڊو ڪري ٿو)

ڪمدار

ڪمدار			
عبدالقاد خان	...	...	وڏيرو
رحيم بخش	...	...	ڪمدار
مولدانو	...	...	تهدار
رسول بخش	...	...	سنڌي هاري
انصهر علي	...	...	مهاجر هاري
نوران	...	...	رسول بخش جي ماءُ
چمن	...	...	رسول بخش جو ڀائيچو

پهريون نظارو

(ڏينهن جو پهريون پهريو وڏيرو عبدالقاد خان پنهنجي اوطاق ۾ ڪٽ تي وهائي ٿي ٿيڪ ڏيئي اٿيو ويٺو آهي، ۽ تهدار مولدانو پيرانديءَ کان پبل هڪ مولائي تي ويٺو آهي) تهدار - ته پوءِ سائين ... مان خاطري رکان! وڏيرو - بلڪل خاطري! اسان اهڙي ڪم ۾ ڪڏهن هڪا ڪوتاهي نه ڪئي آهي؟ تهدار - نه ... قبله ڪڏهن نه آخر ان ۾ نومان جو نه شان آهي. وقت وقت آهر گشت تي نه لڪرن، ته جيڪر هي جابل هاري وڻ ڪهولو نه پڙڻ ڏين، اڳئين پيري جيڪا سرل ٿي، ان جي ساراهه ته مختيارڪار صاحب

۾ هڪ هڪ مان ٿي ڪٽي - چئسي ساراهه جا ڏنگ ٿي پريائين! چڱو، سائين، مان هينئر موڪلايان ٿو! وڏيرو - ائين ڪئين ٿيندو..... اڄ منجهند هتي ئي ڪيو! تهدار - اوهان جي لوارش - هيشه ٻيا اوهان جو ڪاٿون؟ پر اڄ ٿورو ٽڪڙو آهن - اوهان جي ٽي ٻين جي معافيءَ جا فرد لاهيا اٿو؟ سڀني صاحب هونئن ئي اوهان جو مهمان آهي - ميني ٿي ڪاغذن تي صحيحون وٺي وڌيندو اسان. وڏيرو - پوءِ ته خان صاحب آڏي وڌيندو! ٻلا هن سئين جي زمين جو ڇا ٿيو؟ اهو ڪم نه پنهنجو ڪري سجهه - نالي و الاٺ منهنجن

هارين کي ٿينديون، پر رهنديون تنهنجي دعا سان آهي. - اسان وٽ ا تنهنجا اتفاق ڪوڙ وڃائڻا. - اهو پٺن وڪڙ!

ٺيڌار. - رٿيس اهڙيون ڳالهيون وري چالاء لا ڪريو! اوهان ۽ اسان کي ورهايو آهي؟ (ايتري ۾ ڪنڌار رحم بخش اندر گهڙي ٿو اچي، ۽ ٻنهي جو ڏيان ڏانهن ڇڪي ٿو وڃي) وڏيرو (آٽولي ۽ مان) - ڏي ڪا خبر! ڪنڌار. - پوتارا! اوهن ڳڻتي نه ڪريو، سڀ لڪ لڪ ڪري آيو آهيان. دم ۽ دٻاء کان سواءِ نه اڄ ڪو به ڪم ٿو ٿئي. هنن پناهگير هارين ته اسان جي ڳوٺ جي هارين کي پاڻ مڃڻ ڪري ڇڏيو آهي. هوءَ هنن پناهگيرن جيان سرڪار کان خود پنهنجي لاءِ ليز تي زمين گهرڻ جون تياريون ڪري رهيا آهن، ۽ سو ڪري پيا آهن ته هاڻي انهن زمينن ۾ وڏيري کي ڏٺوڻ نه ڏينداسين.

وڏيرو (ٺيڌار کي) - مون کي ته اڳيئي برون ٿي پيا. مون ته گهڻي هاڻ گهروا ڪئي ته هندن جون ڇڏي ويل زمينون انهن پناهگيرن کي نه ڏيو. ٿيو هنن ملڪ ۾ ڪيڏو نه غلر مچي رهيو آهي!

ڪنڌار. - پوتارا ان ۾ هينن وهڻ وڃڻ مان ڪهڙو فائدو؟ ڇا پاڻا طرفا ڪتا آهن! ٺيڌار صاحب ڇو ڪڏهن اسان سان سڄو ٿي پئي ته... ڪيئن ٺيڌار صاحب، اوهان جو ڪهڙو رايو آهي! ٺيڌار (ڪجهه جهجهڪندي) - پناهگيرن کي هٿ لائڻ سڌي ڪڪر ۾ ڪوڙو هڻڻ! مٿان هاري حقدار ڪاٽي واري ته اسان جي نڪ ۾ دم اٿي ڇڏيو آهي. مون ته مختيارڪار صاحب کي اڳيئي صلاح ڏني ته هندن جون ڇڏي ويل زمينون

سنڌي زميندارن کي ملن، ۽ پناهگيرن کي ڪارخانا ڪڍي، اتي ڪم ۾ واپرائجي، پر اسان معمولي ماڻهن جي ادا اڄ ڪير ٿو ٻڌي!

وڏيرو. - پاڪستان ٺهڻ هندن ختان وٽان به اسان کي ڇڏا هئا حاصل ٿيو؟ ڪجهه سمجهه وٺي ٿو اچي. جتي ڪڻي پناهگير ڄاتجي ويا آهن، هتي ملڪي ٿيا ڪري وڪيائون. مون کي ته هينن جتي ڪڻي سڄ پئي نظر اچي. ڪنڌار. - ٻيلا... ڳڻتي پياڻ کي گهرڻ نه گهرجي. قانون جيڪڏهن مدد نه ڪندو ته اسين ٻين طريقن سان پناهگيرن کي ڇڏائينداسين، اها سندن جي زمينن ۾ پيش نه پنهنجي آهي!

(ڪنڌار جي لفظن تي وڏيرو ٻوڏ ۾ اچي ٺيڌار ڏانهن ڏيڻ لڳو. ۽ ٻئي اچي ٺهڪن وڃڻا) ڪنڌار (پنهنجي ڳالهه جو سلسلو جاري رکندي) - ماڻهن کي چوان... ها - ٻائي رهيو سول پناهگير هارين ۽ سنڌي هارين جي سازش ٿيڻ جو، ان لاءِ به اهڙو ته چار وڃايو آهي، جو هڪٻئي جي ڏاڙهي نه پئي ٿري ڪن، ته منهنجو لالو رحم نه رکجو!

وڏيرو. - اڙي... پر خيال مان... توکي ته خبر آهي ته پناهگيرن جي وڏي پٽ آهي. سمجهه ته حڪومت ٿي سندن آهي. اسان ڇا سنڌ جا وزير. سي به هڪ ٻاڻ. - تن جا وري ڪم سدائين پٽا. تن جو ڇڏي ڇڏي ٻنھ ساھ لڙ لڪري!

ڪنڌار. - مائٽن... بس! اوهن ڇوڻ آهيو. هي وار ڪو آس ۾ آيا نه ڪيا آيا! هارين ۾ جهڙو وجهائي، تماشو ڏسڻ ته ڪوئي مون کان اچي سگهي. صرف هٿ ۾ پوتار هجي، واڃت نه وڃڻا، ته مان پنهنجي بي ۾ جي تخم سان پيدا نه ٿيو آهيان!

(ايتري ۾ هڪ مهاجر هاري اختر علي، اوطاق اندر ڪهڙي تو اچي)

اختر علي (وڏيري کي ڊگهو سلام ڪري)۔
اوھان جو مزاج ھلڪو؟

وڏيرو۔ ھلڪو ٿو ڪو آھي! ڏي خبر اختر علي خان، ڪيئن اچڻ ٿو آھي؟

اختر۔ ٻيو سڀ خيرا! اڄ اوھان جي درٻار ۾ هڪ معمولي دانھن کڻي آيو آھيان. آھي تہ رابر معمولي، پر جيڪڏھن ان جو ڪو تدارڪ ل ٿيڻو ٿو...

وڏيرو۔ چو تہ تدارڪ ٿيندو... امري ڪهڙي دانھن آھي؟

اختر۔ سائين، اوھان کي ٿو ڄاڻ آھي تہ هن گهٽ ۾ اسان جو گھوڙو ويجهو سٺ مائٽ ڪونهي؛ جيڪي آهن سي بہ ايترو تہ ٿڌي پکڙي ويا آهن، جو ڏک ۾ واهي پئجي ٿا سگھن... اسان کي...! وڏيرو۔ آها... پروا ھل آھي. اسان توکي ڪهٽ تہ نہ گھريو آھي!

اختر۔ سائين: جن کي الله تعاليٰ وڏي حياتي بخشى. مگر پگھر جي پورھئي جي ڪمائي ھيئن راتون رات چوري ٿي وڃي... ۽ ...

وڏيرو۔ چوري...؟ اسان جي راج ۾ چوري! ڪنھن تي اھڙي ھانت آئي آھي. ڳالھ ڪر... ٿاڻو ٻڌاء تہ وارن کان جھلي، ڏاڙهي مھرون ٻئي، منھن ڪارو ڪرائي، گڏھ تي سڄي ڪوٽ ل ل گھمارايانس، تہ مان هن ڪوٽ جو وڏيرو نہ آھيان۔ ڳالھ ڪر...!

اختر۔ پوتارا اسان جي ھت ڪنھن مان دشمني ڪانهي. ھتي اچي بہ اسان ھريب آدمي پنھنجي پٽ پالڻ لاءِ تي عاجز آھيون. ھندستان

۾ اسان کي ڪھڙو ڏک ھو. جيڪو ھتي نہ اٿئون! اسان جو تہ نہ ھي آھي، نہ ھڻ ھو!

وڏيرو۔ اٺو، جي گھربائون! اختر علي سڀني سڏي ڳالھ ڪر۔ اچي پنھنجين وارا وٽ نہ وڃو!

ڪمندار۔ سائين ھارين ۾ توڙي خود ھن پنھنجين ۾ بہ ڪي امڙا تہ چور ۽ ٺڳہ ٺڪري پيا آهن، جو اسان جو آڻ بہ چوري ڪرڻ کان ٿڌا ڊڄن. امڙن کي ڪمندار پوليس جي حوالي ڪرڻ گھرجي. (تھيار ڏانھن منھن ڪري) تھدار صاحب! ڏسو... پنھنجي اکين سان ڏس!

تھدار۔ چور ۽ ٺڳہ تہ ھر ڪنھن ذات ۾ آهن، وھڙ پھڻن خانا اڙي اختر علي، تون تہ سڏي اھڙي صاف پور ڳالھائين، جن ٻنھ اسان جو پنھنجو سڏي ٿي وڃو آهن! تھنجو لعل آھي تہ امڙن پنھنجين ڇا نالا سرڪار کي ڪمندار ڏي، جيڪي ھوليا ۽ ٺولر آهن۔ مٿان سگھن گڏ آلا بہ نہ سڙي وڃن ڪڏھن!

اختر۔ سڏ جو ڊالو ٻائي منھنجي پٽ ۾ آھي سائين! سو، منڏ مان محبت منھنجي ايمان آھي۔ ٻائي، صاف ڪجو... اھڙي ڪھڙي پھلڻوري مون کان نہ ٿيندي!

وڏيرو۔ تڏھن ھيئن چو تہ اوچوڻ تہ تون رڳو اسان جي ھارين کي ۽ ڳوٺ کي ئي بدنام ڪرڻ چاھين ٿو!

اختر۔ مون کي خدا پاڪ جو قسم آھي تہ منھنجي اما ٺي تہ آھي. منھنجي سڄي زند جو فصل لڻجي ويو آھي! حضور، ماڻھن رسول بخش کي اکين ڏٺو آھي، منھنجو آڻ وٺي ڊگهي کاڌي ۾ پر بندي!

وڏيرو۔ ڪمدار... هي ڪهڙي رسول بڻجن
جي ڪالهه، او ڪري؟

ڪمدار۔ سائين... اهو ساڳيو رسول بڻجن،
جو پاڻ کي گرب ۾ هاري ڪمدار ڪوڙائيندو آهي!
و! ڀرو۔ اهو ساڳيو... رسول بڻجن... ڪمدار،
... ڪس ڪهڙي ڪسان جهلي، گهلي اڃ هڙي ا
سندس گهر پنهنجي پاسي ۾ ئي نه آهي!

(ڪمدار اوطاق کان ٻاهر وڃي ٿو. وڏيرو
آخري عليءَ کي، ڀرسان ڀيل خالي سولي تي ويهي
رهن جو اشارو ڪري ٿو، ۽ پوءِ پنهنجي منهن
کي وٽ وجهڻ ٿو لڳي۔ ڇن پنهنجي طاقت جي
اظهار ڪرڻ کان اڳ ٿاري ڪندو هجي۔)

ٿدار۔ چڱو سائين... مان هنئر هلاڻ ٿو.
وڏيرو۔ ڇا رسولي جو مزدو نه ڏسندين؟
ٿدار۔ مون کي دير پئي لئي، منزل لاه
ڪنڊو ئي هاتي بندوبست ڪرڻو پيو آهي۔ ڇن
پٺ جي شادي ڪرڻي آهي.

وڏيرو۔ ڇا رسولي کان ڇڄڻ ٿو؟۔ ٿي سگهي
ٿو! هاري ڪمدار ڪاهتي جو سيڪريٽري
جو آهي!

ٿدار۔ نه... نه... ڇن جي ڪهڙي
گالهه آهي! ڪو حيوان نه آهي ڪوڙ جو ڪائنس
ڊپ ٿئي.

(ايتري ۾ ڪمدار اڳيان ۽ رسولو ٻين اوطاق
اندر گهڙڻ لاءِ وڌيرو ڳول ڏيئي آئي وهي ٿو)
وڏيرو (ٻاڙوئي منهن لاهيندي)۔ رسول بڻجن،
... بابا... هي تو ڪهڙو ظلم هاري ڏنو آهي
گور ۾! هوڏانهن هارين جي حمايت ٿو ڪرين
۽ هيڏانهن ٻيا هڪير هارين جي چوڌي پيو ڪرائين۔
مان نه جهليان ها آخر کي، ته اڄ ڪاهي پيو
وڃي مڏو پوليس ۾!

رسولو (واٽون جيان هيڏانهن هوڏانهن
لهاريندي)۔ هي سرسڙ ڪوڙو آهي... مون کي
ڪا به خبر ڪانهي.

وڏيرو۔ تڏهن هي آخر علي ڪوڙو پيو ڪانهي
رسولو۔ ٻيلا، مون کي ڪا به خبر ڪانهي.
ٿي سگهي ٿو، هو ڪنهن شڪ جو شڪار ٿيو هجي
يا ڪنهن جي چوڻ تي.....!

ڪمدار۔ سائين هي سوچڻ کان سواءِ سڀ
نه ڪندو... حڪمر ڪيو ته سندس ڏاڙهي پٺي
حڪمر ٿري ڪريان!

رسولو (جوش ۾)۔ خبردار جو اڳتي وڌو
آهن۔ گهر ۾ گهرائي ڪنهن شريف انسان جي
عزت وٺڻ کان اوهان کي ٻڌي سرڻ گهرجي!
(رسولي جي لفظن تي وڏيري کي تصور
لڳي ۽ سچ کسي ڪاه ڏيندي آخر عليءَ کي
چوي ٿو)

وڏيرو۔ ميان آخر خان... آئي... لاهينس مان
پتڪو. گهلي وڃوس ٿاڻي تي... هي ائين مڏڻ
دارو نه آهي.

(آخر عليءَ جي اٿڻ کان اڳي ئي رسول بڻجن
اٿي ٿو ڪڍو اٿي!)

رسولو۔ ڪير آهي جو منهنجي هڪ جو لار
ولندو! آڻ پاڻ ٿاڻي تي وڃڻ لاه تيار آهيان.
ڪمدار هل اسان سان تون به گڏجي! (ٻاهر
ويندي) آخر علي خان، توکي ڏوڪو ٿيو آهي
تو کي ڪنهن پٺيلايو... پهرين تون هلي منهنجي
گهر جي تلاشي وٺ۔ پوءِ ٿاڻو ڀري ڪولهي!
ڪمدار۔ اوهان هلو۔ ڪهڙي ۽ او پهچائو

(ڪمدار ڪنگهڪار ڪري رسولي ۽ آخر
جي ٻيان لهاري ٿو، ۽ رسولي جا هاتي لٽا
وڏيري ۽ ٿدار جي تهن ۾ سمائجي وڃن ٿا)

(هڪ ڪڪاڻين جهوپڙي، جنهن جي چوڌاري
ڊگرن جو لوڙو هو ڏٺل آهي. اڳڻ ۾ رسول بخش
جي ماءُ نوران ڪڪڙڪ صاف ڪري رهي آهي.
انري ۾ آخر علي ۽ رسولواندو گهڙي ٿا اچن.)
رسول بخش - هيءُ آهي منهنجو گهر... ڇو
ڇو ڪري جاچ ا ٻلي... جيڪڏهن تنهنجي اناج
موجڪ دالو ۽ هتان لڪري ٿو جيڪا سزا توکي
وٺي يا تون مون کي ڏي!

(نوران ڪڪڙڪ جو اڏ ڀريل وڃ ڌرتيءَ
تي لڏو ڪري آئي ٻلي ۽ پنهنجي پٽ جي ڀرسان
اچي، آخر عليءَ جي ڏڪل کي عجب سمجهي
گهروڻ لڳي)

نوران (پٽ کي) - هي... ڪير آهي... رسول!
ڇا ٿيو آهي؟

رسول - ڪجهه نه آهي! ڪجهه به نه ٿيو آهي.
آخر علي، زميندار وٽ دانهين ويو آهي ته ڪڏهن
رات مون سندس آن چوراڻو آهي.

نوران - آن چوراڻو آهي! ڇا... هي خواب
نه ٿو ٿئي! ۱۱ ميان تنهنجو دماغ نه لڪائي آهي
نه! منهنجو پٽ ۽ ڪنهن جو آن چوراڻي! مان
سندس هڪ ڪهي ڇڏيان. نوران جو اولاد
ڪڏهن به چوري ڪري نٿو سگهي، پڪ ڪري
سگهي ٿو، گهري ڪري ڪاٺي سگهي ٿو، ٻئي
به سگهي ٿو... پر چوري ڪري نٿو سگهي...
سجهه بيان!

رسول - آسان، کيس گهر جي تلاشي وٺڻ
ڏي، زميندار جي ڪمدار ٿي اها کيس ڪڍي و
وڌي آهي. ڪمدار ٿي هن کي پرغلايو آهي.
آخر... نه... نه... مون کي... ڪنهن به پرغلايو
نه آهي!

نوران - تڏهن... توکي ڪهڙي ٿاڻي آهي؟
رسول - زميندار جي منهن تي قسم کڻي
ڇاين ته ماڻهن مون کي اناج چورائيندي
اڪن مان ڏٺو آهي، ڀل تلاشي وٺي ۽ دل جو
گمان دور ڪري، نه ته اسان جي بدنامي ٿيندي.
آسان... حقيقت هيءُ آهي ته زميندار ۽ ڪمدار
ٿا ڇاڻين ته اسان منڍي هارين ۽ پناهگير هارين
۾ سازش ڪت هجي: تنهنڪري اسان ۾ ڪت
پيدا ڪرڻ لاءِ ٿي هو اسان کي ويڙهائڻ جا آڇاڻ
وٺي رهيا آهن.

نوران - مگر... رسول... مون توکي ڪيترا
ڀيرا سمجهايو آهي ته زميندار سان لهي هل. ۱۱
هارين جي ولسي اسين ڇو پنهنجي جان جوکي
۾ وجهسون. پنهنجي پٽ فوت لاه، پنهنجي
زمن ڪاٺي آهي: پر تون ڪٿي ٿو پڙين منهنجي.
جڏهن کان هارين جو پاسو ڪڍڻ شروع ڪيو
اٿس، تڏهن کان ڪا به آڻ ڪئي نه وئي آهي.
ڪڏهن پنهنجو اهو سر به گولائيندڙ - مان توکي
ڇوان ٿي... ها!

رسول - آسان... هينئر تون اهو روئڻو ڪري
ويهندڙ به... (آخر کي) اڃا آخر خان.

(رسول، آخر کي ٻانهن کان وٺي جهوپڙيءَ
الڌو گهلي وڃي ٿو ۽ نوران واٽون بيان ڏانهن
ٺهاري رهي ٿي)

نوران - عجب ڇو ڪندو آهي! روز هڪ نه
ٻيو لعتائو پنهنجي سر مٿان کڻي ويو آهي.
ها... مان هن کي ڪيئن سمجهيان! - پاڻ چيو
هجي ها، ته ڇا ڪو ٻيو گهر جي تلاشي اچي
وئي ها! تنهن ڪري ته ٽڪرا ٽڪرا ڪري رکي
ها هن گهر الڌو گهڙيلو هو!

(آخر هين خالي ٻاهر نڪري ٿو ۽ رسولو سندس پٺيان ٻاهر نڪري ٿو)

نوران - اڃا پوءِ پڻ جي ڀڙڪائڻ ۾ لڳي، ڀڻي جي عزت وٺڻ هڪو چڱو ڪم آهي؟
اختر - مگر... مان ڇا ڪريان... مان تـ
سجھي ويو آهيان... اسين ڪيڏانهن وڃون...
هين پڪڙ ۽ خون مان پيدا ڪيل...

(ٻاهران "ما ما" ... "ما ما" جو آواز هين جي ڪن تي پوي ٿو، ۽ جن ڏهن ورهين جو ٻالڪو اندر ڊولاندو آهي ٿو)
جن - ما... ما... ما... ٿو وڃڻ کي چوريءَ ۾ جهليو اٿن.

رسولو - ڪٿي آهي ٿو؟
جن - ٻولس - اهي ٻهئي آهي. چوڻ لا تـ هن ڪڻڪ جي گاڏي چورائي آهي.
اختر - ڪڻڪ جي گاڏي! اها ڪڻڪ منهنجي ئي هوندي! مان اڃهه ٿو کيس ٿاڻيءَ تي ڇڏيان!
(ايترو چئي وڃڻ جي ڪوشش ٿو ڪري).
جن - اها ڪڻڪ تنهنجي تـ آهي.

ٿو چوي ٿو تـ اها ڪڻڪ وڏيري جي ڪمدار رحيم بخش جي آهي!

رسولو - ڪمدار ۽ ڪڻڪ... اها ڪڻڪ سندس تـ آهي. شايد ڀڻس ٿي مان آئي آهي هڪڙي هئي... ڪروڙ ڪنهن جاءِ جو.

نوران (اڳتي وڌي) - ميان هينتر ڪيڏانهن ٿو ٻاهر پڄين... تو اسان جي خاندان جي هي عزتي

ڪٽي آهي. پڪ وٺڻ کان سواءِ مان توکي ٻاهر تـ ڇڏينديس.

رسولو - امان، اختر کي ڪجهه تـ ڇڏو... مون کي خبر آهي تـ سندس ايترو ڏوڍ تـ آهي اها شرارت آهي تـ ان ڪمدار جي ئي آهي. ڪڏهن اچي ويو هڪ تـ چڻي جيڏا ڏاڏا ڪري ڇڏيندو ساڻس.

اختر (رسولي کي ڀاڪر پائيندي) - رسولا، مون کي معاف ڪرا! مون کي والهي ڪمدار رحيم بخش کيس ڪٿي ڀڙڪايو تـ هن توکي ڪڻڪ چورائيندو ڏٺو... پر توکي پڪوڻ جي ڪوشش ڪندي ۽ پڪڙي تـ مڪههوا ۽ مان به ڪهڙو نه ٻولون آهيان، جو ويهه سوڙي وانگر هن تي اعتبار ڪم، مون کي وري پوءِ چوي تـ "وڏيري جي ڪچهريءَ" ۾ آڻي رسولي تي ڪنهن پهنديس. هو سرڪش مالور آهي. اسان جي هارين کي موڱو ٿي اسان سان ٺوڙي تـ ڇڏي. الله اڪبر، ڊولاب ۽ لربب جي ۽ ڪا حد ٿيندي آهي!

نوران - هينتر مون سجھيو... اهو رحيم جو پٽ پاڻ کي سجھي ڇا ٿو! وڏيري جي منهن تي لاک تـ لاهيائس تـ... ٿو ٿو مارو... ٿي! مان اچي ڪمدار ٿو آهي!

(نوران جوش ۾ اچي ٻاهر نڪرڻ چاهي ٿي، رسولو کيس روڪڻ جي ڪوشش ٿو ڪري)
(پردو ڪري ٿو)

ڀاڻ-وهيڻي پري

(سنڌ جي هڪڙي لوڪ ڪهاڻي)

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪڙو ڪو غريب شخص هو، تنهن کي گذران هي تنگيءَ ۾ هو ته اچي ورايو، هو لاچار ٻي ڪا واھ نه ڏسي، گهرواريءَ کي چائين ته ”آئي ٻي ڪا ٻلاڻه پر ٻڌي ڏين ته پرديس ۾ وڃي ڪٿي قسمت آزمايان۔“ ٻائي هن تي وڻي وڻي ٻه ويلا ٿا پئجي وڃنسون! ”جوئس تنهن تي اندر آئي وڃي ٿاوتها اتلها ٻٽلها ٻه سئو ۾ هڪ ڳهائي ڪئي جو ڏسي ته آئي جي آن ۾ چوڻي به ڪانه لڳي! دل ڏاڍي ڪري، چٽلھ مان چار سون ۽ چار سون پري، اجرڪ جي پٽو ۾ ٻڌي، آئي مڙس کي هڪ ۾ ڏنائين ته ”هي آئي مائي! ٻن جو آٿو! پر تين الله ڪيا ٻڌايان جي توکان ليڪل ڪانهي: ورجاءُ ٻڌو ئي سگهيو!“

مڙس ويچارو پنهنجي جو اهو سبتو ور ڏيئي، اجرڪڙي ڪلهي تي رکي، آئي ٿيو ڪڙو: نه سوچائين ته ويچارائين: جيڪو رستو منهن سانھون آيس، الله ترھار ڪري، اهو وٺي ٿيو اڳتي روانو. هندي هندي، همراه کي سچ لهي ويو: ست اڌ پنڌ جي پي ڪري، ليڪ اچي هڪڙي ڳوٺ ۾ ٿيو، ڳوٺ پرايو: نه ڄاڻ نه سڃاڻ: ڪيڏانهن وڃي ڪيڏانهن وڃي! اڃا انهيءَ ڀڄ۔ ڳوٺ ۾ ئي پيو هو، ته پري کان مٺي جي بانگ جو آواز ڪن تي پيس: سو، ٺھاريندو ٺھاريندو، اچي الله جي گهر جي دروازي وٽ پهتو: هٿ ٻڌي، وضو ماري، ٻن گناھن جون دل تي دل ۾ ساليون پتنو، لنگهي ٿيو اندر، ملو ۽ ٻي مسجد مان نڪرڻ تي ئي هو: سو، جو اوڀري ماڻهوءَ کي ايندو ڏٺائين، ته دهليجي ٻيهي رهيو۔ سالي احوالي ٿيڻ کان پوءِ وڃي دلچاهه ٿيس. ليڪ هڪ کان جهلي، پاڻ سان وٺي، آئي ٻاهر ڪري ۾ ويھاريائينس، ۽ وات الله جون ميل ٿوپيءَ ۾ ڪوڙيون ٿلهيون ٻه مانيون آئي آڏو رکيائينس. هيءَ مولائي ۽ هو سڄي ڏينهن جو بکايل: ويتر جو ڪيو هٿائين صبح کان وٺي اٻڌو سارو پنڌ۔ سو، لاڳاپي لاهي، ڪوڏو ڀڄي، ويٺو ماڻهن تي ... نه چٽائين جو هڪڙو ڀورا پوءِ ته مٺي کي پنهنجيءَ اجرڪ جي ٻارت ڪري، آئي جو آئي، ڪنڌ هيٺا سر وٺو ڏيئي، ٽڪ تي سئون ٿون تي سهي رهيو، ۽ سھڻ سان اهڙن ته ڪوڪڙن ۾ پئجي ويو، جن ڏس ته ٻيهي تي چڙھيو مڙس جهار پيو هڪئي!

مٽلي جي دل ۾ اچي آئي ۽ نه هي "الله جو بندو ابڏي سفر تي نڪتو آهي، سو ئي
 نه پاڻ سان ايترو ڪٽي کڻي ڪولائس - ڏسجي ته انهيءَ اجرڪ جي پتلو ۾ ڇا ٻڌو اٿس،
 جو سمهڻ مهل به ان جون پارتون پير ڪري" کولي جو کڻي ڏسي، ته چاهه جي سڙيل
 چارڪار سواهه پوڻ ان ۾ هڪي به ڪٽي يا قادر جي قدرت تي حيران ٿي، ڇپ چاپ، جيئن
 ڪٿي چوڻي هئائين، تيئن ئي ان کي موٽائي ٻڌي، اتي هو اتي اجرڪ کي هڪ پاسي
 ڪري رکي ڇڏيائين.

صبح جو حڻ من ڪڪڙون ڏس ڏنا ۽ مٽي پانگ چئي، تڏهن هو غريب شخص بد
 مان اکيون مٽي آيو، ۽ مٽي کان موڪلائي، اها ساڳي پنهنجي قاتل، اجرڪڙي ڪٽي
 تي رکي، لهر اڳتي واهي. هٿ ڪندي ڪندي، حڻ من پورا ٻه بهر ٿيا، ۽ سچ پنهنجي ڪاهڻ
 تي آچي پيو، تڏهن من جون چنگيون اڳتي هلڻ کان بهه جواب ڪٽي بهي رهيون،
 اول ڪاٺي، ساهونءَ واري هڪڙي گهائي ڇوڇ سائي وڻ هيٺان سائو ٿي ڪري پيو، ۽
 ڏسندي ڏسندي، ڪجهه لڪ کان، ڪجهه هٽائيءَ سبب، هڪدم لڏ ڪجي ويس.

جهڙا هڪ انهيءَ وڻ تي هڪڙا ٻه طوطا - ساهو پائج - رهيا هئا، ۽ پنهنجي اوڏيءَ مهل
 پاهران سِر سفر ڪري واپس موٽي مٿان لاهر تي اچي ويٺا هئا. ويهڻ سان، پالڻ ڇوڇ مٽي
 ڪئي، "ماما، ڏي، ماما ڪا آکاڻي ٻڌا؟" تنهن تي وڏي طوطي ورندي ڏني، "ڏي،
 بابا، آکاڻيون اسان پوڙهن جون ڪهڙيون! پوءِ ڏو ڪرهن ته پلا ڪن ٿا ٻئي ٻڌا هيءَ
 جوڪو غريب شخص سائو ٿيو ستو پيو آهي، تنهن جي اجرڪ جي پلانڊ ۾ چاهه جي سڙيل
 چار ٻڌي پئي آهي - جيڪا حوٽس من کي آڻو ڪري ڏني آهي - پر هن اهو جهڙو ڪي اصل
 جي اها خبر ئي ڪانهي! حالي ٻيٽ، بد مان جاگندو ته اتي جي بهران رک ڏسي، هن جو
 لائڻي ڇا حال ٿيندو؟" اها ڳالهه ٻڌي ننڍڙي طوطي کي لباس اچي ويو، ۽ وڏي طوطي
 کي لڏائي ڇڏيائين، "ماما، ڏي، ماما پوءِ ته من وات ويندي مسافر جي ڪا واهر ڪرڻ
 ڪئي، نه ته پرديس ۾ غريب جو ڪفن ئي ڏئي ويندو؟" تنهن تي وڏو طوطو ٻوڪو ڏئي
 اٿي اڏالو، ۽ انهيءَ ئي گهوڙيءَ هڪڙي چنبي ۾ مٽيءَ جو ڍرو، پئي چنبي ۾ ڪٽڪ جو
 دانو ۽ جهنب ۾ پائيءَ جو ٿوڙو کڻي موٽي آيو، ۽ اچڻ سان ننڍي طوطي کي ڇڏيائين، "سيڪو
 ڪر، اجرڪ جي ڳٺ ڪول، ۽ چار هاري پري ڦٽي ڪرا" پوءِ هن ڇا ڪيو جو مٽي، ٿوڙو
 ۽ دانو ٽپي اجرڪ جي پتلو ۾ وجهي، جيئن ڳٺ اڳي هئي، وري تئين ٻڌي وڌيائين، ۽
 ڪٽپ چندي، خوش ٿي، ننڍي طوطي کي ڇڏيائين، "هاڻي ويهي ڏس رنگ الله جا!"

ايتري ۾، هو سڀاڳو شخص به پاسا ورائيندي آيو ۽ هٿاڻن هوڏاهن ناهاري، دل ۾
 سوچيائين ته "ڪا ٻاهري دڪان مانئيءَ جو لولو پچائي وٺان - ٻيٽ ۾ گرلهه هوندو، نه
 ٻوڙي ڪنهن ڏسڻ ڌاري به وهي رسو، نه ته جهنگ ۾ رات پئي نه محشر ئي چٽا" سو
 جهٽ جهٽ ڪري، ڪاٺيون ميڙيائين، ڪڪ ڪڪ ڪيائين، چشنگ ڪري ٻاهر مچايائين،

۽ اهرڪ ڪي چڪي لڳو ڳڻ ڪولڻ تہ آڏو پائي، ڪو ڪچو ڳوٺائيءَ جو ڏوڏو
 ڪوڙي ولجي. توڙي ڪو ڳڻ جو ڪٿي ڪولائين ... تہ ڇو وڻ خوشبوءِ سان واسجي ويو
 ... ۽ اکيون ڦاٽي ويسا اعتبار تي نہ پيو اچيس. ڇا ڏسي تہ ڳڻ ۾ ڀڳل، ڪوئي ڪوئي
 ڪٽڪ جي ڪٽي پلانڊ ۾ پڙي پئي آهي! ڏانهن لڪري ويس، ۽ ڇندي ڇندي، ان
 آڱرين سان ڇڏي پري، ڪٿي جو وات ۾ وڌائين، تہ ٽڪ ٽڪي ويسا ڪالڊت ۽ سڃاڻ هو
 ڪٽيءَ ۾! ڪٿي تہ ”حواب ۾ ڪو بهشتي ڪاڏو پيو ڪل - هن ڌرتيءَ تي اهڙو ڪاڏو،
 بادشاهن کان سواءِ، اسان جهڙن هٿ - پورهيتن جي نصيب ۾ ڪٿي“ اس، پوءِ تہ جهڙي
 هن بڪ، تهڙو اونڌو ٿي، ڪٽيءَ تي ڪري پيو. آهي ئي ايماليءَ واپس تہ ”شل پوري
 پري ڪو ڦري نہ وجهرا“ ڪاٺيندو به وڃي ۽ ڇاپيندو به وڃي تہ ڪيتري ڪٿي ۽ ڪيتري
 بهي! بڪ اهڙو تہ بي سرتو ڪري وڌو هوس، جو پهريائين تہ پتوئي ڪول ٿي ويس،
 پر آهستي آهستي، جڏهن اوري ڪٽڪ ساڄي ڪيائين ۽ ڪجهه هانءَ ڀل ٿيس، تڏهن ڏٺائين
 تہ ”ڪٿي تہ ڳڻ ۾ اوري جي اوري پئي آهي! جيتري ٿو ڪان اوري ٿي وڌي! چوندا
 آهن تہ ڪاڏي ڪوھ ڪٿي ويندا آهن، پر آهي ڪوھ ڪي ٻيا! هيءَ تہ قدرت جي پتر جتر
 وانگر اڃا جي اڪٽ اسالت ٿي ڏسجي، جنهن تان حيرت و لڄي اوترو ان تي اڳيئي پڪو پٿر آهي!“
 اس، ائين ويچاريندي ۽ ڪاٺيندي، ڪاٺيندي ۽ ويچاريندي، جڏهن ڏٺائين تہ هاڻي ڪٽڪي
 ٻه سھان ٻاهر ٿي لڪري، تڏهن هٿ ڇڏي اوگرائي ڏني، چڪي ڪٿي ڳڻ ڪي پڏائين،
 ۽ اهرڪ ڪي ڏوھي ڪلهي تي رکي، پنهنجي شل بخت جي بدار ٿيڻ تي بهار بهار ٿيندو،
 هڪدم آئي واپس پوئتي هلڻ لڳو.

مڙس ڪي ڪا خوشي هئي! هوا جي جهونن مان ڪڍ جهوسندو، هڪس جي ملن ملن
 لهن سان ڪڍ ڳائيندو ۽ جهونگاريندو، وڻن جي لڏلڙ لاسن ۽ ڦوڪڏڙ پٺن سان ڪڍ
 ٽپندو ٿيندو، ٻنھ ٽنڙون معصوم ٻارون وانگر پٽيون پٽيون پرائڻ ڳوٺ پڙهندو، سڄ پيلي
 ئي موٽي آهي انهيءَ ڳوٺ ۾ پهتو، جتي ويندي ويندي رات جا چار بهر گذاريا هئائين، سڙو
 وڃي مٽي سڳوري ڪي حجر جي ۾ سلام واريائين، ۽ سائس دير دير تائين خوش خبر هائيت
 ڪندي ڪندي، آخر ۾ وري به ڪيس پنهنجيءَ اهرڪ جي ڀارت ڪري، آئي جو آئي هٿ
 ٽڙي تي ڊگهو ٿي سمهي رهيو. ملي دل ۾ سوچيو، ”اڃا ڪالھولي ڪالھ هي خدا جو
 ٻانهو ويو پئي پردس ڪيائين - اڄ پيو موٽي وڃي پنهنجي ملڪ ۾، پنهنجي گهٽ
 پاڻ سان ڪيو پيو وڃان!“ پوءِ تہ وٽس ڪي به ڪين ٿو ڏسجي - اهرڪ جو پٿرو هو اهو
 ساڳيوئي پڌو پيو اٿس...“ ائين ويچاريندي ويچاريندي، هن جي دل جي قاضيءَ هن سان
 احوال اوريو تہ جيڪڏهن قدرت جو ڪو ڪرشمو آهي، تہ اهرڪ جي انهيءَ ئي ڳڻ ۾
 آهي، جنهن ۾ ڪالھ رات چار پڌل هئي!“ سو، وجهه وٺي، هن آئي اهرڪ جي اها ڳڻ
 کولي. ڳڻ ڪٿي سان، ڪٽيءَ جي خوشبوءِ وڃي مٽي سڳوري جي مٿي ۾ ڇاپون ورتيون.

هوء ت خطا جي گهر انسان کان پنهنجي پراڻي جو خيال ڇڏائي ويو ۽ نفس بليت جي چوڻ تي لڳي، اڪيون بند ڪري، اڀي ڪٽيءَ تي ڪڙڪيو. جوش ۾ پڪاهيءَ ۾ جڏهن پندرهن ويهه ٽيڙ هڻي لائينس، تڏهن وڃي هوش جا کيس: چي ”هي ڇا اسانت ۾ خيانت! ۽ لا ٻاڪ ڪيئن سرمنڊو؟ وڏي ڳالهه ته هن شخص کان ڪيئن جان چنڊي؟“ هو سٺي سڳوري جو هڪ ۽ وات آمي ئي چرندا رهيا! اتي اڪيون ڪولي، جڏهن ڪٽيءَ ۾ هن چتائي ڏاڍو، تڏهن قبرس وٺي ويس: ڏٺائين ته ڪٿي ته اوتري جي اوتري ئي هتي هتي! هيءَ اصرار الاهي ڪهڙو؟ هوءَ ته هن جيءَ ڪري ڇڏيا ڪاٺ ته ڪاٺ جي ساڳيءَ ۾ حرڪي ٿانو برتن، مٿ ڊيگڙا وٺس موجود هئا، اهي سڀ ڪٽيءَ سان ڇوٽاڙا ڀري، لڪائي پاسرا ڪري ڇڏيائين، ۽ هڪ جهت ڳڏي ڪي اڳئين وانگر ٻڏي، اهرڪ ڪي آئي هو آئي اسانت سلامت رکي، ٻانهن وهائو ڏيئي، ڏير ڏينهن جهڙوڻ ڪي به ڪاڏي پهچائيندا وارق رب رهبر جا لکين احسان ۽ ڪروڙين ڪرم ڳڻندي، ۽ شيطان لعن تي لائداد لعنون موڪلندي، ملو سڳورو ۽ مڙي سان سهي وهيو.

صبح جو - وار جڏهن ڪڪڙن پهرين دس ڏنا، ۽ ملو اڃا نٺ ۾ پيو هو، تڏهن هو شخص جاڳيو، ۽ هڪ منهن ڏوٺي، ملي ڪي ٻانگ صلاوة لاءِ ڏوٺاڙي اٿارائين، ۽ پاڻ اهرڪ چيلهه سان ٻڏي، اهو انهن ئي ڀرين تي واپس پنهنجي گهر وٺو. هلا جهن ماڻهوءَ وٽ اهڙي اسلحه نعمت هجي، تنهن ڪي ڏينهن اڌ جو پنڌ ڪهڙي شي آهي! وات تي هڪڙي واڌ جي ڪپ تي ويهي، ڪٽيءَ مان هڪڙو ڇوڙ به ڪيائين، ۽ اڃا سچ لڙوئي مس هو، ته اڀي پنهنجي گهر لڪاء ڪيائين، جوش کيس ڏسي وائڙي ئي ويئي: چيائينس، ”هيءَ وري ڪهڙي سهرڙي؟ جهڙو وٺين اهڙو ورهين!“ مڙس جواب ڏنس، ”چري، ڏيرج ڪرا هئڻ خالي ڪوٺو موٽيو آهيان هاڻ، هي وٺ! پنهنجي قسمت انهيءَ ڳڏي ۾ اٿي!“ ساڻي تنهن تي تنهن ٻاهر ئي ويئي - چي، ”ڇاڻي ۽ چارتنهجي قسمت ۾ هوندي ته هوندي: منهنجي قسمت ۾ ڪانهي!“ مڙس ورائينس، ”سوڳي، ٻائيءَ کان اڳي ڪهڙا نه لاهيا تون وڏي دل ڪري، اندر وڃي ڳڏي ڪولي ته ڏس!“ جونس، تنهن تي منون ٿوڪي، ڏند ڪرئيندي ۽ بت ڪي موڙا ڏيندي اندر ڪهڙي ويئي، ۽ چلهه تي ٻيهي دل ۾ چيائين ته ”ڳڏي ڇوڙي، چار ته موٽڻي چلهه ۾ آڏي ڇڏيان، ته من ٿانون ساڄن ۾ ڪرا ڇهرا!“ ائين سوچي، آهرائي ۾ ڳڏي جو ڪٿي ڪولي، ته هڪڪر ته گيهه جي هڪڙيءَ ۾ ڪٽيءَ جي سڪل ۾ پنڌ ٻنڌي ويئي: ٻيلي ٻيلي، اهڙو ڪاٺي، اڪيون جو پٺيائين ته سامهون نازي ناري، ڪوسي ڪوسي ڪٽئي ڏسي، اصل ٿئين سر جيي پئي! ڪرندو ڇوڙي، جو وات ۾ وڌائين، ته واپون ئي ٿڙي ويس! ٻاهران، مڙس واکر ڪري چيس، ”اسڏي، سمجهه ته اها پنهنجي پٺي اٿئي! ڪٿن جي ئي ڪانهي! ڇيرو پئي ان مان ڪٽيندڻن، ٻاهر، اوتروئي پئي اها توکي ڏيندي!“ هوءَ پئي زال مڙس ڪلي، خوش ٿي، ٻئي ماري، ڪڏجي، ڪٽي ڪاٺ ويهي وهيا.

اهويء ريت جڏهن ٻه چار ڏينهن خبر جا گذاريائون، تڏهن زال موس کي صلاح ڏئي ته ”وڃ! وڃي بادشاهه کي دعوت ڏيئي وٺي اڃ ته ڪٿي ڪارايونس. ان ۾ پنهنجوئي شل آهي. منگهرا ماڻهو پنهنجا ڳوٺ ۾ گهٽائي آهن، جي هونئن ئي پيا پنهنجي قسمت تي جلن پجن، تن جي حالت ڪي به ته ڪي منگ ڏريون! هميشه لاءِ الهن جي موس ڪن ڇڻي پرلداسين. بادشاهه پاڻ وٽ مائي کائڻ ايندو، ته ڇائين ٿو، ملڪان ملڪ پنهنجي ڪيتري لاسوس ٿي ويندي!“ موس ورلدي ڏٺس، ”اهاڻي نه ٿي! ڳوٺ جا ماڻهو پوءِ به پنهنجا پائر آهن. انهن کان ڪهڙو پوءِ؟ پاڻ زورن ڪن پڇ پري! سائين چيو آهي ته ڏاڍن هي نه اڳيان هجي، نه پويان! پاڻ غريب ماڻهو، ڪن لڪايو ويٺا آهن. پنهنجو ڪهڙو ڪر، جو بادشاهن کي ويٺا دعوتون ڏيون! اٿان مينهان ڏا ڪيها مڃيا. او چرن جهنگ او چرن پيلا دعا ڊلي گهر ته اهويءَ لٿور لٿور کان مولا پاڪ شل پناه ۾ رکي!“ پر موس هڪڙيءَ ئي، زال پيءُ تي. آخر ويچارو مجبور ٿي پيو، ه هڪڙي ڏينهن، هڪڙي ڪاٺي، ڇنڊي ڇنڊي، وڃي بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، ه پٽو پالڻ وڃي، مٿون مڙيون ڪري، بادشاهه سلامت کي دعوت ڏيئي پنهنجي گهر وٺي آيو.

بادشاهه آيو ته هن سان گڏ سندس لوڪر چاڪر، ڪاروا ڪمدار، امير وزير، ڊسلي جو ڊسليو. اچي مڙيو. لڪئون وڇائجي ويون؛ تن تي آڀريون سڀريون رليون ۽ سڀريون سڀريون چنل لائل چادرون پئجي ويون. لڪر جا پيلا ۽ پائون هڪٽ خلق لاه، نه لاهيون ۽ ڇاڪڻان اميرن وزيرن لاه اچي ويا. بادشاهه سلامت کي، ماڻهن سڀني کان پري، پٿرائي وڇائي، ان تي ديشر جي لولڪي پڪڙي ويهاريو ويو، ه هن جي سامهون ڪاٺيءَ جا طباخ آڻي رکيائون. پوءِ هڪ سون ڏوٺي، گرڙي ڪري جڏهن سڀري تيار ٿي سڀ اهي دسترخوان تي ويٺا، تڏهن هو غريب شخص هڪٻندو هڪٻندو، پنهنجي اها هڪٽي واري سڀري گپ جهڙي، پٿرائي لائل اچرڪ ڪشي وڃي بادشاهه جي سامهون هڪ ادب جا ٻڌي، پٿرائيءَ کان هڪ، پٽ ۾ گوڏا پڇي ويٺو، ه عرض ڪيائين، ”حضور آلا غريب، پالهيءَ جو ٻار، ساڻس جن جي جڻي. جو ڪجهه اٿر، سو هيءُ آهي!“ ائين چئي، ڳڙ جو ڪشي کوليائين، ته سڀني دعوتين جون لاسون ٽڙي ويون! خود بادشاهه، جيڪو غريب جي پناه ٿئي تي اولڻ جهڙي اچرڪ سامهون ڏسي، ڪاڍو ۾ لوڪجي اصلي لائڻ تي اچي پٿر هو، سو پڻ هيتري سرهاڻ ۽ سڳند هوا ۾ پڪڙجدي ڏسي، هڪدم ڏرو ٿي ويو اس، پوءِ ته سڀ لڳي ويا هڪٽي کي کائڻ، ه حيرت ۾ اڪيون ٿاڙي لڳا هڪ ٻئي کي تڪڻ نه ”هيءُ جادو ڪهڙو، جو جيتري ٻئي هڻو مان ڪٿي لڪري، اوتري ٻئي ان ۾ پريجي!“ ڪاٺي ڪاٺي، جڏهن سڀني ٻنھ لڪان تار اچي ٿيا، تڏهن بادشاهه، پنهنجي ها ۾ ها ملائيدون اميرن، وزيرن ڏانهن منهن ڪري چيو، ”هيءُ بهشتي خوراڪ ته بادشاهن وٽ سولهي ٿي. هن جهنگ جي جانور وٽ ان جو ڪهڙو قدر!“ سڀني آواز ۾ آواز ملائي چيو، ”براب، جيئندا ٿيلا اصل اها آهي ئي اوهان جي ابن ڏاڏن جي خود خدا وٽان آندل! خبر نه آهي

نه من هت جي هت هائي ڪيئن چڙهي وئي آهي؟“ پوءِ بادشاهه هتي ڏانهن لهاري سرڪيو.
۽ پاڻ-ڏاڍن سان ٻچ انگنائڻ واري هن غريب شخص ڏانهن ٿاڌن جهڙيون ڀرلڙو غصو
چون اڪيون ڪري لهاريائين: ۽ نه ٻيا نه ڳاڻا، ڪٿي جي ڳالهه هت ۾ سوکهي ڪري،
پڻ اڳيان ۽ سندس ٻچ-لنگائڻو اڪريلن جو نولو پويان، تهڪن مٿان تهڪ ڏيندا اٿا
اڳئي هيا!

هئڙاھن ويچارو هيءُ سڪين شخص انهن ئي ٻيڙن تي ائين سهجي سسئي ٺهي رهيا،
جن مان ڪنهن ٻيڙن و ڪليون تنهن، آني ڪوڙي جوڳو ڪري ڇڏيو هجيس، وات
مان وائي ۽ اڪليس اکين اڳيان اولهه اچي ويس. دير دير تائين، واٽون والڪر بت ٻيڙ
آت يار رهيو، تان جو جوڙي روئندي روئندي اچي هڪ کان ورتس، ۽ هو سائس، پنڊر
پنڊر ٻيڙو، جيئن هو تڏي، ڇپ چاپ هڪ ورائي، ٻيڙ ٻيڙ و ڏيندو، سوني گهر هليو ويو.

پتي ڏانهن، غريب شخص زال کي چيو، ”پنهجي ڀاڳ ۾ جوڳو ڀاڱو آيو، سو پاڻ کان زوران زوريءَ ڪسجي ويو: هاڻي هتي هٿن خالي ويهڻ مان ڪهڙو فائدو؟ وري به ڪا آڻي لڀ ٿي ڏهن ته وڃي ڪنهن جبل مان ٽي مٽو ٽوڙي اچان!“ زال ويڃاري به ڪري اندر گهر ۾ هجڻ تي ٻڌي ڏٺس! سو، وري به چلهه جي چار جا ٻه چار ٻڪر سڙي پوتڙي ۾ ٻڌي، کڻي هٿ ۾ ڏٺائينس، ۽ هو به هڪڙو هٿ ڪري ساڳيا اڳوڻا پير وٺي آئي اڳتي هيو. ويندي ويندي، واٽ تي اڳي والگر مٺي وٽ رانا هو ڪٿائين، ۽ سندن ڦاٽين هن کان مٿي ۽ ڪنڊن جون صلواتون پڙهي، پتي ڏانهن ٿاڪ منجهه جو وڃي انهيءَ ساڳئي وٽ وٽ در پٺائين، ۽ انهيءَ تي گهڙي ويٺي ويٺي اڪ لڳي ويس! الله جي ڪرلي اهڙي، جو آهي ساڳيا ٻه طوطا - ساو پالڻج - ۽ انهيءَ مهل آئي ويٺا هئا، جڏهن طوطن جي نظر هن غريب شخص تي پئي، تڏهن وڏي طوطي هن ڏانهن اشارو ڪري لٽي طوطي کي چيو، ”سچ چو ان، هيٺو هر ڪنهن وهڻو!“ هتان والد هارائي، جهڙو هو تهڙو، خالي هٿن موٽي آيو آهي، پوتڙي ۾ اهائي ساڳي چار ٻڌي پئي اٿس!“ تنهن تي لٽي طوطي چيو، ”هه، ساڻ، ان جو علاج!“ وڏي طوطي به ڪجهه نه چيو - هڪدم ڀڳو ڪاٺي آئي آڏاڻو. گهڙيءَ ۾ ڪوھ ٿاڻ حل تان پاڻ - وهڻيءَ پريءَ جي لهر لهر ڀرن جا لٽاڻا به پراڻا ياد رکڻي آيو، ۽ انهن کي پريان ڏيئي جي پالڻيءَ ۾ پٽائي، جهٽ جهٽ وڃي پوتڙي جي پلاٽ کي چوڙي، ان جي چار هڪ پاسي هاري ڇڏيائين، ۽ ان جي جاءِ تي اهي پاڻ - وهڻيءَ پريءَ جا ٻه پنھ آگر جيڏا ياد رکڻ ۾ ٻڌي ڇڏيائين! ههه موٽي وڃي پنهنجي پالڻج جي ڀر ۾ مٽي وٺڻ تي ويٺو، ۽ چيائينس، ”هاڻي ويٺي ويٺي، هيءَ ڪم ڪندو به اڳوڻو ڏسي ڇڏج!“

اٽي هو شخص به اکيون مهنِي. لڳ ساهي اٿيو، ۽ مانيءَ لولي پچائڻ لاءِ ڪاٺيون
مڙي، ۽ ٻاهري دڪاڻي۔ جهڙو ٿو اٿي ملڻ لاءِ پوتڙي جي ڳنڍ ڪولي ... ۽ تهڙو هادرن
جو ٿو مڙس تي اچي وسڪارو ٿئي! هاڻ۔ وڃي ۽ پري ۽ جا پنھن آگر جيڏا هادر ڦندي ڦندي

اصل پورا ۽ - گرائيلا گيتلا ئسي پا، ۽ غريب جو جيڪو ئي هڏ چروا، سو ئي - تي ڪٿي موت ڪهائون. هنن جي هئي، سا دانھن مٿان دانھن پئي پئي - جي، "گهوڙا، سون کي ڪهڙيءَ ڪٿي؟ ڪٿيو؟ سون پاڻ سان پاڻ تي ڪٿي اچ جو ائين جهڙي ڪرني تهڙي پرلي!" ... اتفاق جي ڳالهه اهڙي ئي، جواما هن ائين چئي بس ئي ڪين ڪٿي، ته يادرن مٺي وڃي پهچي اصلوڪي شڪل ورتي، ۽ نه توڙو نه سون ڏٺو- موٽي، ڇپ ڇپ اونڙي جي پلانڊ ۾ پنڀ ڇٽي پئجي رهيا هن کي حيرت وٺي وئي ته آخر هيءُ ڪهڙي باهرا ئي آهي ڪولمب ته سوچڙا وسي ويا، ۽ چيو "جهڙي ڪرني تهڙي پرلي"، ته هن هٿ ۾ وٺي انهن کي مڪنهن جهلي بهاري ڇڏيو ائين سوچي، هن اونڙي جي پلانڊ کي کڻي ڳڻ ڏٺو... ۽ پوءِ دير دير سان، هڪ ڪرڻ لاءِ، کڻي لو جو آن کي وري چوڙي، ته اهي ئي ٽوئنٽ ڇڏا لوڪ سڪل ڪرڪڻ ورهيو لا اچيو ويٺا بس، پوءِ ته الله ڏٺي، انور سهي! وري ۽ جڏهن چيائين "جهڙي ڪرني تهڙي پرلي"، تڏهن وڃي جد وينسرا اتي هن کي پهچي ملڪ جو بادشاه سلامت ياد اچي ويو، جنهن کانئس آله ٿلهه ڪسي مدد چيو ڪري ڇڏيو هو، ۽ اهو ڪجهه ڪسي ورتو هو، جنهن تي هن جو جواب هو ۽ پوءِ هن دل ۾ ڪجهه سوچي سرڪيو، ۽ پونجو چيلو. سان ٻڌي انهن ئي ڀرن تي الي پوئتي موٽيو، رات وري به هو شخص وڃي وات تي مٿي جو مهساڻ ٿيو. خبر چون خبرون چارون ڏيندي ولندي، ملي کي چيائين، "نائين سگهڙا، آهي برابر اوھان جي ڳالهه والگر هيءُ بدو عبادار گنهگار، پر اوھان ليکڪن نمازين جي دعا سان اڄ ويل قسمت وڌايو ويو وڃان." سولنھ ماڻ ۾ پهچي ويو، ۽ ڳالهه دل ۾ کڻي سمجھي رهيو. پر ٿلهه جنهن جو نالو، سا ملي کي اچي ئي نه. پاسن تي پاسا اٿلائيندي، جڏهن ڏٺائين ته هو همراه ٿلهه ۾ ٻٽه لوڪ آهي، تڏهن پير پير ۾ ڏيئي، وڃي هن جي اونڙي ۾ هڪ وڏائين؛ ۽ کيس ئي جا کڻي سو آهستي آهستي جهلي لو کڻي ان جي ڳڻ ڪولي... پوءِ ته مٿي سان محشر مچي ويا سڄو گوشت اچي ميڙيو. مڪنهن کي جرئت ڪانه ٿئي جو ملي کي کڻي ڇڏائي، هو سوچڻ جو ڏٺي ته ملي جي پهرئين ئي هڪو هڪڙو ئي وٺي ويو، پر اهو ويڃاري ته ملي کي هڪ ئي هڪ ڪٿي ۽ جي هر ئي هيءُ ڏينهن ڏيکاريو هو، ڪجهه در جهلي ويهي رهيو. آخر جڏهن ملي جي به دل تي مرمت ٿي چڪي، تڏهن وڃي ملي جي ڀرسان بيٺو، ۽ چيائين ته "حضرت! ڪٿي پئي، ڪين سوچڙا ميانا؟ هاڻي ڇڏو، جهڙي ڪرني تهڙي پرلي"، ته کڻي وڃي ڪا چند وٺي! پوءِ، جڏهن ملي ائين چيو، تڏهن وڃي ويڃاري نان آنت ٽري!

الله ڏيئي ٿي ٿئي، تيسين هوءَ ويڙهي ڪڍي، ڏير ٿي، پٺتي ڪري پئي، ۽ سوچڻا هئا،
هن جي ستائڻن ست ستان لڳي پئي هئي، ليڪ سڙس وڃي ڪا واهر ڪيس، ته ته پنه پڇ پڇ
ٿي وڃي ها

پئي ڏهن سوڀر صبح جو زال سڙس پئي صلاح ڪري گهران نڪتا، ۽ وڃي بادشاهه
سلامت جي درٻار ۾، درٻار سان گڏ، پري درٻار، هڪ ادب جا ٻڌي ۽ هڪ اهڙو ڪري،
پهي رهيا، تان جو دير دير کان پوءِ بادشاهه جي نظر منهن پئي، ۽ حڪم ٿيو ته حڪم
ڪن حضور ۾ حاضر ڪيو وڃي. پوءِ اهي ويڙها ڏڪندا ڏڪندا، ۽ ٿلهو اڳتي ته هڪ ٿلهو
پوئتي ڪندا، آخر وڃي مالڪ ملڪ جي منهن مقابل ٿيا، ۽ عرض ڪيائون ”حضور! اوهان جي
سر پٺت جو خبر هجي! اسي اوهان جا اهي ڏاڏي پٺت ڪڍل غلام - اوهان جي بادشاهيءَ ۾
وٺا الله ڪيون! عرض ڪرڻ جي اجازت ٿا ڪهرون!“ وڙهي، تنهن تي هڪڙو منهن ڪري،
ٻڌڻ ڏيئي، چي: ”اها اڃا ئي هڪ بند ڪيو - جيڪي گهرڻو هجي سو گهرو!“ غريب شخص
وڪ اڳتي ڪئي، بادشاهه سلامت ڏانهن پئي هڻن ۽ پنهجو پوڙو ڏکيو ڪري، چوڻ لڳو،
”اي هڻن جا حڪم، امان - ڪيس جي فستقن جا مالڪ! سائين ۽ جن لاهه هڪڙي - وڪڙي
آلدي اٿئون - قبول پوي ته پٺن ڪهرون! هونئن ته بادشاهن وٽ موٽين جو ڪال ڪونهي!
پر هيءَ هڪڙي پنه لڙائي جهڙي آهي! امان کان ٻڌندا ٿا اچون ته بادشاهن جون بادشاهتون
هلنديون ٿي هن شي تي آهن!“ ائين چئي، هن وڏي پنهجو پوڙو بادشاهه سلامت جي
پوڻ ۾ رکيو، ۽ عرض ڪيائين، ”هي تڪليف نه ٿئي ته حضور جن پنهجن هڻن مبارڪن سان
پوڙي جي گند پاڻ چورين - سائين ۽ جن ڏسندا ته تنهن ڏهن واري ڪڪڙي به ڪڪڙي هئي،
پر هيءَ شي تنهن تي هڪا پي شي آهي!“ درٻار جي سڀني اميرن وڙهي جا وات ٽاٽي ويا،
۽ سڀني جون پوڙي جي گند ۾ اڪيون ڪبي ويون! اهڙي ۾ بادشاهه به هڪ وڏائي گند
ڪئي چوري! بس پوءِ گند جو هو پوڙو، ۽ سوچون جو هو سوچون - مڙي سان وڃي سڄي،
بادشاهه جي پوڻ ڪوري پٺ تي ورور ڪري اچي ٿي ڪيرها! چوڌاري هنگامو سڄي ويو.
بادشاهه جا رائيٽن مٿان رائيٽ - ڪير جو وڃ ۾ پوي! جيڪو پيو ويجهو وڃي، سو پيو سڄي!
بادشاهه هو، جو چئن نه ڪهن ڪي چيلا ٿا چڙهي وڃن، ۽ ساري جو مارو پوءِ پٺت-ڪوه
۾ پنهجي وڃي، بلڪل تيل بادشاهه سلامت تي به سوچون جي اها ته وٽ وٽان هئي، جو
المان والخطا! پادرن جا اهي ته زيب هئا سندس چهر مبارڪ تي، جو سڄو مارو سڄي
سڄي پنه ۽ پٺو ٿي پورا ڪير جو سندس دانهون ۽ ليڙاٽ ٻڌي - چي، ”مون توبه ڪئي!
جهڙو ڪريو... ڪڪڙي موٽايو، ته هڪ جلد چنبر...!“ تنهن تي، ڪڪڙي جي گند ته الهيءَ تي
گهڙي ۽ ڪهي اچي مانڪ ڪي ملي، پر پاڻ سوچي ۽ پريءَ جي پادرن کي ڪير هلي!
تنهن وڃ ۾، آس پاس جا ڪي ڪسي، هاري لاري سڀ اچي مڙيا - ۽ بادشاهه جي هيءَ
در ڪٽي ڏسي، سڀني ها منهن سرها ٿي ويا، ۽ دل ۾ چيائون، ”مٽي، هاڻي مولا جا...
الاج اهايون امين - ۽ ڪنهن کانين پيا! اڳتي ائين ڪونه ٿيندا هاڻي، هڻن خالي اسين به لاهيون!“

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته.....

دلپا-ولنگين ۽ ڪلود.

- ڪنهن قس جي بي درد ڪنهن ٻڌڻ سان، اڄ وري هڪ ورهين جو پٽائو واقعو دل تي تري آيو اٿم.

۱۹۴۲ع جي "هندستان چوڏو" واري تحريڪ جو زمانو هو. آڪٽوبر مهيني ۾ ضلعي ۾ ڪراچيءَ ڏانهن وڃڻ اٿم. منهنجو چيون-سائي سرڪار ٽائيمز جو معزز مهمان هو. ان ڏينهن پٽورهن ڏينهن واري ملاقات ملڻي هئي. مان حاضري ڪري جيل جي شاهي ڏنگ کان ذرا دور ئي هوس، ته مئٽرن سون ڪئي ڏسي ورتو ۽ شڪندي چيائين، "اوهين فلاڻيءَ جا گهوت آهيو ڏا! اصل پوري پٽورهن ڏينهن اچي لڪاء ڪيو اٿو. پڳرو اوهين ملائين جي جي ڪري ۾ ترسو ته اوهان کي پالهي سگهندو."

آءٌ ڪري ۾ گهو ۾ ته اتي ست اٺ ٻيا مسلمان پٽور ۾ ويٺا هئا. مان پاسي واري ۾ پنج ئي ويهي رهيس. پنهنجي ئي خيالن ۾ مڃو. پنهنجي هنن سان نه بات چيت ٿي، لڪي سندن وچ ۾ هلندڙ گفتگوئي منهنجي ڪنن ۾ ٿي.

انهن ئي ڏهن منٽن کن ۾ هڪ جمعدار زور سان هٿڪارڻ شروع ڪيو، "موسي (لالو نه اهوئي ئي ورتائين!) جوابدار جي مائٽن مان ڪو حاضر آهي؟"

ملائين جي ڪري ۾ ويٺل پٽور ٽڪري ٻاهر ٿيا. مان به پنهنجي ملاقات جي باري ۾ وڌيڪ ڄاڻ ڪرڻ لاه ٻاهر لڪيس. هُنن ٻارن جي چهرن جا رنگ اڏبل هئا ۽ ڪنهن سخت مالڪه پڙا ۾ ئي ڏٺا. هُنن کي ڏسندي جمعدار شروع ڪيو، "پاڻي اوهين آهيو نه موسي جا مائٽ- موسي کي سويل صبح جو ڦاسي ايندي- اوهين انهن جي اندر اچي لاش کڻي ويندا." پر هن هي سڀ اهڙي ٽڪڙي ۽ اڇاڻري نوع ۾ چيو، ڇڻ ڪو پاڻيءَ جو چوڻو ڪلاسي ٿي هاريائين!

موسو به نه ڪنهن ماڻه جو لغت جگر هوندو. ڪنهن ٻيڻ سو ٻيڻو پاڻ هوندو. ڪنهن عورت جو جيڪو جيار خاوند هوندو. ڪنهن اولاد جو مڙو اهو هوندو! هر جمعدار جو ڇڻ ته انهن ڳالهين سان ڪو ڀرپوڄن ڪونه هو. هن کي ته پنهنجي ڏيوئي ڪڙي هئي، جا هن هڪ ٻي احساس مشين وانگر ٿي ڪئي. دلپا ڪهڙي نه رنگين- ۽ وري ڪهڙي نه ڪلور آهي! - ڪوٽڻ پاتيه، الور (راجستان)

۲۰ ڪهري تملقي جي هر ڳوٺ طرف وڃي رهيو هوس. مون سان گڏ هڪ سائي به هو، پر وات جي خبر پوري هن کي به ڪانه ٿي پئي. ڀرسان ڪي غريب هاري هڪم ڪري رهيا هئا. ڪاٺي هر ڳوٺ جو کس پويو سون. کس پئي ڏسيائون، ته سندن مائي ڪجهي آئي. «ادا، اچو ته مائي ڪاٺون!» هڪ چيو.

«نه ادا، ٿيل خدا خوش رکيڏا اسين هر ڳوٺ وڃي ڪاٺينداسون.»
پئي هڪدم رڙ هڪري چيو، «اڙي مھانن جو وس، جو مائي نه ڪاٺين! وارو ڪر-جهين گهوڙن جون واڳون!»

هن جي اهيءَ هڪما هڪميءَ صلاح گهوڙن تان لهڻ تي مجبور ڪيو. هر ڳوٺ ۾ ته ڪڪڙ جي پٽلاءُ سڻ جي اسيد هئي، پر جيڪو مزدور هن محبت ڀرين ڏوڏن ۾ لسيءَ ڏٺو، سو به سڄي عمر ياد رهندو!

۽ وڏي ڳالهه ته سندن صلاح اچي، «مھانن جو وس، جو مائي نه ڪاٺين! اڙي، جهين گهوڙن جون واڳون!»
- سر. ع. ڏيلائي.

۳

ادب يا ساهت ڇا آهي؟	- پروفيسر ابراهيم - ملڪاڻي
رٿس ۽ ڀاڱو	- پروفيسر جهٽ مل ڀاڙاڻي
بيھڪ جون نشانينون	- سراج الحق
سيف الملوڪ	- پروفيسر لطف الله بدوي
السان ۽ سندس دنيا	- سنڌ پڪار: محمد ابراهيم جوڻو
ابوالعلاء الميري	- پروفيسر واهه ايس - طاهر علي
درويش راضي شاهه لڪياري	- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
سنڌ جو شاهانو درويش	- مويرام ايس - رامواڻي
جهرڪن جو شهر	- خواجہ عبدالحسين
سنڌ جي اقتصادي تاريخ (۲)	- ڊاڪٽر م. پ. چيلائي
تالپر حڪمرانن جون شاهي شهرون	- سنڌ پڪار: سراج
ادبي خط	- سيد حسام الدين راشدي
”مهراڻ“ جا موتي	- شيخ حفيظ - رسول بخش بلوچو ۽ جمال اڙو
سنڌي نثر مان مثالي نمونا	- گڏ ڪندڙ: ع. م. ڏيپلائي
پڙهندڙن جا پيغام	- م. ع. ڏيپلائي
نصرا	- م. ع. ڏيپلائي

چونلآ آهن ۽ «آفتاب آمد دليل آفتاب» يعني سج جي ٿاڻي ۽ خود سج آهي، ان کي ڀلا ڪڪرن هٿ ڪيڙو لڪائي سگهيو؟ تڏهن حقيقت جي روشني ڪڏهن به دائمي طرح ڏيکي نٿي سگهي. دانشمندن جا دشمن به ايتري الهيا معلومات جا قائل ٿيڻ تي مجبور ٿيڻ لڳا، جا صحيح هجي. ڇو ته اها انسان ذات لاءِ فائد مند هوندي آهي، انسان کي اونداهه مان ڪڍي سونهري ۽ آلودهي آهي.

انسان کي ڪڏهن به ڇڙي وانگر اونداهه کي پست رکڻ نه گهرجي. جيڪڏهن روشني انسان جي وس ۽ نه هجي، ته به اونداهه کان نفرت ڪرڻ نه لازم آهي. اها نفرت ئي اڳتي هلي نيڪ انسان کي اونداهه کان نجات ڏيندي ۽ انسان کي الهيا روشنيءَ جو ڌڻ ڏيندي، جا حاصل ڪرڻ هر انسان جو پيدائشي حق آهي.

دنيا جا اونداهه گوشا اڄ به اهڙن انسانن سان ڀرپا هيا آهن، جي غارن ۾ جهنگلن ۾ رهن ٿا، جن جي جانورن سان ئي اٽ ويهه آهي، جي پهنجي وحشيت وٺي سگهن آهن. اهو ڇو؟ هن ڪري، جو هنن ۾ روشنيءَ لاءِ توڙي اڃا بهدا ڪانه ٿي آهي، هو اڃا اندري تي ئي فاتح آهن. قدرت انهن کي ئي سونهري ۽ آلي آهي. جي سونهرو چاهين ٿا، جي دهر ۽ حقيقت ۾ تميز ڪرڻ جي هاڻ ۾ لياقت بهدا ڪن ٿا.

ادب يا ساهت ڇا آهي؟

رواجي پڙهيل ماڻهو، جن جا ويچار ادب يا ساهت جي باري ۾ اڪثر »ڏنڌلا« هوندا آهن، تن کان پڇيو ته ادب ڇا آهي، ته ئي الحال منجهي هوندا ۽ آخر هڪجي ورائيندا: ادب آهي... ڪتاب! پوءِ جي وڌيڪ سوال ڪيو ته ڪتاب ته سوين هزارين هر ٻوليءَ ۾ لکرن ٿا، پوءِ آهي سڀ ادب ٿي ڇا؟ ته جواب ملندو: ادب آهي... سٺا ڪتاب، پر سٺا ڪتاب ڪي ڪنهن لاءِ سٺا، ڪي ڪنهن لاءِ سٺا - هر پڙهندڙ جي پسندي نرالي؛ اهو به ته ادب جو پورو بيان نه ٿيو. آخر هڪو سمجهو تعليم يافتو ليکڪ اتر ڏيندو: ادب آهي..... اوهان ڪتاب، اعليٰ ڪتاب، يعني ته ڪنهن ٻوليءَ جو ساهت آهي انهن اعليٰ ڪتابن جو بخزانو، جن ۾ ادبي ڪماليت حاصل ڪيل هجي. هاڻي ڏسون ته اها ڪماليت ڇا ڪتابن کي ساهت جو درجو ڏئي ٿي، سا ڪهڙين خاصيتن ۾ سايل آهي.

عالميگر دلچسپي

ادب جي پهرين خاصيت آهي ته ان ۾ عالمگير دلچسپي سايل هجي. يعني ته اهي ڪتاب ادب جو درجو وٺن ٿا، جن ۾ نه فقط ڪنهن خاص ملڪ يا فرقي جي ماڻهن لاءِ دلچسپي هدا ٿئي، پر اهي، جي ساري جهان جي پڙهيل ماڻهن کي پسند پونءِ جي هڪو ڪتاب عرب الڪريزن کي وٺيو ۽ هندستانين يا پاڪستانين کي نه وٺيو، يا هندن کي وٺيو ۽ سڀني کي نه وٺيو، ته اهو ادبي ڪتاب نه ٿيندو. تنهنڪري ئي ساهت سرود يعني يا عالمگير آهي. نه فقط اهو، پر هي هڪو ڪتاب اڳاٽي زماني ۾ پسند پيو ۽ چانو وقت ۾ نه آڻيو، يا صرف هاڻوڪن پڙهندڙن کي وٺيو ۽ آئيندي جي لوڪن ۾ دلچسپي پيدا نه ڪيائين، ته اهو به ادبي ڪتاب نه ليکبو. يعني ته سڄو ساهت هر ملڪ ۽ هر وقت جي پڙهندڙن لاءِ وڻندو آهي؛ ساهت مڪان ۽ زمان جي پنڌن کان ٻاهر آهي.

زندگيءَ جي ترجماني

ادب ۾ اهڙي دلچسپي پيدا ٿئي تنهن لاءِ هڪڙوئي شرط ضروري آهي: ته ان ۾ زندگيءَ جي ترجماني ڪجي، يعني منجهس زندگيءَ جي لارن کي گولاگون روايتن جا چتر چڙجن، جي

هر انسان، جو زندگي بسر ڪري رهيو آهي، تنهن ۾ چاهه اٿارين - هر ٿي حياتي ۽ جون آهي عارضي روايتون يا آهي مسئلا، جي اڄ آهي ته سڀا حل ٿي ويندا ۽ ڪجهه ٻيا لڳندا، پر آهي دائمي حقيقتون، جي ڪڏهن به پراڻيون نه آهن ۽ سدائين دلڪش رهنديون. مثلاً گهڻا ٿا هڪٻئي، اقتصادي ۽ سياسي مسئلا، جن جي حاضر زماني ۾ عارضي اهميت آهي، سي وقت ٻئي ملهه ۾ ويندا، ۽ آئيندي لاءِ انهن جي حوالي تاريخي يادگيري رهندي ۽ نه ادبي اهميت. ياد رکڻ گهرجي ته آهي حروي تاريخون آهن، جي عام زندگي سان واسطو رکڻ ٿيون ۽ عبارت جي لحاظ کان ادبي درجو رکڻ ٿيون. هڪٻئي ۽ سياسي مسئلا بدليا رهن ٿا؛ پر زندگي ۽ ها دائمي اصول (سچ، سوياءَ ۽ ليڪي) ۽ انساني سچا جا مسئلا (پيار، ڏڪار، فقر، حسد وغيره) - آهي ئي آهن جي دائما قائم رهندا، جن جي آيتار ۽ ڪوجنا ادب کي سدائين اهر بنائي ٿي.

فنائتي نمائش

ادب جي ٻي خاصيت آهي زندگي ۽ بابت عالمگير ويچارڻ جي فائتي نمائش يا پيش ڪرڻ جو طريقو. نمائش ها به سڪه جزا آهي: بناوت - يعني خيالن جي رٿا ۽ جوڙجڪ، ۽ عبارت. يعني لفظن جي سهڻي چوڻ ۽ ملاوت. ادب جا آهي ٻئي پهلو اهر آهن، جن کي سرگرمي سمجهڻ چڱيائي ۽ جي گهڻي موجب سنڌي ۽ مال ۽ رومال چئي سگهجي ٿو. لڳڪڻ ۽ سندن لڳڪڻ جو ادبي اندازو يا ساهتڪ ڪٿي پڻ انهن ٻن پهلو جي لحاظ کان ڪرڻ گهرجي. ايت سال جي اهميت وڌيڪ آهي، ڇو جو مال ڌارڻ ڪهڙو به سهڻو رومال ٺاهو رهندو؛ پر ڪهڙو به مائيدار مال، جي سندرو رومال ۾ نه ويڙهيل هوندو، ته ڀري پار ٿي پوندو. زندگي ۽ جون ڪهڙيون به دلچسپ روايتون، جي ڪلاڪاري ۽ سان پيش نه ڪيون وينديون، ته ادب جو مرثيو نه مالي سگهه ٿي. جيوت جي ڳوڙهن مٿان بابت ڪهڙا به انگ اکر هئا ڪنهن ۽ دليل بازي ڊروائي، پر جي ان ڪوجنا کي پيش ڪرڻ جو فائتي طريقو نه هوندو، ته اهر فقط تقاري تي ڏٺڪي وارو پرچار ٿي پوندو ۽ نه ساهت جي مٿر سرلي ۽ جو آلاپ.

ساهت ۽ وگيان (سائنس)

هي ۽ ڪائنات ٻن پاڻن ۾ وڙهيل آهي: انسان ذات ۽ قدرت. جئن انسان ذات کي زندگي آهي، تن ڪم - مشهور سائنسدان ڊاڪٽر پوس ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته قدرت کي به پنهنجي زندگي آهي. انساني زندگي ۽ بابت ملڪي ساهت ٿو چئجي، ۽ قدرتي زندگي ۽ بابت علم کي وگيان ٿو چئجي. ساهت جيوت جي نيمن کي ڄاڻ ۽ انهن انوسار هلڻ ٿو ڏيکاري، ۽ وگيان قدرت جي قانونن کي سمجهڻ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ ٿو ڏيکاري. هاڻي سوال آهي ته ڪيتري قدر سائنس ساهت جو درجو حاصل ڪري سگهي ٿي؟ ان جو جواب به ساڳيو آهي جيڪو تاريخي ڪتابن بابت ڏنو ويو. جهڙي طرح خشڪ تاريخي واقعا ۽ انگ اکر، زندگي ۽

مان وابستہ ڪرڻ سان ۽ سڀني نموني پر پيش ڪرڻ سان دلچسپ بڻائي ٿا سگهجن، تهڙيءَ طرح جيڪڏهن وگرائي ڪو حائن جو پڻ انساني زندگيءَ سان تعلق برپا ڪيو ۽ انهن کي فائنل بناوٽ ۽ عبارت ۾ پيش ڪيو، ته اهي ڪتاب پڻ ساهت جو پند بڻائي سگهن ٿا. پر اهڙو وگرائي ساهت هڪ اچڻ تاريخي ساهت کان به وڌيڪ ڏرلپ آهي. عام طرح ساهت ۽ سانس هڪ ئي جا ضد - جهيٺا ويندا آهن؛ ايتري قدر جو سانس جا ڪتاب فقط مائٽن سان ئي سمجهي سگهبا آهن؛ پر ساهتڪ ڪتابن ۾ نه رڳو پڙهيل ماڻهو، پر خود مائٽن به چاه وٺندا آهن، ڇو ته آخر اهي به ته پهريائين انسان آهن ۽ پوءِ مائٽن. درحقيقت هر انسان کي پهريائين ساهت مان حيات جو گيان پرائڻ گهرجي، پوءِ جي من گهرجي، ته وگرائي ڏانهن وڌڻ گهرجي.

ساهت ۽ سکيا

آڳاٽي زماني ۾ حذرن ”ملڪ ۾ ڪير ۽ ساڳيءَ جون ليدون وڃن ٿيون هون“ ٿڌن ادب جو واحد مقصد هوندو هو ”فرحت“. ان اصول کي چوندا هئا ”فن ٿي“ يعني فن جو مقصد فن ئي آهي، جنهن مان صرف سوج پرائيجي، پر چئن زندگيءَ جي ڪشڪش وڌندي رهي ۽ حيات جي هر راه ۾ مشڪلاتون ۽ مسئلا اڀرڻ ويا، تن ادب کي انهن مسئلن کي حل ڪرڻ جو واحد ٻاڙو ويو. ادب جو مقصد ”فرحت“ مان آڳاٽي ”سڪيا“ ڪيو ويو، ۽ ”فن ٿي زندگيءَ“ جو نئون اصول جاري ڪيو ويو، يعني فن جو مقصد اهي زندگيءَ کي پيش ڪرڻ ۽ سڌارڻ انگريزي شاعر ۽ نقاد مئٿيو آرنولڊ وري ٿيون اصول برپا ڪيو: ”فن ٿي اخلاق“ يعني فن جو مقصد اهي اخلاق سڌارڻ، آرنولڊ ته انهيءَ اصول کي اهڙيءَ حد تي کڻي ويو، جو مرگوني شعر بابت به چيائين: ”شعر اهي زندگيءَ جي ٺڪت چڙهي، هالي، جيڪڏهن شعر جهڙي تصويري ادب ۾ پڻ زندگيءَ کي سڌارڻ لاءِ ان جي ٺڪت چڙهي ڪري پئي، ته ادب جي ٻن ٽن وارين شاخن جهڙوڪ ناول، ٽانڪ، آڪائيٽ وغيره ۾ ته جاني زندگيءَ جي ٺڪت چڙهي ڪري پوندي. پر شرط اهو آهي ته اها به جيڪڏهن فائنل نموني نه ڪئي رهي، ته وري به ادب کي پرچار ۾ مٽائي ڇڏڻ جو اندشو آهي. تنهنڪري سچو اصول انهن ٻن حدن جي وچ ۾ آهي؛ يعني ادب جو پڻو مقصد اهي فرحت سان گڏوگڏ سڪيا ڏيڻ ۽ حيات کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪرڻ.

تعلق، حياتيءَ جا الجھن اڄ اهڙا گهاٽا ٿي ويا آهن، جو جديد ادب مان فرحت نه خير ڪائي حاصل ٿئي. پر ايندڙ زماني ۾، حائن زندگي لاءِ ۽ نيتيءَ جي ٻاڙي تي ٿاثر ٿي وڃي، ٽن نئين ساهت مان به هن کي اصولي فرحت اوس حاصل ٿيندي. باقي سڪيا جي ضرورت پوي، ته اها به اهڙي خشڪ طريقي نه ڏيڻ گهرجي، جنهن سان ملان وعظ ڪندو آهي؛ پر ان سڌيءَ طرح، فڪاريءَ جي نوع ۾ ڏيڻ گهرجي، جنهن ۾ هڏون ۽ دلچسپي پيدا ڪري. اهڙي سڪيا پيريل ساهت دوزان ٿي، عمر خيام جي اکرن ۾: ”زندگيءَ جي هن ٻڪار سرشني کي چيهون چيهون ڪري، تن ڪارڻ ۾ وجهي، زياده دلچسپ بڻايداسون.“

رس ۽ پاو

(هڪ براچين هندي پستڪ تان ورتل)

پنٿ برج سوهن نالي هڪ اردو ادبي عالم چيو آهي ته ”سغن جو ميدان هڪ اهڙي جڳهه آهي جتي مسجد ۽ مندر، گير ۽ سلمان، شرخ ۽ برهمڻ - سڀ برابر آهن.“
اهڙا ويچار ته اسان سنڌين جي قس قس ۾ ساهل آهن. وقتي وڻاءَ جو واڌ جيڪو لڳو، سو وڻتو. هاڻ جيڪي چيني آهيون سي ٿيڻ، ٿڌي سڀني سان - وڃي، محروس ڪريون ٿا ته اسين سنڌي، نمصب کان بهه آيا آهيون. ناسرادر ڪو سنڌي هيندي هوندو، شاهالوشاه عبدالطيف، مهن جي دل جو دائمي بادشاهه نه هوندو. آڏو اهڙو هڪو سنڌي مسلمان اديب هڪو سببان، جنهن جي دل ۾ ساڻيءَ جي سلوڪن پڙهي، آسگ نه آيا. دلته هر هڪ سنڌي مسلمان جي دل ۾، روحل هر هڪ سنڌي هندو جي رڳ ۾، سونهاري سچو اهو جو چيو ته

”بي هرڪائي، ماءُ بيءَ جاني،
هيسر عشق دي چائي.“

مون اسين سنڌي سڀ، هيسر مٿل، جيڪو منجهان ئي سيري جيئل آهيون، پاڪستان سان اوهن اتي جا ولادار، ڀارت جا اسين هتي وارا راج پگت. اهو هر هڪ جو اهر لرض ۽ مڪر گڏ، پر، توھن به سنڌي، اسين به سنڌي، ساهت ۾، اوهان جو پا اسان جو، اتي جو پا هتي جو، آهي ئي ڪن. جي جتي سي ٿي، پر سنڌي ٻولي ۾ ٻين جي، سنڌي ساهت سڀن جو. جيڪي پاڻ اوهان جي هيردن اندر، سي ئي آسگ اسان جي دليق اندر. اوهان جا سميا، اسان جا سجايا، اسان جو، سوئي اوهان جو. سنڌي ادبي بورڊ اسان جو، سنڌي ساهت سڀن اوهن جو.

سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت نسبت، جيڪو آدر اوهان پاسي ٿئي ٿيو، ان سان، اسان هتي وارن سڀني جي گهڻي دلچسپي آهي. ادب جي پاڪ درگاهه تي اسان جو ناقص نذرانو، ساهت جي آڏو آستان تي اوهان جي پشپ پٽا - منجهن رتييءَ مانو به ڇيد ڪونهي. سنڌي
مهراڻ

"قدرتي ڏيک"

چترڪار : ڪاظمي
سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ.

ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت کي مالا مال ڪرڻ جي سانگري، اوهان کي يا انسان کي، جتان پڙهي، جيڪا ڇڙي سا ڪارگر. عربيءَ يا پارسيءَ مان جيڪي ٻڙ ويٺون، سو سَهاڻو، سنسڪرت يا هنديءَ مان جيڪي حاصل ٿينون سو ٺيڪ. اوهان کي ۽ انسان کي نيت اها اون ته مل انسان جي سنڌي زندو رهي. سانگي وقت، سنڌي ساهت کي مالا مال ڪرڻ ڪاڻ، جيڪا سانگري اوهان کي ۽ انسان کي هٿ اچي، سا هڪ ٻئي جي حوالي ڪرڻ ۾ اهو اسڱ اڀئون، جو، پائڻر سڱ وٺڻ پندي حاصل ڪن!

مٿين ويچارن جي مدنظر، ڀارت جي هڪ پراچين ساهت ڪلاڪار، ”رَس ۽ پاو“ نسبت جيڪي چيو آهي، ان جو ترجمو پيش ڪجي ٿو. شاعر جي دل اندر جيڪي آسڱ آن ٿا، جيڪي پاو آڻين ٿن ٿا، تن جو اڀياس ڪري، وڳيانڪ نموني ۾، انهيءَ پراچين ساهت ڪلاڪار، پنهنجي پُسنڪ - نالي ”ڪاوڊ پرڪاش“ يعني ”شعر جو نور“ - منجهه، جيڪي ڄاڻايو آهي، ان وٽه تي، انگريزيءَ ۾ گهڻوئي ٻڙهو هوندوسين، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ ان وٽه تي ڪجهه به موجود نه آهي. عربي يا پارسيءَ ۾، شعر جي لقادن، انسان جي دل جي آسڱ بابت، عالماني نموني ۾ ڪجهه لکيو آهي يا نه، تنهن بابت ڄاڻ نه اٿم. پر، جنهن مٿي چيو، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت کي مالا مال ڪرڻ جي سانگري جتان ٻو پريون آن سَهاڻو، البت، سنڌيءَ ۾ اهڙن وڻين تي لڪندي، اڪرن جي آڻاڪ محسوس ٿئي ٿي. هن ترجمي ڪندي، مرحوم پرماتند مواراڻي جي ڊڪشنرين کان گچ مدد ورتل آهي. ته به، اڪرن جي آڻاڪ آڏو هئي، جنهن سبب، ڪيترا هندي لفظ ڪتب آڏل آهن. سڄوڻ ۾ ڪجهه سهوليت ٿئي، ان لاءِ، منهن هر معذرت لفظ انگريزيءَ ۾ ڏنا ويا آهن.

لڳ ڀڳ هڪ هزار ورهيه اڳي، ڀارتي ساهت جي سسٽان ۾، هڪ مها جوتي سورج پرگهت آيو، جنهن پراچين اڻهاڪ ڪستارن کي تبج-هيڻ بنائي ڇڏيو. هماليه جي گود ۾، برهڻ ڪڙل منجهه، ”پندت مَشْت“ جنم ورتو. اهو سو هو جڏهن ساهت ڪلاڪارن جي ٻڌوي اوج هئي، جيئن عربستان ۽ ايران ۾، مٿڪن جا مالڪ، اديبن جا مريد هئا، تنهن ڀارت ۾ پڻ، ڪوبن ۽ ساهت ڪلاڪارن اڳيان، راجاڻن ۽ مهاراجاڻن جو نياز هو. پندت مَشْت کي ته چولداڻي هئا ”راجاڻڪ“ مٿ، يعني، ”راجا مٿل“ مٿ. سندس مکيه پسنڪ آهي ”ڪاوڊ پرڪاش“. شاعر، پنهنجي شعر ۾، ڪهڙا ڪهڙا پاو پرگهت ڪري ٿو، ۽ ان سبب، منجهانئس ڪهڙو ڪهڙو رَس ٻڙهي ٿو، اهو مضمون پٿر ڪاريگريءَ مان ٺاهيو اٿس. چوي ٿو ته

”شاعر جي دل اندر، جيڪي به استائي پاو*، يا بنيادي اسڱ آهن، سي هيٺين لهن جا ٿين ٿا:

*Primary or Basic Emotions.

۱- برص، ۲- مني (مذاق)، ۳- شوڪ (دڪ)، ۴- ڪروڙ (غصو)، ۵- اُتسار،
۶- پڻو، ۷- ڪراعت، ۸- ويڙهي (عجب)†.

”انهن ڀاون پٽاندن، شعر منجهه هئين علحدن قيسن جو رس“†† ٿئي ٿو:
۱- شرنڪار رس، ۲- ڪارو رس، ۳- شوڪ رس، ۴- ڪروڙ رس، ۵- وڙ رس،
۶- پٽڪ رس، ۷- مڪرو رس، ۸- آڏپٽ رس (اچر)†

شرنڪار رس 1:

”شرنڪار رس ٻن ڀرڱن 2 جا ٿين: هڪڙا جيڪي سنجوگ (وصال) مان آئين، ٻين ۽
ٻيا جيڪي ويوگ (فراق) مان آئين ٿين. سنجوگي شرنڪار رس جا وري ۳ ڀاڱا آهن.
اهي اهڙا آهن، جو ڪن سندن خاصين پٽاندن، اڀرورڱن 4 ۾ وراهڻ ڪن آهن. تنهنڪري،
چئي ڪئي ته اهي مڙهي هڪ عام لوتلي جا آهن ۽ رڳو ڀانت ڀانت جي رڙين ۾ هرڪوٽ
ٿا ٿين. جن ۾ جهاتي ٻڌڻ، سهلائڻ 5، ميلون آڇڻ، ۽ ٻيا. سنجوگي شرنڪار رس ٻارل
هوتائڻ جا ۽ مثال هي آهن:

۱- ايتي وڙ 6:

”سچ ٻلنگ تي سڻ ٿي.“

هي آهي. لڻ هڙائون، لڻ هڙائون، لڻ هڙي.
سائت سائت ۾، پٽ پٽ سان، اچي ٻلنگ ٻڙي ٿي.

اڳوڻن سان ڪوچ وڌائين پٽي جي جهري ۾.

پر هن جو گهٽ امڙو، جن ۾ هجي اگهور لڻ ۾.

مٿڪ ڀڪڙ پائين مٿڪ سان، ڀڙن نيم رتا 7 سان.

هن جي جهري تي اٽڪ آئي ڪٽڪ، پر جهيڙي: لالائي، پر اٽڪي.

هي ٿي وڙي لڇ ۾ لال، ۽ مڪٽڪ ويٺس ڏرڪي.

ٻوڙ، موت ۾ وسڪارو، ڇا جو 9

۲- ٻرڻ وڙ 9

”هي سرڪه نيري ۽ چڙهي چولي 10، وڇر چڙهي، ۱- ايترو چڙهي، چڙهي سان چڙهيائين
چولي جي ڪٽهڙي ڪي. سندر ناري ۽ جي ڪن تي هرڪوٽ آهي هرڻ 11 جي لالائي: سا

†, The Erotic. ۲ The Comic. ۳ The Pathetic. ۴ The Furious. ۵ The Heroic.
۶ The Frightful. ۷ The Disgustful. ۸ The Marvellous.

†† = Flavour

1. The Erotic 2. The Classes 3. Excitants 4. Sub-divisions 5. Caresses
6. Female Excitant 7. Boldness 8. Tremour 9. Male Excitant 10 Bo dice
11. Rapture,

ڏٺي سگهن ٿا سو، مشڪراھڻ سندن مٿي تي، ٻيو سندن ڀڳتي، ڪنهن ڏٺو بهالو،
ڪا کيسڪي - ميڙ ٻئي ٿيون ڏٺو پڻ.

ٻيو ڪي شرنڪار وٽس 1 جن وڃاڻ 2 رستي آئين ٿي، سي پنهنجن آپ-ورڪر 3 منجهه
وراھيل آهن، هي آهن:

۱- اپلاشا 4 - ۲- وڇوڙو ۳- ڏوٻڻ 5 - ۴- ٻين ٻن ۵- وڃندو 6
ڪاوڙ، جنهن ۾ اهي وٽس سڀل آهن، تن جا مثال هيٺيان آهن:

۱- اپلاشا

”ستريءَ سندن منجهه 7 آهي سندس مٿي 8،
سو، منجهه اڀرن ڪرڻ ۾ ڪڍو نه آهي آندو
منجهه جي وي مار ۾ مار ۾ سڌا آئي آسڻ.
ٿل سندس دل ۾ منهنجيءَ سڳ ۾ سڌا رهي سڳاڳا
او، ٿل سندس ٻن ٻن جو ٿاڻو مون سان ٿيڻ رهندو آهي.“

۲- وڇوڙو

”اها نه آهي!

ٻيو ڪو آهي ڪنهن؟

اٿن جا هوندا؟

ڪهڙي مٿي وٽ وڃندا؟

پٽن نه مڙهي مون لاءِ پيشان،

هو، مٿي ڪو هوندس نه ڇا؟

ٻيو، اها نه آهي ڇو؟

آها ڪهڙي نه آهي پراڻي...“

انهن ڪنهن بهي ڪيئن،

هاڻا وڃاڻ هاڻا وڃاڻ،

ٿيڻ نه ڪاڻي.“

۳- ڏوٻڻ

”اڄ پٽيءَ جو ٻيو ٿيڻ وڃي 10 گهٽ 10 ٻيو ٿيڻ،

-
1. Erotic Sensation arising out of Separation 2. Excitants 3. Sub-divisions
4. Longing 5. Jealousy 6. Calamity 7. Love 8. Chastity 9. Jealousy
10. Treachery

سوڊ پنهجي ۽ پياري ۽ گهڻي ۽ سان.
 ڏورل هردي ۽ ڪنن ساندي ۽ ايرڪا I ۽
 ساندي ۽ تر ڏ، ۽ ڪنهن ۽ ڪنن ۽
 ٽيڪا ۽ ٽي ۽ سيڪي هئي، سو ڪٿو ۽ واک ڪنن ڪري ۽
 منهن ورائي ڇڏيائين. ڏٺو ڪيائين اٿن ڏٺو.
 پوءِ، هڏجي سندس ڪمل ٿي، تن مان آهستي آهستي،
 هيءَ گهڻن کان وڌيڪ ڏارائون ڪري،
 پنهجي ۽ ٽي ۽ ڇڏيائون ۽ ڪوئي.

— ۱ —

دل وارا ویا دود.
 انتر ت حال گنهتا کین باستر، سو ویدو مان پتن.
 منن دولا ئی بر، چری ت اگتی هل.
 منن جو دیرج به سو دود بر.
 دل وارا ویا،
 پتن گنهتا ویا، منن ویا، منن جو دیرج ویا.
 ت یوم منهنجا ساس ۴، تون وری منهنجي سینی و واکان ۹
 وچ، تون به وجی شکارو گئی ۱۵"

52, 1-0.

۱۰. مين ۾ جي ٻنهي ۾ جي چٽيان ۽ ٽيئي تصوير.
۱۱. ڪٿي ٿي چٽي-ورتي ۾ جيئي مان ۽ مٿي ۾ آساني ۾ جي.
۱۲. جي ٻن چٽين ۾ ۸ ڪٿي ۾ ٻن ۾ ٽن ۾ چٽيان،
۱۳. لڳ ڳڻ جي لائن، ڏيکي ٿي وڌي ۾ ڏيکي؛
۱۴. ڪٿي ڏان، ڪٿي چٽيان ۾
۱۵. ڪٿي ڪٿي تصوير ۾ ۽ امان جي سڃوڳ ۾ ڪٿي ڪٿي ۾
۱۶. ڪٿي ڪٿي ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾
۱۷. ڪٿي ڪٿي ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾
۱۸. ڪٿي ڪٿي ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾
۱۹. ڪٿي ڪٿي ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾
۲۰. ڪٿي ڪٿي ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾ ڪٿي ۾

1. Jealousy 2. Mild taunts 3. Dishevelled tresses
4. Breath of Life 5. Calamity 6. Mood 7. Sweet Discontent 8. Persistent
Endeavour 9. The erotic sensation

هائپیر و سن 1

۱۰ کھڑی کري کوٺياسرا
 اهو شوڪ نه اٿر ته مٿيون لوڪيائينر;
 اهو به شوڪ نه اٿر ته ٺڪ ٿي لوڪيائينر;
 ۽ اهو به شوڪ نه اٿر ته ٻيڙي پٽر کري لوڪيائينر.
 ۱۱ کھڙي کري کوٺياسرا گندي ٻائيءَ ۾ ٻڌل مڱيونا
 وري ٿي ڇوڪ نه ڇڏي ته ڊاٻرت پٽر کيولي مانءُ ۱
 مٿان وري ڪٽڇ اٿن ٻيئي مٿي، ڇڻ ته مٿر آڇاري موڪلڻ ۾ ٿي اڀرا،
 اٿن ٻئي رت رتو وشتو ٺهرا.

شوڪے رس 3

"ايسا! او ايسا! ڪهڙا آهن وڏين؟
 اڙي ديوتاڻون، ڪاڏي ويٺون اوهان جون آيسون؟
 جيڪڏهن امان جي هيءَ جيهڻا
 هاڻا امان جي ڪوڊ وارا انگ، تن تي آڳ پڙهجي رهيا آهن،
 هيءَ منڊس ليرنل نٿي، پتھري رهيا آهن
 هيءَ مياڙو سُڪڪي، او، هيءَ ... مٺو ... مک ... او، او ...
 ڪهڙو نه دل ڏارهندڙ رودي
 پڏي، پُرنسائون ۽ ۵ ۽ جيڪر روئي ڇڏين،
 ديوارون ئي پُڙا پُڙا ٿي پون!"

ڪروڙ ۽ ۵

۱. اري حيوانن جهو؟ مهتا دڳشت، هٿياربند، انسانو؟
 هيٺ ۲. اگر آنيچار ڪنهن ڪيو؟
 ڪير آهي جنهن سٺيڪار ڪيو؟
 ڪير، ڪير آهي جنهن بي-بهي اکين سان ڏٺو؟
 ٿر سو نه آ؟ او چن ٿي ڏيماڻن ڏي، ڪٿو ڪٿو ڪريائون،
 اوهان سڙي پئي ڇو، ۽ ٻن ڏينهن جو، ارڃن جو ۽ ڪرڻن جو،
 خُرون، مٿڙي، ماس، ۽ نسا؟

1. The comic sensation or flavour 2. Deliverance from worldly cares
3. The pathetic flavour 4. Fie on 5. Statues
6. The Furious Sensation

١٠٠٠ رس 1

« ٻاندرو! اوهن جيٽاڙو جيوڙا اوهن تڙ آڪوئي ٿي تڙ ڪروا ڏسو، ڏسو، هي
 منهنجا ٻاڻ، جيئن اندر ڏهوتا جي گج جو سندو به ڇيهون ڇيهون ڪري ڇڏيو، سي
 اوهان جي سڀني 2 تي وڃن، سو ٿيندو ٻاڻ جو اوهان، اي سڀترا جا پٽير، تون به
 آخر ۾ نه آهين؛ جيئن آهين آهي آيوئي رهندو. 3 آهين ڪنهن به منهنجي شان وٽان شڪار ڪر
 آهي تڙ ڏاڍو، هنن اک چٽپ ۽ هيءُ مارو ماگر ئي ٻڌي ڇڏيو آهي! »

١٠٠٠ رس 3

« ڏس، ڏس! هيئن ڇال ماريندو، پڇندو وڃي، ڇو؟
 پرڻون ڇڪيون، چئن، ٻيٽ منجهه اڏائي، سائيندڙن مان ئي سڀيندو وڃي، ڇو؟
 اهو ڇال پيهي رهيو،
 بلڪي جي موٽ، ڪهڙي تڙ موهندو
 هڪ اک اڏي ڪري، ٻڌان ڏٺائين هڪ ئي جهلڪ،
 ۽ سوچ جو هڪ ئي ڪرڻو ڪيرس انهيءَ آڏي ۽ اک تي،
 هو ٿو تڄ تڄو، انهيءَ آڏي ۽ اک ۾،
 ڏٺو؟ ڪنهن ڀاري دُرُشا ۽ جو پريازو 5، هوس ساهل انهيءَ اک ۾،
 ڇا ڏٺائين هڪ ئي جهان ۾، جو هيئن ڏيرڪو ماري، وري پورٽ اڏائو؟
 اوهو! ويڃاري هون ٻڌان، رت کي سڀندو اچي، هڪ چٽو 6 نيشان مار ٿي؟
 انهن هنن ۽ واڳو ۽ انهن وٽي مها گهاٽڪ ٻاڻ،
 ويڃارو بيرگهه! »

١٠٠٠ رس 8

« اول، لوٽ 9 هي چوڙي لڙون لڙيون ڪيائين،
 ٻوڏ، ڪٽها، سڪرون ۽ ٻيا سرير جا اموا انگ،
 ٿي ۽ چٽا ڏجهي، سڄي ۽ ڏپ واري ماس جا ڍاڻا ڪٽري ويو ڳرڪاڻيدو
 پٽيت پريٽ! چوٿير ٺهاري، ڏند ڏهڪاري، ڏيهي ڏيهي،
 سندس گود ۾ ٻيل لوٽ جي هڏن ۽ هڏن تان،
 رهيو ڪٺيو ڪٽري ٻوڏ، ڳرڪاڻي ٻوڏ، ڳرڪاڻي ماس، چٽي، چٽي! »

1. The Heroic Sensation 2. corpses

3. The Frightful Sensation 4. calamity 5. Expression of Emotion

6. Clever shot 7. Charioteer

8. The Disgustful Sensation 9. corpse

آديٽ رس†

”ڪهڙي نه وڃيتر سُرُويي!

سَڪت مٿا جوتي،

اچيتب ڀرتاڀي،

آڪتڻ آڪاري،

ههڙي سندر ناري!

آها! ڪهن ڏيئي نه پڙي!

پڻ سِرُوپَ پاؤ (a)

مٿن الڻ آهڻائي (b) پاڻ يا بنيادي آنگن جا وري علحددا علحددا روپ آهن، جن کي گڏي چون پڻ سِرُوپَ پاؤ. اهي ڪُل ۲۳ آهن.

[هڪ هندي ڪوي ۴ اهي ۲۳، مٿن ٽن دوهن ۾ وڌا آهن:

ٻروڀرون 1، هٽڪا 2، گيرتپ 3، چٽا 4، موٽ 5، ورشاد 6،

دٺه 7، آٽوڀا 8، ميرتپ 9، سٽ 10، آيس 11، فير 12، آناد 13؛

آڪيرت ڪوڻ 14، چٽڪا 15، آهار 16، ڀه 17، ڪلان 18،

†. The Marvellous sensation

(a) Variant or accessory emotions (b) Basic or Primary Emotions

(a) The Accessory Emotions:

10- Intoxication	سَوَ	1- Self-disparagement	وٽراڳ
11- Indolence	آسِي	2- Apprehension	ڏهڪا
12- Lassitude	وسرلر	3- Arrogance	ڪرپ
13- Mental Derangement	آٽڪٽ	4- Painful Reflection	چٽا
14- Dissembling	ڊونگ	5- Distraction (from the real)	مرد
15- Unsteadiness	چٽڪا	6- Despondency	ماپوسي
16- Dementia	آهار	7- Depression	آڏا مٽڪا
17- Alarum	ڀر	8- Envy	اڻوڪا
18- Debility	جهوري	9- Demise	مړڻو

و رڀڙا 19، حوت 20، هرش 21، ڌرت 22، مت 23، آوڳ 24، ٻڳان (c)؛
 آٽڪتا 25، لڌوا 26، سڙي 27، پوڌ 28، آگر 29، پاڻ (d)،
 وڙ 30، آهرش 31، وڙڪ 32، سڀرت 33، ڀڄي ڳياڻ (e)]
 * * * * *

شعر جو ٻڌڻيون

راجاڻڪ پنڌت سڀت، ڪاڙي، ڪاڙي شعر جون ٽي ٻڌڻيون ڄاڻايون آهن:

۱- آٽر ڪاڙي، يعني اعليٰ درجي جو شعر

۲- مڏير ڪاڙي، يعني وڇڙيلو شعر.

۳- آڏر ڪاڙي، يعني گهٽ درجي جو شعر.

دسات ڪاڙي، يعني آهر شعر جنهن منجهه شاعر پنهنجا جذبا ڦوڪيا هجن، آهر ٿي
 آهي آٽر ڪاڙي. اهڙي شعر ۾ انڪارن يعني صنعتن جو استعمال نه ٿي ٿيل هجي، نه به منجهانئس
 بحد رس پورا ٿئي. اهڙي اوج ڪوٽا جنهن ۾ صنعت اصل استعمال ٿيل نه هجي، ان جو
 هڪ مثال هيٺيون ڏنو اٿس:

”هيءُ منهنجو پٽي ڏيوتا، آهي ته اڃ به تهر ٿي،

جهڙو هو تنهن رات، جڏهن اچي ڪٽارين چوراهائين.“

هي راتيون ڇت جون، ڏهن ته ساڳيون مها سندن

ڪا ڏسب-ڪٽج ٻار کان، مائٽي ڦٽن جي سڳند سان پٽهون،

هيءُ جا لڳي ٿي هير، ما به نه ساڳي؛

۴، آڏ به نه جهڙي هئس آڳ، تهڙي آهيان آڃ؛

نه به ٿو جيءُ توڙاڻم نه رهيا ڪناري وارن ليمپو ڪٽين منجهه

وڃي، آڳي هڪي ڀر ٿي اوليون ڪريان.“

(c) Appear (d) Become, are (e) Are counted 33.

27- Dreaming	سڀڻ	19- Shame	مرد
28- Awakening	سڀرت	20- Stupefaction	وڙساڻ
29- Sickness	ڌٽار	21- Rapture	هوش
30- Stern-ness	آگران	22- Equanimity	سڀاو
31- Impatience	وڙڪاند	23- Resolve	ٻه، هرڌ
32- Debate	واتا ورڏ	24- Flurry	ڪٽهو
33- Recollection	مار	25- Longing	آڪير
		26- Sleep	لڏ

رساوت ڪاويءَ کي ٻين وڌوآڻن ۾ ڏن ڪاويءَ ۾ ڪوٺيو آهي، ڇاڪاڻ
 جي هردي اندر پاڻ تڏهن آڻڻ ٿا، جڏهن هُو ڏن لڳائي ٿو. آخر ڪاويءَ يا ڏن ڪاويءَ
 ۾ ڦرليءَ يا عبارت کي، رَس ۾ پاڻ جهڙي اهميت ڏنل آهي، پر هي منجهس هڪو پاڻ
 برگهٽ ٿيل نه آهي ۽ فقط انڪارن يا جنتن مان جهڙيل آهي، ته اهڙي ڪاويءَ يا شعر
 کي پوئين ٻڌوي ٿي نصيب ٿيل آهي. مٿي ڪاويءَ يا وچولي ڌر جي جو شعر انهيءَ لهر
 جي شعر کي چيو آڻڻ، جنهن منجهه پاڻ کي ڪجهه سڃايل آهن، پر عبارت کي وڌيڪ
 اهميت ڏنل آهي.

* * * * *

شاهه لطيف جي شعر جو اڀياس، رَس ۾ پاڻ جي مٿين اصولن پٽاندو ڪيو، ته ڏسو ته
 سندس سمورو شعر اتر ڪاويءَ آهي. هُن مهاڪويءَ جي هردي اندر، ڀانت ڀانت جا دڪ
 دنگ توڙي آئسڊٽ آسنگ پيدا ٿيندا هئا، جي سندس شعر جي هيٺ هيٺ ۾ برگهٽ ٿيل
 آهن. کين برگهٽ ڪرڻ لاءِ، کيس طرح طرح جي انڪارن ۽ ٻين سوڀائين استعمال ڪرڻ
 جي بعد مهارت هئي. ڀارت ۾ آئي بعد، مون به گهڻي هندي ڪوٺين جي ڪوٺائڻ جو
 اڀياس ڪيو آهي، پر رَس ۾ پاڻ جي لحاظ کان شاهه لطيف پنهنجو سٺ ٻڻ آهي.

بيھڪ جون نشانيون

ٻولي، انسان جي خيالن، احساسن، اسڪن ۽ جذبن جي اظهار جو بهترين طريقو آهي. انهيءَ اظهار لاءِ انسان، ٻوليءَ کي ٻن صورتن ۾ ڪتب آڻي ٿو: هڪڙي ڳالهائين واري صورت، ۽ ٻي لکڻ واري صورت. ڳالهائڻ وقت هر ڪو ائين چاهيندو آهي ته ٻڌندڙ سندس هر جملي مان اهوئي مقصد ۽ مراد ڪڍي، جيڪا خود ڳالهائڻ وقت هن جي ذهن ۾ آهي. انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي جملي جملي کي علحدي علحدي ڍنگ سان ڳالهائڻ پوندو آهي. هر جملي جي مطلب ادا ڪرڻ وقت، ڪنهن هنڌ ڌرو، ۽ ڪنهن هنڌ تڪرو آڻي ڳالهائڻ؛ ڪٿي ٿورو، ۽ ڪٿي ڪوٺو پيهي، وري ڳالهائڻ شروع ڪرڻ؛ ڪن لفظن تي خاص زور ڏيڻ؛ ڪنهن فري کي ٻن سڀني فري کان نرالو ۽ جدا ڪري پيش ڪرڻ؛ عجب ظاهر ڪرڻ يا سوال ڪرڻ - انهن سڀني مطلبن ادا ڪرڻ لاءِ هن کي آواز ۽ سٺن جي تاثر جا ڪيترا ڍنگ استعمال ڪرڻا پوندا آهن؛ ڪجهه لفظن جي معنيٰ ساڳي ڏيندي آهي ۽ ڪجهه اڍانگيءَ جا طريقا مدد ڪندا آهن، تڏهن وڃي مقصد سبب پوندو آهي. ساڳيءَ طرح هر ڪو لکندڙ به ائين چاهيندو آهي ته پڙهندڙ هن جي لکبت مان مقصد اهوئي ڪڍي، جيڪو هر چاهي ٿو يا جيڪو هن جي ذهن ۾ آهي. ان ڪري جڏهن مٿين سمورين ڳالهين کي ٻوليءَ جي لکڻ واريءَ صورت ۾ آڻڻو پوندو، تڏهن لازمي طرح، انهن اڍانگيءَ جي نمونن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪو اثراتو قدر ڪٽڻو پوندو. نه ته رڳا لفظ ته اهو مقصد ۽ اها مراد پڙهندڙ تائين (جنهن جي حالت ان وقت ساڳي ٻڌندڙ جهڙي ئي هوندي آهي) پهچائي ڪين سگهندا. ٻولي جڏهن لکڻ ۾ اچي ٿي، تڏهن اهي اڍانگيءَ جا نمونا ڪن نشانن جي صورت ۾ استعمال ڪرڻا پون ٿا، جن کي ”بيھڪ جون نشانيون“ يا ”ڌڻن جون نشانيون“ چئجي ٿو.

هر بيھڪ جي نشاني ڪا به مراد ادا ڪرڻ لاءِ مقرر آهي. لکڻ وقت، جڏهن اهي نشانيون ڪم آڻجن ٿيون، تڏهن ئي لفظ، جملن جي جوڙجڪ ادرن پنهنجو اصل مقصد ۽ صحيح مواد پڙهندڙ کي ڏين ٿا. ڳالهائڻ وقت انسان کي ڪنهن فري، يا جملي کان پوءِ ساڻ ڪٽڻو پوندو آهي، ۽ ڪجهه وقت پھتو پوندو آهي - ڪٿي ٿورو وقت پھتو پوي ٿو،

نه ڪٿي وڌيڪ - بيهڻ جي انهن منزلن کي ڪن خاص نشانين ذريعي لکيت ۾ آڻڻ سان پرلڳ ڀڳ جي لکيت ۽ ڳالهائين وارين صورتن ۾ ويجهڙائي ۽ هڪ جهڙائي پيدا ٿئي ٿي. انهن بيهڻ جي نشانين کي، ان ڪري، سڏيو ٿو ويو ”بيھڪ جون نشانين“. ريتي ريتي ٻوليءَ ۾ بيهڪ جي هر ڪا نشاني گهڻي استعمال ٿيڻ ڪري، ”بيھڪ“ جي ڪارج کان سواءِ، هڪ خاص اثر پيدا ڪرڻ ۽ معنيٰ کي زياده صاف ڪري بيهارڻ ۾ پڻ مدد ڪرڻ لڳي. جهڙيءَ طرح ڪوشش لڳا تار ويهه پنجويهه منٽ، بنا ساءِ ڪٽڻ جي يا بيهڻ جي، ۽ هڪ ئي طرز ۾، مٿس وانگر، ڳالهائڻ بيهي وڃي، ته اسين ان کي هڪ ئي مقصد ”ٻڙو“ سمجهي، خيال ۾ ٿي ڪيئن آلوداسون؟ تهڙيءَ طرح لکڻ وقت به جيڪڏهن اهي نشانين استعمال نه ڪجن، ته اها لکيت فقط لفظن جو ڊير بنجي پوندي، جنهن مان ڪوبه مقصد ۽ معنيٰ نه نڪرندي. - اها لکيت ”لکي عيڏي“ ٻڙهي موهي ”واري ٿي ڪا ڳالهه ٿي پوندي“. انهن بيهڪ جي نشانين کي غلط جڳهن تي استعمال ڪرڻ سان ته هڪڙي اڳرائي ٿيڻا ٿا نڪرن - سموريءَ لکيت جي معنيٰ ئي ٻڙهي ويندي آهي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته مرڳو سما ايتي معنيٰ نڪري پوندي آهي. ڳالهه ٿا ڪن ته انگلنڊ جي پارليامنٽ ۾ هڪڙو بل پاس ٿيو - اهو بل جڏهن چڱي ٿياري ويو ته ان ۾ هڪا هڪڙي بيهڪ جي نشاني - ”ٿورو دم“ (ڪاسا) - غلط جڳهه تي چڱي وڃي. بل جو سڄو مقصد ئي انو ٿي ويو - ۽ جيڪڏهن اهو ماڻهن تائين پهچي ها ته بدحو ٿي پوي ها - ان ڪري، اهو بل ٻيهر چيائي ظاهر ڪيو ويو.

اسان جي سڏي ٻوليءَ جا هڪٻرا لکندڙ انهن نشانين جو بهت خيال ڪون ٿا وڌن، نتيجو اهو ٿو نڪري، جو اهي ساڳيون چيزون، جهڙي هوند انهن نشانين سان بي مثال حسن واريون ٿي پون، انهن نشانين نه هئڻ ڪري يا غلط استعمال ڪري ڪجههون ۽ بي اثر ٿي پون. عام طرح ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ غلطيءَ جو شڪار عام لکندڙ - ناگرد، منشي، اخبار نويس - ته گهڻي انداز ۾ آهن، پر خود چوڻيءَ جا هڪٻرا اديب ۽ ليکڪ به انهيءَ ڏس ۾ پنه ڪيئن ٿا سوچن ۽ انهن نشانين جي اهميت کي نظر انداز ڪريو ڇڏين. ڇڻا ڇڻا علمي مضمون، افسانن، ڪهاڻيون ۽ شعر، بيهڪ جي نشانين نه هئڻ ڪري بنا سندن غلط استعمال هجڻ ڪري، پنهنجي سموري معنيٰ، افاديت ۽ اهميت وڃايو ڇڏين.

جيئن مٿي چيل آهي ته ٻوليءَ ۾ اهي نشانين ڪنهن لقري يا جملي کان پوءِ ڪجهه وقت بيهڻ يا دم هئڻ جو مقصد رکڻ ٿيون - سڏيءَ ۾ به انهيءَ اصول تي درسي ويا ڪرڻ ۽ گرامرن ۾ - ٿورو دم (،)، اڌ دم (:)، دم (:)، ٻوڙو دم (.)، سوال جي نشاني (؟)، ۽ عجب جي نشاني (!) سمجهايون وينديون آهن. انهن ويا ڪرڻ ۾ انهن نشانين جو فقط اهو ڪارج ٻڌايو ۽ سمجهايو وڃي ٿو، جنهن مان ڪجهه وقت بيهڻ جو مقصد ورتو وڃي. پر هاڻي انهن مان هر نشاني ”بيھڪ“ کان سواءِ ٻيا به ڪي مطلب پورا ڪري ٿي، ۽ انهن نشانين کان سواءِ، هاڻي، ٻيون به ڪي نشانين ڪم اچڻ لڳيون آهن، جن جو

استعمال ٿورو متجھائيندو ۽ پڇندو آهي. دراصل اها به حقيقت آهي ته انهن نشانين جي ڪنهن خاص استعمال جي مقرر هجڻ جي دعويٰ به ٿي سگهي ٿي - پر گهڻي تجربتي کان پوءِ ايترو سونهيت ڀروسي سان چئي سگهجي ٿو ته ڪهڙين حالتن ۾ سندن استعمال غلط ٿو اٿي. ٻوليءَ جي ماهرن انهن سمورين نشانين کي ٽن قسمن ۾ ورهايو آهي - پهريون، ابتدائي؛ ٻيون، ثانوي؛ ٽيون، ٻيون يا مرڪب نشانين. هر هڪ قسم ۾ هيٺينءَ ترتيب موجب نشانين جي وچن ٿيون.

Comma	,	(۱) ٿورو دم	۱- ابتدائي:
Semi colon	;	(۲) اڌ دم	
Colon	:	(۳) دم	
Period	.	(۴) ٻورو دم	
Dash	-	(۱) لڪ	۲- ثانوي:
Hyphen	-	(۲) گڏ بندڻ لڪ	
Brackets	( )	(۳) ڏنگيون	
Question mark	?	(۴) حوالي لثاني	
Exclamation mark	!	(۵) عجب جي لثاني	
		يا لدا جي لثاني	

Single inverted commas (۱) (اڻڪوٺيون) واکيون نشانين (۲)

Double inverted commas (۳) ٻيون واک جون نشانين (۴)

Hiatus, ... (۱) ٻيون يا مرڪب: (۱) ٻي ٻي ٻي

Pointer - (۲) ٻي ٻيون لڪ

Bracketed Question mark (۳) ڏنگين و سوال جي لثاني (۴)

Bracketed sign of Exclamation (۴) ڏنگين ۽ عجب جي لثاني (۱)

انهن نشانين کي سمجهڻ لاءِ هر هڪ جي استعمال ۽ استعمال جي جڳهه جو خيال رکڻو آهي. هيٺ، ترتيب وار هر هڪ کي مختصر طور بيان ڪجي ٿو.

ابتدائي نشانين

گهڻو ڪري، عام لکندڙ کي گهڻي ۽ گهڻي تڪليف ابتدائي نشانين جي استعمال ڪرڻ وقت ٿئي ٿي. ابتدائي چار نشانين - ٿورو دم، اڌ دم، ٻورو دم - ٽي جملن جي جڙجڪ ۾ گهڻي ۽ گهڻو استعمال ٿين ٿيون، ۽ جملن کي پنهنجي معنيٰ صاف ڪري بيهارڻ ۾ مدد ڏين ٿيون. انهن نشانين جي استعمال ۾ احتياط رکڻ لازمي آهي.

يهڪ جي لڌاين ۾ ٿوري ڊرم جو استعمال سڀ کان وڌيڪ ٿئي ٿو. چمن کي لڪڻ وقت هڪ ٻئي کان الڳ ڪري بيهارڻ ۾، ٿورا ڊرم گهڻي مدد ڏين ٿا. خاص ڪري چملي جي جدا جدا حصن کي هڪ ٻئي سان ڳنڍڻ وقت، سندن اهميت کي فائز رکڻ ۾ ٿورو ڊرم ڏاڍو ڪارائتو آهي. ٿوري ڊرم جي ڪتب آڻڻ لاءِ ٻه خاص قانون خيال ۾ رکڻ گهرجن: پهريون، ٿورو ڊرم اتي ڪتب آڻڻ گهرجي، جتي ٻي ڪا به لڌائي ڪم نه اچي سگهي، ۽ جتي ٿوري ڊرم کان سواءِ معنيٰ پوري صاف يا اثرائتي حاصل ٿي نه سگهي؛ ٻيو، ٿورو ڊرم اتي ڪتب آڻڻ گهرجي، جتي هوند ڳالهائڻ وقت ٿورو ڊرم ٻيٿو پوي. اهي ٻئي قاعدا هڪ ٻئي سان لاڳاپدار آهن. ٿوري ڊرم کان ڪم وٺڻ وقت، ٻنهي قاعدن کي هڪ ئي وقت خيال ۾ رکڻ گهرجي. هيٺين مثال ۾ مجموعي طرح ٿوري ڊرم جو استعمال مٿين قاعدن تي ٻڌل آهي: - سچ وچ ته رهندو، ٻوليءَ جي مختلف اچارن ۽ صورتن، ۽ سڀني جي مختلف چڙهن ٻولڻن ۾ هر آهنگي، هڪجهڙائي ۽ دائيت پيدا ڪرڻ جو ڪارائتو وسيلو آهي. - يا ئي جيلا "ه" حرف چملي سان ڳنڍيا آهن، تڏهن "ه" جي اڳيان ٿورو ڊرم اڪثر ڏنو ويندو آهي. ان لاءِ فقط هڪ ڳالهه خيال ۾ رکڻ جوڳي آهي ته جي ڳنڍجڻ وارن چمن جو مقصد ۽ خيال هڪ ٻئي کان مختلف هجي، ته بلاشڪه ٿورو ڊرم استعمال ڪجي؛ پر جتي ٻيون چمنو فقط اڳئين چملي جو هڪ وڌاءُ هجي، اتي "ه" جي اڳيان ٿورو ڊرم ڏيڻ فضول ۽ غير ضروري آهي. مثال طور هيٺين چمن ۾ ٿورو ڊرم ڏيڻ نه گهرجي:

- آلا حيدرآباد ويندس ۽ جلدئي موٽندس.

- نڪلهه شام هو آيو ۽ ڪتاب کڻي ويو.

پر، جتي پهرئين چملي لڪڻ کان پوءِ هڪجهه ٻي، ايندڙ خيال کي وضاحت ڏيئي هجي، اتي ٿورو ڊرم ضرور استعمال ڪرڻ گهرجي. مثال طور:

- هن دڪاندار کي ڏهه رپيا ڏنا، ۽ پاڪستان ۾ مهاڳائيءَ جو ماتر ڪندو هليو ويو.

هن چملي ۾ "ه" جي اڳيان ٿورو ڊرم ڏيڻ مان مقصد آهي ايندڙ خيال جي وضاحت ۽ نرالائي ظاهر ڪرڻ. انهيءَ ٿوري ڊرم جي ڪري، پوئين چملي ۾ اثر ڪيترو نه گهرو ٿيو وڃي!

چڙهن ۾ جيلا ڪنهن حرف چملي سان ڳنڍيا هجن، تڏهن ڏسجي ته چمن جو خيال ڪهڙي قسم جو آهي. جيڪڏهن خيال ساڳئي رخ ۽ نوعيت جو هجي، ته اتي ٿورو ڊرم نه ڏيڻ گهرجي؛ پر جيڪڏهن خيال جو رخ متيل هجي ۽ نوعيت بدليل هجي، ته ٿورو ڊرم ضرور ڏيڻ گهرجي.

- هو حيدرآباد ويو ۽ نياڻن ڏسي موٽي آيو.
هن جملي ۾ ڏسڻ ۾ ايندو ته خيال جو رخ سڌو متون آهي، انهيءَ ڪري ٿورو
در ڏيڻ مڃول آهي؛ پر جيڪڏهن چلو هين هجي:
- هو حيدرآباد ويو، ۽ موٽر جي حادثي ۾ اچي مري ويو -
تڏهن، ڇاڪاڻ ته هن جملي ۾ خيال جو رخ اوچتو متجي ٿو وڃي - خيال جي نوعيت
۽ رخ ۾ تبديلي اچي وئي - ان ڪري ان ۾ ٿورو در ڏيڻ لازمي آهي.
تڏهن جملي ۾ ۽ يا ٻن کان وڌيڪ متون ڪم آڻيون هجن، تڏهن هر صحت جي
پويان ٿورو در ڏيڻ لازمي آهي - پر آخري صفت ۽ ان جي پويان ايندڙ اسر جي وچ ۾
ٿورو در بلڪل نه ڏيڻ گهرجي. مثال:
- غلام محمد هڪ گدلو، بد نصيبت، چوڙاڪ ماڻهو آهي.

تڏهن ۽ متون "۽" حرف جملي سان گڏيون هجن، ته انهن جي وچ ۾ ٿورو در ڪم
نه آڻڻ گهرجي. مثال:
- غلام محمد هڪ گدلو ۽ بد نصيبت ماڻهو آهي.
جڏهن چلو مڪهن لاڳاپو ڏيکاريندڙ لفظ يا ظرفي ظري سان شروع ٿئي، ته انهيءَ لفظ
يا ظري کي اصل جملي کان جدا ڪري بهارڻ لاءِ، ان جي پويان ٿورو در ڏيڻ گهرجي. مثال:
- اڄ کان پوءِ هو ڪڏهن به دير سان نه ايندو.
- هن دنيا ۾، منهنجو اچڻ بڪار ثابت ٿيو.

ڪن چمن جي حوالو جڪ، معاني ۽ بنيادي چمن ۽ وزن جي استعمال جي ڪري، بچي
آي ٿو ٿوري در جي استعمال جي مدد سان صاف ۽ واضح ڪري
بهاري سگهجي ٿو. هيٺين جملي ۾ ٿوري در جي ڏسو ته ڪيتري نه ضرورت آهي مثال:
- اديب لکن ٿا پر انهن جي اسڪن جي اظهار جا ذريعا هن به صاحبن سان کي ميسر
ڪري ڏنا آهن تن جا به اسان آهاري آهيون.

هن جملي ۾ ٿوري در جي استعمال نه ڪرڻ ڪري، معنيٰ صاف نه ٿي پوي - معنيٰ
لغز ڪرڻ ۽ مشغلات ٿي ٿي، پر انهيءَ ۾ هيٺين طريقي سان ٿورو در جي ڪتب آڻڻ
ڪري، معنيٰ هڪدم صاف ٿي پوي ٿي. مثال:

- اديب لکن ٿا، پر انهن جي اسڪن جي اظهار جا ذريعا، جن به صاحبن، اسان کي ميسر
ڪري ڏنا آهن، تن جا به اسان آهاري آهيون.

هن جملي ۾ جملي جو مکيه ۽ قرار جي چلو "اديب لکن ٿا" آهي - ان کان پوءِ لکن
ڌاري جو ذهن يا خيال هڪ مولاي ڪاٺي ٿو، تن ڪري ٿورو در ضروري ٿيو ٿو پوي،
اڳتي هلي، "ذريعا" کان پوءِ ٿورو در انهيءَ ڪري استعمال ٿيو، جو انهيءَ اهدا جملي

۾ فاعل کان الڳ مفعول آيل آهي۔ انهيءَ جملي ۾ فاعل آهي ”جن ۽ صاحبن“ جو هونئن اڳيان اچڻ گهرجي ها، پر هن جملي جي تركيب ۾، انهيءَ کي اڃا به وڌيڪ حيان کي ظاهر ڪرڻ جي مقصد سان، جملي جي مفعول ”انهن جي اسڪن جي اظهار جا ذريعا“ کان پوءِ لڙاچڻو پوي ۽ ان ڪري فاعل کي مفعول کان الڳ ۽ ساڳيان ڪري بيهارڻ لاءِ ”درهما“ جي پويان ٿورو ڊر ڏنو ويو ۽ وري ضمير جواب موصول ”تن“ جي اڳيان به ڏنو ويو آهي۔ اهو ان ڪري هو اڳيان آيل ضمير موصول ”جن“ پنهنجي جواب موصول ”تن“ کان پنهنجي الڳ ڪري، پري بيهاريو ويو آهي.

مثبت مثال مان مراد اها آهي ته ٿوري ڊر جي استعمال ۾ احتياط جي گهڻي ضرورت آهي۔ خاص ڪري جڏهن هڪو چئو گهڻن مداري جملن ۽ فقرن سان ڀريل هجي. اهي مرتب ۽ مداري جملا ڪڏهن اصل يا تواري جملي جي حتر ٿيڻ کان پوءِ شروع ٿين ٿا، يا فاعل جي اچڻ کان هڪدم پوءِ اچن ٿا؛ انهن کي جدا ۽ واضح ڪري بيهارڻ لاءِ ٿوري ڊر هڪ ٽن گهرجي. اهي مداري جملا صفاتي هجن ظرفي هجن، يا انسي هجن۔ انهن کي ٿوري ڊر جي هڪ ٽن سان وڌيڪ واضح ۽ صاف بيهارڻ ۾ مدد ملي ٿي.

جڏهن ڪنهن جملي ۾ هڪ ئي فعل جا فاعل گهڻا هجن، تڏهن انهن فاعلن کي به ٿورن ڊرن سان الڳ ڪري بيهارڻ گهرجي. مثال:

— مهران ۾ انسانا، مضمون، گيت ۽ غزل چڱي پائي سا ٿا ڇپجن.

هن جملي ۾ فاعل هڪ کان وڌيڪ آهي، انهيءَ ڪري ٿوري ڊر جي هڪ ٽن سان انهن کي جدا جدا ڪري بيهاريو ويو آهي.

ٿوري ڊر جا مٿي ٻڌايل استعمال جملن کي زينت ٿا بخشين ۽ مدي کي صاف ۽ واضح ڪري بيهارين ٿا. اهي سمورا اصول هن هڪ ئي جملي ۾ گهڻو ڪري هڪ اچي ويا آهن. مثال:

— هڪوار، هڪو انسان جي شاهه ٻڙهي ڏسي، ۽ سچل، ساسي، دلپت، پڪس، بيدل، روحل، سالڪي، خاڪي ۽ بوس کي ٻڙهي ڏسي، ته ڪهاڻ ڪٿي ويٺس، ۽ کيس اپڙ ٿئي ته انسان جو ادبي ورثو، هندستان جي ڪنهن به ڀرءِ ڀرتيءَ جي ادبي ورثي کان، ڪنهن به ريت، گهٽ نه آهي.

اڌ ڊر (i)

ٿوري ڊر کان ڪجهه زور ڀري ٻيهرهه جي نشاني آهي ”اڌ ڊر“. جڏهن لکڻ وقت هڪ کان وڌيڪ جملا لکڻا هوندا آهن، تڏهن انهن مان ڪي ته مداري جملا هوندا آهن، ته ڪي خود اصل جملي جهڙائي زور ڀريا ۽ الڳ خيال رکندڙ جملا هوندا آهن. اهو زور ڀرين ۽ الڳ خيال رکندڙ جملن کي جدا ڪري بيهارڻ لاءِ اڌ ڊر استعمال ڪرڻ گهرجي. جڏهن به بنيادي جملي جي جوارحڪ ۾، ڪو ثانوي چئو هجي ته ساڳي ئي خيال ماتحت چيل، پر خود انهيءَ ثانوي جملي جي جوارحڪ جيڪڏهن اهڙي هجي، جو الڳ ۽

جدا ڄمڻ تي ٻن ٻنهي سگهي، ته اتي ٿوري دم کان ڪجهه طاقت پري نشاني - اڌ دم - جي ضرورت آهي. مثال:

- انقلاب مان اها جدائي وابستگي قابل قدر ته آهي؛ پر سماجي زندگيءَ جي عڪاسيءَ لاءِ ڊگهو جذبو به ڪافي نه آهي.

- محبت جو طوفان به طوفان آهي؛ مگر ان جو اندازو هي انداز آهي.

مثبت مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته انهن ڄمڻ ۾ خيال نه ساڳيو آهي، پر حرف ڄمڻ سان گڏيل ڄمڻ جو رخ اڳين ڄمڻ کان گهڻو مڙيل آهي، ۽ اهي پنهنجي الڳ جاءِ وٺيو پيا آهن. انهيءَ ڪري، انهن ۾ ٿوري دم جي پدران اڌ دم ڪم آندو ويو آهي.

جڏهن جملي ۾ ڪي مختلف خيال ترتيب وار ڄمڻ يا فرقن جي صورت ۾ اچن، پوءِ جڏهن ڪنهن بنيادي جملي جي تفصيل طور ٻيا ڪي قانوني ڄمڻ يا تقريبي ترتيب سان اچن، تڏهن انهن کي اڌ دم سان ڳڻڻ گهرجي. مثال:

- اڄ ڪلھ، اسان جي ٻوليءَ جا مکيه مسئلا هي آهن: ٻوليءَ ۾ هندي، عربي ۽ فارسيءَ جي اڻ سھائيندڙ لفظن جو استعمال؛ ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ مرڪزيت آڻڻ جي ضرورت؛ ٻوليءَ جي لهيءَ جو مسئلو؛ ۽ ڌارين لفظن ۽ محاورن کي سڌي دلگ ۾ وٺڻ.

هن مثال ۾، اسان کي اڳئين جملي جي تفصيل ۾ ڪي ڄمڻ لکڻا آهن؛ انهيءَ ڪري انهن کي اڌ دم جي ذريعي الڳ ڪري پھچائڻ گهرجي. ڪڏهن ته انهيءَ تفصيل کي پھريست جي نقلي ۾ لمبروار پھچايو ويندو آهي. ان حالت ۾ به اڌ دم جي استعمال جي ضرورت آهي. مثال:

- اسان جي هن نظام ۾ ٽي بنيادي خاميون آهن:

(۱) دولت جي غلط ورهاست؛

(۲) انسان جي طبقاتي ورڇ؛ ۽

(۳) مذھب جي انڌي تقليد.

هن مثالي جملي ۾ اسان کي ”خاميون“ جي تفصيل لاءِ لمبروار ٽي تقريبي ڏيکيا پيا. انهيءَ ڪري انهن کي هڪٻئي جملي جا جزا ڪري رکڻ لاءِ اڌ دم ڪم آڻڻو پيو.

اڌ دم اڄ ڪلھ تمام گهٽ استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان جو سبب ڊگهو آهي ته خود انهن هنڌن تي، جتي اڌ دم جو استعمال ٿيڻ گهرجي، اتي ٿوري دم کي استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان مان ٻه ڳالهون نتيجي طور ظاهر ٿين ٿيون: اڌ دم جي اهميت گهٽجي وڃي؛ ۽ ٻيو، ٿوري دم جو استعمال وڌيڪ پيچيدو ٿيو پوي. انهيءَ موليٰ بهاري کي ختم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته جتي اڌ دم جي استعمال جو موقعو هجي، اتي اڌ دم کان ڪم وٺڻ گهرجي.

اڌ در کان پوءِ وڌيڪ زور ڀري لڌائي "در" آهي. پوري در کان ڪجهه گهٽ دور اٿس. اصل ۾، هيءَ نشاني فقط بيان ايندڙ ڪنهن تفصيل يا وضاحت جي ڪري ڏني ويندي هئي؛ پر گهڻي استعمال جي ڪري انهيءَ مان ٻيا به ڪارج ملڻ لڳا. جيئن ته در، پوري در کان ٻئي نمبر تي طاقت ڀري ويهڪ آهي، ان ڪري در اتي استعمال ڪجي، جتي جيان ته ساڳيو ڪم آيل هجي، پر هر جڳهه پنهنجي جاءِ تي مڪمل هجي ۽ منجهس الڳ ٿي اهوڻ جي صلاحيت هجي. خيال جي هڪجهڙائيءَ جي ڀيڻ نظر، در جي استعمال مان حلن جي لاڳاپي ظاهر آڻڻ سان گڏ، انهن ۾ زور ۽ وضاحت پيدا ٿئي ٿي. هيئن مثال ۾ ٻن هنڌ در ڪم آيل آهي - ڏسو ته انهن جي استعمال جي ڪري خيال جي پيچيدگي گهٽ ٿي پوي، ۽ جڳهه مجموعي طرح زورائتو به ٿيو پوي. مثال:

- اوائلي سنسڪرت بدلجي، وچولي درجي واريءَ سنسڪرت ۽ پوءِ آخري سنسڪرت جي سنسڪرت جو روپ اختيار ڪيو: ان کان پوءِ، پراڪرت جي مختلف ڳوٺن مان هڪ قسم يعني اڀرلڻ پراڪرت جي بڻجڻ جو صورت، جنهن کي وڙچند اڀرڻ چيو وڃي ٿو، وجود ۾ آئي: وڙچند اڀرڻ ۾ وڌيڪ جو بگاڙو ۽ ٿورو آهن، تنهن، انڪل ٻارهن صدي عيسويءَ ۾، اسان جي موجوده سنڌيءَ کي جنم ڏنو.

در استعمال تڏهن ڪيو آهي، جڏهن جيڪا تيار وڏا هوندا آهن ۽ ڪيترن ئي مداري جنهن جي ذريعي ڪنڊيل ۽ ڪنڊل هوندا آهن. ڪنهن پيچيدگي خيال کي بيان ڪرڻ ۾ لازمي طرح ڊگها جيڪا ڪم آڻڻا هوندا آهن: انهن کي صاف ۽ واضح ڪري بيهارڻ ۾ در گهڻي مدد ڏئي ٿو.

در جو ٻيو مک استعمال گفتگو کي ظاهر ڪرڻ وقت ايندو آهي: يا جڏهن جملي ۾ پويان هڪو تفصيل يا وضاحت ظاهر ڪرڻي هوندي آهي، تڏهن به در ڪم آيو آهي. مثال: - هن چيو: "منهنجي زندگيءَ جي آخري آرزو به زماني جي بدوديءَ جي لڌر ٿي ويئي!"

- هو سوچي رهيو هو: "ڇا منهنجي لاءِ زندگيءَ جي جهولي ايڏي خالي ٿي چڪي آهي، جو مون کي ڪجهه به ٿو ملي!"

- پوليس لاءِ، ڪامورن لاءِ، ڪارخاني وارن لاءِ - هن وٽس اهوئي هڪڙو جملو هو: "ڪٿي جا ٿر."

ٽين حلن مان پهرئين جملي ۾ در انهيءَ ڪري ڪم آيو آهي، جو پويان گفتگو ظاهر ڪرڻي آهي. ٻئي جملي ۾ به "سوچڻ" جي وضاحت ظاهر ڪرڻ لاءِ در ڪم آيو آهي، ٽين جملي ۾ "جملي" جي وضاحت ڪرڻ لاءِ در ڏيئي، پوءِ چوڻ لڌو ويو،

ڊگهن چيلن کي الڳ ڪري بيهارڻ ۽ ڪنهن قتل جي وضاحت ڪرڻ لاءِ دم جو استعمال ضروري آهي. انهيءَ ڪري نه رڳو چيلو پڙهڻ وقت سهنجو ٿي پوي ٿو، بلڪ ان جي معنيٰ به صاف ٿي پهي ٿي.

پورو دم (۱)

سڀي نشانين کان سولي نشاني آهي ”پورو دم“ جنهن ۾ ڪو به سونجهارو نه آهي. جتي حيلو ختم ٿئي ٿو، اتي پورو دم ڏنو ويندو آهي. چيلي مان مقصد آهي ته جڏهن به ڪو خيال مڪمل طرح سان لفظن ۾ لکجي، ته خيال جي مڪمل ٿيڻ تي، ان چيلي جي پوڙيءَ ۾ پورو دم ڏنو وڃي ٿو. مثال:

— سنڌ کي ڪو به ختم ٿو ڪري سگهي.

— سنڌي ٻولي هڪ مڪمل ٻولي آهي.

ٻئين چيلن مان هر هڪ ۾ هڪ خيال مڪمل ٿئي ٿو. خيال جي انهيءَ تڪميل جي ڪري ان کي پورو دم ڏيئي، چيلي کي بند ڪيو وڃي ٿو.

جڏهن ڪنهن وڏي لفظ کي مختلف صورت ۾ لکيو آهي، تڏهن ان جي پويان به پورو دم ڏيئي ڇڏيو آهي. مثال طور ”سنڌي ادبي بورڊ“ کي اسين مختلف طور لکنداسون ”س. ا. ب.“؛ ”هيڊ ماستر“ کي عام طرح لکيو ويندو آهي ”ه. م. ر.“. گهڻا لکندڙ مختلف کان پوءِ لک (ڊئشن) ڏيندا آهن، پر ليک جو اهو استعمال غلط آهي. ليک کي پنهنجا ٻيا ڪارج آهن، جي اڳيان پيش ڪيا ويندا.

پوري دم جي وضاحت کان پوءِ، لازمي آهي ته پٿرا جي مراد به سمجهجي. ”پٿرا“ جو مطلب آهي لکڻ جو ٿيون سلسلو شروع ڪرڻ. اسان ڏٺو ته جڏهن چيلي ۾ خيال جي تڪميل ٿئي ٿي، ته پورو دم ڏجي ٿو؛ پر جيڪڏهن ڪو خيال هڪ کان وڌيڪ چيلن کان پوءِ پورو ٿئي، ۽ ان کان پوءِ وري ٿيون هڪ خيال هڪ کان وڌيڪ چيلن ۾ ايندڙ شروع ڪارڻو هجي، ته انهن ٻن حيلن کي جدا ڪيلن ڪجي؟ ان لاءِ طريقو ”پٿرا“ ڏيڻ جو آهي؛ يعني جتي پهريون خيال ختم ٿئي، اتي پورو دم ڏيئي، اها سٽ ئي ڇڏي، وري ٽئين سٽ شروع ڪجي. ٽئين سٽ شروع ڪرڻ ۾ به، ٻن ئن لفظن جي پٿري ڄاه ڇڏي، پوءِ لکڻ شروع ڪجي. هن مضمون ۾ اوهان کي مختلف پٿرائون نظر اينديون. اهي به انهيءَ اصول ماتحت ڏٺيون وڃن آهن. جتي ڪو ٿيون خيال شروع ٿيو آهي، اتي ٽئين پٿرا شروع ڪئي وئي آهي.

پٿرائن استعمال ڪرڻ سان لکيت ۾ زور ۽ وضاحت اچي ٿي وڃي. خاص طرح سان حيلن لکندڙ کي ڪنهن خاص ٿڪي ڏانهن پڙهندڙ جو ڌيان ڇڪائڻو هجي، ته پٿرا دريبي ٿي اهو مقصد حاصل ڪري سگهجي ٿو. پڙهندڙ جي اها نفسيات هوندي آهي ته جيڪڏهن مضمون يا لکيت جو ڪو ٿڪرو دلچسپ نه هوندو آهي، ته ڪڪ ٿي پوندو آهي؛ پر حيلن

پٽا ٽين شروع ٿيندي آهي، تڏهن وري هن جي پڙهڻ کي ٿيڪه اچي ويندي آهي - انهيءَ خيال ماحوليت نه مٿان انهيءَ پٽا ۾ لکندڙ ڪا دلچسپ ڳالهه ڪئي هجي ان هوندي به اهو ڌيان لازمي طرح رکڻ گهرجي ته پٽائون هروڀرو ڳهڻيون نه ڪجي؛ نه ته مضمون ڊگهو ۽ خيالن جو سلسلو به ڇوڙ ٿي پوندو.

ٿانوي نشانين

ابتدائي نشانين جي بحث کان پوءِ، ٿانوي نشانين جو بحث آسان ٿيو هجي؛ ڇاڪاڻ ته ابتدائي نشانين ٿي ڳهڻي ۾ ڳهڻو استعمال هڪ اچڻ ٿيون - ۽ اهي ئي مکيه نشانين آهن جي جملي جي مفهوم کي صاف ۽ واضح ڪري بهارڻ ۾ بهادي ڪم ڪن ٿيون. ٿانوي نشانين ابتدائي نشانين کي، خيال جي وضاحت ۽ اهميت ظاهر ڪرڻ ۾ مددگار ٿين ٿيون.

ٺيڪ (-)

ٿانوي نشانين ۾ سڀ کان اهم نشاني آهي ”ٺيڪ“. خيال جي وضاحت ۾ ٺيڪ تمام وڏو ڪم ڏيئي سگهي ٿي. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ ٺيڪ تمام گهٽ استعمال ڪئي ويندي آهي؛ پر حالت ۾ جيڪڏهن ٺيڪ کان ڪم ورتو وڃي، ته چئن جي ٺيڪ جي سولهن ٻيڻي ٿي وڃي ٿي، ۽ خيالن جي اهميت جو اندازو به وڌي وڃي ٿو.

ٺيڪ جو پهريون مکيه استعمال آهي ٿوري ڊر جي پٽان ان جو استعمال، راجي طرح جڏهن جملي ۾ خيال جي رخ ۾ ٿورو موڙ ايندو آهي، ته اتي ٿورو ڊر ڏيو آهي؛ پر جيڪڏهن انهيءَ موڙ کي ٿورو ٺاهان ڪرڻو هجي ۽ زور ڏيڻو هجي، ته ٺيڪ هڪ آهي. مثال:

- هو راتوڙ لڳو پيو هو - ٺيڪون چڻ ته ٿيا، ٻانهون وڏيون ۽ وار ٿيا.

مثان مثال ۾، جيڪڏهن ”پيو هو“ فعل جي پٽان ٿورو ڊر ڏجي ها، ته به مقصد لکري ها؛ پر ٺيڪ اچڻ سان پويان ايندڙ خيال ۾ هڪ وڏو پيدا ٿي پيو آهي ۽ اڳئين خيال کي ڪافي پراڻو ملي پيو آهي. خيال جي موڙ کي ٺاهان ڪرڻ لاءِ سهجي خيال ۾ ٿوري ڊر کان ٺيڪ وڌيڪ ڪارائتي آهي. مثال:

- اهو سوال پنهنجي پاڻ کان پڇدي، هن ڪم چڻ ته ڪو صدمو رسيو - ۽ هو ائين سمجهڻ لڳو ته هن جو اهو ويچار به هڪ ڪٺاڻ کان گهٽ نه هو.

جملي ۾ خيال کي وضاحت ۽ پراڻو ڏيڻ لاءِ، ٺيڪ جو استعمال تڏهن سوزون آهي، جڏهن پرهندڙ ڪسي خيال جي انهن ساڳين منزلن جو سير ڪرائڻو هجي، جتي خود لکندڙ پهتو هجي.

پڙهندڙ جي خيالن جي حواليءَ ۾ اهوئي موڙ پيدا ڪرڻ لاءِ - جيڪو خود لکندڙ ڄاڻي ٿو - ٺيڪ وڏو ڪم ڪري ٿي. مثال:

- هن پنهنجون اکيون بند ڪري ڇڏيون - جيئن اس پلس کي ڏسي، وري نه هن جو ذهن ڀڙڪڻ لڳي!

مٿي چئي و، ”اکين بند ڪري ڇڏڻ“ جي تصور کان ڪجهه هٽي، لکنڊو پنهنجي پڙهندو کي ڪنهن اوجھي خيال ڏانهن، سٺن جو هن کي روايتي طرح وهر کان به نه هجي، ڏيان ڇڪائڻ لاءِ ليڪ استعمال ڪري ٿو. انهيءَ ليڪ جي استعمال سان پڙهندو جي ذهن کي اوچتو سٺ اچي ٿي ۽ هو لکنڊو جي خيال جي گهرائيءَ ڏانهن پنهنجي ڏيان کي ٽٽي ٿو. مثال: سگر هوءَ اڄ نئين رانگ ۾ هئي - ساج جو هڪ بدلتا داغ هئي!

ليڪ جو استعمال ڪنهن لفظ يا خيال جي سمجھائيءَ لاءِ ڏاڍو ڪارگر آهي. جڏهن به چئجي ۽ ڪنهن لفظ يا فري جي تشريح يا سمجھائي ڪرڻي هوندي آهي، تڏهن انهيءَ سمجھائي واري چئجي هي اڳيان ۽ پويان ليڪ ڏئي آهي. ساڳيءَ طرح جڏهن ڪو چئو ڪنهن اڳيان آيل لفظ يا فري جي صفت طور ڪم ايندو آهي، تڏهن به ان جي منڍ ۽ پڇاڙيءَ ۾ ليڪ ڏئي آهي. انهيءَ استعمال سان ليڪ به ساڳيو ڏنگين وارو ڪم ڏئي ٿي - پر، ڏنگين ۽ ليڪ جي انهيءَ استعمال ۾ به ڪافي فرق آهي، جو هن استعمال سمجھائڻ کان پوءِ بيان ڪبو. مثال: گذري ويل زمانو - رنگين زمانو، جوانيءَ جو زمانو، سٺيءَ ڀرپور زمانو - جهڙن ۾ ڪيف ۽ سرور هئا

مٿي مثال چئجي ۽ ”گذري ويل زماني“ جي صفت ۽ تشريح طور جيڪي لفظ آيا آهن، انهن جي اڳيان ۽ پويان ليڪ ڏنل آهي. اهي ٻئي ليڪون انهيءَ گذريل زماني جي صفت طور ايندو خيال کي ظاهر ۽ نمايان ڪري بيهارڻ لاءِ ڪم آيل آهن. ايترو خيال رکڻ ضروري آهي ته اتي ليڪون به ڏييون پوندون: هڪ اڳيان ۽ ٻي پويان. جيڪڏهن اهي به ليڪون ڪم نه آڻيون، ته چئجي جو مفهوم ئي فري ويندو. جيڪڏهن هن چئجي ۽ پوئين ليڪ جي پدران ٿورو دير ڏهي، ته مطلب جي مٽائڻ ٿي ويندي. صفت جي پدران ان جو مطلب اهو ٿيندو ته گذريل زماني جو مذاق اڌان ۽ ان تي دانست ٿوڪ ڪرڻ لاءِ ان جي تعريف ڪئي وئي آهي. ليڪ جو اهو به هڪ استعمال آهي - جڏهن ٿوڪ ظاهر ڪرڻي هوندي آهي ته انهيءَ صفاتي فري جي اڳيان ليڪ ڏئي ڇڏي آهي، جنهن جي درهي ٿوڪ ۽ طر ڪرڻ جو مقصد هوندو آهي. ان ڪري اهو ڏسي آهي ته جتي به سمجھائيءَ جو چئو يا صفاتي چئو يا فري ڪم آڻيو هجي، ته ان جي اڳيان ۽ پويان ليڪ ڏهي. هيئن مثال ۾ هڪ ئي خيال جي تشريح ۽ سمجھائيءَ لاءِ ٽي خيال ڏنا ويا آهن، انهيءَ ڪري انهن کي ليڪن جي وچ ۾ ڏنو ويو آهي. مثال:

هن کي اها رات، ها سندس گاهن وانگر ڪاري هئي، باد اچڻ لڳي - جنهن رات هوءَ پهري مائٽن کي حيرت ڏيئي، هن سان وڃڻ لاءِ لڪري آئي هئي - جنهن رات هن

دنيا کي ڇڏيو، پر هو دنيا کي ڇهڻي نهو. جنهن رات هن ساج هي ڪا پرواه نه ڪئي؛ مگر هو ستاج کان ڊڄي ويو.

مٿي چيو ويو آهي ته هن استعمال ۾ لڳون ساڳيو ڏانگين وارو ڪم ڏين ٿيون. ڏانگيون ۽ ڪنهن لفظ يا خيال جي تشريح ۽ سمجهاڻيءَ طور استعمال ڪيون آهن؛ پر فرق رڳو اهو هوندو آهي ته خيال جي سلسلي ۾ لڳن جي اندر بهاريل حملو خيال جي مضبوطيءَ ۽ اهميت سان اهڙيءَ طرح گڏيل هوندو آهي، جو ان کي توڙي نه سگهو، ۽ نه ئي انهيءَ سمجهاڻي ڏهندڙ يا صفاتي جملي کي نظر انداز ڪري سگهو. جيڪڏهن نظر انداز ڪبو ته جملي جو خيال ئي فوت ٿي ويندو. پر ڏانگين جي حالت ۾ ائين نه آهي ڏانگين ۾ جيڪو جملو يا لفظ ڏنو ويندو آهي، اهو هوندو ته سمجهاڻي طور ئي آهي، پر ان کي جيڪڏهن نظر انداز ڪري ڇڏيو، ته خيال جي سلسلي کي نقصان نه پهتو. ڏانگين ۾ اهڙو لفظ، لفظي يا جملي جي اهميت ٻيئي ان لکي هوندي آهي، جو جيڪڏهن انهيءَ کي ٻڌڻ وقت ڇڏي وڃي، ته خيال جون سلسلي وار ڪڙيون نه ٽٽنديون. ڏانگين ۾ اهڙي ئي معمولي سمجهاڻي ڏني ويندي آهي، جو ان مان جملي کي تقويت ملندي ته سهي، پر ان جي نه هنڌ ڪري ڪو نقصان نه ٿيندو. مثال:

انهيءَ سال - جنهن سال ملڪ ۾ ڏڪر پيو هو - ملڪ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد تيز ٿي وئي.

انهيءَ سال (شايد اهو سال ۱۹۴۳ع هو) ملڪ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد تيز ٿي وئي. شين ٻن مثالن مان پهرئين مثال ۾ سمجهاڻيءَ جي جملي کي لڳن جي وچ ۾ رکيو ويو آهي، ۽ ٻي مثال ته انهيءَ جملي جو اصل خيال سان ڪافي گهرو ۽ واضح تعلق آهي، جنهن کي ٻيئي ٿو سگهجي؛ پر ٻئي مثال ۾ - جتي ڏانگيون ڪم آندل آهن - ڏانگين ۾ پاڻ جملو جيڪڏهن نظر انداز ڪجي، ته جملي کي ڪو خاص نقصان ڪونه پهچندو. جڏهن جملي ۾ هڪ کان وڌيڪ فاعلي لفظ يا فاعلا اڀا آهن، ته هن خيال کي صاف ڪري بهارڻ لاءِ هڪ ڪم آڻي آهي. مثال:

سائنس جا ڪوشش ڪجن، يا علم ادب جا ذخيرا ڪجن، بت تراشي جا بهترين نمونا ڪجن يا موسيقي جا رقت انگيز سُر ڪجن - مٿي انسان جي عظمت جو دليل پيش ڪن ٿا. جڏهن جملي جي شروع ۾ هڪ ڏني ويندي آهي، ته هن مقصد اهو هوندو آهي ته ڪو نئون خيال پيش ڪرڻو آهي. ڪڏهن ته وري ڪو حملو لکي، ڪنهن مڪمل نشانيءَ مان ان کي بد ڪري، پويان وري به هڪ ڏني خيال جو حملو قائم رکيو آهي ان مان جملي ۾ نه رڳو زور پيدا ٿئي ٿو، بلڪه خيال ۾ هڪ قسم جي توازن يا مدد اچي وڃي ٿي. مثال: ادا، اڪرن تي ڪلجو ٿا ڏيکيا ٿا آهن ته ٻا - پوءِ به سڌا ٻائي آهيان؛ سڌي لکيا اٿر، ويندي ٿياله جي اندريس ٿاڻن!

ڏسو ته انهيءَ ۾ ٻئي نمبر عجب جي نشانيءَ کان پوءِ ليڪ خيال ۾ ڪيڏي نه گهرائي، معنويت ۽ قدرت وڌا ڪري ڇڏي آهي. ساڳيءَ طرح سان جڏهن جملي جي بلڪل شروع ۾ ليڪ ڏئي ويٺي آهي، تڏهن مقصد رکيو اهو هوندو آهي ته لکندڙ ڪنهن اڳئين ڪالاهه يا ڪنهن اڳئين خيال کي ڇڏي ڪري، ڪو نئون عنوان، يا ڪا نئين ڪالاهه ڪرڻ لاءِ ڇاهي، مثال:

- پاڻ اڀرڻ، "سهران"؛ ... سوچيان ٿي، هي افسانہ لکڻ اديب آهي، سي ڪيترائي افسانا لکيا

سهجي خيال ۾ ڪارج جي لحاظ کان ليڪ کي ٿوري ڊمر کان پوءِ ٻئي نمبر ۾ نماز ملند ۽ ڪارٽا ڪارج آهن - حيثيتڪ ان جو استعمال ٿورو پيچيدو آهي. اها پيچيدگي رڳو ڪوئ استعمال ڪندڙ آهي. ڇوڪڙهي اٺن يا اديب ليڪ جو صحيح ۽ موزون استعمال ڪرڻ لکي، ته هو انهيءَ نشانيءَ سان ڪوئو لاپ حاصل ڪري ٿا سگهن. نه رڳو سندن لکڻيون سموري لحاظ کان صاف ۽ واضح ٿي وينديون، بلڪه اڌ ڀٽن سان ٿو ڀوان ته چيلن جي ظاهري جوازڪ به اهڙي ٿي ويندي، جو پڙهندڙ جو هڪدم ڌيان ڇڪائيندي. انهيءَ سان اهو مقصد ر اتر ته اديب ۽ لکندڙ ليڪ کي جايجا استعمال ڪندا وٺن. هر نشاني ضرورت آهر ڪم آڻڻ پهرين اصول هنن ڪهرجي

گهٽ بندڙ ليڪ (-)

جڏهن به ڪو مرڪب لفظ ٺاهڻو هوندو آهي، تڏهن انهن ٻن لفظن جي وچ ۾ لڌڙي ليڪ ڏئي آهي. ان کي چئجي ٿو "گهٽ بندڙ ليڪ". انهيءَ جو استعمال لفظ اهوئي آهي ته جتي مرڪب لفظن لفظن مان ٺاهڻو هجي، جن جو تعلق ايترو ظاهر نه هجي، تڏهن ليڪ وچ ۾ ڏئي اهو مقصد حاصل ڪيو ويندو آهي. مثال:

مٿي جو ماه-پهريون سوسر هو، ڪراچيءَ جي مدر واري حصي ۾، ڪوريءَ آس ۾، هڪ قبر کي ڏانهن ڪندڙ ڏٺو.

هن مثال ۾ "ماه-پهريون" معنيٰ مهيني جو پهريون سوسر. انهن ٻنهي لفظن جو ظاهر ڪو تعلق ڪونهي، پر معنيٰ جي ضرورت طور ان کي مرڪب بنائڻ لاءِ وچ ۾ گهٽ بندڙ ليڪ ڏئي ويٺي آهي. گهٽ بندڙ ليڪ ٽنهي لفظن جي مرڪب لفظن ۾ ڪوئ ڪم آندڙ ويٺي آهي. مثال: "برقي-ويڊيائي اثر"؛ "معاشي-عمراني علوم"؛ وغيره.

ڏنگيون ( )

"ڏنگين" جي باري ۾ "ليڪ" واري بحث ۾ اڳتي ڪجهه چئي چڪو آهيان. ڏنگيون جملي جي انهن لفظن يا ڪنهن ٽري کي بند ڪرڻ لاءِ ڏيون آهن، جو خيال جو محور

هولدي ۽ ايترو اهر نه هوندو آهي. ۽ جيڪڏهن ان کي (پتي ڇڏجي، ته به مهور تي
ڪو خاص اثر نه هوندو. انهيءَ ڪري اهو موهجوارو ضرور پيدا ٿيندو ته ڪهڙي سجهائيءَ
جي ڦيري جي ڇلي کي ليڪن جي وچ ۾ آڻجي ۽ ڪهڙيءَ کي ڏيکين ۽؟ دراصل اهو خود
سڪندراعظم جي ذهني قوت تي ڇڏيل آهي. جيڪڏهن هو انهيءَ ڦيري يا ڇلي کي مجموعي
خيال جو ٽاڪڙو ۽ اثر حصو سمجهي، ته ليڪن جي اندر رکڻ گهرجيس، پر جي روايتي
۽ غير اهر حصو سمجهيس، ته پوءِ ڏيکين ۾ رکڻ گهرجيس. مثال:

— هن ڪتاب ۾، سڌ جي قضا اڍائي صدين (۱۰۹۲ع کان ۱۸۳۲ع تائين) جي اقتصادي

تاريخ کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

ڏيکيون، گفتگو (ڊائلاگ) کي لکيت ۾ اٽل وقت ڏاڍيون ڪارائتيون آهن. ڳالهائيندڙن

جا جذبا، عمل، اشارا ۽ خطاب ڏيکين ۾ ڏنا ويندا آهن. اهو رڳو انهن شين کي اصل

گفتگو کان الڳ ڪري بهارڻ جي لاءِ ڪيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته اهي اشارا ۽ جذبا،

يا مطالب ٿيڻ جا نمونا ۽ طرف گفتگو ۾ نه ايندا آهن. ان ڪري لازمي طرح الهن کي

لکڻ وقت اصل گفتگو کان لڙالو ۽ جدا ڪري بهارڻو هوندو. مثال:

زيت (محمد کي) — تڏهن هيٺانهن آيا!

محمد (حيرانيءَ ۾) — آءٌ سمجهي نٿو سگهان، پر تون جنن چئن تشن ڪرڻ لاءِ

ٿيار آهيان.

انهيءَ طرح ڏيکين جو سڀ کان مڪمل استعمال ٿانڪه ٿو پئي ۽ وقت ٿئي ٿو. ٿانڪه

لکڻ وقت اهي سطر، اهي عمل، ۽ اهي جذبا، جي وقت ۽ وقت، ٿانڪه ۾ ظاهر ڪرڻا هوندا

آهن، الهن کي ڏيکين ۾ وڌيڪو ويندو آهي. مثال:

محمد (سندس هٿ ۾ هٿ ۾ وٺي) — اکين سان، الله گهرو آهي ته نهايت ڏيهن

مئلداون، ۽ آخرت ۾ هڪ پئي جا ٿي وهنداسون ۽ وري ڪڏهن ڪي ڌار ٿينداسون.

زيت — آئين! تڏهن هلي آءٌ.

(درياهه ڏانهن منهن ڪن ٿا، هوءَ پانهن گلي ۾ وجهيس ٿي، ۽ پوءِ پئي اڇالڳ

ماري دريا ۾ ٽهي پون ٿا. هيٺان پاڻيءَ جي ڇٽڪار جو آواز ٻڌجي ٿو، ۽ ڪيچ پاڻي

ٽوهارڻي والڪر ٽڪر ٿي چڙهي ٿو اچي.)

مٿئين ٿانڪي ٽڪري ۾ پڇاڙيءَ جو سڄو منظر ڏيکين ۾ ڏنو ويو، ساڳيءَ طرح ان

کان اڳ ۾ محمد جو هڪ عمل ”هڪ ۾ هڪ وٺڻ“ به ڏيکين ۾ ڏنو ويو آهي. ان ڪري

جڙانهن شين کي گفتگو ۽ مڪالمي کان الڳ ڪري بهارڻ ضروري آهي.

سوال جي نشاني (?)

هيءَ نشاني ته نهايت سولي آهي — جنهن جو ڪم خود نشانيءَ سان ظاهر آهي. جڏهن

۱. حلي ۾ ڪنهن سوال پوڇڻ جو ارادو هوندو آهي، تڏهن سوال جي نشاني ڪم آندي

وهندي آهي. مثال:

- تنهنجو نالو ڇا آهي ؟ ڪٿان جو ويٺل آهين ؟

جڏهن ڪو - وائي غرو يا حلو فاعل طور استعمال ٿيندو، ته ان ۾ سوال جي نشاني نه ٿيڻ گهرجي. مثال :

- مذهب ڇا آهي، انڌي تقليد ڇا ڪي چئبو آهي، هر ڪو اٿي ۽ ڪائيندڙ ۽ مسجددار ماڻهو سمجهي سگهي ٿو.

هن جملي ۾ اڳيان ٻه سوالِي جملا آهن، هر ڇاڪاڻ ته اهي ٻئي ٻنهي جملي جي فاعل طور ڪم آيا، ان ڪري سوالِي نشاني ڪم نه آندِي وئي. سوال جي نشاني استعمال ٿيڻ جي وڃي معنيٰ ٿي ۽ گهڻو دارومدار ڪي ٿي. ساڳيو ضمير سوال ٻه ڀيرا ڪري سگهي ٿو ۽ بيان ۽ انهيءَ مفهوم جي ٻي نظر سوالِي نشاني ڪم آڻڻ گهرجي.

عجب جي نشاني (۱)

سوال جي نشانيءَ وانگر عجب جي نشاني به نهايت سادي نشاني آهي. جڏهن ڪنهن ڳالهه تي عجب يا افسوس ظاهر ڪرڻو هوندو آهي، تڏهن عجب جي نشاني ڪم آڻي آهي. خود عجبِي لفظ جي پويان به اڪثر عجب جي نشاني ڪم آڻي آهي. مثال :

- افسوس! ٻچاڙيءَ ۾ سندس محبوب مڪوڙو به ڏسي سگهيس!

ڪڏهن ته وري جملي ۾ ٽوڪ ظاهر ڪرڻ لاءِ، يا جملي ۾ ڪنهن خاص زور ڏيڻ لاءِ به عجب جي نشاني ڪم آڻي آهي. مثال :

- سنڌ جي ”سروري“ ٽائيپ فائونڊن جي تقليد جون ڪهڙيون ڳالهون ڪجن!

ڪٿي ڪٿي صاف سوالِي جملن کي عجبِي جملا بڻائي، سندن اهميت کي وڌائبو آهي. مثال :

- ”ڪنهن ٿو ڏوڪڙو ٻهرا يا وڃي ٿي. ٿيءَ کي سڏي اچان! ۽ ڪرايان ۽ ڪا تعدي!“

رواقي طرح سڏ ڪرڻ لاءِ لفظ جي نشاني ڪم نه آڻجي ته چڱو: هر ڇوڪڙن سڏ ڪرڻ جو ڪو خاص مفهوم عجبِي، نه هوندو ان حالت ۾ عجب جي نشاني ڏيڻ بهتر آهي. مثال :

- صاحب! هن گاڏيءَ ۾ هڪ فقير بنا ٿڪيٽ ويٺو آهي!

پٿيون ۽ ايڪوٽيون واک جون نشانيون (۲ = ۳)

واڪ جون نشانيون ڪم آڻڻ سان جملي جي مفهوم کي واضح ۽ صاف بيهاري ٿو. واک جون نشانيون ٻن قسم جون آهن - ايڪوٽيون ۽ پٿيون. هڪڙو اصول انهن ٻنهي لاءِ ياد رکڻ گهرجي ته جڏهن به ڪٿان واک جون ايڪوٽيون يا پٿيون نشانيون ڏجن، انهن کي وري ساڳين نشاني سان بند سرور ڪرڻو آهي؛ گفتگو جي حالت ۾، واک جي نشاني ڪان اڳ ٿورا دم (يا دم) ڏنا ويندا آهن. مثال :

- انهيءَ ڏينهن، زال کي چيائين، ”سون ڪان هاڻي پائي به نه گهرجان.“ پٺئين ٽرڪي پائي پاليندو.“

مٿين مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو ته جيڪو حصو گفتگو ۾ ڪنهن شخص جي وائن نڪتو آهي ته ان کي واڪ جي نشانين ۾ ٻنڌ ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح ۾ رڳو گفتگو ۾ ڪو خيال ۽ ويچار به واڪ جي نشانين ۾ آڻي سگهجي ٿو. مثال:

— هو سوچڻ لڳو: ”انسان ڪيڏو ته ذهني طرح ڪيري چڪو آهي!“

هن جملي ۾ سوچڻ جو نتيجو واڪ جي نشانين ۾ ڏيئي نمايان ڪيو ويو آهي. جڏهن ڪنهن گفتگو جي دوران ۾ ٻي گفتگو اچي وڃي، يا ڪو قرو ڊهرايو وڃي، ڪو بهاءُ ڪو يا چوڻي آندي وڃي، ته ان حالت ۾ گفتگو کي ته ٻين واڪ جي نشانين ۾ رکيو ويندو آهي؛ پر وچ ۾ آيل گفتگو، ڪو خيال، ڪو قرو يا بهاءُ ڪو اٻڪوڻن واڪ جي نشانين ۾ رکيو ويندو آهي. مثال:

— هن پنهنجي دوست کي سمجهائيندي چيو، ”مون کي اهيءَ ڳالهه تي پٽائيءَ جو هڪ شعر

ياد آهي: ”متو آهين مڃ، ٿلهو ٿو ٿونا هڻن.“— اهو شعر بلڪل هن تي لهي ٿو اچي!“

هن مثال ۾ پٽائيءَ جي شعر کي گفتگو جي وچ ۾ اچڻ ڪري، اٻڪوڻن نشانين ۾ رکيو ويو آهي؛ ڇاڪاڻ ته اهي لفظ گفتگو ۾ اچڻ نه ٿا، پر خود ڳالهائيندڙ جا پنهنجا لفظ آهن. اهو شخص هڪ حوالو آهي. اهڙن گفتگو جي وچ ۾ ايندڙ حوالن کي اٻڪوڻن نشانين ۾ رکڻ گهرجي.

جڏهن روايتي لکت ۾ ڪنهن خاص لفظ تي توجهه ڇڪائڻو هوندو آهي ۽ ان لفظ کي نمايان ڪري بهارڻو هوندو آهي، ته به ٻين واڪ جي نشانين کان هڪ رڳو وٺيو آهي. مثال:

— اوچتو ”هر هر“ جي آواز سندس خيالن کي ٽوڙي وڌيو.

مٿين مثال ۾ ”هر هر“ لفظ کي خصوصيت ڏيڻ ۽ نمايان ڪري بهارڻ لاءِ واڪ جي نشانين ۾ آندو ويو آهي.

خاص طور، جڏهن هڪ لفظ يا نالا سندن روايتي معنيٰ ۾ نه پر ڪنهن خاص نئي، عسي يا ٻيءَ ڪنهن غير روايتي معنيٰ ۾ هڪر آڻيا هوندا آهن، ته گهٽ ۾ گهٽ پهريون ڀيرو اهڙن لفظن کي واڪ جي نشانين ۾ آڻيو آهي. مثال:

— سموري رهندڙي ٺوٺ جو دارو مدار ”اٺي“ جي ٻن مٿي ۽ منفي طاقتن جي هڪ ٻئي جي چوڌاري گردش ڪرڻ تي آهي.

ٻڌڻيون يا هڪٻئي جي نشانين

ٽالوي نشانين کان پوءِ ٻڌڻيون نشانين به ڪجهه قدر استعمال ڪيون وينديون آهن. ٻڌڻي نشانين جو مقصد فقط عارضي آهي. انهن مان ڪي نشانين آهي ”ٻڌي ٻڌي ٻڌي“، هيءَ نشاني گهڻو ڪري خالص ادبي لکڻين ۾، ڪٿي ڪٿي خيالن ۾ نفاس جي گهرائي ٻڌا ڪرڻ لاءِ هڪر آندي ويندي آهي. مثال:

هو سوچيندو رهيو. هي دنيا ۽ ساج جا بدلتا داغ، ڪارنهن جا ٽڪا... مگر... سندس دل ٻهجي ويئي.

جڏهن جيلي جي شروعات ٻيا ٻوڙي ۽ هيءَ نشاني ڪو اٿڻ سان لڪندڙ معدي ۾ گهرائي پيدا ڪرڻ سان گڏ ٻوڙندڙ جي ذهن کي ڪجهه سوچڻ ۽ انهيءَ ڇڏيل ”ٻڙي ٻڙي“ جي جاءِ کي پنهنجي گهر سان پُر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندو آهي، تڏهن ائين محسوس ٿيندو آهي، ته لڪندڙ ڪجهه اڏورو ڇڏي ويو آهي. جتي ڪن لعطن کي ڄاڻي وائي ڪاڏو ويو آهي. پر خيال اڏورو هوندي به مڪمل هوندو آهي؛ لفظن نه هوندي به لعطن جي موجودگي ذهن ۾ پاسا ورائڻ لڳندي آهي. مثال:

— ها... اي غريب، مون توکان وڪ پئي... بيڪا... تو ڇا ڏٺو؟ ... تنهنجو متاع حيات! ... تنهنجو سڀڪجهه... دل، دماغ، ايمان، اعتقاد... سڀڪجهه... — غريب چوڪري... لوجوان... مگر لوحوان!

مٿين ٻن مثالن مان ظاهر ٿيندو ته انهيءَ نشانيءَ جي مدد تي نه رڳو معدي ۾ گهرائي پيدا ٿئي ٿي، نقاٽ پيدا ٿئي ٿي، پر ساڳئي وقت ٻوڙندڙ لڪندڙ سان گڏ ڪجهه سوچڻ تي مجبور ٿيو پوي. اهو ڪجهه سوچڻ لاءِ، جيڪي لڪندڙ انهن ٻڙين جي وچ ۾ لڪائي ويو آهي، ان کان پوءِ پڻي نشاني آهي ”ه ٻڙيون ليڪ...“ هن نشانيءَ جو نقطو ڪڍڻ تي استعمال آهي ۽ اهو آهي ڪا ڇڙ ٽٽڻ يا ڪنهن شي جو تفصيل ڏيڻ. مثال:

— ٻار جي صحيح فطرت لاءِ هليون ڳالهون ضروري آهن:—

(۱) صحيح تربيت؛ (۲) صحت مند ماحول؛ (۳) همدردِي ۽ محبت جو رهيو. هن نشانيءَ جو اهو استعمال ڊر ڪان به ورتو ويندو آهي. پوءِ به اهو آهي ته تفصيل جو اهو ڪم، جڏهن ڊر اسان کي ڏئي ٿو، ته پوءِ اسين هن پٺيءَ نشانيءَ تي گهڻو ٻڙيون. ان کان پوءِ آخري ٻه نشانين آهن: ڏنگين ۾ سوال جي نشاني، ۽ ڏنگين ۾ عجب جي نشاني.

جڏهن ڪنهن ڳالهه ۾ شڪ هوندو آهي، يا ان جي مڪمل معلومات نه هوندي آهي، ته اتي ڏنگين ۾ سوال جي نشاني ڏني ويندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن ٿو ڪا ظاهر ڪرڻ لاءِ به ڪم آڻي ويندي آهي. مثال:

— الحمرا جا داستان (۴) ڏند ڪٽائڻ کان وڌيڪ اهميت تاريخي اعتبار کان نه ٿا رکن. هن مثال ۾ الحمرا جي داستانن متعلق ڪنهن شڪ جو اظهار ڪيو ويو آهي.

ڏنگين ۾ ڪم آيل عجب جي نشانيءَ جو به گهڻو ڪري ساڳيو استعمال آهي، جهڙو ڏنگين ۾ سوال جي نشانيءَ جو آهي. هن نشانيءَ جي استعمال سان ته پاڻ طنز گهري ٿي ويندي آهي. مثال:

—الله توکي تنهنجي نيڪيءَ (۱) جا پاوا ڏيندو!

هن جملي ۾ نه رڳو نيڪيءَ جي حالت شڪي ٿي ٿئي، پر ساڳئي وقت هڪ گهري طنز به آي وڃي.

اسان جا سنڌي اديب ۽ ليکڪ جوڪڏهن بيهڪ جي نشانين جي صحيح استعمال جي اهميت کي سڃاڻندا، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ مٿي بيان ٿيل چند ڳالهين تي ڌيان ڏيندا، ته نه رڳو هن جون تعريرون ٻوليءَ جي چورسڪ جي لحاظ کان سهڻيون ٿينديون، پر ساڳئي وقت مونهنجو صحيح مقصد به پڙهندڙن تائين پهچائي سگهندا. دراصل نشانين استعمال نه ڪرڻ ڪري ايترو نقصان ڪونه ٿو ٿئي، جيترو نشانين غلط استعمال ٿيڻ ڪري ٿو ٿئي. اسان وٽ هڪ خاص بدعت آهي ته عجب جي نشاني ۽ سوال جي نشاني هڪن هڪن هنڌ مطلب کڻي گهري ڪرڻ جي خيال کان هڪ کان وڌيڪ ڀيرا ڪر ٿا ڏيندي وڃن. پر انهن نشانين جو اهو نهايت ئي غير موزون استعمال آهي. ان ڪري ڪڏهن به هڪ کان وڌيڪ عجب جي نشاني يا هڪ کان وڌيڪ سوال جي نشاني هڪ ئي هنڌ ڪر نه اٿل گهرجي.

بيهڪ جي نشانين ڏانهن جوڳو ڌيان ڏيئي، سندن صحيح استعمال، ۽ ٻي ٻوليءَ جي سادگيءَ ۽ سلائيءَ، لفظن جي صحيح چوڻ، ۽ خيالن جي پراڻن ۾ ورڇ جي ذريعي اسان جا اديب ۽ شاعر پنهنجي ٻوليءَ کي اهو قابو ۽ زبردستي بخشي سگهن ٿا، جا سندن لکڻين کي مڃڻ وارو ۽ لائني بنائي سگهي ٿي. هن قسم جي خبرداريءَ ۽ احتياط بيان اسان جي ٻوليءَ نه رڳو سونهن ۽ سويڀا ۾ وڌندي، بلڪه انهن علمي بنيادن تي اچڻ سان انهيءَ ڏس ۾ ٻين ترقي يافته ٻولين سان همسري پڻ ڪري سگهندي.

سيف الملوک

معلوم نمين ۾ سبب الملوک ۽ بديع الجمال جي قصي کي وڏي اهميت آهي. سڌ جي ٻن تاريخي تصنيفن - تاريخ طاهري، ۽ تحفة الڪرام - مان هن قصي جي تاريخي پس منظر تي ٻن روشني پوي ٿي.

تاريخ تحفة الڪرام جي مصنف مير علي شير قانع، سيف الملوک ۽ بديع الجمال جو ذڪر ڪجهه تفصيل سان ڏنو آهي. اهو هيٺين ريت آهي ٿو:

”آن ظالم (دلوراه) جو عجيب ظلمي رواج هو، ته جو به سوداگر، هندستان کان سندس شهر (الور) ۾ ايندو هو، ان کان محصول جي موغس، سندس سامان جو اڌ پنهنجي قبضي ۾ وٺندو هو، ۽ هر شخص جي خوبصورت زال تي زبردستيءَ سان تصرف ڪندو هو. سندس حڪومت جي دور ۾ هڪ وڏو عزت ۽ رسوخ وارو سوداگر سيف الملوک، جو اصل ۾ شيرداد هو، پر سوداگر جي لباس ۾ حج جي زيارت لاءِ ٿي ويو، الور کان اچي گذريو. جئن ته شيرداد کي دلوراه جي ظلمي حڪمرانن جي واقفيت نه هئي، سندس پڙيءَ اچي مهران جي هڪڙي تي الور وٽ پهچي هنيو. شيرداد سان گڏ سندس محبوب بديع الجمال به هئي. بديع الجمال جي غير معمولي حسن جي ساراهه ٻڌي، لامعيت انديش راجا مٿس خائبانه فريلندو ٿي ويو. هن حالت کان سوداگر مجبور ٿي، بديع الجمال کي مهرد ڪرڻ لاءِ ٽن ڏينهن جي مهلت ورتي. ان وچ ۾، سوداگر سڄي رات هن شگر جي چسي کان بچڻ لاءِ، خدا جي درگاه ۾ پئي پاڙايو. خواب ۾ کيس حڪم ٿيو ته قابل سنگتراشن کي گڏ ڪري، جبل جي دڙي کي، جو ٻاٺيءَ کي روڪيو پيو آهي، کوٽايو وڃي. ان الھامي ارشاد موجب، سنگتراشن کي وڏو آخورو ڏئي، شيرداد کي ڪو تي لڳايو ظاهر ۾ هيءُ ڪم بعد ڏکيو هو، پر غيب جي تائيد هئي. راتو رات مهران پنهنجو رخ بدلايو. اڳئين وهڪري کي ڇڏي، بکر جي طرف رخ رکيائين، اهوئي ريت سوداگر ان ظالم جي چٽي کان بچي لھي، پنهنجي منزل مقصود ڏانهن روانو ٿيو. صبح سان

هيءَ سر دلوراءَ کي پهچائي وئي؛ هن گهڻوئي تدارڪ ڪيو، پر جا عبارت قضا ۽ قدرت جي طرف کان منجي چڪي، ما وري سالر ٿي نه سگهي. درياھ جي هن تبديليءَ آخر الور جي تباهي آندي.

”چون ٿا ته سيف الملوڪ پنهنجي محبوبه بديع الجمال سميت ڪمبي جي سفر کان پوءِ، ديري غازي خان ۽ ميهٽ پور جي وچ ۾ وڃي رهيو، جتي باقي حياتي، خير سان گذاري، آهل جي سڙ کي ليڪ چيائين. جتي ئي ڪمبس ۽ هٿ، رتو ۽ چتو ٺالي پهتا آيا. رتي ڪوٽ ۾ سيف الملوڪ، بديع الجمال ۽ سندس پٽن جون قبرتون موجود آهي.“

خير نه آهي ته نعمة الحڪرام جي هن روايت ۾ ڪيتري قدر صداقت آهي. مون الور کي ڏٺو آهي؛ مھراڻ جي پراڻ ۾ به ٿيريو آهيان؛ خير نه آهي ته درياھ جو ڀاڄو ڪهڙو ڌرو هو، جنهن کي سيف الملوڪ صاف ڪرايو هو. الور جي ڏکڻ ۾، پهاڙين جو سلسلو ضرور آهي، جو ڪالڪان جي آستان تائين ۽ ان کان به دور وڃي ٿو؛ مگر ان طرف درياھ جي وهڪري هنن جو اعتبار ٿي نه ٿو اچي سگهي.

تاريخ طاهريءَ جي روايت نعمة الحڪرام جي عبارت جهڙي آهي، مگر ان ۾ سيف الملوڪ جو نالو نه ٿو اچي، مصنف نسياني فقط ”موداگر“ ٿو لکي، مگر بديع الجمال جو نالو ضرور اچي ٿو. رتي ڪوٽ جو ذڪر به موجود آهي، بهرحال هي تاريخي حقيقتون آهن، جي هن نصي سان تعلق رکن ٿيون. هن افسانوي روايتن جو اصلي ماخذ ڪهڙو آهي، ان جو ذڪر مٿين تاريخن ۾ نه ٿو ٿيڪاريو ويو آهي.

هن تاريخي ”حقائق“ کي ڇڏي، جيڪڏهن اسين قصه گو شاعرن جي طرف رجوع ٿيون ٿا، ته وقت جي تعين ۾ وڏو تضاد نظر ٿو اچي. هُو سيف الملوڪ جي ڪهاڻيءَ کي وڃي حضرت سليمان عليه السلام جي واري سان ملائين. مولوي لطف علي جنهن هن نصي کي ابتدا ۾ سرائڪي شعر ۾ قلمبند ڪيو آهي، هن واقعي جي زماني بابت لکي ٿو:

اَس مرسل دي واري ها، هڪ والي ملڪ مصر دا۔

عاصر لار بلند مراتب بن صفوان مٿر دا،

مرسل مير سليمان وانگر داد عدل سپ ڪر دا،

مولوي لطف عليءَ جي تائيد ۾، سنڌي سٺل لاسي جي ٻن مصنفن پڻ ساڳي حقيقت پيش ڪئي آهي:

هيون ٿاينني تنهنجي واري سليمان،

هاشر شاه مصر ۾ هو عادل سان احسان،

جابر سپ زبون ڪيا، ڪينو ڪٿي خان،

سورهه پت سفيان، عدل کان امير آيو۔ - بهار پير

سڀ ڪجهه سائينءَ ڪيو، تابعي سليمان،
 هاشم شاه مصر ۽ هو عادل ۽ گشوان،
 چار سؤ ڪوٽ مصر جا ڏير مندن احسان،
 چوڻ کان چڪوئي ٿي، سرت تنهن سلطان،
 سورج ۽ پٺ سڀيان، منجهان عدل آهر ٿيو.

—جهاندار

خير نه ٿي پوي نه شاعرن هيءَ روايت ڪٿان ورتي. جيڪڏهن قبول ڪجي ته دلوراءِ وارو سيف الملوڪ ڪو ڀيو هو، ته بديع الجبال جو نالو ڇو آيو. هيءَ هڪ منجهائيندڙ حيثيت آهي، جنهن بابت ڪوبه قطعي رايو ڏئي نه ٿو سگهجي. ٿي سگهي ٿو ته شاعرن ڏهون ۽ ٻين جي ذڪر کي اعتبار ۾ آئي لاءِ حضرت سليمان جي عهد کي خصوصيت سان ورتو هجي، ڇو ته هيءَ حيثيت مشهور آهي ته حضرت سليمان جي ماتحت ڏهون ۽ ٻريون به هئا، ستر محمد اسماعيل عرساليءَ ٿر جي هڪ مقام جو ذڪر ڪندي، سيف الملوڪ ۽ بديع الجبال جي طرف اشارو ڪيو آهي، جو پڻ معنيٰ خيز آهي. بهرحال هي صدين جو واقعو، تحقيق جي دائري ۾ هوندر پوريءَ طرح اچي سگهي، مشڪل آهي. مون پنهنجي طرفان ڪوشش ڪئي آهي ته ان جي تاريخي پس منظر جو صحيح نقش پيش ڪري سگهان.

جنن مٿي ذڪر ڪيو آهي، ته مولوي لطف علي آهو پهريون شاعر هو، جنهن تفصيل سان هن قصي کي سرائيڪي زبان ۾ لکيو آهي. ڇهري قدر مون تفتيش ڪئي آهي، فارسي يا اردو ۾ ”سيف الملوڪ“ جي قصي کي نظم خواه نثر ۾ ڪنهن به ٻئي اديب يا مصنف نه لکيو؛ هن مان معلوم ٿيندو ته هي قصو سنڌ جي پيداوار آهي. هي قصو سوڌي جي صورت ۾ منهنجي سامهون موجود آهي، جو خالص سنڌي صورتخطي ۾ لکيل آهي. هي ”مسوڌو“ يا ”مياض خادمي“ جو حصو آهي، جنهن کي قبل حامي امام بخش ”خادرم“ سنه ۱۸۸۶ع ۾ لکيو آهي، جنهن کي تقريباً مئي صدي گذري. جن ”خادرم“ لکي ٿو، ته هي ”مسوڌو“ مصنف جي دستخط تان ورتو آهي.

مولوي لطف علي.

مولوي لطف علي سرائيڪي زبان جو بلند پايه شاعر ٿي گذريو آهي. مولوي نوروز خان جي سرائيڪي ڏوهيڙن کي وڏو مقام حاصل آهي، مولوي صاحب موصوف جي شاگردن مان هو. 21 جڏهن قادر پور ۾ هوس، ته منشي امام بخش خان ۽ هو قادر پور جاگير جو مهتمر هو، اڪثر نوروز ۽ لطف عليءَ جي صحبتن جو ذڪر ڪندو هو ۽ سندن عشق مجازيءَ جي ٻڌل ڪهاڻين جي رهاڻ ڪندو هو.

۽ منشي امام بخش خان جي عمر هن وقت آسي ورهيه لڳ ڀڳ ٿيندي. هن نوروز جي صحبتن سان صحبت ڪئي هئي.

مولوي لطف علي ملو مبارڪ جي وسطيءَ جي ڀرسان بهادرپور جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. هي ڳوٺ ڪوٽ سمائي (رياست بهاولپور) جي سيشن جي ڀرسان آهي. سندس ولادت جي سال بابت ڪا مستند روايت ڪانه آهي، پر تقريبي طرح چئي سگهجي ٿو، ته هُو سنه ۱۱۵۵ هجري ۾ تولد ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ ته هن جنهن وقت پنهنجي مشهور تصنيف مڪمل ڪئي هوندي، ان وقت سندس عمر جوانيءَ کان مٿي چئڪي هوندي. هن سيڌل لاسو سنه ۱۱۹۵ هجري ۾ مڪمل ڪيو هو. - جنن پاڻ لکي ٿو:

روز خمسِ خنر ٿيا، دفتر سنّ تاريخ لکيوي،
 بارهين صدي تون جو هڪ پنجڪ ڇا گهٽيوي،
 ساه مبارڪ وڃي ڏي، ستاووين ڪڪر ڳڻيوي،
 ٿيا فيصل اهد سڀلانس ڀارو ڪول ڏسيوي.

جنن لوروز جي روايت آهي، ان وقت مولوي صاحب جي عمر ڪافي وڏي هئي، ٿيڻا سندس عمر ان وقت چاليهن ورهين جي لڳ ڀڳ هوندي. سڀلانس ۾ سندس شعر جي بختي ڏسي پڻ اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. بهرحال ”ڪليات حمل“ جي هيءَ روايت تصديق طلب آهي ته مولوي لطف علي، حمل ٿير جو همعصر هو. حمل ٿير سال ۱۲۲۵ هجري جي لڳ ڀڳ پيدا ٿيو هو. حمل جي سال پيدائش وقت مولوي موصوف جي عمر ۲۰ ورهيه جي قريب هوندي. زماني روايتن موجب چيو وڃي ٿو ته مولوي صاحب ان ساڳئي سال وفات ڪئي هئي، جنهن سال نواب محمد بهاول خان ثانيءَ وفات ڪئي. نواب موصوف سنه ۱۱۹۶ هجري ۾ تولد ٿيو هو ۽ سنه ۱۲۲۳ هجري ۾ وفات ڪيائين. جيڪڏهن ٽئين روايت صحيح آهي، ته پوءِ مولوي لطف عليءَ جي وفات جو سال ۱۲۲۳ هجري ٿي سگهي ٿو.

مولوي صاحب جو دور

مولوي صاحب جنهن دور ۾ رهيو ٿي، تاريخ ۾ اهو دور نهايت پر آشوب هو. سنه ۱۱۵۹ هجري ۾، امير صادق محمد خان دائود پوٽو، شڪارپور جي ڪوٽ جي ٻاهران ڪلهوڙن ۽ اسانن جي گڏيل فوج سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سندس فرزند بهاول خان اول پنهنجي ٽئين حڪومت رياست بهاولپور جي لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو، مگر ان هوندي به ڪلهوڙن جي ڪوٽس ٿيندي رهي. ٻئي طرف ملتان جي نواب حيات الله خان جي مخالفت هئي. هن سخت ڪشمڪش جي زماني ۾، امير بهاول خان وفات ڪري ويو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ امير محمد مبارڪ (۱۱۵۳ - ۱۱۸۶ هـ) تخت نشين ٿيو. دورانِ بيشيءَ ڪسي سامهون رکندي، هو افغانستان جي مشهور تاجدار احمد شاه ابداليءَ جي حلفن ۾ داخل ٿي ويو، جهنگري کيس سنڌ ۽ ملتان جي خطري کان سکون حاصل ٿيو. سندس وفات کان پوءِ سندس ڀائي، نواب محمد بهاول خان ثاني (۱۱۸۶ - ۱۲۲۳ هـ) مست نشين ٿيو. هن نواب جي زماني ۾، ميان

جدا ڪئي ڪلهوڙي جي چرچ تي، ٽي دفعا، تيمور شاه ايداليءَ جو فوجون بهاولپور تي چڙهي آيون
 سنه ۱۷۷۸ع ۾ سردار احمد خان نورزئي، بهاولپور جي شهر کي آڇاڙي سرهاد ڪري ڇڏيو،
 ۽ رياست بهاولپور جي ماڻهن کي ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏٺا پيا. هن آشوب ڀريل زماني کي
 مولوي لطف عليءَ ڏٺو. جنهن مردانگيءَ ۽ مستقل سڙاڄيءَ سان، امير بهاول خان ٽائيءَ انهن
 لاڳهائي آئين کي منهن ڏنو، ان ڪشمڪش کي مولوي صاحب ڏسندو رهيو. مولوي صاحب
 امير بهاول خان جي مداحن مان هو ۽ هڪ پنهنجي بهادر حاڪم جي هٿن ڏو ساراه ڪري:

تصرت جنگ نبي دا نائب اهل ڪرم اخواني،
 عالي قرب عيسيٰ الفضل، مرد ميان مياڻي،
 خان بهاول خان مظهر سقز وکسي سطلاني،
 روشن بخت بلند بهادر، خاص رڳن خاڻائي،
 لنگ رکاب عقاب علي دا ساري ڪفرستاني،
 مردانل ميدان اتسي هي راوت وستر ٽائي.

سيفتاسي ۾ جايجا مولوي صاحب، پنهنجي محبوب بخڏور جي تعريف ڪندو آيو آهي،
 ۽ سندس دلاوري ۽ رعبت پروڙيءَ جو ذڪر دل کولي ٿو ڪري. فرمائي ٿو:

عالي شان جوان بهادر، خان بهاول عاري،
 بهادرت زور آور بازو عظمت لنگ ليازي،
 دانشمند بلند ڪوتي، هرلند هردي بازي،
 سخي طريل هميشه بخشين سين کارندا تازي،
 سو والي دي واري جو سين ڪوتي شعر طرازي،
 ها شاعر تي شاهان نڙي صفت ڪرڻ صاف سازي،
 آهن حرف ادائي ڪيتر تون پي ڪرين فيض سازي؛
 يار پ بخش "لطف" ڪون ٻهرا سروري ممتازي!

روايت آهي ته مولوي صاحب مجاز جو زخمر کاڌل هو، جنهن سندس ڏوهيون مان خبر
 پوي ٿي. خبر نه آهي ته هن حقيقت ۾ ڪيترائي قدر مددات آهي، مگر هيءَ حقيقت آهي ته
 شعر ۾ ايڏو سوز ۽ درد، ڪنهن درد جي ڏيندڙ کان سواءِ ٻڌائي نٿو سگهي. هڪ ڏوهڙي
 ۾ پنهنجي پُرسوز آرزو کي هٿن ٿو لفظن جي لمبڻ حقيقي ۾ آئي:

دل چيان سنج ڪئون، او ناز ڀريان ڪر حقيقي؛
 آچلن دست دماغ سڄي، سر لوڏ چلاون هلڪي؛
 دردستان دا ويڪڻ سڄي، دهل وڃي هانءَ هلڪي؛
 سهڻي صورت حور جهي، ٻيا ٿور ڏيندا هي جهلڪي؛
 گورا بار بره دا "لطف"، ڪنهن احق ليکي هلڪي!

* صبح صادق: ۹.

هڏو سوز ۽ گداز مجازي محبت کان سوله سڃڻ سچ کي ڳڻي ٿو حاصل ٿي سگهي.
مولوي صاحب سهروردي طريقي جو هو. پنهنجي تصنيف سيعناسي ۾، ان طرف هنن
او اشارو ڪري ٿو:

پير بهاولدين سيدا، جنهن لور ظهور ڏکايا؛
مرشد ڪون شوقيد منصب لقب حضورون آيا؛
ذاڪر مٿسڪ سرمد ڪيتي کس نوري فلڪ لوايا؛

معلوم ٿو ٿئي ته هن حضرت محڪرالدين سيراتي (ولادت ۱۱۲۹ هجري) جي بيعت
ڪئي هئي ۽ سندس ارادتمندن ۾ داخل هو. سيراتي صاحب سهروردي ۽ قادري، ٻنهي
طريقن ۾ بيعت ٿيل هو.

مولوي لطف علي، پنهنجي دور جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي، ان سان گڏ وڏو عالم
۽ هو، فارسي زبان ۾ به ڪم ڪندڙ ۽ دسترس حاصل هئي. سبب السلوك ۾ سندس فارسي شعر
جي جهاڪ هنن ٿي معلوم ٿئي ٿو:

وہ زربخت بهشتي ٻروي نظير قاش ڪشيدہ؛
باہڪ ديد سلوک معطر ازوي دور رسيدہ؛
دل پُردرد ڪشيد طمعت خون روان گرديدہ؛
شد بدنام مدح نامي دامن عشق پرديدہ؛
مجنون مثل حبيب مجذوب، سدا از دُور رسيدہ؛
باز آواز نياد سالڪ سالڪ سڪوت گزريدہ؛
روڙ آزل آواز آستي هر مشتاق شنيدہ؛
”لطف علي“ هر عاشق مستان سرگردان گرديدہ.

مٿين فارسي نظم ٿي نظر ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته لطف علي فارسي شاعري جي
اصناف سڃڻ کان هئي، پنهنجي گهڙيل راه اختيار ڪئي آهي. جنهنڪري اجنبي زبان ۾ به
سندس سادگي ۽ شيريني سرائڪي شعر جهڙي قائل رهي وئي آهي. مولوي نورمحمد حاجو
(ديپهه خاڻ) مرحوم هڪ دفعي ٻڌايو هو ته مولوي صاحب جون ٽي ڪي تصنيفون به هيون.
هر جي آخري دور ۾، شاعر، وطن کان هميشه لاءِ موڪلائي، اچي بهاولپور رهيو.
جنهن تي نواب بهاول خان ٿاڻي ۽ جون مٿس بعد نواز شون هيون، ان ڪري، سندس حياتي ۾
هر ٻيون هر صو اطمينان ۽ آرام سان گذريو، پنهنجي آخري وطن، بهاولپور جي هنن ٿو
تعاريف ڪري ٿو:

آهني دمس بهاولپور ڏا ٿي ايت لمر منوي؛
ڏالا رهي آباد مدائي هر دم شاهه وسوي؛

جنهن جي ڏيکاريو اٿس، لطف عليءَ جي تصنيفات ۾ سيف الملوڪ جي قصي کي وڏي اهميت حاصل آهي. مصنف هي قصو، نواب بهاول خان قانيءَ جي فرمايش تي لکيو هو. جنهن لکي ٿو:

شوقون اهن شغل وچ، سائل مال تمار لنگهايا؛
خالص خون چڪر دا مين اٿ مسڪين ڪهايا؛
جي وٽ ڪري پست نه ڪوئي ميڏا شعر بنايا،
غير مستي ڪيا غرض مهڪون مين اڻا شاه منايا؛
خام ڪلام غلام ”لطف“ دي ڪر مڃبول خدايا

شاعر جي مٿين اٽھاس مان صاف نظر اچي ٿو ته هن سيف الملوڪ جي قصي کي، نواب صاحب جي ارشاد موجب ئي قلمبند ڪيو هو ۽ هڪ سال جي اندر هن کي مڪمل ڪري، نواب صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪيائين. جنهن سوز ۽ گداز مان هيءَ قصو لکيو اٿس، ان لاءِ ڪيس پڪ هئي ته سندس نالو هميشه زندهه رهندو. ان جذبي جو هنن ٽن اظهار ڪري:

مر و عرف شاداب ڏسي، شاه عالمگير غلامان،
رُهي ”لطف“ حيات سدا، جنهن جوڙيا سڀل نامان.

فردوسي پنهنجي مشهور تصنيف ”شاهنامي“ کي مڪمل ڪندي به ساڳي دعويٰ ڪئي هئي:

بينا هاي آباد گردد خراب، و باران و ز تابش آفتاب؛
بي انگندم لظم ز کاخ بلند، که از باد و باران ليا بد گزند.

سرائڪي زبان

لطف علي هن ’حسن و عشق‘ جي ڪهاڻيءَ کي پنهنجي آبائي ورثي ۾ مليل زبان سرائڪيءَ ۾ لکيو آهي، جنهن جو سنڌي زبان سان گهرو تعلق آهي. لطف علي پنهنجي سرائڪيءَ جو ڪجهه حصو اگرچ بهاولپور ۾ گذاريو هو، مگر هيءَ حقيقت آهي ته هُو سنڌ جي هڪ حصي جي پيداوار آهي، جو حصو بدقسمتيءَ سان، انگريزي حڪومت جي تشدد سبب سنڌ کان وڃي بهاولپور جو حصو بڻيو. سومرن جي صاحبيءَ کان وٺي، مير علي مراد خان جي حڪومت جي دور تائين، سبزل ڪوٽ، ماڻڪو ۽ سيت پور جو علائقو، سنڌ جي حڪومت جو حصو هئا. منو مبارڪ جي پٺيان، جو لطف عليءَ جو وطن هو. هڪ ڪوھ موجود آهي، جنهن جي کاٽي ڪندي هڪ پٿر آيو هو، جنهن تي سرائڪيءَ ۾ هيٺيون شعر لکيل هون:

* ذڪر ڪرام: ۲۸

سيلان ملند ٿيان ٿيا لار نصير،
 ڪوھ ڪٽايا پتر ڪاش دي انڙ ٿار حمير،
 وقت سڪندر بادشاه ملڪ ڏلي پهلوان،
 رعيت واهي جنهن جو ٻڌا لت جوان،
 هڪلڪ سيلان لنگ چڪون ٿيا ڪوھ تلمر،
 تيري سڙ پوتي باغ دي راڙي ٿا چار.

هن شعر کي پڙهندي معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ قديم ڪوھ، چار سڪندر (سهي خاندان) جي وقت ۾ ڪوٺيو ويو هو، ۽ چار آڙ (سو خاندان) هن ڪوھ تي هڪ باغ وڌايو هو، جنهن ۾ ٽي سڙ وڻ وڌايا هئا. هن ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جي حڪومت جي دور ۾ به هي ملڪ، سنڌ جي حڪومت جو حصو هو ۽ ان وقت ۾ به سرائڪي، سنڌي ۽ سان گڏ ئي هلي. رياست بهاولپور جي بنياد پوڻ سان ملڪ جو هيءُ حصو، سنڌ کان ڇڏي ڌار ٿي وڃي. مير علي مراد جي زماني ۾، انگريزي سنڌ جي حد ريتي انديشن تائين محدود ٿي وئي. مير علي مراد جي حڪومت بمبئي ابتدائي خبرپور رياست جون حدون سبزل ڪوٽ ۽ ويهار جي سيشن تائين وسيع هيون. مگر نوناڙ * جي عهدنامي ۾ تقرير ۽ تبديل ڪرڻ سبب سنه ۱۸۵۰ع ۾ مير علي مراد خان جي خلاف انگريزي حڪومت هڪ ڪميشن ويهاري ۽ سنه ۱۸۵۲ع ۾ مارڪنٽس آف ڊلهائيو-ي، ان وقت جي گورنر جنرل، رياست خبرپور جي حدن ۾ لهر و آئي، سبزل ڪوٽ وارا حصا رياست بهاولپور کي ڏيئي ڇڏيا. هن ٿرڙار جي سبب، اگرچہ، سرائڪي زبان جا مستقل ڳالهائڻ وارا حصا سنڌ کان علحده ٿي ويا، مگر ان هوندي به روھڙي ڊويزن جو حصو، جنهن ۾ اهاڙو، سرپور، ساٿيلو، گهوٽڪي ۽ بنوعاقل شامل آهي وڃن ٿا، سرائڪي کان متاثر رهيا. عموماً اتان جي رهندڙن جي گهرو زبان سرائڪي آهي. گريسن پنهنجي مشهور تصنيف ”ٽنگٽنگڪ سروي آف انڊيا“ جلد آئين جي پهرئين حصي ۾ ٻن حالن تي سرائڪيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هڪ هنڌ لکي ٿو: †

”اسان ڏسي آيا آهيون ته سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايل آهي: لاڙ، وچولو ۽ سٿرو. وچولي ۾ جا زبان ڳالهائي وڃي ٿي، ان کي امتياز حاصل آهي. اهاڙي زبان، پراڻيل طبقي جا ماڻهو ڳالهائين ٿا ۽ ان ۾ ادب جا ڪتاب لکيا وڃن ٿا. هن کي ٽي شت زبان سمجهيو وڃي ٿو. سٿري جي معنيٰ آهي مٿيون حصو. ”اير سنڌ“ جي معنيٰ آهي، لڏي ۽ چو ماڻهون حصو هن ملڪ جي حصي ۾ سنڌونديءَ جي ٻن وارا ماڻهان حصا آهن ٿا. هن ۾ سنڌيءَ جا ٿلهندا ڳالهائيندا آهي ٿا وڃن. سٿرو مان سرائڪي نڪتل آهي، جا اتر سنڌ وارن جي زبان

* ”خيرپور ٿا“ فارسي: ۲۷

† تبديل: ۹

آهي. هيءَ زبان مغربي پنجاب سان تعلق رکي ۽ آءِ ان کي ٻن حصن ۾ ورهايدس، هڪ لاهندا سرائڪي ۽ ٻيو هيندي سرائڪي. بهرحال آءِ سنڌ جي گهڻي حصي ۾، لاهندا سرائڪي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي.*

ساڳيو مصنف، ساڳيءَ تصنيف ۾ ٻئي هنڌ لکي ٿو: *

”ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي سنڌي گرامر ۾ لکي ٿو ته ”سنڌ جي آترئين حصي جي زبان سرائڪي آهي ۽ چوي ٿو ته هيءَ مٿين زبان جو خالص نمونو آهي.“ هيءَ راءِ ملڪ جي رهڻ وارن جي پڻ آهي. ڇاڪاڻ ته مشهور قول آهي ته، لاڙ جو ماڻهو سري جو ڳوٺ، ٿرپارڪر کان - واءِ ابن سيني سنڌ جي حصن سان سرائڪيءَ جا نمونا ملي چڪا آهن. † هيءَ اگرچہ سنڌي زبان نه آهي پر لاهندا جو قسم آهي، جا ڊيري غازي خان کان سنڌ کي ملي آهي. هتي هڪ وڏو مغالطو پيدا ٿئي ٿو ته ڇا اهر سنڌ ۾ لفظ سرائڪي ڳالهائي وڃي ٿي يا پر ائين نه آهي. هتي جا ماڻهو گهڻو ڪري سنڌي ڳالهائين ٿا. جنهن کي آءِ سرائڪي سنڌي چون ٿس، ۽ هيءَ کي لاهندا سرائڪي.“

مٿين ذڪر کان پوءِ سر گريمرسن، سرائڪي ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن جو انداز ھن اوڏئي:

خلو	سرائڪي سنڌي	لاھندا سرائڪي
(مٿري جي سنڌي)		

ڪراچي	...	۵۰۰۰
حيدرآباد	...	۳۰۰۰۰
شڪارپور	۸۲۳۰۰۰	۲۰۰۰۰
خيرپور	۱۱۹۰۰۰	۳۶۰۰
ٿرپارڪر	...	۳۳۲۷۵
اھر سنڌ ٿرٿيئر	۱۰۰۰۰۰	۱۷۰۰۰

منهنجي نظر ۾ گريمرسن جا شڪارپور، خيرپور ۽ اهر سنڌ جا سرائڪيءَ بابت انگ اگر مشڪوڪ نظر اچن ٿا. ڇو ته ملڪ جي انهن حصن ۾ سرائڪي هرگز سمجهي ويندي آهي. اهوئي سبب آهي جو خود گريمرسن آءِ سنڌ جون ٻه زبانون وٺي ٿو، هڪ سنڌي ۽ ٻي سرائڪي، جنهن جي ٿاڻيد ٽرمپ صاحب ڪري ٿو. ††

* صفحو ۳۵۹

† لمون لاءِ ٽسو صفحو ۳۱۷ - ۳۵۵ - ۴۷۳ ۽ ٻيا.

†† ٽرمپ جو سنڌي گرامر: ۱۱

اسين هن ڳالهه جو به انڪار ڪري نٿا سگهون ته ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾، جنهن فارسي ۽ درباري زبان هئي، اتي سرائيڪي ۽ ڪي وڏي اهميت حاصل هئي. سرائيڪي سندن گهرو زبان هئي. هن زبان کي سنڌ ۾ اڀڙو ته فروغ حاصل هو، جو اڪثر سنڌي شاعرن اُن زبان ۾ پنهنجي ڪلام کي قلمبند ڪيو آهي. اهي نامور شاعر هي آهن: سرمست سچل، نانڪ پوپل، بيدل، پڪس، روحل، مراد، درياخان، حل، خليفو ٽي بهڻي، خير محمد، هٿان، سيد خير شاه، غلام حيدر ۽ ٻيا. هندو شاعرن ۾ دلوت ۽ سوين سرائيڪي ۾ گهڻو ڪلام چيو آهي. موجوده دور ۾ فقير، سرور، محمد فقير، نجفي، محمدل ۽ ٻين جو ڪلام اسان کي سرائيڪي زبان ۾ الفرائط سان ملي ٿو. سنڌ وارا اهڙي ۽ تصريفات کي هڪڙن به نظر انداز ڪري نه سگهندا.

مٿين حالتن جي مد نظر اسين سرائيڪي زبان کي بيگاني زبان چئي نه سگهنداسون. مولوي لطف علي جنهن زبان ۾ پنهنجي غير فاني تصنيف پيش ڪئي آهي، سا سرائيڪي آهي. اهڙي تصنيف کي ”بيگاني تصنيف“ جي سڏڻ جي خوف کان مون سرائيڪي زبان جي اهميت کي، هن مضمون ۾ بحث هڪ آندو آهي. مولوي لطف علي ۽ پنهنجي قصي کي والٿمار جي تعريف سان هين ٿو شروع فرمائي:

مختصر ڪهاڻي

آڪ ادا ڪر ٻندا هر دم جملي صفت سبحاني؛
صدق سڀني ڪر صاف صدر ڪر باد ٺڪر ٻڙدالي؛
فنا ٺڪرولي آڏو ڪٽر ڪٽر اي دل سمجهه، رموز لھائي؛
رب مفسور يگانا واحد هي صاحب لائق العبادي؛
هي هر قصي تي حاضر ناظر هس خاطر عرش پائي؛
رکي شاهد شمار اندر، ڪٿل قطري رڳڻي:

... ..

وچ ڪڍ ڏي هي جيون ٿورا آپ جوڙيس جڳ ٺاڻي؛
ڀوڳ وڃي هر ٻندا، جو ڪجهه لکيا قلم رباني؛
قدرت ٿي قلم وچ ڪٽل دا ڪر عقل انساني؛
هي فارغ هر عيب ڪنون، لاريب جمال حقاني؛
”لطف علي“ ڪون ڪول وڪاڻس، گوهر گنج معالي.

مولوي لطف علي جي ابتدائي ڪلام ۾ هڪ عجيب روائي آهي. جنهن جي مقابلي ۾ ”والٿمار پير“ جا ابتدائي بيت، جنهن سنڌي ۾ سڀلانو لکيو آهي، بلڪل ٽڪا ٻيا نظر اچن:

مهراڻ

ساراه تنهن صاحب جي، جو آهي رب تعاليٰ؛
 مالڪ آهي ملڪن جو، جنهن جو مرش آهي بالا؛
 ميني ڪشالا، پار انگهائي پاتشي.

قصي جي ترتيب تي جيڪڏهن نظر وجهجي، ته سنڌي شاعرن - بهادر پير ۽ منشي جهانمudas
 جي ترتيب ۾ ساڳي نظر ايندي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هنن ٻنهي قصي جو شاعرن، پنهنجي
 تصنيفات جو بنياد، مولوي لطف عليءَ جي قصي تي رکيو آهي. مولوي صاحب حمد بعد نت ۾
 هٿن ٿو فرمائي:

ڪٺل گلزار هرج دا حضرت سترو سهي فردوسي؛
 حوران و هن حضور لبي دي، ملڪ ڪرون پادوسي؛
 زلزل روز قياست دي جنگ سڀ خلقت پئي روسي؛
 ڪارڻ هر مجرم دي حاسي، سر محمد موسي؛
 نالي آب شفاست دي، رخ هر مومن دا ڏوسي؛
 بهرا بهشت است ڪون سائين، سائي مدح قدوسي؛
 «لطف» ٿيا هاد چڙان، دوبارون خيبر ڏيوسي.

«مولون سڀنام» جو هن لطف علي توجواري «هنن ٿو لکي ته حضرت سليمان عليه السلام
 جي حڪومت جي دور ۾، هاسر بن صفوان، نالي مصر جو والي هو، جو پنهنجي عدل ۽ انصاف
 ۾ مشهور هو، سندس وزير صالح بن حميد نالي نهايت زيرڪ شخص هو. لطف علي ان جي
 تعريف هنن ٿو لکي:

صالح بن حميد آها، منظور وزير نظر دا؛
 صالح سر وزير وڏا هاسر نامان هر دفتر دا.

هاسر سر ورهه حور آهي ٿيو، هر کيس اولاد ٿريند ٿو، ان هر ۾ هٿو پنهنجي
 سجلات ۾ وڃي گوشه نشين ٿيو. جڏهن هيءَ خبر، آسرن ۽ وزيرن ٻڌي، تڏهن بيحد پریشان ٿيا.
 سڀئي گڏجي صالح وزير وٽ آيا ته شاھ جي پٺاڙيءَ باعث ڪا تدبير ڪئي وڃي، حوٽيغ
 ۽ تير جي قبضي کي ڇڏي، وڃي فقط تسبيح کي وٺي واپس آهي. صالح ان حقيقت کي ٻڌي
 شاھ وٽ حاضر ٿيو ۽ هر غي ڪيائين ته

ڪنهن سبب ٿو ڪيئي ڦٽا، تخت ڪنهن مڱ مواري؛
 ٻين ڏٺي ڪنهن ملڪ تيڏي ڪئون دشمن ڪن مرداري؛
 فرخ فتح قسمر روزي حاصل، دنيا دولت ڏواري؛
 طاوت خاص خزانن گهٽي، ڪرين دل آتسي سوزي؛

شاه جواب ڏنو:

گهڻي عمر وها، هڪ ٻيائي آخر دم حياتي؛
ڏيک مراد پٽاندي "عاصر" لهن جميت ٻائي؛
بند مڙا دل وهي فڪر وچ بن فرزند صفائي؛
ملڪ مڙا هي ملڪ پنهنجا وقت قريب سمائي.

...

...

سويان گيان ڪٿون ڪٿون سنڀالي، هتي جڏاڻ حياتي؛
لکيا ڏيک پڙها ٿيڪا "لطف علي" ڪلڪاتي[†].

هيءَ ڳالهه ٻڌي سنڀالي وزير نجوسيءَ کي گهرايو، جنهن زانهو ڪڍي، گهريءَ سوچ کان پوءِ
ٻڌايو ته سلطان بن جو، جي پنهنجي نياڻي شاه عاصر جي نڪاح ۾ ڏئي، ته ان مان ڪيئن
فرزند پيدا ٿيندو. هيءَ خبر ٻڌي، شاه، پنهنجي لڳ ڌنڌو وزير صالح کي، ڪيترن لائق
تعلن سان، خط ڏئي، هن جي سلطان ڏانهن موڪليو. وزير، مصر جي حيثيت ۾ وڏي فوج وٺي،
پنهنجي مهر تي روانو ٿيو. ان فوج جي وچن جو نظارو شاعر هن ٿر ڪڍي:

رڪ لڪاهه بن ڏون وڻڪي، گهٽ گهوگهات لڪ گهوڙي؛
ڏور ڪڍون جڳ ڏور چوڙي، جهڙو گرد سپاه ڪڙوري،
وه جهنگار نشان دي جهڙو جهڙل ٿل جهنگ جهنگوري؛
گولنگون نشان ٿيون، اسي سرخ سپاه جهلوري،
لرزش ڪاه زمين وڃي، جان مويان ڏيون ڌموري؛
حڪمت نال حڪم ڪٿان، ڪف جنت موانق جوڙي؛
"لطف علي" وٽ ٿيڙ وڃن، رڪ ڏل وچ مطلب ڌوري.

صالح بن جي قريب وڃي پهتو. هن جي سلطان کي هن حقيقت کان آگاهه ڪيو ويو ته
هڪو خبر چاهي آيو آهي. صالح نهايت داسنديءَ سان سلطان کي - جنهن جو نالو "فطان"
هو - پنهنجي سفارت جي خبر ڏني. وقت مقرر ٿيو. صالح ۽ فطان جي ملاقات ٿي. مصر جي بادشاهه
کي داسديءَ جي شرف ڏيڻ لاءِ هن جي سلطان، مشاورت جي مجلس ڪوٺائي. آخر بحث
کان پوءِ هي فيصلو ڪيو ويو ته مصر جي بادشاهه کي شهزاديءَ جو سگ ڏنو وڃي.

مشرقي شاعرن جي رويي ۾ مولوي لطف علي، شهزاديءَ جي حسن ۽ جمال تي
طبع آزمائي ڪئي آهي، ۽ بهترين شعري گو شاعرن سان وڃي لو ٽڪر کائي. لکي ٿو:

† هين - ست مان شاعر متعلق معلوم ٿئي ٿو ته، هن پنهنجي تصنيف کي ڪنهن ٻئي ڪتاب
تان ورتو آهي: السوس جو هنن ان تصنيف جو نالو نه ڏنو آهي. پڻ ائين ۾ معلوم
ٿئي ٿو ته هو ڪلڪاتي ٻوڇ هو، جن جو تعلق سنڌ سان آهي.

وه گئلفار عجائب صورت، حور پوشتون آئي؛
 آهو چتر، صوبير قات، صورت صفت خدائي؛
 چشمش خنجر خون ڪٽي، سي موني چنڊل دريائي؛
 خجل هوياءِ باقوت درخشان، لب دي ڏيک لائي؛
 داغ جگر دا لال ڪون، جو ڦيردا مثل سودائي؛
 لال خوني ذبح ٿيا، ڏاڦرمان زبان ڪڍائي؛
 سر و سهي پتل ٿيا، جان صحيح ڪٽي رعائي؛
 بخل تي ڪٽل ڦرو ڦادر، ڏيک بدن ڦرائي؛
 سر انگين دي سرخ ٿي، چا ڀڙش رنگ حنائي؛
 بدر حلال پراپر ڪڍيا، وه قدرت مولائي؛
 چنڊل چالون چوڙ ٿي، هنس آئوندي حسن آوائي.

پور حال، صالح وزير ڪامياب ٿي، اهڙيءَ بي بها شهزاديءَ جي ڏوليءَ سميت اچي مصر
 پهتو، ناصر شاهه کي هن خوش خبريءَ کان دلي سرور حاصل ٿيو. شاعر ان خوشيءَ جو نالو
 هن ٿو ڪري:

سن دي ٿي ٻچاين ڦادر دور ٿي دلسوزي؛
 وڪڻي تاج مرصع سر تي، گل جامان زردوڙي؛
 ڪٽهي مرد پراڻي ڪون، رب داد ڪٽي نوروڙي؛

ناصر کي ٻين جي شهزاديءَ مان فرزند ٿولد ٿيو، جنهن جو نالو ”سيف الملوڪ“ رکيائين.
 ساڳئي وقت وزير صالح جي گهر به پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ”محمد“ تجويز ٿيو. ان خوشيءَ جي
 ترپب جو ذڪر شاعر هن ٿو ڪري:

سر وزير، عزيز السواب، هر هڪ شاه سڏايا؛
 ناصر اسم پسر دا ڳڻ ڪر ”سيف الملوڪ“ وڪايا؛
 صالح دي گهر تنهن ڏعاوي، محمد مبارڪ ڄايا؛
 هڪي ڏينهن ڏوهين گل ڄائي، ارادي ابوين لڪايا؛
 ڦٽي ڦير درخت پراڻي، ڦادر ڪٽيا ساڄا؛
 نانڪ پٽ تي ڀاڙي ڄارڻ، پٽ ڪٽي سڏايا؛
 ڀڳتي پند تي ڦٽي ٿوي، آڪر سالڪ رسايا؛
 سال جمع خوشحال ٿيا، شته بيحد سال لڌايا؛
 ”لطف علي“ سيلان آئي، هڪ جهنڊا مار وڪايا.

بادشاهي دستور موجب نجومين کي حاضر ڪيو ويو ته ٿڌڙي شهزادي جي طالع کي ڏٺو،
 نجومين ڀاري کي ڏانهن تي رکي، ستارن ۽ برجن جو حساب لڳايو. هڪ آواز ٿي ڇيائون

ت ٻوڙهن ورهين جي عمر ۾، شهزادي کي هڪ وڏي سفر جو گشت ڪرڻو پوندو. هڪ ٻوڙهن سال پنهنجي وطن کان دور رهي، غريب الوطنيءَ جو مقابلو ڪندو. ان ڪشالي کان ڪاٺياپ تي اچڻ بعد، هو وڏي ڏاڍ ڏور سان حڪومت ڪندو. ”نجومين جي هن راءِ کان پوءِ بادشاهه کي وڏو فڪر ٿيو. هن حڪم ڏنو ته زير رسن هڪ سڃاتل تصوير ڪيو وڃي، جنهن ۾ شهزادي کي رکيو وڃي، ۽ ساڻس گڏ -مد جي پرورش به ٿيندي رهي. چئن سالن جي عمر تي پهچڻ بعد عاصم، شهزادي ۽ ورهيزادي جي تربيت لاءِ هڪ لائين استاد جو انتخاب ڪيو. علم جي حاصل ڪرڻ ۾، هنهي نڪرڻ ڪمال حاصل ڪيو. سندن عمر به اچي ٻوڙهن ورهين جي آروپ پهتي. معاً هينئر پنهنجي والد ڪيڏڻ شروع ڪئي - شاعر سچ لکيو آهي:

هڪ حڪمي تقدير ڪڍي، ٿوڙي پھون چٽائي؛
روز ازل دا ”لطف علي“ اٿي، لکيا ڪون سنائي؛

هڪ ڏينهن شهزادو سيف الملوك حن شڪار خان موٽيو ۽ اتيءَ جي درٻار ۾ پهتو، ته شاهه عاصم خوشيءَ سان کيس سلطاني سڀي ۽ هڪ ريشي ڪپڙو سوغات طور ڏنو. چيائين ته ”هي ناهب سوکڙيون پاڻ وٽ چڱيءَ طرح حفاظت سان رکڻ“ سون ۽ جواهرن سان جڙيل هڪ حسين صندوق ۾ اهي سوغاتون سائيءَ، شهزادي جي سر ۾ ڪيون ويون. شهزادو اتيءَ کان موڪلائي، پنهنجي ماڳ تي آيو ۽ دوستن جي محفل گرم ٿي. وهاڳ جي وات دوستن موڪلايو. مگر شهزادي کي ڦٽ ڦٽ آئي، تنهنجي ۾ هڻو آيو ۽ ميلل سوغاتن کي چڱيءَ ريت ڏسڻ لاءِ دلڪش صندوق جو پڙ کوليائين. تنهن ٿيل ڪپڙي کي کوليائين، ڪپڙي تي هڪ حسين پٿريءَ جو نقش ۽ لڪار موجود هو. هڪڙيءَ ئي نگاه سان شهزادو ان عجب صورت کي ڏسي پنهنجو هوش ۽ حواس وڃائي ويٺو. شاعر ان جو ذڪر هنن لفظن ڪري:

هڪ آيا صندوق اندر هڪ ڪپڙا خوب زري ڏا؛
واه تصوير ڏٺس هڪ ئي تي شملار پري ڏا؛
هتي صورت مهتاب طرح تن نازڪ ناز-پري ڏا؛
هپ گيا شهزادي ڪٿون او چلوءِ جادوگري ڏا؛
توڻون شاه پيمالا پيتا بيوس هي خبري ڏا؛
شهزادي شهباز لقب ڪون ڇا دست لڳا پري ڏا.

مولوي لطف عليءَ جي حسن طبيعت جو هي اهاڻ ڪارنامو آهي، جو قصي جي هر نظاري ۽ هر بيان کي اهڙي ته دلڪش لمولي تفصيل سان بيان ڪري ٿو، جو اهو نظارو ۽ رانمو اکين اڳيان مڪمل طرح ڪڍي ٿو اچي. شاعريءَ جو هي اسلوب بيان، سچ ته نشان الاهي آهي. حسن جي ان شهبازي پٿري جي چڱگ ۾ اچڻ کان شهزادي جي حالت بدلجي وئي. نه اهو آرام رهيو نه راحت. محبت جو اهو زار مخفي رهي نه سگهيو. عاصم هن دهشت پريءَ ۾ هر کان دلچسپ ويو. لطف علي، اتيءَ جي غمزده حالت جو نقش هنن لفظن ۾ ڇڏي ٿو:

دوو چيا لرؤند فرخ ڏانهن، شاه جتلا ڪر چتلاي ٿي؛
 ٿيا هڪڙو شهنشاهه، ٻي عمر ڏيک طرح سيفل دي ٿي؛
 رڳي رت نه رهيس سوزون پهايل ڏي دل ٻلاي ٿي؛
 ٻج ڪڇ حال بيمال ٿيا، ڪجهه ڪالهه ر آڳي ولدي ٿي؛
 ڏٺي آڪر لڳي طبعان، ٺاڙي سول نه هليدي ٿي؛
 ٿيس مريض مزاج، منڙون آت جا نهين دور ملدي ٿي؛
 "لطف علي" علاج ڪٿان جي پير دي رڳي رندي ا

بعد وزيرزادي کان سموري حقيقت معلوم ڪئي وئي. بادشاهه ان سهڻيءَ صورت جي ڦاٽي کان، سيف الملوڪ کي خبر ڏني ته "هوءَ پري گلستان ۾ رهي بادشاهه شهپال جي لپائي 'بديع الجمال' آهي". پوءِ حال، سيف الملوڪ ان پريءَ جي تلاش ۾ غرابت کڻي اختيار ڪري درٻار ۾ آيو، ديون ۽ راجڪائن جا مقابلو ڪندو، شهزاديءَ "سامڪان" جي مدد سان. جا شهزاديءَ بديع الجمال جي رشتيدار آهي. وڃي گلستان ۾ رهي ٿو. نصيب جي پازريءَ سان بديع الجمال سان سندس شادي ٿئي ٿي. ڪاٺياڻيءَ بعد مصر موٽي اچي، هيءَ جي ولات بعد عدل ۽ انصاف سان حڪومت ڪري، هن لائي مراه مان موڪلائي ٿو وڃي.

"سيف الملوڪ جو داستان" هڪ عجيب سفرنامو آهي، جنهن ۾ هجر ۽ وصال کان سواءِ، شرقي تمدن گهڻن واسڪو سندس شجاعت جي ڪارنامن کي شاهين جاها ڏئي ويهي آهي. لطف علي هن ۾ لطف داستان جي لکاري ۾ واقعي ڪمال ڏيکاريو آهي. هن داستان کي ڪوئيءَ جي سڀني اصولن کي بهترين نموني ادا ڪيو آهي. سرت لکاريءَ سان ته حد ٿو ڪري. سيف الملوڪ سفر ۾ زلڪين جي هٿ اچي ٿو وڃي. زلڪي بادشاهه کيس پنهنجي ڌيءَ جي حوالي ڪري ٿو، جا شهزادي جي صورت تي موٽ آهي. لطف علي ان زلڪياڻيءَ جو ڪردار هنن لفظن ۾ ڪري ٿو:

هيءَ بدحال هائياڻي ڪاڻي زلڪياڻي سون ڪاڻي؛
 ستر بند ڏول ٿڌاڙو ڪيئا وات هڻيس ڪٽياڻي؛
 ٻئي گرم ڏنگاڻ ڏسي هٿس هر هڪ لاس ڪٽياڻي؛
 ڏيک ڏراڪڻل ڏند ان دي خود ٿوي خجل ڏنداڻي؛
 دهلي هٿالو غريبان دل، جان ڏانڻ ڏيوي ڏيڪاڻي؛
 پنهن هزار مڪيان دي سون تي، ڏيک ان دي بدچاڻي؛
 هي تڪرار جنهن دي ٺاڻي ها سر روئين والي.

سيف الملوڪ جي هن سير ۽ سياحت کي پڙهندي، "گهڻو رهي سمنڊن ۾ ڏانهن ڏهن متقل آيو وڃي. پوءِ دي بادشاهه سان شهزادي جي ملاقات ٿئي ٿي، جنهن کي هوءَ ڏهنن کان سليالي منڊيءَ جي زور تي نجات ڏئي ٿو. لطف عليءَ جي واقع لکاري ڏسو:

هر ڪاوند ڪٽلا وٺندا جاندا، جان آڳاٽا ڪٽائين؛
 ڏورون سرد، مھوس ڏيکي، خوب مڪلف ڄاڻين؛
 ڪٽي شاهه تڪيري پيري، پها جڏان اٿائين؛
 ساڪن آس مھردي ڏلس، باندر پوز پلائين؛
 ٺھڻ ڪون ٿرت پڪو ڪر بالدر گھن گھي صاحب ٿائين؛
 جيون ٿون ھڪ ڏوتي، ھي ھي، روڪر سفل مائين.

هن مٿي ڏيکاريل ديوان، منظر ڪشيءَ ۾ کيس وڏو ڪمال آهي. گلستان ارم جي شهر جو
 نظرو هنن ٿو ڪري:

ڪوٽ عظيم ارم دي گردون وچ محلات ستاري؛
 درساڻا دولتي لڙ ڪوٽي، پيا ٿرندي عمر گذار
 حڪمت نال حڪومان ٿس دا، زرخش محل اناري؛
 در ڏوڏ دار دريچي پشمن طاق عطيسي بهاري؛
 حوض حسين بلوري گردون ٺھڪڻ لعل مزاری؛
 چار چمن چو طرف آتسي ٿل جلوه دار نوراري؛
 موسم گرم لڙ سرد ڏسي اٿم مردم باغ بهاري.

ارم جي رهندڙن جي خوش بختين جو ذڪر هن ٿو ڪري:

عشرت لال گناري جو اٿم، هر ڪه پري ڏهاڙي؛
 جوش، جشن موجود مھيا، لت نوروز بهاري؛
 لت هر سوز سرود سٺن، سُر بلبل طور بهاري؛
 آيون اول ڇاڪار عطرد دي، مشڪ ڏوي بهڪاري؛
 وه دم چنم چنم جهاني سوز سوز بهليل بهلڪاري؛
 چنگ اوڀرنگ همرنگ ڏوهين ڪياد مرڻگ ڏوتاري؛
 وه سُر ساز عتاب آيسر، وه وت لار نظاري.

شاعر جي حسن بيان جو هن کان زباده دلڪش مثال ٿي لڙ ٿو سگهي هن ۾ ڪو شڪ
 نه آهي ته سندس هيءُ تصنيف، جنن پاڻ لکيو اٿس، جيڪان جيڪب جيئري رهندي.

[۴]

سنڌي زبان ۾ هن قصي کي، بهر پائين ”بهار“ نالي هڪ سگهو، جو ذات جو پير هو،
 سنه ۱۸۹۶ع ڌاري لکيو، جنهن جي تصحيح مولد عبدالرحيم محمد وفا عباسيءَ ڪئي، ۽ پوءِ
 بمبئي، جنهن هن قصي کي بيتن ۾ لکيو، آهو سرگواسي ماستر جهانمudas هو. ڏسڻ ۾
 ائين آي اچي ته جهانمudas، بهار جي بيتن جي تقليد ڪئي آهي، جنهن جا مثال سندس تصنيف
 ۾ گهڻا موجود آهن. جنن مٿي لکيو اٿم - بهار، بهنجي سامهون لطف عليءَ جو سفل نامو رکيو

آهي، جو ته شمس ان شاعر جو گهڻو اثر ٿو ڏسجي. سڌي منظور قصن ۾ ”شاهه عاصم“ جي بچاء، ”شاهه هاشم“ جو ٺاڻو ٿو آهي، ۽ ”صفوان“ جي بچاء ”صفيان“ ٿو آهي.

بهار جي شعر ۾ مولوي لطف عليءَ واري روايتي ۽ شستگي موجود نه آهي، مگر پنهنجيءَ اثر ۾ هن قصي جي بيان ڪرڻ ۾ چڱي ڪوشش ڪئي آهي. حسن بيان خدا جي ذات آهي، جنهن تي هر ڪو پهچي ٿو سگهي. صالح وزير جي ٻين وڃڻ جو ذڪر هنن ٿو ڪري:

گهوڙا کنيائون گهوٽ ٿي، چار سڙ ۽ چار،
هن جا ٻه پڪين کان اڳرا، آڏامن ۾ الفار،
زلڪي لزلڪي جيتي، سوجا خدمتدار،
ٻا ٻي تن سان ڪترا، هئا ڪڪون ڪمدار،
اهي آهي سي ٻار، ٿيا ولايت ويجهوار.

۲

تڏهن جاسوسن جيئن، سڌ ڇاڻي شاهه ڪي،
ته ڪڏهه ڪارونپار آهي ٿو اچي،
ڪڏهن ڪي ڪهن، جهلي محڪم ڪڙ پوڄايا،
سيف الملوڪ جي ٻڌا آڻي ٿي، بهار، بادشاهه جي خوشيءَ جو هنن ٿو ذڪر ڪري:
ٻسو پهرين رات، سنگا ٿي صورت ڪسي،
لو مهيا ٿو ڏينهن ٻيئي جا پريات،
ته ڏاتر منجهان ذات، پٽ ڏنو بادشاهه ڪي.

۳

هادي طريل شروع ٿيا، ٻيون پڻاڻون،
”عاصم“ اڳي مڃيون سهرين سڪاپون،
خزانا خيرات ڪري، لکين لکاپون،
ورتيون هي واپون، ته غازيءَ قهر غني ڪيا،
مولوي لطف عليءَ جي تخيل جي زور اڳيان بهار جو شعر بي لڪه پيو نظر آهي، ڏسڻ ۾ اٿس
آهي ٿو ته اسان جي سگهڙن، مولوي لطف عليءَ جو سبيل نامو، پنهنجي سامهون رکيو آهي؛ پر
ان جي انداز بيان ڪي، پنهنجي ڪلام جي آندڙ آئي نه سگهيو آهي. پڙهڻ انجمن جي تصور
ڏسڻ جو وائو هنن ٿو بيان ڪري:

تڏهن ڪامل ڪي ڪڙن جي، ڪا تن ۾ هئي نات،
لاڙڪ لڏو وه ٿي، آڻيو سو آڏ رات،
پٽيائين ٻاهي ڪري، چوري چپ ۽ مات،
بالڪي ڏئي مات، تنهن ۾ صورت سڌري.

ڪنهن ۾ صورت ناهي، هتي ٻرين جي ٻاري،
 عاشق آلهي ڏي پيو، ليشين نهاري،
 روئي زاروزار ٿيو، هيءُ هنجون هاري،
 سڀل سونهار، ليشين لند ڪرل آهي.

اگرچ بهار جو شهر، لطيف عليءَ جي سڀل نامي جو نالي ۾ آهي، مگر ڪٿي ڪٿي هئو
 به بهجي اسلوب بيان جي جلوي کي ڏيکاري ٿو وجهي - سڀل مالوڪ پنهنجي ماءُ کان
 مرڪلائي ٿو، هتي ماءُ جي محبت ۽ ان جي جذبات جو نقش هن ٿو ڪري:

هي ڏاڍو موڪل ڏين، ته وڃي بهان ٻير کي،
 منجهان روح واپسي ٿي، ڏر ڏر دعا ڪرين،
 تنهن ٻرو رکي ٻرن، تان وڃي ڊيڪان دوس کي!

باله روئي پٽ مان، پيو پاڪر ٻيون،
 جي مون ڪايون مڃيون، سي آهيد له آيون،
 دالن ۾ ڏاهون، روچ وڌو ئي دوس ڪيون.

جرجلو ۾ گهوٽ، سڀل ٿوريءَ سچ آيو،
 هيءُ ڪجهه ٻون ۽ ڪوٽ، مڙهي مون مائٽر ٿيون!

هيءُ جي هڪجهڙي حالت جو ذڪر هن ٿو ڪري:

آيو روئي پٽ، پٽ سن پلو پانشاه،
 واهو راجن جو ڏٺي، سڀڪو روو ساه،
 ٿوريءَ مانو ساه، سڀل تون وڃ ڪر سچ ڏي!

سڀل جي جهاز جو نظارو هن ٿو ڪري:

سوره ساڻ سٺ، ٿو مال مهائن کي ڏئي،
 ڇوڙها جوان جهازن، پٽي جهوڙ جهٽ،
 آڏا عاج بندي ٿيا، ڪرڻا، ڪٽل ڪٽ،
 پوءِ حجا مڦلات جا، لاجون لاڳي پٽ،
 سونل ڪٽل ڪرهن تي، ڪٽا ساڻ ڪرت،
 سمنڊ ڪٿوريءَ واسين، ساڻ سرهائي چٽ،
 خان ويٺا سرڪت، جهلي چٽ ڇڪير ٿي.

سگھڙ ڪڍڻ لاءِ سنڌي لفظن جو اٺوڪو استعمال ڪيو آهي. بهرحال، بهار جي تصنيف
 پنهنجي رنگ ۾ ئي مثال آهي. سُرگواسي جهاننداس جي تصنيف بهار جي ڪلام جو نتيج آهي،
 جنهن جي اندر بهار وارو رنگ ۽ مڙو موجود نه آهي. مثال لاءِ، مسڪانن کي سيف الملوڪ
 آزاد ڪري آو. مڙو پنهنجي ملڪ موٽي اچي ٿي. سندس رشتيدار ۽ عزيز گلستان اُڀر ڪل
 اچن ٿا. سندس رهنائيءَ جي سبب لاءِ ٻيون ٿا. بهار ان جو ذڪر هٿن ٿو ڪري ۽

خوبان کان خبرون، آيون پر يائون ٻيون ۽
 آدي تنهنجو اٿڪو هو، جوڪس آئي جن،
 مڪا هٿسون ملڪن تي چارون جاسوسن،
 خبر پئي ڪاڏ ڪا ٿي دغا ڪئي ديون ۽
 توکي آندو ڪن، پر بحر خشڪي مان وٺي؟

سُرگواسي جهاننداس ساڳيو ذڪر هٿن ٿو ڪري ۽

ملڪان کان پڙين ٻيون، هيءَ حقيقت حال ۽
 مڪن هلي تون ڪوت پر آئينءَ سان اقبال،
 دغا ديون جي هئي، ڪئن چئينءَ کان ڪال،
 لائڙ لونهال، ڪر حقيقت هجر جي؟

ڪئي ڪئي ته جهاننداس جي شعر ۾ بهار جي ڪلام سان نهايت ويجهڙائي نظر اچي ٿي. مثال لاءِ:

خيما خوشيءَ مان هلي، پيتائون شراب،
 لائڙن سان سر ليا، والد ديون رنگ رباب،
 نه ساهيون ٿيو سوجهرو، مشعلي مهتاب،
 ٻيو سر وزير کان تنهن جا جواب،
 نه ڪهڙي لڄ حساب، به ٻري ٿي باغ ۾ ۱ - بهار
 ٿيو لڳا ٿيڙ مان، ڪليا خوب شراب،
 هورن مٿان دور ٿيا، لڳا رنگ رباب،

ٿيا ۽ ڪباب، طرح طرح طاهر ٿيا. - جهاننداس

مٿيون هڪ مثال سنهجي راءِ ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪئي آهي. ٻي تصنيفن کي ساهيون رکڻ
 سان زياده خبر پئجي سگهي ٿي.

مضمون گهڻو طويل ٿي ويو آهي، مگر مون کي خوشي آهي ته 27 ادبي شهرن کي
 تفصيل سان پيش ڪري سگهيو آهيان.

جان وٺڻ ڊگھن سائوٽ ورت
سنڌ بڪار: محمد ابراهيم جويو

انسان ۽ سندس دنيا

سن ۱۹۵۳ع ۾، هڪ آسٽريڪي هالڊ، ڊاڪٽر رالف سوليڪي، عراق جي ملڪ ۾ ويو،
۽ اتي هن فرات-ديجله دواڻي جي اترئين پاسي ۾ شاندر نالي هڪ قديم غار جي ويهي
کوڄنا ڪئي. ٿوري ۽ تپاس کان پوءِ، اندازو لڳس ته ان غار ۾ هزاره ورهين کان وٺي،
هڪڙا ۽ ٻيا ماڻهو ائين ئي رهندا هئا: خود ان وقت، هن پنهنجي اکين، اتي هڪڙو
لبلي جا چاليهارو کن هڪٽب آباد ڏٺا.

غار جي پٺ تي ڏوڙ، مٽيءَ ۽ گند ڪپري جا اهڙا ته تهن جا تهڙ ڇڏي ويا هئا،
جو ائين هئي ظاهر ٿيو ته اهي ته هڪ ڪن قديم اهاڻ کان وٺي اتي جمع ٿيا آهن. پوءِ،
ڊاڪٽر سوليڪي ۽ ٻيا ڪو، جو ان غار جي پٺ ۾ بهي هڪ سمجورس ۽ ۱۰ فٽ اهو ڪڏو
کوٽايائين. کوٽائي شروع ٿي، ته مٿان ئي مٿان، پهرين ٿوروڻ انهن واري تهڙ ۾، پڪڙل
اٽل لڪر ۽ ٻيا اهڙا ڪن ڪن بهت ڪاڙين رهجي ويل شين جا نشان ڏٺائين. اٽڪل اٺن انهن
جو اهو پهريون تهڙ، جنهن ۾ رڳو الهيءَ لاءِ جو گند ڪپرو، ڏوڙ ۽ شين جا ٽڪرا ڏٺا ويا،
۽ اتي تقريباً حضرت عيسىٰ جي چمڻ واري زماني کان پوءِ جوئي جمع ٿيل هون. ڊاڪٽر
سوليڪي ۽ ٻيا کوٽائي هڪ فٽ ۽ اڃا ۱۰ فٽ ۾ بهي وڃي، ته اتي ابراهيمي سلطنت شاهيءَ واري
زماني جي لوهي هٿيارن جا ٽڪرا ۽ ٻيا اهڙا نشان لڳا: ۽ انهن کان هڪدر پوءِ،
اسيريائي زماني جا نشان يعني ٽاسي جون مختصر شيون ۽ انهن جا ٽڪرا ڏٺل ۽ آيا. اٽڪل
۱۰ فٽ هڪ کوٽائي ڪرڻ تي، ڊاڪٽر سوليڪي ۽ ٻيا ”ٽئين پٿر واري دور“ جا سٺون سٺا،
لڌا، هڪ ساريڪا ٽوپيل پٿر جا اوزار هٿ آيا.

اهڙيءَ طرح آهستي آهستي، ڪڏو هڪ اونهي کان اونهو ٿيندو هئي ويو، اٽڪل
چئن ٽن تي، ”ٽئين پٿر واري دور“ جي اوزارن بدران، ”ٻڙائي پٿر واري دور“ جا ڪهڙا،
آڏا اڻا ڪهڙيل پٿر جا اوزار ڏٺا ويا. پنجين ۽ چوٿين فٽ جي وچ ۾ اهڙا آڏ ڪهڙا پٿر جا
اوزار لڌا ويا، جيڪي ”ٻڙائي پٿر واري دور“ جي اوزارن کان به قدرتي مختلف هئا،
هن مان ڊاڪٽر-سوليڪي هن نتيجي تي پهتو ته اهي اوزار ”ڪرومئڪان“ نسل وارن هئا ٿي
ويل ماڻهن کان به اڳ ڪنهن به ذات جي ماڻهن جا آئي ڇڏيل هئا. رڳو هڪ ۽ ٻي فٽ

جي اولهائيءَ تي هڪ آيل نشان ۾ اڃا ئي وڌيڪ اختلاف ڏسڻ ۾ آيا، جنهن مان معلوم ٿيو ته انهيءَ وقت لاءِ ۾ ماڻهن جو سرگرمي ٻيو ڪو لعل-جنهن کي اڄ جا سائنسدان «نيدر ٿال ذات» ڪري ٿا ڪوٺين- رهندو هو. آخر ۱۶ فٽ هيٺ، ڊاڪٽر سوليڪيءَ هڪ ليدر ٿال پار جو هڏائون پڇرو لڌو، جيڪو حساب ڪيائين ته اٽڪل ۴۰۰۰۰ (ستر هزار) ورهيه اڳ جو هو.

هيءَ ۱۶ فٽ هيٺ ورس ۾ ۲۶ فٽ اولهو ڪڍو، گویا هڪ لاڳيتو رڪارڊ هو، انسان جي تازين ڪڍريل ۴۰۰۰ صدين جي زندگيءَ جو، ڊاڪٽر سوليڪيءَ جو هيءَ ڪڍو وڃي لاءِ جي ٻه ٽري ٿاڻن پهتو هو، ۽ جيڪڏهن اڃا به ان کي هيٺ کوٽيو وڃي ها، ته اتان مٿي پاڻ ڪيل انساني هڏائين پوري کان زباده قديم ڄاڻي يا ڪو نشان شايد هڪ ڪنهن اچي سگهي ها.

پر، جيڪڏهن هيءَ لاءِ ماڻهن جي سڀنيءَ جي لحاظ کان زباده قديم هجي ها، ۽ ان جو اصل ترو اڃا به هيٺ اولهو هجي ها، ۽ سندس انهيءَ تر ۾ ڌرتيءَ جي ڏڏن يا ٻئي ڪنهن اهڙي سبب کان ڪنهن قسم جي ڪا ٿر ڪهر نه آئي هجي ها، ۽ جيڪڏهن شروعات کان وٺي، لاءِ جي ٻه ٽي مٿي ۽ ڏوڙ هڪ ئي رفتار سان جمع ٿي آئي ها، ۽ جيڪڏهن اهو ڪڍو سڀني جمع ٿيل ٿون جي آرهه اڃا ئي هيٺ کوٽي سگهي ها، ته ان حالت ۾ اسان کي ابتدا کان وٺي اڄ تائين، سڀني زمالن جي هر جو گویا هڪ مڪمل نقشو ملي وڃي ها.

هن لاءِ جي ٻه ٽي، اٽڪل ۴۰۰۰ سالن ۾، مٿيءَ جي ته جو هڪ ٿ ٻئي جمع ٿيو هو. انهيءَ حساب سان جيڪڏهن ڪڍي کي ۱۱۱ فٽ هيٺ کوٽجي ها، تڏهن ڪو وڃي «پراڻي پٿر جي دور» جي شروعات واري زماني تائين پهچي ها، جنهن کي اٽڪل ۳۰۰،۰۰۰ ورهيه گذري چڪا آهن. هن دنيا تي، اسان جي پهريائين تشريح فرمائڻ جو زمانو ته تنهن کان گهڻو گهڻو اڳي ٿيو هن ڪڍي کي ۲۰۹ فٽ اڃا به هيٺ کوٽينداسون، ته به اسان کي «اوائلي پٿر جي زماني» جا نشان يا ملندا: ٿاڻ جوڳڏهن ۲۰۹ فٽن تي هيٺ پهچنداسين، تڏهن وڃي دنيا جي اوائلي انساني جي زندگيءَ جا نشان ملنداسين. ياد رکڻ گهرجي ته اوائلي انسانن کي هن ڌرتيءَ تي آڻي اٽڪل ڏه لک ورهيه گذري چڪا آهن.

ڪو زمانو هو، جو اسان جي هن ڌرتيءَ تي انتهائي غير معمولي وڏا ۽ خوفناڪ جانور رهندا هئا، جن کي «ڊنوسر» يا اڏهائون چيو ٿو وڃي. انهن ڊنوسرن کي دنيا سڄيهاڻ پٿر تي وٺي به ڪروڙين ورهيه گذري چڪا آهن. جيڪڏهن انهن اڏهائين جي زماني تائين پهچڻ گهرو ٿا، ته هن ڪڍي کي ۴۰۰۰ فٽ يعني اٽڪل ست ميل هيٺ وٺي وڃڻو پوندو. ظاهر آهي ته جيڪڏهن انهيءَ زماني تائين پهچڻو آهي، جڏهن ڌرتيءَ تي رلدگيءَ جا پهريون آثار نمودار ٿيا هئا، ته ڪڍي کي اڃا ئي وڌيڪ هيٺ کوٽڻو پوندو. ڪيڏانهن ڊنوسر ۽ اڏهائون، ۽ ڪيڏانهن زندگيءَ جا مختصر ابتدائي آثارا جيڪڏهن انهي زماني جا نشان

اوهان کي گهرجن، ته کڏي کي اچائي وڌيڪ ڪوٺيو، ۽ ۷۰ ميل هيٺ ڪوٺيو ۽ ياد رکندا وڃجو ته کڏي جو سڀڪو هڪٽر ٿلهو نه. ۲۷۰۰ ورهين جي عمر جو آئون؟

۲۱۰ صدي تي، ڊاڪٽر سوليڪي ۽ انهيءَ سموري خيالي کڏي جا ٻه نقشا پيش ڪيا ويا آهن. ڪاٻي هٿ واري خاڪي ۾ اوهان ڏسندا ته ”ٽئين پٿر واري زماني“ جي پوري ٽين کان وٺي اڄ تائين وارو ”سڌريل زمانو“ نسبت انهن اڪٽ زماني جي، جڏهن وڏوڙو اڻ سڌريل انسان محض پٿر جا اوزار پيو ڪم آڻيندو هو، ڪيترن ئي انتهائي مختصر زمانو آهي اوهان چوڻدا ته پٿر وارن زمانن جي جلي عمر به ڏهه لک ورهيه ته هئي! ائين برابر آهي؛ پر انهيءَ سان اوهان کي ائين سمجهي ويهڻ نه گهرجي ته انسان هن ڌرتيءَ جو ڪو پراڻي ۾ پراڻو ۽ اصلوڪو رهواسي آهي! جيڪڏهن انسان جي اها جملي ڏهه لک عمر اوهان کي غير معمولي ڊگهي لڳي، ته پوءِ اوهان کي صدي جي ساڄي پاسي واري نقشي ڏانهن لهارڻ گهرجي. اوهان ڏسندا ته جلي اٽڪل هڪ سو ڪروڙ ورهيه ڌرتيءَ تي زلدي موجود رهي آهي. انهيءَ جي ڀيٽ ۾، انسان ويڙهي جي ڌرتيءَ تي جملي عمر اٽڪل ڏهه لک ورهيه، يعني هڪ سو ڪروڙ ورهين جي هزارين ڀيٽ ۾ سس رهي آهي! حقيقت هيءَ آهي ته گهربل انسان هن ڌرتيءَ جو پراڻو ٻاٺي نه پر هڪ نئون نوبل، ٻيو هڪ تازو آيل منصور پار آهي!

اوائلي انسان

تاريخ لکڻ شروع ٿي، ان کان گهڻو گهڻو اڳ، انسان هن ڌرتي تي موجود هو. گهڻن ماڻهن لاءِ انهيءَ حقيقت کي سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، هو سمجهن ٿا ته انسان جي تاريخ هڪ نهايت قديم چير آهي، ۽ ان تاريخ جي شروع ٿيڻ کان ڪجهه ٿورو ئي اڳ، هڪڙي قسم جا اڻ سڌريل وحشي ماڻهو هارن ۾ رهندا هئا، ۽ توت ئي پوءِ ۽ هڪدم اڻوڪو سڌريل انسان دنيا ۾ تشريف فرما ٿيو! انسان جي پيدائش متعلق جهڻوئيڪه سروج ۽ مقبول علم هئدو اهو ئي آهي، پر افسوس آهي، حوالو عقيدو سڌو سنئون غلط ۽ بي بنياد آهي. حقيقت هيءَ آهي ته انسان دنيا ۾ پنهنجيءَ جملي عمر مان گهڻي ۾ گهڻو حصو، هارن ۽ جهنگلن ۾ ئي گذاريو آهي.

جهڻوئيڪه عالم ۽ سائنسدان، سالن جي ڪنهن خاص عدد متعلق متفق نه آهن، پر جيڪي به عملي شاهد پون ۽ نشان موجود آهن، تن مان معلوم ٿئي ٿو ته انسان جي هن ڌرتيءَ کي پنهنجي موجوده شڪل ۾ آڻي، ۽ سڄي کي چوڌاري ڦرندي، گهٽ ۾ گهٽ ۲۰۰ ڪروڙ سال گذري چڪا آهن. پهرين اٽڪل ۱۰۰ ڪروڙ سال، ڌرتيءَ تي ڪابه جاندار ڇڏي موجود نه هئي. شروعات ۾، ڌرتي فقط هڪ عظيم ٺهڪندڙ ٽڪرائون گولو هئي، پر نيٺ آهستي آهستي ٺهرندي ويئي، ۽ ان جي فضا ۾ جيڪا گهر هئي، سا برسات جي صورت ۾ هيٺ ڪرڻ لڳي.

هيٺيون ٽڪرون ۾ ٻائي ڪلڻ شروع ٿي، ۽ اهڙيءَ طرح ٻيلون، سڀ ۽ ميساگر ٿيا. بارش ۽ طوفاني هوائن جي ڏاڻسي لڳڻ سبب، ڌرتيءَ جو سخت پٿرتون ته پور ٿي هڪ قسم جي نرم مٽيءَ جو تهه بنجي ويو. آهستي آهستي مٽ ڌرتي ان حالت کي اڇي پٺي، جو مٿس زندگيءَ جو پيدا ٿيڻ ۽ رنده رهڻ، ممڪن ٿي سگهيو.

اوائلي جاندار چيرون اٽڪل ... ڪروڙ سال اڳ ڌرتيءَ تي وجود ۾ آيون. پهرئين اهي جاندار چيرون، نهايت ننڍڙيون، ڪنٽريون، ساديون هڪ گهٽرويون (Single cell) ٿيون، ٻائي ۽ ٻيون ترنديون هيون. وقت گذرڻ تي، ٿورا وڌيڪا پوٽا ۽ ٻيون جاندار ٿيون، اڳئين کان بهتر صورت ۾، ظاهر ٿيون. انهن مان هڪي ته ٻائي ۽ رنديون آيون، ۽ ڪن وري ڌرتيءَ تي رهڻ شروع ڪيو. تنهن کان پوءِ عجيب عجيب شڪلين جا بي شمار جيت، مڇيون، جانور، وڻ ۽ پوٽا پيدا ٿي پيا. اهڙيءَ طرح ٿوري ٿوري ۾ ڏه ڪروڙ کن ورهه اڳي، ڌرتيءَ تي هڪڙا غير معمولي وڏا جانور رهندا هئا، جن کي ”ڊائوسر“ چيو وڃي ٿو؛ انهن مان ڪي ته هڪ سو فٽ ڊگها جانور هئا! رڻي رڻي، اهي گر ٿيندا ويا، ۽ انهن جي جاھ وري عالمڪن نمونن جي جانورن ورتي. انهن ۾ گرم رت وار جانور به اچي وڃن ٿا، جن کي اسين هڪڙو ڏارائيندڙ جانور ”مڏيون ٿا“ پوءِ اٽڪل ڏه لک ورهه اڳي، پهريون سڄو سڄو انسان نمودار ٿيو.

ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته ڌرتيءَ تي ماڻهو اٽڪل ڏهن لکن ورهين کان رهندا آيا آهن. انهيءَ انساني دور جو گڄ حصو تاريخ کان اڳ جو آهي، انهيءَ جو مطلب هيءُ آهي ته ماڻهو ويچارا نه ٿي ڪري چالندا هئا، نه پڙهي، نه لکي، انهيءَ ڪري هن پويان ڪوبه لکيل رڪارڊ يا تاريخ نه ڄاڻي آهي. ان جي هنن ڪي ڪا آڻي به ڪانه هئي. ڪن انهيءَ حقيقت جي ٻه ڄاڻ ٿي ڪانه هئي ته ڪا تاريخ به ٿيندي آهي. هونئن ته زندگي هن لاءِ به ايتري ئي حقيقي ۽ اهم هئي، جيتري اسان جي لاءِ آهي؛ زندگيءَ جا مسئلا پنهنجيءَ پر ۾ هن لاءِ به اهڙي سجهائيندا هئا، جهڙا اسان لاءِ آهن؛ هو ڪائندا هئا، سهندا هئا ۽ پورهيو ڪندا هئا، پيار محبت ۽ نفرت جذبا به. منجهن هئا، پنهنجا ڪٽنب سڀائيندا هئا، ۽ انهن کي رنده رهڻ ۽ زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ اهي ترڪيبون ۽ حرفتون سڃاڻيندا هئا، جيڪي پاڻ پنهنجي وڏن کان سکيون هڻائون، يا پنهنجي حياتيءَ جي دوران ۾ نئين طرح پرايو هڻائون. سندن مرڻ کان پوءِ، انهن طريقن ۽ حرفتن کي سندن اولاد اختيار ڪندو هو. لکيو ڪجهه نه رهندو هو؛ ان ڪري اهڙا ڪي ڪتاب يا ڪو رڪارڊ رهيو ئي ڪونه، جنهن ۾ هن جو ”علم“ محفوظ رهي ۽ ايندڙ پڙهين ٿاڻين پهچي. حڏن ڪا ڳالهه سڃاڻي هوندي هين؛ ته ڪو ظاهر ظهور مثال ڏيئي، ڪجهه اشارن ۽ ڪجهه آوازن سان سجهائيندا هئا. آخر جڏهن هڪ نه ٻئي قسم جي ڪا ٻولي ڳالهائڻ ۾ آئي، ته هڪ ٻئي کي اهڙيون چيرون زباني طرح سجهائيندا هئا. اهڙيءَ طرح، ”علم“ هري هري ئي کڏ ٿيندو ويو، ۽ آهستي آهستي انهيءَ کڏ ٿيل ”علم“ مان، انسان پنهنجي حياتي وڌيڪ سهجي پائيندو ويو.

ڇهن هزارن کان به گهٽ ورهه ٿيا آهن، جو ماڻهوءَ لکڻ حڪيو، ۽ انسان جي ”تاريخ“ جو تاريخي دور شروع ٿيو.

هاڻ اچو ته وقت جي انهن مکيه دورن جي اصلي حقيقت ۽ معياري کي ڪنهن طرح سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون. فرض ڪريو ته هڪڙو گهڙيال آهي، جنهن جو هڪ منٽ برابر آهي هڪ سوسالي جي. هن وقت سمجهند آهي ۽ پورا ٻارنهن لکيا آهن. ۽ منٽ اڳ يونائيٽيڊ اسٽيس آف آمريڪا جو ملڪ وجود ۾ ئي ڪونه هئا رڳو پنج منٽ اڳ ڪولمبس آمريڪا جو ڪلهوڙو ٿيو هئا. منٽ اڳ حضرت عيسيٰ عليه السلام اچا ڄائو ٿي ڪونه هئا. مصر جا احرار (پرئيمس) پنجاهه منٽن کان به گهٽ عمر جا آهن. ۽ دنيا جي پهرين پهرين معياري تهذيب، مصر ۽ لواتمدجله جي واديءَ ۾، پنهنجي هڪ ڪلاڪ اڳ اچا مسر سرجي هروڙ ٿي هئا! اسان جي هن عظيم گهڙيال تي، اسان جي سموري تهذيب جي شروعات ۽ ارتقا، انهيءَ گذريل هڪ ڪلاڪ ۾، يعني ٻارنهن جي کان ٻارنهن جي نائين واري جيت ٻه ڀاڱي ٿي آهي!

اچا به پنهنجي هن عظيم گهڙيال کي (جنهن جو هڪ منٽ برابر آهي سوسالن جي) ڪم آڻيندي، اچو ته گذريل وقت ڏي وڌيڪ نظر ڪريون. تاريخ کان اڳي وارن ماڻهن - (جن ڏانهن اسين، ”تاريخي دور وارا انسان“، ڪڏهن به ڪو خاص ڌيان ڪونه ڏيندا آهيون!) هن ڌرتيءَ تي، اسان جي سڃاڻپ ڪندڙ گهڙيال موجب، جملي ۱۶۸ ڪلاڪ يعني پورو هڪ هفتو حياتي گذاري آهي. (انهيءَ سان اسان جي تاريخي وقت جي ”هڪ ڪلاڪ“ جي ڀيٽ ۾ ڪري ڏسڻ) ان حساب سان ٻه سؤ سؤ سال ڪان ۱۶۸ ڏينهن - اٽڪل طور پورا ۴۰ سال - اڳ موجود هئا! ڌرتيءَ تي ”پهرين زندگي“ اولهه سال اڳ نمودار ٿي؛ ۽ ياد رکجي ته اهو فرض وقت جي انهيءَ پيماني جي حساب سان آهي، جنهن موجب اسان جي سموري (تاريخي) تهذيب هڪ ڪلاڪ کان به ننڍي عمر جي آهي، ۽ يونائيٽيڊ اسٽيس جو ملڪ ٻن منٽن کان به گهٽ عمر جو آهي!

اوائلي پٿر وارو زمانو

قديم ترين ماڻهن بابت ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن، جن جي اسان کي پنهنجي خبر ٿي سگهائي. جيڪي ڪجهه هو ڪندا هئا، ان بابت اسان وٽ ڪوبه لکيل رڪارڊ ڪونه آهي؛ ڇاڪاڻ ته لکڻ جو هنر نه اچا به لکڻ وڃي ڪانئن پوءِ ايجاد ٿيو هو. انهيءَ ڪري، جدا جدا قسم جي گذري ويل ماڻهن ۽ سندن ڪارڪردگارين بابت اسان کي ڪو خاص علم ۽ ڄاڻ نه آهي. پر ان هوندي به، سائنسدان، تاريخ کان اڳ جي هن انسان بابت، مجموعي طور، گهڻو ڪجهه پروڙي ويا آهن. هن محارن ۽ جهنگلن ۾ انسانن حياتي گذاري، ته سندن انهيءَ زماني جا ڪي اوزار ۽ هٿيار اتان دستياب ٿيا آهن. انهن قديم ماڻهن مان ڪن ٿورن جا هڏاوان ٻجرا

بهذا ويا آهن، جن مان سندن قد بت ۽ مڪمل شبيهه بابت پڻ چڱي موچاري ڄاڻ ملي ٿي. هن ڌرتيءَ تي مٽي ۽ ريتي، تهن جي صورت ۾، گڏ ٿيندي ٿي ٿي وهي، سائنسدان انهن تهن جي اهڙيءَ طرح جمع ٿيڻ جي رفتار جو حساب لڳائي چڱيءَ خاطريءَ سان ٻڌائي سگهن ٿا ته انسان، جيئن جا هڏا يا ٻيا اهڙا نشان جنهن تهن مان ملن ٿا، انهيءَ تهن کي جمع ٿي ڪيترا سال گذريا آهن. انهن ساڳين تهن مان جانورن جي هڏن جا پيرا به ملي ٿا، ۽ اهي پيرا وري ان حقيقت جو ڏس ڏين ٿا ته ان وقت ڌرتيءَ تي انسان کان سواءِ ٻيا ڪهڙا ماهر وارا جيوڻ موجود هئا. اهي ننڍيون ننڍيون ٺاڻيون گڏجي، انسان جي قد پير ترين اڻ ڏٺن جي ارتقا جي چڱي موچاري مڪمل تصوير چٽين ٿيون.

شروعاتي انسان، اڄ ڪلهه جي معيار مطابق، مهاڏي جا موچارا ڪين هئا. هو قد جا پندرا، بت جا ڀريل هئا؛ عضوا مضبوط ۽ ويڪرا هئا؛ هو ڪپڙا ئي هڻندا هئا ۽ مٿو زمين ڏانهن لاڙيل هوندو هئڻ. هنن جي منهن ۾ کاڌيون ته پتھر ٺالي مائو هيون؛ سندن ارال، ٿيرڙي نموني ۾، پوئتي مڙيل هوندا هئا. سندن ڪوپريءَ ۾ اکين جي مٿان هڏوان ڪوٺا ٻاهر نڪتل هوندا هئا. ڪپڙو ڪوڙو ڪپندا هئا، وڻن کي اورار يا هٿيار به ڪين هئا. پنهنجي کاڌي لاءِ ننڍن ننڍن جانورن جو ذڪار ڪندا هئا؛ پر وڏن سرن کان ٺهي، لڪي پئي ويڌا هئا؛ ڇاڪاڻ ته انهن سان وڙهڻ ۾ پئي ڪين سگهندا هئا. ان هوندي به طاقور کان طاقور جالور تي به ٽن قسمن جون فوجون کين حاصل هيون؛ پهريون ته انسان وٽ دماغ هو. اهو دماغ، جنهن جي ذريعي تجربا ڪري هو ڪجهه سکي سگهيا ٿي، ۽ اهو ”علم“ آڻيندي ڪم آڻڻ لاءِ هنن وٽ محفوظ رهي ٿي سگهي، پر ته هن کي ڄاڻيون، ۽ ٿڌيءَ ۾ آواز پيدا ڪرڻ جون ذريون هيون، جن جي وسيلي هو ڳالهائڻ لاءِ مختلف آواز پيدا ڪري ٿي سگهيا؛ ٿيون ته هنن وٽ هٿ هئا. انساني هٿ، چٽي جي ٿيڻ تهن واري چٽي وانگر ڇوڙ ٿاڙڻ لاءِ برابر ايترو ڪارگر نه آهي، ۽ نه وري گهوڙي جي سڀڻ وانگر هٿن لاءِ ايترو ڪارائتو آهي، ۽ لڪي وري عقاب جي پير وانگر ڪنهن چڙ کي چٽي ۾ مضبوط جهلي ٿيڻ لاءِ ايترو مفيد آهي. پر روايتي طرح، انساني هٿ نه لفظ انهن سڀني ڪمن لاءِ، پر اهڙن ٻين بي شمار ڪمن لاءِ پڻ، ضرورت ماري، نهايت چڱو ڪم ڏئي سگهي ٿو. ان کي ڪنهن خاص هڪڙي ڪم لاءِ نه، پر مختلف نمونن ۽ ايلڪ حالتن ۾ نهايت ڪارائتي انداز ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح، ڳالهائڻ جي قوت ۽ هٿ ۽ دماغ جي مدد سان، آهستي آهستي، انسان ٻين سمورن جانورن تي قابو پائيندو ويو.

اها حقيقت آهي ته انسان وٽ ان ماڻهوءَ جي ڪائي سڃاڻپ ڪانهي، جنهن اول اول ڪنهن اوزار يا هٿيار ٺاهڻ لاءِ پنهنجا هٿ ڪم آندا هجي. شايد هُن زمين تان ڪا وڻ جي ٿاري کڻي هوندي ۽ ان کي ڪن جانورن کي مارڻ لاءِ لٽ ڪري استعمال ڪيو مولدائين! ڪنهن چٽي يا رڇ جي ڊپ کان ڪنهن مٿاهين ڪٽڙيءَ ڏانهن پڇندي اتفاق

سان ڪو پٿر هن جي ٺوڪر سان ٽڙي هيٺ ڪريو هوندو، ۽ جانور کي لڳو هوندو ۽ جانور عجب ۽ خوب وڃان پيئي ويو هوندو يا پڇي ويو هوندو! هن مڙس جڏهن اها حالت ڏٺي، تڏهن ٻئي پيري، ڇاڻي پڇهي، اهڙو پٿر کڻي، ساڳيءَ ريت پنهنجي ڪنهن دشمن کي اڇلائي هڻي ڪڍيو هوندائين! جڏهن هو کائڻ ويل، ڪنهن وڏي پر سعت ٿريءَ جي هڏي منجهان مٺي گودي ڪڍڻ ۾ ناڪامياب ٿيو هوندو، ته کيس هڪ نئون حيل آيو هوندو. پٿر کڻي هن کي پڳو هوندائين! اهي برابر رڳو لباس آرائيون يا ڏکا آهن. ماڻهوءَ جي اوائلي خود-سڪيا جي انهن ۽ اهڙن ٻين پارائي طريقن ۽ سوالن جا صحيح جواب ۽ احوال شايد اسين ڪڏهن به معلوم نه ڪري سگهنداسين!

جڏهن انسانن کي اها ڄاڻ حاصل ٿي وئي ته پٿر ۽ پوڻ دشمن کان بچاءُ يا شڪر جي هڪ ڪرڻ لاءِ ڪارائتا ٿي سگهن ٿا، تڏهن هنن اهي پٿر سهڻا شروع ڪيا، جيڪي قدرتي طرح اڳي ئي اهڙيءَ طرح گهڙيل ٺهيل هئا، جو انهيءَ ڪر لاءِ ضرورت آهرزاده، مريد نموني ۾ ڪر اچي ٿي سگهيا. هن منزل تي، مناسب مقدار ۽ طاقت وارا پوڻ چونڊيا ته برابر پهتا هئا، پر ماڻهن اڃا انهن پوڻن کي وڌيڪ ڪارآمد بڻائڻ لاءِ پنهنجي هڪ سان پاڻ گهڙي ٺاهي گهريل صورت ۾ آڻڻ شروع نه ڪيو هو. هن زماني کي ”پٿر جي زماني کان اڳي جو زمانو“ يا ”اوائلي پٿر جو زمانو“ سڏيو وڃي ٿو. اهو زمانو تقريباً ڏهه لک سال اڳ واري زماني کان وٺي تقريباً ٽي لک سال اڳي واري زماني تائين، جعلي انگل ستن لکن ورهين جو عرصو چالو رهيو!

انهيءَ شروعاتي پٿر واري زماني ۾ ئي، ڪنهن منزل تي، انسان ”باهه“ تي اڀريو ڪيو؛ شايد هن ڪو اهڙو هنڌ ڏٺو، جتي وچ ڪرڻ سبب، ڪڏهن ٻيلي جي ڪنهن حصي ۾ اهي باهه ورتو هئا، پوءِ باهه جي مدد سان، هو سيارِي ۾ پنهنجي جسر کي گرم ڪرڻ، جهنگلي جانورن کي پاڻ کان ڊيڄاري پاڻ کان پري رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو؛ ۽ هلندي هلندي باهه تي پنهنجو ڪاڏو رکڻ بچائڻ به سکي ويو! ٿوري وقت کان پوءِ بالاعدي پٿرن کي گسائڻ سان، يا ڪنهن ڌاتوءَ جي ٺڪر کي پٿر تي زور سان هڻڻ سان باهه پهتا ڪرڻ جي انگل به حاصل ڪري ورتائين.

انهيءَ اوائلي پٿر واري زماني ۾ ئي انسان ڳالهائڻ سکيو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڳالهائڻ جو هنر هن ۾ هري هري ٿي پيدا ٿيندو رهيو. ڪيترا جانور، ڪنهن چناهه ڏيڻ خاطر، مختلف قسم جا آواز ڪڍندا آهن. ماڻهو به ائين ڪرڻ لڳو هوندو. پوءِ هن جڏهن ماڻهن جي ڪنهن سڙ جي اوسي پاسي ۾، وڻ جي اوڻ ۾ يا ٻوڙي جي پاسي ۾ لڪل ڪو جانور ڏٺو هوندو، تڏهن هن کي آوازن مان اقترازو لڳائڻو پيو هوندو ته اهو ڪو تيز ڏندن وارو چيتو ٿي سگهي ٿو، جو ماڻهن تي حملي ڪرڻ لاءِ لڪو آهي؛ يا ته ڪو هرڻ آهي، جنهن کي مالهو شڪار ڪرڻ جي پويان آهن. اهي خيال ظاهر ڪرڻ لاءِ، هن کي

ڪيترن ئي قسمن جا آواز استعمال ڪرڻا پيا هوندا انهن آوازن مان ئي لفظ پيدا ٿيا، ۽ نيٺ
گالهائين جي فن ترقي ڪئي.

پراڻو پٿر جو زمانو

اوائلي پٿر واري زماني کان پوءِ، ”پراڻو پٿر وارو زمانو“ آيو. انهيءَ زماني ۾، انسان پٿرن
مان اوزار ۽ هٿيار ٺاهيا. هڪڙي پٿر جي ٽڪر جي سھن کي پٿي پٿر سان گھڙي گھڙي،
ان کي ڪهاڙيءَ جهڙو ڪيل هڪ ٽڪي ڦار واري هٿيار جي شڪل صورت ڏيندا هئا، جنهن کي
پوءِ هڪ ۾ جهلي وھائڻو پوندو هو. انهن هٿيارن ۽ اوزارن لاءِ ڪاٺ جا گھن ۽ هٿيا،
هزارين ورهيه پوءِ ايجاد ٿيا.

سوين هزارين سال اڳ، انهيءَ پراڻي پٿر جي زماني ۾، دنيا جي آب و هوا ۾ هڪ قسم
جي تبديلي ۽ اهم تبديلي پيدا ٿي. دنيا جي اترين حصن ۾ وڌيڪ ٿڌ پکڙجڻ لڳي. انهن
حصن ۾ سياري جي موسم جيئن پوءِ ٿيڻ لڳي ۽ ڊگهي ٿيندي رهي، ۽ برف جون
بريت جبلون زبردست چادرون اتر کان هڪ رڙهڻ لڳيون ۽ نيٺ اتر يورپ ۽ اتر
آمريڪا جي اترئين حصي کي ڍڪي ڇڏيائون. ماڻهو، انهن برفن کان بچڻ لاءِ، زمين جي
ڪنهن ڪم ٽڪر جي آڱوڙ ۾، ڏاکڻي حصي ڏانهن ڀڳا. شڪار ٿيڻ جهڙو جانور به برف کان
بچڻ لاءِ ڏکڻ ڏانهن وڌڻ لڳا. ماڻهو، جيڪي انهن برفن مان ڍڪيل حصن ۾ رهجي ويا،
تن پاڻ کي ٿڌ ۽ هاري کان بچائڻ خاطر جانورن جون ڪلون اوڀڻ شروع ڪيون. ۽
انهيءَ طرح ڪيترن ڏکڻ جو اوائلي طريقو وجود ۾ آيو. اهڙيءَ طرح، دنيا جي آب و هوا ۾
هڪ چار برلاني دور آيا، جن جي وچ وچ وري گرم آب و هوا جا دور به ايندا ٿي رهيا.
اهي بندرا، جهڙڪي هلندڙ، مضبوط جسم جا ماڻهو، جي يورپ ۾ انهيءَ برفاني دور
۾ رهندا ٿي آيا، ”لينڊرائل“ ماڻهو سڏبا آهن. انسان جا قد به اها اهي ماڻهو هڪو آهن.
انهيءَ ڪري، جو پراڻي پٿر واري دور آخر ٿيڻ کان اڳ ۾، اهي ماڻهو گريٽ گريٽ
ٿي ويا. شايد اهي ماڻهو، انسانن جي پٿي هڪ طاقتور نسل هئڻ شڪار ٿي، ختم ٿي ويا.
اهي پٿي نسل جا ماڻهو چوٿين برفاني دور ۾، اڻڪل ۲۰,۰۰۰ سال اڳ، اتر آمريڪا کان
ڏکڻ يورپ ۾ آيا.

انهن ٽن ماڻهن کي ”ڪرو-مگنان“ ذات وارا انسان سڏيو ويندو آهي. انهن جي،
لينڊرائل ماڻهن جي پٽ ۾، هاڻوڪن ماڻهن جي مھاندي سان وڌيڪ هڪجهڙائي هئي. هو،
ٿڌ جا ڊگھا ۽ سڌا، هاڻوڪن ماڻهن جي قد پٽ جيئرا هئا. هنن کي کاڌيون، ۽ گھڻي قدر
سيون سڏيون پيشانيون هيون. هاڻوڪن سڱول نسل وارن ماڻهن وانگر هنن جي اکين جا
مڙا پٿي لکتل هئا. هنن جون ڪوپريون هاڻوڪي ماڻهوءَ جي ڪوپريءَ کان به وڌيون
هيون. انهيءَ مان ظاهر آهي ته لينڊرائل ماڻهن جي پٽ ۾، هنن جو دماغ وڌيڪ سڌريل
حالت ۾ هو.

ڪرومٽڪان ۽ ان کان پوءِ اچڻ وارا ماڻهو گهڻو ڪري ”هومو سيپيئس“ سڏبا آهن. هيءَ لاطيني ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”سجھه رکندڙ“ يا ”سياڻپ وارو“ ماڻهو. جلدئي اهي ”سجھه رکندڙ ماڻهو“ جيءَ دنيا ۾ پکڙجي ويا. ۽ اڄ، گهڻو ڪري انسانن جا سمورا نسل ۽ ذاتيون انهيءَ انساني قسم سان تعلق رکن ٿيون. مسڪن آهي ته آسٽريليا جي ماڻهن جي هڪ جهنگلي ذات انهن منجهان نه هجي. سائنسدانن جو اهو خيال آهي ته آسٽريليا جا اهي ماڻهو شايد ٿيندڙ ٿال ماڻهن جي ڪهن رهجي ويل ڪڙر جو اولاد آهن. ”ڪرومٽڪان“ ماڻهو، يورپ ۽ آفري برتاني دور جي زماني ۾ آيا، ۽ ظاهر آهي ته ان وقت کين ٿيندڙ ٿال ماڻهن وانگر غارن ۽ چٽرن ۾ پنهنجا گهر ٺاهي رهڻو پيو هوندو. شايد انهن غارن کي بچائڻ ۽ هڪ ڪرڻ جي ئي ڪوشش هجي، جنهن ۾ ٿيندڙ ٿال ماڻهن جي شڪست ۽ خاتمو آيو هجي. ڪرومٽڪان ماڻهن به پاڻ کي اڌ کان بچائڻ لاءِ، باهه ۽ جانورن جون ڪلون مڪتب آنديون. پر پٿر جي اوزارن ۽ هٿيارن ٺاهڻ ۾، جيڪي سو، هر بهتر طريقا اختيار ڪرڻ لڳا. پٿر کي گهوڙن جي پڌران، هنن پٿر جي ڌار تي، خبرداريءَ سان دٻاءُ ڏيئي، غير ضروري ته ڪري ٿي ورتا. انهيءَ طرح سان سندن اهي پٿر جا اوزار ۽ هٿيار وڌيڪ لڳا، مٿا سترن، ٽڪا ۽ ڪارگر بنجي پيا. ڪرومٽڪان ماڻهن هٿيارن جا ڪيترا ٺوان ۽ بهتر قسم پڻ ايجاد ڪيا: جهڙوڪ سوتا، هڏن ۽ عاج جون سيون، ڪاٺ جي گڻ سان پالا ۽ لڙا وغيره. پٿر جي تراڪڙين ٺاهين ۾ حالورن جي چرپيءَ سان وٺيون ٻاري هنن ڏها پڻ ٺاهيا.

ڪرومٽڪان ماڻهو دنيا جا پهريان شڪار هئا. هنن جي غارن جون پٿرون انهن جانورن جي سهڻن ۽ شاندار تصويرن سان چٽيون ٿيون هونديون هيون، جن کي هو پنهنجي روزاني پرڳڻي ۾ لاهه شڪار ڪندا هئا. انهن ۾ خطرناڪ جهنگلي منهن، جهنگلي گهوڙن، پرڳڻي هڏن هائڻ ۽ ٻين جهڙيءَ پٿر سان ڍڪيل نهايت وڏن مائرن جون تصويرون هيون. اهي تصويرون رڳو پٿر جي آرائش ۽ ريبائش لاءِ نه هيون، انهيءَ ڳالهه جي ثابتي موجود آهي ته هو اهي تصويرون انهيءَ ڪري ڪڍندا هئا، جو سندن اهو عقيدو هوندو هو ته انهن تصويرن جي اثر کان، اهي جانور جي هوندا، اتان هلي سندن شڪار گاهن ۾ اچي جمع ٿيندا ۽ پڻ گهڻو وڌندا ويجهندا، ۽ اهڙيءَ ريت هو انهن حالورن کي آسانيءَ سان شڪار ڪري سگهندا.

اهو به ظاهر آهي ته ڪرومٽڪان ماڻهو ئي هئا، جن اول اول ”مذهب“ کي وجود ۾ آندو. جڏهن هنن ۾ ڪو ماڻهو مري ويو هو، ته ان جو مائٽي حلوس ڪڍندا هئا. ۽ ان کي ڍڪيل ٺهيل، سندس اوزارن ۽ هٿيارن سميت، زمين ۾ پوري ڇڏيندا هئا. ائين ئي پائڻي ته شڪار کي وڌائڻ لاءِ ۽ پڻ پنهنجي زندگيءَ جي ٻين حالتن کي سڌارڻ لاءِ، منجهن کي ٻيون سڌيون ماديون مذهبي رسمن ۾ وٺج هيون.

ٺٺون پٿر جو زمانو

ٻيوءَ طرح ڪرو مشڪن ماڻهن اچي ٿيندڙاڻا ماڻهن کي ٺٺا ڪري ڇڏيو، تنهن اٽڪل ۱۰۰۰۰ ورهيه اڳ ماڻهن جي هڪ ٻئي ڪروهي، اتر آفريڪا ۽ ڏکڻ يورپ ۾ اچي، ڪرو مشڪن ذات کي ختم ڪري ڇڏيو. اهي توان آيل ماڻهوئي اسان جا ابا ڏاڏا هئا؛ موجوده انسان، ماڻهن جي انهيءَ ذات منجهان ئي آهي.

”ٺٺون پٿر وارو زمانو“، انهن ٺٺن انسانن جي اچڻ سان شروع ٿيو. هنن، پٿر سان اوزارن ۽ هٿيارن بنائڻ لاءِ بهتر طريقا اختيار ڪرڻ شروع ڪيا. هو پٿر کي ڪٽڻ يا تيرڻ ۽ ٻڌڻ، ان کي ڪٽي ڪٽي، ان مان مختلف شڪلين جا سا ۽ سڌا اوزار بنائڻ لڳا. ٺٺن پٿر واري دور جي ماڻهن جا ٺاهيل پٿر جا اوزار ڏيکاري ٿا ته انهن اوزارن کي تمام سٺيءَ ڪاريگريءَ سان ٺاهيو ٿي ويو. ڪاٺ، عاج ۽ مڱن مان به شيون ٺاهڻ لڳيون. انهيءَ ٺٺن پٿر جي دور ۾ ئي، ماڻهو، تير ۽ ڪمان ذريعي، پري کان ڏکڻ ۽ ڏکڻ جو هنر سکيو. ٺٺن پٿر جو دور، پٿر جي ٽنهي دورن کان ننڍو دور هو: پر انهيءَ دور ۾ ئي انسان پنهنجي زندگيءَ جي طرفن ۾ گهڻي ۾ گهڻو سڌارو آندو. ٺٺن پٿر جي ٺٺن ٺاهڻ جو هنر ايجاد ڪيو ويو. جنهن جي مدد سان ڪاڙي جي شين ۽ ٻالهيءَ کي سهوليت سان جمع ڪري رکڻ، ۽ ڪاڙي جي رڌڻ پچائڻ جا بهتر طريقا اختيار ڪرڻ ممڪن ٿي پيا. جهنگلي پکيون جهوا ڪتا، جيڪي گهڻو ڪري ماڻهن جي رهائش جي آس پاس هيا لڙندا هئا ۽ ڪاڙي جي اوڀر سوير هيا کائيندا هئا، تن کي به انسان ٻالهي ٽائي پنهنجو مددگار بڻائي وڌو. انسان، ٻچ ٻوڪي فصل پيدا ڪرڻ ۽ هن دور ۾ سکيو. ماڻهن جڏهن جانورن جي وارن ۽ ڍلن ۽ ٻوٽن جي ٽنڊن کي وڻي لوڙهيون ٺاهڻ سکيون، تڏهن انهن مان وري هنن کي سٺ ڪٽڻ، ۽ لوڙهي آڻڻ جو هنر به اچي ويو. اڳي جو ماڻهو جانورن جون ڪلون ڪهڙون طور ڏيکيندا هئا، تن جي بدلي هائي آهستي آهستي اچي سڄا پچا آڇيل ڪهڙا استعمال ٿيڻ لڳا.

جهنگلي جانورن کي ٻالهي گهريلو بنائڻ، ۽ جهنگلي ٻوٽن کي پنهنجي مرضيءَ موجب ٻوڪڻ ۽ لٽڻ. انهن ٻن هنرن انسان جي روزمره جي زندگيءَ ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون انقلابي تبديليون آنديون، تن جو دڳو پورو اندازو به شايد مشڪل سان ٿيڻ ڪري ٿا سگهون. پنهنجن جس ٻن عظيم ڪاميابين سبب، هائي، انسان کي پنهنجي ۽ پنهنجي ڪٽنب جي گذران لاءِ هڪ حد تائين ٻئي هنڌ پڙڪڻو ڪوڙ ٿي پيو. هائي، ڪاڙي لاءِ، هر پنهنجا فصل ٻوڪي ٿي سگهيو، ۽ پنهنجا جانور ٻالهي ٿي سگهيو؛ ۽ انهيءَ سهوليت هن کي هڪ هنڌ اٽڪاءُ ڪري رهڻ جو موقعو ڏنو. اهو انسان لاءِ پهريون موقعو هو، جڏهن هن پنهنجي اچي کي بهتر بنائڻ ۾ دلچسپي ورتي، جنهن اچي اڃا ڪو وقت بچاءُ ڪري سگهن. عبارت سازيءَ جو هنر تڏهن پيدا ٿيو، جڏهن ٺٺن پٿر واري زماني جي ڪن ماڻهن - جيڪي هالوڪي سٽز رٿيندا

ملڪ جي ايراضي ۽ رهندو هئا. هڪڙي نئين قس جو گهر ٺاهيو. جنهن کي اسين هالي شايد سڏينداسون؛ ڇا ڪهاڻون جو ڪير کان ٿورو اندر، ۽ ڏنل مٿان پاڻي ۽ لڪڙا ڪوڙي، الهن تي ڪٿي اڏاوت بهاريائون، جنهن ۾ لهابت ڪاريگريءَ سان اڏيل ڪاٺ جا چونڪ هئا، هوا ۽ روشنيءَ جي گذر لاءِ دريون هيون، ٻاهر جي دونهن جي لوڪال لاءِ هت ۽ سوراخ هئا، ۽ اڳيان دروازي لاءِ ٻه اڀا لڪڙا، چائش ۽ سرائيءَ وارين ٻن ڪنڀرن جي آڌار تي مضبوط رکيل هوندا هئا. ان وقت تائين، اهڙي گهر پنهنجي قس جا زياده ۽ زياده سهوليت ۽ سلامتيءَ وارا اجهيا هئا.

قديم زماني ۾، جڏهن ماڻهن جو گذارو شڪار تي هوندو هو، تڏهن پنهنجي سلامتيءَ لاءِ ۽ وڏن جانورن کي شڪار ڪرڻ ۾ سهوليت خاطر، ماڻهو ڪٽنب جا ڪٽنب ڪڍي ۽ ٽولين جون ٽولون ٿي سفر ڪندا هئا. اهڙين ٽولين مان هر هڪ ٽوليءَ کي ٽيبلو سڏيو ويندو هو. هر ڪنهن ٽيلي جو هڪ سردار هوندو هو، جو ٽيلي کي مياڻي ۽ انتظار ۾ رکڻ ۽ سندس قبائلي ڪارگزارين جي ڪاميابيءَ لاءِ ذميدار هوندو هو. پر پوءِ، مٿي بيان ڪيل تبديلين سبب، جڏهن ماڻهو مستقل طرح هڪ هنڌ رهڻ لڳا، ۽ منجهن ٽيون ٽيون جماعتون ۽ راڄ پيدا ٿيڻ لڳا، تڏهن هنن کي ڪنهن بهتر تنظيم جي ضرورت پيش آئي. ان ضرورت ماتحت اوائلي مختصر قس جون حڪومتون وجود ۾ آيون، جن جا اڳواڻ (جن جي جاءِ، گهڻو ڪري پوءِ، اڳي بادشاهن والاري)، انهن جماعتن ۽ راڄن جا سردار هئا؛ ۽ الهن مان ڪم ڪار ۾ مدد ڪرڻ لاءِ، وري ”سيالي“ ماڻهن جون صلاحڪار جماعتون هيون. قبائلي رسمن ۽ بائيبلين (جيڪي اسان جي موجوده قانونن جون پهريون صورتون هيون) عمل ۾ آنديون ويون، جن ماڻهو اڻ وڻندو ۽ نقصانڪار ڳالهين کان پرهيز ڪن، ۽ زندگيءَ جي الهن طرفن جي هٿ اترائي آڻي، هي سڀئي لاءِ چڱا هجن. ”مذهب“ جي تنظيم ۽ ان جي تفصيل ۾ زياده واڌارو ٿيو. قبائلي پرڻهت ۽ ويڇ مذهب جون ريتيون رسمن ۽ ڪريبا ڪرم ادا ڪرڻ لاءِ وڏي اڳي ميدان ۾ آيا. مذهب جون ريتيون رسمن ۽ ڪريبا ڪرم ان زماني ۾ واقعي لهابت پيچيده ۽ رعب تاب وارا هوندا. مثال طور، قديم انگلنڊ جي عظيم سندس ”ستون هنج“ جي وسيع ڪليل ميدان ۾ جيڪي ٻي شمار پرڻهت جيڏا وڏا ۽ گهرا پٿر چوڌاري گهري ۾ رکيل هوندا هئا، جن جا نشان اڄ تائين به سرزمين تي موجود آهن، تن مان پٿر پوي ٿو ته انهيءَ نئين پٿر واري زماني ۾ مذهب جي ڪيڏي نه اندازي کان ٻاهر اهميت هئي.

اسان پٿر جي مختلف زمانن بابت اهڙي لملي ۾ بيان ڪيو آهي، جن ۾ ڪنهن لائق جي سڃاڻپ وانگر هڪ دور هڪ خاص وقت ۽ مقام تي پورو ٿيو ٿي، ته وري ٻيو دور نئين دلگ سان هڪدم اتان شروع ٿي ٿي ويو. دراصل، انساني ارتقا جي الهن دورن ۾، زمان ۽ مڪان جي لحاظ کان، ايتري باقاعدي موجود ڪانه هئي. جيڪڏهن هڪڙو

انسان هڪ هنڌ پنهنجن اوزارن تائين لاءِ نوان طريقا ٺهي اختيار ڪيا، ته سندن پاڙيسري
 وري ٻئي هنڌ قدامت پرستيءَ جي ڪري پيڙهين تائين انهن نوان طريقن کي ڇهتا رهيا،
 جن تي هو اصل ۾ ڄاڻ هئا، ۽ جي جو وٺڻ شروع کان رواج ٻنهي وٽ هو. رواج ۽ رسمون
 به هڪ هٿان ٻئي هنڌ نهايت آهستي آهستي ٽپي پڪڙيون. انهن ڇو وڃي ٿو ته ٽئين پٿر وارو
 درن ڏانهن جي اوزارن ۽ هٿيارن جي ايجاد ٿيڻ تي پورو ٿيو. اهو ڪڏهن ٿيو؟ ايشيا جي
 ڏکڻ اولهه وارن ڪنڊ ياڱي ۽ آمريڪا جي اتر اوڀر وارن ٽڪرن ۾، ٽامي جا اوزار ۽ هٿيار
 ۱۰۰۰ ورهيه قبل مسيح واري زماني ۾ به ڪتب آندا ويندا هئا. پر عام طرح انسانن جي
 زندگيءَ ۾ پٿر جي بهران ٽامي جو استعمال انهيءَ کان سوين سال پوءِ رواج ۾ آيو. انهيءَ
 وچ ۾ يورپ جا ماڻهو، ان وقت تائين پٿر جا اوزار ۽ هٿيار ڪتب آڻيندا رهيا، جيئن اٽڪل
 ۲۰۰۰ ورهيه کن پوءِ ٽامي جي دور جي سڀتا وٺڻ ٻڌي. انهيءَ کان به ۱۰۰۰ ورهيه
 پوءِ يورپ جا ماڻهو سڀل ٻار ڪري، ان زماني تي پهتا جهڙن کي آمريڪا ۾ ڏٺو وڃي ٿو.
 جڏهن هو اتي پهتا، تڏهن ڏٺائون ته آمريڪا جا ماڻهو ”آڙاها هندستان“ اڃا تائين پٿر
 وري دور ۾ ئي هئا، ۽ پٿر جا هٿيار ٺهي ڪم آڻيائون. حقيقت ۾ انهن ”هندستان“ مان
 هڪي ته اڃا به قديم ”پراڻي پٿر جي دور“ مان لنگهي رهيا هئا، جو هنن کي اڃا پٿرن کي
 ڪٽائي لسو ڪري، هٿيارن ٺاهڻ جو ڌاڻوئي ڪرڻ آيو هو؛ اڃا تائين اڳئين واسگر پٿر
 کي کڙي يا ترچي پنهنجا اوزار ٺهي ٺاهيائون، اڄ به ڏکڻ آمريڪا ۽ آسٽريليا جي ڪن مخصوص
 لڪل ماڳن تي، ماڻهو پٿر جي انهن ٽنهي دورن مان هڪ يا ٻئي دور ۾ ئي آهن. اهي مثال
 هاڻي ڇڏي، طرح ڏيکارين ٿا ته تاريخ جا دور ايترا چٽائيءَ ۽ باقاعديت سان هڪ ٻئي
 پٺيان سلسلووار ڪونه ٿا اچن، جيترو عام طرح هروڀرو سمجهڻ وڻندو آهي.

ابو الغلاء المعري

ابو الغلاء احمد بن عبدالله المعري ۽ هو جنم ۱۰۷۰ع ۾ مصره جي ننڍي شهر ۾ آيو، هو حلب (شام) جي ڏکڻ ۾ واقع آهي. سندس خاندان ڪيترا قاضي ۽ شاعر پيدا ڪيا، جن جون لائقون احترام جي لائق هيون؛ پر ابو الغلاء لياقت ۽ قابليت ۾ سڀ کان گهڻو ڪٽي ويو، ۽ پنهنجو سٺ پاڻ هو. سندس والد، سندس چاچي ۽ سندس سوٽ - انهن مان ڪنهن به بيت نه ڇوڄ ادا ڪوٺ ڪيو. هيءَ ڪثرت خاص طرح ذهن نشين ڪرڻ ضروري آهي، ڇو ته معريءَ جي راءِ موجب رسم ۽ تقليد کي مذهبي عقيدن ٽاهڻ ۾ وڏو دخل آهي.

معري اڃا چئن سالن جو سی آيو هو ته مٿس بهرین ۽ وڏي ۾ وڏي مصيبت لڙل آي - بمبئي مان جي بيماريءَ ڪري اڪي جو لوڙ، بهرین ٿورو، هو ۽ آخر ڪار بچو هيو ويو. جڏهن چوڏهن ورهين جو ٿيو ته سندس والد وصال ڪئي. ان بعد، علم حاصل ڪرڻ جي ارادي سان، هن پنهنجو گهر ڇڏيو، ۽ شام جي مشهور شهرن جوڙوڪ حلب، اطاڪه وغيره جا سفر اختيار ڪيا، ۽ اتي جي نامور عالمن جي سڃن مان فاضل حاصل ڪيو. ڏور سندن حلقو جو ڪمال، حوا تي جي ڪتبخانه ۾ جيڪي ۽ قلمي ڪتاب هئا، تن کي روزان ياد ڪري ورتائين ۽ پنهنجي خط ۾ پنهنجن تصنيفن ۾ ٻين مصنفن ۽ عالمن جا پيشمار ٿيڻ ۽ عبارتون حوالي طور آنديون اٿس. عجب آهي ته هڪ نابين ايتريون عبارتون ڪيئن ياد ڪيون! ۱۱۹۳ع ۾ تعليم ختم ڪري، پنهنجي وطن ڏي واپس آيو. شايد پهريائين ارادو هوس ته مذهبي نصيदा چئي، پيسو ڪمايان - پر جيڪڏهن انهيءَ طرف ڪشش ٿي ۽ اٿس، ته به حلد اهو حال لاهي ڇڏائين، ڇو ته مذهبي نصيدين چوڻ جو پيشو هڪ شريف ۽ با صبر انسان جي شان وٽان نه هو. پنهنجي شعر جي بهترين ديوان جي ديباچي ۾ چوي ٿو ته ”مذهبي نصيدين روڻ مان پنهنجو غرض پيسو ڪمائڻ ڪونه هو. مطلب هور ته طبع آزمائي ڪريان ۽ انهيءَ فن ۾ مهارت حاصل ڪريان“.

۱۱۹۳ع کان ۱۰۰۸ع تائين واري زماني ۾ معريءَ جو گذران ماهوار ٽيهن دينارن جي هڪ پيش تي هو. نابين هئڻ ڪري نوڪر کي به مجبوراً انهيءَ پيش ۾ پائيدار ڪرڻو پيس. شايد پڙهائڻ مان به ڪجهه ۽ ڪجهه منڍو هجي. هن عرصي ۾ سندس مشهوري شهر جون

مدون اور انگهي ٻاهر پکڙڻ لڳي. ۽ سندس خيال ۽ اسگي بهداد ڏي، پروار ڪرڻ لڳا. پوءِ بهداد ان وقت بهنرين ۽ اعليٰ دماغن جو مرڪز بنجي چڪو هو. ۱۸۰۸ع ۾ لڙات ادي جهانگي، بهداد پهتو. دلي خواهش هيس ته بهداد کي مستقل قباڪاهه بنائڻ ۽ اتي پنهنجا ٻه ڪوڙيان، بهداد ۾ جيئوڻيڪه بعضي وقتن تي سندس هاڪائي پئي ٿي، پر عايش ۽ اڪابرڻ طرفان جا آحين مجلس ۽ حا خاطري پئي ٿيس، ها اهو وقتي هڪڙي جي ڪاٺي ٽلڙي ڪندي آئي. اتي سندس روزگار جو هندوستان ۾ خاطر خواه هو، پر انهيءَ مودي ۾ هن ستت محسوس ڪيو ته ”بهداد ۾ مستقبل ڪو روشن ڪونه ٿيندو.“ آخر، ۱۸ سهينا بهداد ۾ رهڻ بعد هن کي پنهنجي وطن ڏي واپس ورتو ويو. هن موت جو موري سبب پاڻ ته سندس ولده جي بيماري هئي، ۽ پاڻ ته شريف الرضيءَ جي ڀاءُ طرفان ٿيل سندس پنهنجي ابي عرني حقيقت جا به هجي، پر بهداد ڇڏڻ ۾ راضي اصل ڪيئن هو. گهڻيءَ رد بدل بعد اهو ٿيو ڪيائين ۽ هميشه انهيءَ ئي اندوس ڪندو رهيو. معره بهچڻ کان ٿورو اڳ، معره وارن ڏي هڪ خط لکيو اٿس، جنهن مان پتو پوي ٿو ته ڪهڙيءَ نه ٿاڪاميءَ ۽ ساپوسيءَ جي جڏهن سان هن بهداد کي الرديع چيو هو. لکي ٿو ته ”سهنجي جوانيءَ جو حائواهي وڃي، موسر بهار کان سوڪلائي رهيو آهيان. هاڻي اڪيلائي اختيار ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو نه رهيو اٿم. دل ٿي گهر ٻو ته بهداد سان موٽان ۽ پر ٿي وڃڻ ڪري، دل کي مس مس موٽڻ تي راضي ڪيم: هڪ نه اڪهار گذاريسن ۽ پوءِ دنيا کان ائين پري رهندس جيئن هڪ ڏاهمي آئي سان ٿيڻ بعد، آئي جي ڪل کان پري رهندو آهي ۽ ٿيون ته هر حالت ۾ معره ۾ رهندس. جيئوڻيڪه معره جا ٻيا سڀ شهر واري واري وارن جي ڊپ کان ڪڍڻ شهر خالي ۽ هڪري وڃڻ ۽ هن لفظن پان اسان کي اهوالملاءَ جي مائوس خياليءَ (جنهن کي اڄ ڪلهه جي اصطلاح ۾ ”مخطوطت“ سڏجي ٿو)، ۽ سندس ”رقيات“ ۽ سندس ”جبريت“ (بسي هر شي تقدير کان سمجهڻ) جو اهو مراد ملي ٿو، جنهن سان اهوالملاءَ جو پويون شعر ٻيهر پور آهي ”مخطوٽ“ ۽ سندس شعر ۾ ڪاٺي انداز ۾ آهي: اها به بهداد جو تعمير آهي.

معريءَ جي شاعرانه صلاحيت جي اٽلوسا جي قطعي نگاهه کان، بهداد ۾ قوام وارو عربو وڏي اهميت رکي ٿو. مڪان ۽ ماحول جي تبديل، علمي بحث مباحثا، مختلف قومن ۽ مذهبن جي ماڻهن سان تبادلي حالات، پراڻن متن ۽ نون خيالن جي وچ ۾ هڪٻئيڪش جا نظارو، هڪ وڏي ۽ شاندار شهر جي سوسائٽيءَ سان اوچتو سيلاب، ۽ ان مان ڪڍ سندس سڌڻ ۽ امنگن جي خاموشي ۽ اڪيلائيءَ ۾ پائيمالي ۽ برهه ڏي. هي سڀ اهڙيون حقيقتون هيون، جن سندس طبع تي گهرو اثر ڪيو ۽ ان کي خاص رخ وٺايو ۽ سندس تعجب کي جاڳائي چڻڻ ۾ آندو. هن لحاظ کان سندس بهداد وڃڻ ۽ اتان مائوسيءَ ۾ موٽڻ هڪ مبارڪ واقعو هو. جيڪڏهن ائين نه ٿئي ها، ته مادي دلي سندس بظير ديوان ”لرؤميات“ کان محروم رهي ها، ۽ معريءَ کي ايڏي شهرت نصيب نه ٿئي ها.

بخداد مان واپسيء بعد، معري ۰۰ سال زنده رهيو، ۱۰۰۸ ع ۾ وفات ڪيائين. هو سمورو عرصو هن ڪوششي نشينيءَ ۾ گذاريو. مفروق، حساس، شڪي، انسانن کان متفرق ۽ دنيا کان بيزار — هيءُ آهي سندس تصوير، جا سندس عمر مان ملي رهي آهي. هڪ لائين ۽ ٻيو ڪوشه نشين — گويا هڪ ئي وقت ٻن پند پنهانن ۾ بند هوا ۾ تصوير جو ٻيو پهلو به ڏسو؛ پروفيسر مارگوليت چوي ٿو ته ”جڏهن معري بخداد ۾ هو، ته اتي جا وڏا عالم کيس پاڻ جهڙو ڪري سمجهندا هئا. بخداد جو اثر اتان موٽڻ بعد فوراً ظاهر ٿيڻ لڳو. گراس، شعر ۽ عربن جي انداز هلڻ تي سندس تقريرون پاڻ لاءِ شاگرد هر طرف کان وڏي تعداد ۾ اچڻ لڳا. معريءَ جو لندون گهر هڪ پٿر والڪي هو، سو معره جو اهم ترين مڪان بنجي ويو، ۽ معري پاڻ شهر جو اول سبر شهري ٿي ويو. سندس خطن مان معلوم ٿيندو ته هو راهب يا تارڪه دنيا اصل ڪين هو. ڏيڻ ۾ ٻيو اچي ته ڪيترن سان دوستيءَ جا ناتا هئا ۽ دنيوي معاملن مان گهري دلچسپي هئي.“

معره ۾ تعليم جي مشغلي کان سواءِ هو پنهنجو وقت ”لروميات“ نظر ڪرڻ ۽ ٻين تصنيفن لکائڻ ۾ صرف ڪندو هو. انهن تصنيفن مان گهڻيون شايع ٿي ويون آهن، ۽ عالي لفظ لالا وڃي باقي رهيا آهن.

معري ۽ سندس خيال

جيتوڻيڪ معريءَ جي خلوت نشيني ۽ رهبانيت مان دل هئي، پر تنهن هوندي به زماني جي واقعن جو گهريءَ نظر سان مطالعو ڪندو هو، ۽ ان زماني جي ماڻهن جو چڱيءَ طرح واقف هو. انهيءَ ڪري سندس شعر ۽ سندس تصنيفون انهيءَ وقت جي سياسي ۽ معاشرتي نظام جو ائينو آهن. معري هڪي نيت هڪئي هئي ته سچ ۽ حقيقت چونڊس — ۽ سچ ۽ حقيقت جو اظهار به هڪ خاص انداز سان ڪيو اٿس. سندس خيال هو ته سچ هڪ اسرار آهي، جو ٻردن ۾ اڃڪڙل آهي. تڪليفن جي حياتي گذارڻ ۽ دماغ سوزي ڪرڻ سان معريءَ ڪوشش ڪئي ته اهي ٻردا هٽائي، سندس گفتا، جي سوز سان ڀريل آهن، ۽ اشارا ۽ استعارن جي دردن ۽ ڊڪر جو هڪ پيانڪ سطر پيش ڪري رهيا آهن. هي انهن جسماني ۽ ذهني تڪليفن جي عيس مطابق آهن، جي معريءَ کي برداشت ڪرڻيون ٻيون. پنهنجن خيالن کي رسال ۾ ويڙهي ظاهر ڪيو اٿس، ۽ ڏاهپ ۽ سبائپ سان گرفت کان پاڻ بچائي ويو آهي — جيتوڻيڪ جن جاين تي وڏو ڪفر چيل آهي، سي گهڻو سبھو ڪين آهن. سندس طرز بيان يا ڀنگ سان سندس شخصيت هئي ظاهر ٿئي، ۽ ائين ٻيو ڏسڻ ۾ اچي ته هو هڪ وڏو عالم هو گراس، علم عروض ۽ علم البديع سان هڪو عشق اٿس، سو به هر هنڌ ظاهر آهي.

معريءَ جا نظريا ۽ سندس عملي حياتي ۽ سندس تجربا سندس تصنيفن مان معلوم ڪري سگهجن ٿا. مجاز گهڻو استعمال ڪيو اٿس ۽ ڪنن جاين تي تشريح جي ضرورت پوي ٿي.

حدا ۽ تقدیر، وقت ۽ مڪان، روح ۽ مادي بابت سندس نظريا چٽا ڪيا آهن. انهيءَ مولدي ۽ سندس تصنيفون لطيف سان ڀريل آهن. ستارن جي اثر جي مسئلي تي ۽ روح جي لافاني هجڻ تي روشني وڌي اٿس. هن جي مسئلي تي جو ڪجهه چيو اٿس، سو معامرو مڪرڻ سان اسان ۾ شوق پيو پيدا ٿيندو ته وڌيڪ کوجنا ڪري، هن مسئلن متعلق وڌيڪ معومات حاصل ڪجي.

انساني سوانحيتي بابت ڏسو ته ڇا ٿو چوي: ”سڃاڻي ٿو ته هن حياتيءَ ختم ٿيڻ بعد، تون هميشه لاءِ وڃي بهشت ۾ رهين، پر يقين سمجه ته هن دنيا کي ڇڏي نه ڇڏ ته دوزخ مان اراد ٿين.“ جيڪڏهن مصري لادين ۽ مڦس نه هجي ها، ته به شايد انساني زندگيءَ کي هن طرح - ورن ڀريل سمجهي ها - جو ته ماورس خيالي يا قنوطيت انساني طبع جو جز آهي ۽ پاهرين حالتن تي ايترو مدار ڪانه ٿي رکي - پر ساڳئي وقت شايد ائين نه به ٿئي ها: ڇاڪاڻ ته، مصريءَ جو زندگيءَ بابت حوصلو آهي، تنهن ۾ ٻين شين جو وڏو هٿ آهي: هڪ آهي، مصيبتون جي، مصريءَ تي نازل ٿيون، ۽ ٻيو آهي خرابيون، بد ڪاريون ۽ ظلم، جي ان وقت ملڪ ۾ ٿي رهيا هئا ۽ جن جي کيس خوب خبر هئي. هن ٻنهي سببن ڪري مصري هن نتيجي تي پهتو ته جيڪڏهن ”وحدود“ جي رحمت کان ٻاهر نٿو نڪري ته گوشت لشيئي اختيار ڪجي، خرابيون ۽ ظلم ڏسي، کيس يقين ٿيو ته اسان سڀ دليل، شرارتي، ڪوڙا ۽ منافق آهن. حقيقت ۾ ان وقت جا سڀ ماڻهو اهڙا ڪين هئا، جهڙا سندس تعبير ۾ ڏيکارين آهن. پر مصريءَ جي نقطه نگاهه کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ان وقت جي سياسي حالت جو جائزو وٺجي. اچو ته ڏسون ته ڏهين صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ۽ ٻارهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ اسلامي حڪومت جي عام طرح، ۽ شام جي خاص طرح ڪهڙي حالت هئي. هتان جي حڪومت حقيقي معنيٰ ۾ ختم ٿي چڪي هئي، ۽ سندن حيثيت فقط روحاني پشوائن جي وڃي رهي هئي. بغداد ۾ بومي نالي هڪ ايراني خاندان مختار ڪيل هئو، ۽ حران ۽ ساوراءِ النهر وارن علائقن تي ساماني خاندان وارن قبضو ڪيو. ۱۰۰۰ع ۾ يعني مصريءَ جي وفات کان ٽي سال اڳ سلجوقيين بغداد هٿ ڪيو، ۽ ان کان پنجاه سال پوءِ دمشق ۽ حلب سندن قبضي ۾ آيا. مصريءَ، سلجوقيين جو اهو دور ڪو نه ڏٺو، ڇهن شي - ان مصريءَ جو واسطو هو. سا هتي قاهره جي سياست ۽ ان جون طوفاني لهريون ۽ لاهه ڇاڙهه. ۱۱۹۱ع ۾ قاهره جو بنياد پيو ۽ ان ئي ڏينهن کان قاهره فاطمي خاني جي آئيندي لاءِ ٻارهه تخت بڻيو.

مصريءَ جي ولادت وقت شام جو شمالي حصو - حلب ۽ حمص - سيف الدوله حمدانيءَ جي هٿ هيٺ هو؛ پر سڌائين اهو خطرو رهندو هو ته ڏکڻ طرفان فاطمي خليفا حلقو ڪري ملڪ تي قبضو نه ڪن. سيف الدوله ۽ فاطمين جي ڪشمڪش ٻه سال هلي. سوڀ ڪڏهن ڪهن جي، ته ڪڏهن ڪنهن جي، حلب تي ته سخت خوني لڙايون لڳيون. وري وري سال ان ئي حمداني ۽ فاطمي ۽ بنو برداس وارن جو قبضو ٻئي ٿيو.

هن مان ڏسڻ ۾ اچي ته سري سڄي حياتي جنگ جي باجي ۾ گذاري، ۽ جنگ جي تباه ڪاريءَ کان خوب واقف هو. ۱۰۰۰ع ۾ معردي ڪهيو ٿيو، ۽ معريءَ ۽ هجي سر صالح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. هن سياسي انقلاب ڏٺو ڪري، ڪيتريون خرابيون پيدا ٿيون، ۽ وقت بوقت هي قانوني جا طومان ڪڍا ٿيندا رهيا: بداسي ۽ جي حالت ته هن حد تي پهتل هئي، جو ۹۸۲ع کان ۹۹۰ع تائين، ۹۰۲ع ۹۰۸ع ۹۱۰ع ۹۱۰ع ۱۰۱۰ع کان ۱۰۲۱ع تائين وارن سمورن سالن ۾ ڪو به حج ادا ڪري نه سگهيو. ۽ ڇو ته قريشي ۽ بدوي، ٽوليون ڪري قاعلي جون واڙون وٺيو ويا هوندا هئا، ۽ مسافرن کي ٿريندا هئا. -- ۸۸۲-۹۸۲ع ۾ عراق ۾ ڪشڪ جا اڪه ڇوٽ ڇڙهي ويا، ۽ ڪيترا بک وگهي موت جو شڪار بيا. ۹۹۱ع ۾ بغداد ۾ مانيءَ جو اڪه ڇاپهه ڏهرين کي وڃي لڳو. اهڙيءَ طرح ۱۰۰۰ع ۾ موصل ۽ عراق ۽ بغداد ۾ هڪ ٽڪر لعل نازل ٿيا. ۱۰۰۲-۱۰۰۳ع ۾ عواسر صلي ۾ - جهن ۾ معري جو شهر هو - ۽ شام جي سرحدي علائقي ۾ هڪ ڏنڊو آيو، جهن هزارين جانين ورتيون. ۱۰۲۳-۱۰۲۳ع ۾ هڪ زبردست زلزلو آيو، جهن رمل جو ٽيون حصو ڊاهي وڌيو. رمل جو ٻائي ٽي ٽڪر مٽي ڇڙهي آيو، اهڙي قدر جو ڪيترا اهو مڇي مارڻ لاءِ جڏهن رمل ۾ هڪ لٽا، تڏهن اوچتو ٻائي مٽي ڇڙهي، ۽ جيڪي ويچارا ٿيڻ ڪن ٿا، تنهن ۾ سڀ ٻڌي مٽا - ديهون، قبرون، تدبر ۽ بئڪ ۾ ٻڌ ساڳئي قسم جا واقعا ٿيا.

بغداد ۽ عراق جي ٻين شهرن ۾ جيڪي غوريز مذهبي فساد ٿيا، تن جو تفصيل ڏبو ته هڪ ٻيڙي داسان لاهي پوندو، اهڙا واقعا رعبت ۽ ملڪ کي تباه ڪندا رهيا. معريءَ جي نقطي ڏيکارڻ کان هن سمورن مرجع جا اصلي ۽ صحيح ڪارڻ هئا: هڪ ته خلافيءَ جو رواج، ٻيو گهڻن رالن پرلٽن جو رواج، ۽ ٽيون مذهب مان صحيح ۽ اصلي روح جو ڪم ٿيڻ، ۽ ڇوڙون دولت جي غير ساري تفسير. مسلمان مورخن کان وڌيڪ معريءَ جي تبصيرن مان اسان کي هن حرايس بابت معلومات ملي ٿي. اهي ئي خرابيون هيون، جن معريءَ کي انساني کان بدظن بنايو، ۽ مٿي ڄاڻايل خيال سندس دل ۾ وڌا.

حڪمران طبقي مان ڪو به سندس مذمت کان ڪو به بچيو آهي، ۽ ڪن خوب سنڀو اٿس. عجب آهي ته هن قسم جي ڪلٽي ڪلائي ۽ لغت حيز طعن وٺڻ هوندي به، هو ڪنهن گرفت کان بچي ويو، عالمن مان به چڱي جهڙي ڪئي اٿس، چوي ٿو: ”مذاهب جملوها من معاشهم، من يصل ابكره تعطيه الارثا.“ يعني ته ”مذهب کي معاشن جو ذريعو بنايو اٿس. هن باري ۾ وڌيڪ غور ڪبو ته افسوس ۽ بي آساني ٿيندي آهي“ علم نجوم وارن تي به خوب چوڻ ڇڏيا اٿس. ۽ ڇو ته اهي اسانن جي بيوقوفن ۽ وهر پرستيءَ جي هٿيارن مان المانن جو ٽڪر ڪندا آهن. شاعرن کان پاڻ کي الڳ شمار ڪندي چوي ٿو ته شاعر خميس ۽ بدڪار آهن! الفرض ته ان وقت جي موسائين ۽ مختلف ٻنهي وارن جي روش تي خاصي روشني وڌي اٿس، جن خرابين جو ذڪر ڪيو اٿس، سي واقعي موجود هيون، ۽ انهن جون ڀاڙون

گهريون ۽ مضبوط هيون. شراب حوري ۽ شهوت پرستيءَ جو ذڪر هر هر آيل آهي. ڪثرت ازدواج کي زالن سان بي انصافي ڏيکاري، ان کي خوب ننديو اٿس. حرمون ڌارين قومن جي غلام عورتن سان ڀريون هيون، ۽ انهيءَ ڪري هڪ گائڙو لعل پيدا ٿي رهيو هو. عربن جو اقتدار ختر ٿي چڪو هو. عربي زبان ڇت ٿي وئي هئي. يهودين ۽ عيسائين جو روح ايترو ته وڏي ويو هو، جو ڪيترن وقتن تي هڪ سلان کي انهن غير مسلمن جي حفاظت جو محتاج ٿيڻو پوندو هو. مذهب جي ته نالي کان به عزت ٿيڻ لڳي هئي. هي آهي معريءَ جي همعصر سماج جي حالت جو صحيح نقشو، جنهن جي مد نظر معري انسانن ۽ انساني زندگيءَ بابت پنهنجي راه قائم ڪئي.

معري ۽ سندس رهبانيت

معريءَ پاڻ کي ڪوٽر جي چوڌواريءَ ۾ بند ڪيو، ۽ ائين ڪرڻ سان گویا هو انهيءَ دنيا کان وڌيڪ وڏي رهيو هو، جنهن کيس ٿڙي ڇڏيو هو. ظاهر آهي ته اها نوڪلائي ۽ گوشتي نشينيءَ ثواب حاصل ڪرڻ لاءِ اختيار نه هئي هئائين. صحيح معنيٰ ۾ تارڪ دنيا ۽ گولڊن راجه آهي، جو دنيا جي خوشين ۽ مزن کي حيرت باد چئي، نوڪلائي اختيار ڪري. معريءَ جي ڇهن تي مقدار ڪوبه اهڙو دلڪش پالو رکيوني ڪونه هو، جنهن کي معريءَ ڏٺو هڪري راجه هئڻ جي دعويٰ ڪئي هجي. سندس دٻائنداري ۽ صاف گوئي ڏسو، جو خوبت نشينيءَ لاءِ ڪوبه داد يا جس ڪونه ڏنو گهري. چري او ته ”سجهو ماڻهو مون کي تارڪ دنيا سڏين ٿا، پر مندن تشريهن غلط آهي. جيئن ته پنهنجن خواهش ۽ سڏن کي غلطي هڪ آندو اٿو، پر تڏهن به مان اٿس چونڊس ته دنيا جي مزن ۽ خوشين کان انهيءَ ڪري دستبردار ٿيس، جو بهترين مزا ۽ خوشيون مون کي نصيب ٿي سگهن ٿا نه هئا“ ويچارو ٿين عالم، جنهن جو گذر ٽيهن ديارن جي پيشن تي هو، سو دنيا سان دوستيءَ ۽ پار جا پاتا ڪهڙيءَ طرح ٿاڻر ڪري ٿي سگهيو؟ دنيا جي مزن ۾ سندس ڪوبه حصو ڪونه هو، پر سوسائٽيءَ جي خرابين تي خيال جو گهوڙو دوڙائڻ لاءِ ونس ڪافي وقت هو. خطبت ۾، بغداد وڃڻ کان پوءِ معري پنهنجي انساني پائرن معلق راه قائم ڪري چڪو هو، ۽ اها ساڳي راه هن اڳتي هلي پنهنجي شعر ۽ تصنيفن ۾ وڌيڪ چئي ڪئي. سندس رهانيت سان مذهبي نسڪ نه مليل هو، پر اها رهانيت معريءَ جي قلعي جو ناڪاري ۽ شخصي پهلو ڏيکاري ٿي. هن گنديءَ دنيا کان دور رهڻ سان غرض هوس دلي اطمينان ۽ آرام حاصل ڪرڻ. سندس هن بيت سان به ساڳيوئي آواز ٿيو اچي:

اولو الفصل في اوطانهم غرباء- تشد و تئاج منهم الغرباء.

[سڀيا وارا پنهنجي وطن ۾ ڌاريا آهن. ۽ سندن عزيز به ڪاش پري پڄندا آهن.]

معريءَ جو خيال هو ته سوسائٽي انسان جا اخلاق بگاڙي ٿي، ۽ جن سان بيمار ۽ نمرت جا لاڳاپا هوندا آهن، تن سان سمجهه ۽ عقل جي قانونن پٽاند رکڻ رهڻ شڪل هوندو آهي. انهيءَ ڪري ئي هن رهانيت جي راه اختيار ڪئي.

معري ۽ سندس شاعري

معريءَ جي شعر جا ۽ ديوان آهن، هڪ ”سقط الزند“ جو پندار وڃي ڪان اڳ نظر ڪيل آهي، پر ”لرسيات“ جو پندار مان سوئي بعد نظر ڪيل آهي ”سقط الزند“ ۾ وقت جي رسي شاعريءَ جو نتيجو ڪيو ويو آهي، ۽ ”سقط الزند“ لاءِ جا غزل ٺاهي هيس، تنهن جو اثر ظاهر ٿي ۾ هو اچي. مشرق وارن وٽ اهو ديوان ”لرسيات“ کان وڌيڪه مقبول آهي، پر ”لرسيات“ ۾ ظاهر ڪيل خيال مسلمانن کي ٽاهيندو آهي. ازاسواءِ مشرق جي شاعرن جي، ميان سان ”لرسيات“ لکي ٿو. ”لرسيات“ ۾ قصيدو ڪونهي، جو جهونو ڀنگ ٿرڪ وڃي آهي، ۽ ان جي عيوض هڪ غير رسمي نظر آندو ويو آهي.

پهجي شعر ۾، معري، سوان ڪنهن خوف يا خوشامد جي، وقت جي تصوير چٽي آهي. ان ۾ سندس پنهنجي تصوير ۽ چٽي ڏسڻ ۾ اچي وڃي آهي. شعر ۾ خاصيون ۽ اٽس، جن مان هڪ هيءُ آهي تہ هڪ ئي ڳالهه کي وري وري دهرائو اٽس. ڪيترين جاين تي خيال غسي ۽ معمولي اٽس. پر انهن خاص هوندي بہ معريءَ جو ڀنگ دلڪش آهي. ڪئي ٻار ۾، تہ ڪئي ڏڪار جا حدبا ڇاڳاڻي ٿو. ڪئي ولولائي ڳڙهي آهي، تہ ڪئي وري ڀنگ ڪيو اڪهار ڇڏي. ڪئي موهيندو آهي، تہ ڪئي وري ان وٽس ۽ اڪرو. پر، انهيءَ ۾ هڪ ڏڪ ڪونه آهي تہ ”لرسيات“ هڪ جادو شخصيت جي تصوير پيش ڪري ٿو، ۽ ان ڪري هيشه زنده رهندو.

معري ۽ سندس نثر

معري نثر نويس بہ آهي. نثر ۾ سندس وڏي اهميت واري تصنيف آهي ”رساله الفطن“، ڪتاب تي اهو نالو ان ڪري پيو آهي تہ حُظ ”ابن القارح“ ڪنهن بهشتيءَ سان ملي ٿو تہ ڪائناتس پڇي ٿو تہ ابا غفر ڏکڻ؟ ”هيءُ“ تنهنجا ڳالهه ڪيئن پڙهي ٿا؟ ۽ جڏهن ڪنهن دوزخيءَ سان ملي ٿو تہ چوي ٿو تہ ”ايسا لهر“ پڇر ڏکڻ؟ ”هيءُ“ توکي معنيٰ ڇو نہ ملي؟ ”ا ڪتاب جا ۽ حصا آهن — پهريون حصو هڪ حلو معترض آهي، ۽ ٻيو حصو ”ابن القارح“ جي سوال جو جواب آهي.

ڪتاب ٻنهي ٻن اندازو ڪري سگهيو تہ معريءَ کي زبان تي ڪيڏي دسترس حاصل هئي. ڪتاب ۾ لفظن جي ڪٽ واه جي آهي. هر لفظ ليکڪ ليکڪ مفهوم ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. استعارو زوردار آهي، ۽ تخيل جا ڦيرا عجيب ۽ پهلوي. طرز بيان جادو ۽ مان ڀريل آهي. ڪئي هيٺ ٿو لهي، تہ ڪئي ٿو مٿي چڙهي. ڪئي ظرافت سان ڀريل، تہ ڪئي طعنه ڀري سان رڳيل. جيڪڏهن هي خياليءَ سان ۽ شاعري نموني پڙهيو، تہ مصنف جي شخصيت جو پتو ڪونه پوندو. پر جيڪڏهن غور سان پڙهيو تہ ان ۾ مصنف چٽو نظر ايندو. قرآن شريف جي آيتن ۽ نبي ڪريم جي حديثن جي بردي هيٺ پنهنجا خيال ڏيکاري، ڪيڏي تہ حرقت سان ويهي توڪياري ۽ طعنه زني ڪئي اٽس! ازاسواءِ هن ڪتاب ۾ ڪيترن نحوي ۽ لغوي سوالن تي روشن وڏي اٽس.

مطلب تہ عربی ادب ۾ معری بی نظیر حیثیت جو مالک آهي. ماکي، کير ۽ گوشت کان پرہیز ڪندو هو، ۽ پاڇي ۽ تي گذران ڪندو هو. هي سڀ حقيقتون ۽ ان سان گڏ سندس شخصيت ۽ ذهني ڪهڙي ۽ سندس زندگي جو فلسفو اسان جي دلين ۾ لاڳاپو اها عزت ۽ وقار پيدا ڪن ٿيون، جو دنيا جي مشهور نابين يعني ’هوميرو‘، ’مئلن‘ ۽ ’دوديڪي‘ کي پنهنجي پنهنجي جاء تي حاصل آهي.

— اداره ”سهران“ طرفان هيٺ احوال معري ۽ جو ٿورو چونڊ
ڪلام ”سهران“ ۾ پڙهندڙن جي واقفيت لاءِ عرض رکجي ٿو. — ادارو

* جڏهن ماڻهو پنهنجي تعريف ڪن ٿا،
تڏهن اها مون کي ڏاڍي ڏکي ٿي لڳي—
۽ آڏو ڪن پگهر ۾ پڌرو ڄاڻ :
منهنجو جسم هليٽ آهي—
۽ آڏو ڇاڇياڻ ت ان کي عطر جي مالش ڪئي وڃي—
۽ تون ٿيڌي سڄين پا آرد— مگر ڪائنات ت هڪ
نظام جي پائيند آهي—
۽ هڪ خاص انداز— ان خلائي هئي وڃي—
هتي چڱي ڳالهه آهستي هڪ ٻئي سان ڪن ۾
ڪرڻي ٿي پوي :
۽ اڀرڻ ڳالهين لاءِ پڪتفارم بڻايا وڃن ٿا :
ٿرڻ— ٻئي کان پاڻ پڇائيندو رهندو— آڏو سڀني کي
چڱي طرح ڄاڻان— ڇاڻان—
ضرورت وقت ڪمزور نه ٿج :
جڏهن سڪيو ٿين، تڏهن هٽيو نه ٿج،
* هي شخص ملڪ جي انتظام ۾ عقل کان هرگز
ڪم آڻا وٺن—
تڏهن به انهن جا ملڪ ۾ حڪم پيا ملن
۽ کين سياستدانن ۾ شمار پيو ڪيو وڃي
* آڏو هنن ماڻهن مان هڪ ٿي پيو آهيان—
ڪيستائين وٺن رهان
سندن حاڪم بي قاعدگيون ڪندا رهن ٿا :
رعيت ٿي ظلم، ۽ عوام سان ڏوهڪياري سندن
ڏاڏو آهي :

هو رعيت جا پڪهاردار ملازم آهن،
— پر رعيت جي پالنيءَ سان هيش ڪين ڇو آهي
* اسان جي اڀر ڏاڏن، پنهنجن وڏن جي طرفي
تي زندگيون گذاريون،
۽ سندن تقليد ڪندي جوڪو دين انهن کان ملين،
سو اسان جي مٿي ۾ مڙهي ويا :
اهوئي سبب آهي، جو چوڪي پڌرو وڃي،
ان تي ڪوڊ وڃار ٿو ڪيو وڃي :
۽ حد اها آهي جو پوئوڻيءَ سڀيان اهو به ٿو
سوچيو وڃي،
تہ پنهنجو سڄو ڪم ٻئي جي ٻيرون تي رکي
وڌيو اٿئون
* عقل حيران آهي
ڇو تہ سورا مذهب ۽ سندن قانون روايتن تي
ٻڌل آهن،
۽ انهن کي هڪو به ڇاڇي پرکي ٿو،
ڪجهه مڃوسي آهن، ڪجهه مسلمان، ۽ هڪ ٽولو
هيٺائي، ۽ انهن کان اڳ بهودي :
هر بندگيءَ لاءِ ٻاهر جي مندرن ۾ وڃن ٿا،
۽ هي مسجدن ۽ ديولين ۾—
ڪجهه ”عاشي“ آهن، جي ستارن جي عظمت جا
قائل آهن—

۱۰. هي سڀ ڪري ۽ ڳالهه ۾ هڪ جهڙا آهن۔

۱۱. اها هيءَ آهي تہ

سڀني جون طبيعتون پراڻن ۽ پريون ٻيون آهن۔

۱۲. اي اريب ۽ آبل!

تو کي اڃائي سودا آهي تہ تون ديندار آهين۔

۱۳. خدا جو سر ڪٿي تُو چوان

تہ ۽ تنهنجو ساڳهين ڪو دين ٿي ڪونهي۔

۱۴. تون عبادت ۽ نرہائي ۽ خاطر ڪعبه الله ڦاٿين

وڃين ٿو،

پر ڪنهنجا شڪين پاڙيسري ۽ پریشان حال دوست

تنهنجي اڳيان پنهنجي مصيبتن تي روئي رهيا آهن،

سي تون ڏسين ٿي ٿورا

۱۵. مغلوق مان سڀ کان وڌيڪ شرارت پڪڙيندو

اهو حاڪم آهي،

جو غل ڪري پنهنجي اڳيان جوڪن تي مجبور ڪري

۱۶. رحمت بي اطمینائي، پریشان حالی ۽ ڦٽي نساد

۽ ٻيل آهي؛

۱۷. حاڪمن شراب خوري ۽ ٺاڃ ۽ ترويج جي سحران

جو سلسلو کڻي شروع ڪيو آهي؛

۱۸. وڏا وڏا آئسز ماڻهن کان ٿٽ ٿيون ڏٺون

اڳاڙن ۽ مشغول آهن۔

۱۹. اهڙن حاڪمن کي ٻيو ڏسان،

جي رحمت جي آزار جو ڪو بندوبست ڪا ڪن۔

۲۰. ٻوڏ پٽا هي ڏٺون ۽ ٽٽڪي آخر ڇا لاءِ ٿيا

اڳاڙيا وڃن؟

۲۱۔ ڇا، هنن اوتداهين ۾ ڪٿي ڪو حق به آهي،

جهن کي دشمن وسيلي گولي سگهجي؟

۲۲. ماڻهو هڪ اٺار برحق ڄا منتظر آهن،

هر اچي سندن اڳواڻي ڪندو

هڪڙا نه سادا آهن هي ماڻهو۔

۲۳. سڄو اٺار تہ صرف ۽ عقل آهي،

جو هر وقت انسان کي صحيح مشورو ڏئي ٿو

۲۴. صحيح ذهنائي ڪري تہ۔

۲۵. جڏهين تون ان جي تابعداري ڪندين،

تڏهين هو ڏيس خواه ڀرد ڏيس ۽

تو لاءِ خدائي رحمت جو باعث بڻبو

۲۶. جڏهين دلها مان مرتد ٿي،

تڏهين منهنجو عقل ڪان سواءِ ٻيو ڪوبه اٺار

نه هوندو

۲۷. چڱائي نه وڙو آهي، جنهن ۾ روز يادگري ٿي،

لڪي نماز ۾، ٺڪي صرفي پنجن ۾۔

۲۸. اصل چڱائي آهي هر حال ۾ پراڻي ۽ کي ٻي

اڳواڻن، ۽ سڀني کي ڪسي ۽ حسد کان پاڪ رکڻ

۲۹. چڱائي فقط الهي لاءِ ڪر،

تہ اها چڱائي آهي۔

۳۰. ائين مٿان چوڻ

تہ ۽ خدا هن جو عيوض ڏيندو

۳۱. ٻين سان اهو سلوڪ ڪر، هو تون پالڻ لاءِ

الهن کان گهرين؛

۳۲. سڀني ۽ پرهنن لاءِ رزق لڪائي نه رک۔

۳۳. هو هر ڪو ڏينهن پنهنجي لاءِ رزق آڻي ٿو

پنهنجو مائٽائو مال ورهائي ڇڏي،

تنهنجي سرڻ کان پوءِ، هي ٿو لاءِ ٿو

نه وهائيندو

۳۴. حيف آهي انهيءَ شخص تي،

جو ڪاڏي جي محبت ۾ ذليل بڻيل آهي

جيڪڏهن زمانو توکي پریشان ڪري،

تہ الهيءَ تڪليف کي صبر سان سهي؛

۳۵. اهڙي تہ سرجات واري زندگي گذار،

هو چڻ تہ توکي پریشان ڪيو ٿي نه ويو آهي

درويش راضي شاهه لڪياري

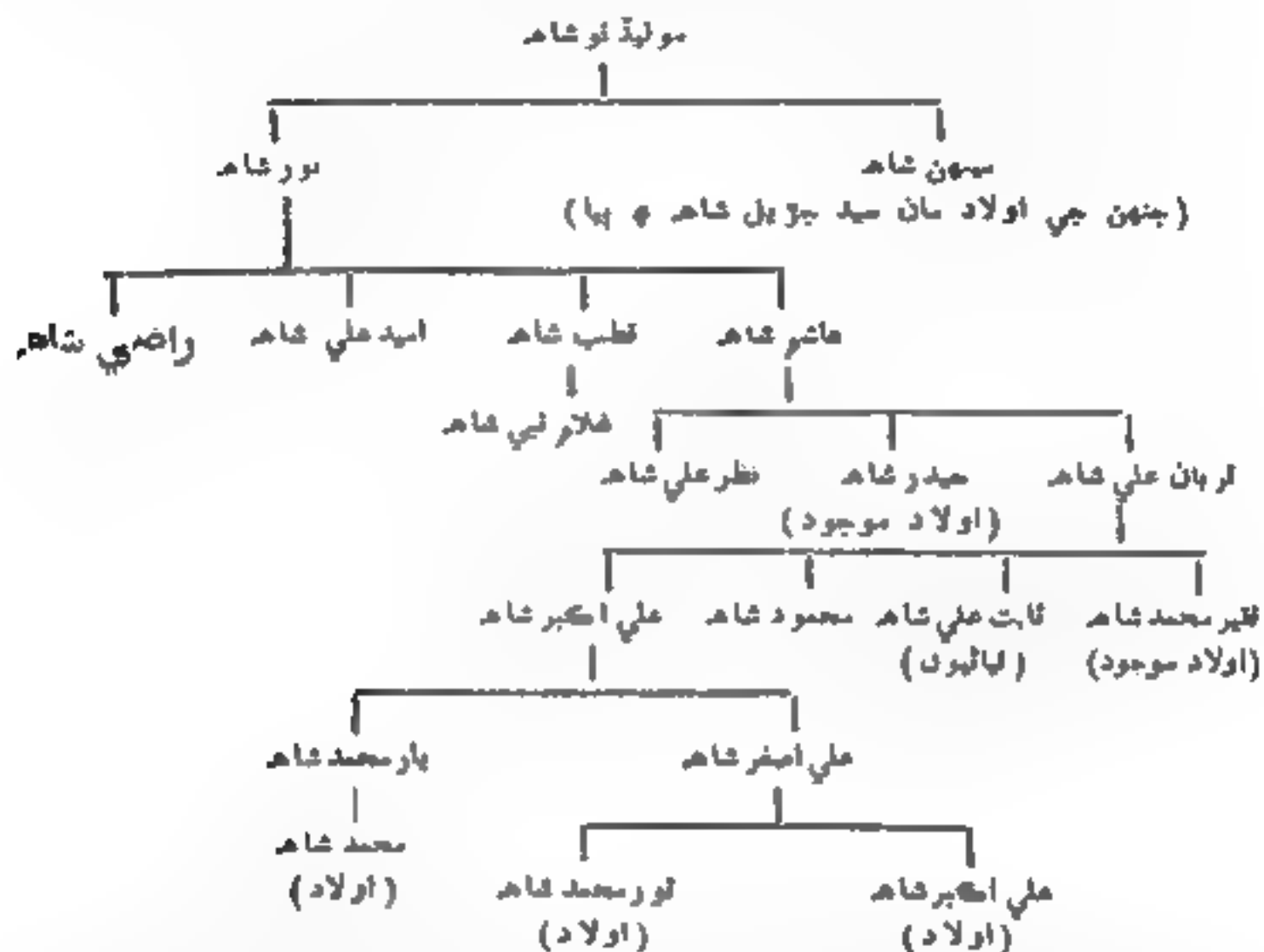
[ست اٺ سال اڳ جو درويش راضي شاهه جا هڪ ٻه بيت ڪيئي ٻيا، مگر سندس ڏس ٻڌو ڪو به نٿو ٿي پيو. تان جو ۳۰ - آگسٽ ۱۹۵۲ع تي ميلي (ٿرپارڪر) ڏانهن وڃندي، سٿين لٽين ڪوٽ جي ٻرڻاڻ، راضي شاهه جي ميلي ۽ مقبري ٻيٽ جو اتفاق ٿيو. ان موقعي تي راضي شاهه جا ڪي بيت اٿان جي سگهوڙن وٽان مليا. انڪل ڏيڍ سال بعد، محترم رئيس حامي علي محمد خان پٺاڻ (تعلقو سامارو) جي مدد ۽ سهراڻي سان ساماري، ٽنڊي باگي، جيس آباد ۽ ڊگهوڙي تعلقو جو گشت ڪندي، ۱۸ - نومبر ۱۹۵۳ع تي، ”دولتواڻي“ (تعلقو جيس آباد) جي لڪياري ميدان جي ڳوٺ ۾ جناب ميان علي اڪبر شاهه وٽ اچڻ ٿيو. کائنات معلوم ٿيو ته درويش راضي شاهه سندن خاندان مان هو. ميان علي اڪبر شاهه ۽ سندس ننڍي ڀاءُ ميان نور محمد شاهه کان هن بزرگ بابت جو احوال معلوم ٿيو، لکيو ويو. ميان نور محمد شاهه وٽ درويش راضي شاهه جي بيتن جو ڪجهه ذخيرو گڏ ٿيل هو، جنهن مان مستند بيت قلمبند ڪيا ويا. راضي شاهه جي مٿي بزرگن ۽ دوستن جو شڪرگزار آهي، جن هن سمجهڻ جي سواد هٿ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي - نبي بخش]

اڄ جي ڀٽن جي ڪٽار جي دان ۾، ٽالپور اميرن جي اڏايل ”سٿين ڪوٽ“ واري قلعي کان ڊرا اولهه ڏکڻ طرف ۽ ڏوري جي اڀرڻي طرف (تعلقو سٿي) سهرائي جي هڪ س منجهندو ماڻهيءَ ۾ درويش راضي شاهه جو سراد آهي. ۽ الهيءَ ڪري علم طرح هن درويش کي ”سهرائي جو سر“ ڪري چئون راضي شاهه جي ڄاڻيءَ جو وڏو عرصو سڀڻ جي عهد ۾ گذريو، مگر غالباً هو انگريزن جي اوائلي دؤر تائين حيات هو. سندس نه وفات معلوم ناهي، پر شايد مهيني ذوالحج جي پهرئين ڏهي ۾ وفات ڪيائين، جو اڃا تائين سندس مائٽو ميان مهيني ذوالحج جي ٽائين تاريخ تائين لڳي ٿو.

راضي شاهه سنڌ جي مشهور لڪياري عبادت جي هڪ خاندان مان هو. سندس ڏاڏو موليدنو شاهه ڪلهوڙن جي آخري دؤر ۾ هو؛ ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي تصادم ۾ سندس همدرد ٽالپور اميرن سان هئي، جن جي مدد ۽ معاونت سان هو لڪيءَ طرفان لڏي اچي ڳوٺ جاپور

و وينو. اها 'خالمور' هائي 'ڪٽن' سڏجي ٿي، ۽ ان ٽالي سان ڏيهر ڪن، ٽڪلي ساري
و، اسٽيشن 'صالح پيري' کان ٿي ميل اتر طرف آهي.

مولڙي شاه کي خالمور و لڏي اچڻ بعد ٻه فرزند سيهڻ شاه ۽ نور شاه ٻڌا. مولڙي شاه
۽ سندس ٻنهي فرزندن اتي وقت هڪٿي ۽ مخدوم عبدالرحمان جي مقام ۽ رڪيا ويا. مخدوم
عبدالرحمان ذات جو "جاگرو" هو، ۽ پنهنجي وقت جو عالم ۽ درويش هو. اتي سندس هڪ
مدرسو هو ۽ چوڌاري ٻيون هيون، جن جي پيدائش مدرسي لاءِ وقت ٿيل هئي. اُپارڪر جي
ڏيکڻ انهن زمينن جي ڍل گهري ۽ گڏ ڪيل پيدائش جي ڪرڻ لاءِ ڪرڻ ٿي چڙهي آيا،
مگر ميدان صاف ڏٺائون؛ جنهن تي مخدوم صاحب جن جا معتقد ٿي پيا ۽ چيائون ته اوهان
اسان جا "رام" آهيو؛ اهڙي طرح "رام مخدوم" يا "رام جاگرو" نالو مشهور ٿيو، ۽ اهڙي
نالو مخدوم مرحوم جي مقام تي اڄ ڏينهن تائين هلندو اچي. ٿي سگهي ٿو ته "رحمان جاگرو"
زبان رد علم ٿي "رام جاگرو" مشهور ٿي ويو هجي. سيد سيهڻ شاه جي اولاد سان سيد عالي شهر
ٿيو، جو اڻ هن مقام و مدنون آهي ۽ مٿس ساليانو ميلو لڳي ٿو، جو "رام جاگري" جي نالي
سان مشهور آهي. سيهڻ شاه جي اولاد سان سيد حويل شاه هن وقت هڪ معزز ۽ پيش زميندار آهي.

نور شاه کي چار فرزند ٿيا، جن مان هڪ راضي شاه هو. راضي شاه ننڍي هوندي کان ئي درويش صفت هو. جڏهن پنهنجي سؤٽن (سپنهن شاه جي اولاد) کان سڱ گهربائين، تڏهن جواب ڏنائون ته ”تون فقير آهين. سڱ کي ڇڏ ڪندين؟“ اهو جواب ٻڌي، اتان قطع تعلق ڪري روانو ٿيو، ۽ سندس موجوده مزار واريءَ جاءِ تي اچي پنهنجو فقيرانو ڌير قائم ڪيائين. پاڻس اميد علي شاه به ساڻس گڏجي لکتو ۽ ويندي آخر عمر تائين ساڻس گڏ رهيو، ۽ ساڻس گڏ مديون آهي. راضي شاه جي ٽئين ڀاءُ قطب شاه کي غلام ٿي شاه ٺاهي فرزند ٿيو. سندس چوٿين ڀاءُ هاشم شاه کي ٻي ڀٽ ٿيا، جن مان قربان علي شاه جو اولاد موجود آهي. قربان علي شاه سندس ٻه فرزند محمود شاه ۽ علي اڪبر شاه، ۽ سندس ٻوٽو علي امير شاه وڏا ٺيڪه دل ۽ ٺيڪه سهرت درويش ٿي گذريا آهن. مرحوم علي امير شاه جا ٻه فرزند. ميان علي اڪبر شاه ۽ ميان نور محمد شاه حيات آهن ۽ اولاد وارا آهن. ميان علي اڪبر شاه هڪ وڏو زنده دل مرد آهي، ۽ تواضع سندس طبع جو سينگار آهي. ميان نور محمد شاه به هڪ ٺيڪه سهرت ۽ لائق انسان آهي. درويش راضي شاه، ٽين هڪوت ٺيڪه پنهنجي قائم ڪيل ڌير تي وڃي منڊل مڃايو. مليءَ توڙي ڏيپلي ڏانهن ويندو رستا سندس ڌير جي ڀران گذرندا هئا، ۽ الهيءَ ڪري سندس ٽڪيو ڇڻ ٿر جي دروازي تي هو. ٿر جا ماڻهو جڏهن سنڌ به پورهي لاه ايندا هئا، ته وٽائين ايندا هئا، ۽ ويندا هئا ته به وٽائين تي پوءِ ويندا هئا. ٽالپور اهرن، سنڌ جي زراعت کي وڏائين لاه، لون واهن ڪوٺائين جو سلسلو هڪ عظيم الشان پيماني تي شروع ڪيو هو، ۽ ملڪ جي پورهيتن لاه ڪمائيءَ جو دستو کڻي پيو هو. راجن جا راج ڀري ڀري کان کڻي کڻڻ لاه ايندا هئا، جن کي ٿڌي راتون اڳواٽ ڏٺيون وينديون هيون. ڪڇ جا سيد به پنهنجي ماڻهن سان واهن جي ڪاٺين جي هڪڙي ايندا هئا. راضي شاه مان سندن ڏيک وٺڻ هئي. هڪ سال وٽن سرڪاري پٽيا رهجي ويا، ۽ جڏهن ٽين سال وري سنڌ به آيا، تڏهن راضي شاه کي چيائون ته اسين اوهان کي سڱ ڏيون ٿا ۽ اوهين اسان کي پٽن جي مدد ڪريو ته رحيل ٻاڙيا ڏيون، ۽ سرڪار به اسان جي سفارش ڪريو. راضي شاه جي به سندن سان محبت هئي، انهيءَ ڪري سندن اها آڇ قبول ڪيائين ۽ سندن مدد ڪيائين. سندس شادي انهن ڪڇ وارن سيدن جي نياڻيءَ سان ٿي. چون ٿا ته ان شاديءَ جي موقعي تي راضي شاه جي هڪڙي فقير، گولي فقير ولهاري، خوشيءَ مان هيءَ بيت ڏنو:

هڪڪوري ڪڇيءَ به، سڀ سيد جا منگي،
ڌاريو ڌارين ڌير تي، مٿي سبيج مٽي،
آهيان جالب جي جڳي، ٻائي هلندو ڀير به.

راضي شاه جواب ڏنو ته

۱- ميانا تون سوچين ڪان وڃي پرائڻ به،
سائيءَ به محبت جي پوري ڏينگي به.

جنهن کي وحيت لاهي ورو جي، تنهن کي ٻڌل ٿو پاري،
 ڪيئن پيئن ٿا ڪيئن، ان جي اوتاري،
 مٿي مڃ مڃاڙ جا، دنيا نه ڏاري،
 لکي وڌائين لاهه جيئن، جيڪي آيس اظهاري،
 سئون دليون محبت مان، ٿو ڇڏيون جهاري،
 سرشته منهنجو سَور ۽ آهي ٿر مان نظاري،
 شريعت، طريقت، معرفت، حقيقت ڏس اهو ڏهاري،
 پاڻي حوض ڪوٺر جو سون کي پاڪ بهاري،
 اسن سان، "ايمانِي" چوي، شل اهو ڏيهه به ڏيکاري،
 سيد ان ساري، مون ٿان لالا حرف حساب جا.

درويش راضي شاه جو ڏير، ٽڪيو ۽ تلا ۽ سندس طالبن ۽ متعلمين لاءِ هڪ زهرنگاهه هئا، ٿر جي چئني ڪنڊن کان ايندڙ مسافر به سندس ڏير جي ڏاڻي رکندا هئا، ۽ اتي اچي هڪ ٻئي سان گڏا هئا. انهيءَ ظاهري حقيقت کي طريقت جي رنگ ۾ راضي شاه هن طرح اظهار ڪيو آهي:

پري ڪيو پير، عالم منجهان اٿڪي؛
 پير لڳ ڇڏيندو پالهنجا توڙي ڏڏ ڏلير،
 ڏيئي ان ڏير، رسي "راضي شاه" چئي.

سندس ٽڪيو ۽ تلا ۽ هڪ مائريءَ ۾ آهن، جنهن جي رولي جو ذڪر خود راضي شاه پاڻ هن طرح ڪيو آهي تہ:

ٽڪي جي تلا ۽ تي هاديءَ ڪئي هري،
 مٿي ڏير ڏري، رحمت "راضي شاه" چئي.

ان وقت لکين ڪوٽ واري طرف مهورائي ۾ راضي شاه هڪ وڏي اثر ۽ رسوخ جو مالڪ هو، سوچي سواڻي تي کيس ڪٿي توڪل هئي، جنهنڪري ٻئي ڪنهن جي اڪس ڪاڻ ڪاڻ هئي، سَور ۽ منهنجا ڏلي آهي همت هاديءَ جي، ڪاڻ ڪڍان ڪنهن جي، ڏيئي اثر ڏير تي.

مَهرُئي جي هن خوش نما مائريءَ ۾، راضي شاه جي ڏير تي هميشه ريجو-رهڻ جا رنگ لڳل هئا، هڪ دلچسپ منهن جي مند هئي، ۽ وسڪارن جي خوشيءَ ۾ ٻئي جنون دليون سرهيون هيون. ساليههءَ جو وقت هو، جو اثر اوڀر کان ڪنڊائتي ڪنوڻ تجلا لائي ڏٺا، جنهن بعد مينهن وٺو، ٻئي ڏينهن سڄي سنگت وٺي هئي. سالوڻ جي سولهن ۽ مند جي موٽ محبت وارن جي من تي مڃاڙ جا مڃ پاري وڌا هئا، راتوڪي ڪنڊائشي ڪنوڻ لڳائي واري طرف کان هئي، جنهنڪري هڪ درويش ڪنوڻ جي تجلي کي مومل جي حس سان تعبير ڪندي بيت ڏنو تہ:

رات به وائسول رنگ هئا، سانجهي ۽ صبح لتي،
 ڪنوئين خوب خوشيون ڪيون، پاڻ ڪيئون پئي،
 هتي مومل محل مٿي، اهي رات تڃلا هئا تنهن سنڌا
 راضي شاه بهنجي طالب کي مجاز ۾ غرق ڏسي، کيس حقيقت طرف متوجه ڪرڻ لاءِ، جراب
 ۾ ٻيٽ ڏنو ته

ڇا مومل ڇا ماڻاس، ڇا وس وڃائي ڇو،
 جنهن تي ڪلمون واس، اهي تڃلا هئا تنهن سنڌا
 سيد شاه محمد شاه به ڪو سخي مرد هو، جنهن وقت بوقت درويش راضي شاه جي مدد پئي
 ڪئي؛ جنهن تي خوش ٿي هيٺيان بيت چيائين:
 ۱- رنگ ته ”راضي شاه“ چئي، هڪ حالاري هو،
 مر نه ڏوهي ڏوٽي، ته به لالي لهي نه لعل جي.
 ۲- رنگ ته ”راضي شاه“ چئي، خوب ڏاڍيون ڪولي،
 آهيون سخي ”شاه محمد شاه“ جي آجھي ۽ اولي،
 مهر ڪئي مولي، نه ته لسان ٽڪيو هو ٿار ۾.
 ۳- پٿري جا پتو جي، ما هادي ۽ ڪئي هٿري،
 وڃڻ منجهه وڙي، وڃي ”راضي شاه“ چئي.
 راضي شاه جي وفات بعد سندس فقير ۽ مريد، حمزي جو چڱل هيٺون بيت، راضي شاه جي
 ٽڪي ۽ ٿلاءِ، منزل ۽ مرتبي بابت معتقدانه جذبات جو حامل آهي:
 ٽڪي هڪ ٿلاءِ، هو ”لڪياري“ لال چيو،
 ڪٺو جن خوشي ۽ سان، تن پانڌين آيو پيا؛
 ”حمزو“ چوي، هادي ۽ ڏي، منهنجو اڪيري ارواح،
 سنڌ سڄي ۽ ۾ پٿرو، هو رتل ”راضي شاه“،
 هو اڳي هڪ الله، پر ٿيو سيد حاساني سوجهرو.

راضي شاه جو ڪلام

درويش راضي شاه جو ڪلام غالباً ڪنهن به لکي گهٽ ڪونه ڪيو. انهيءَ ڪري،
 هن وقت هڪ مهديءَ کان زياده وقت گذرڻ بعد، فقط سندس ڪي بيت وڃي باقي بچيا آهن،
 جي مهرباني طرف ڪن سکڙن ۽ وڏي عمر وارن کي ياد آهن. راضي شاه لکڪ دل، بي رياءِ
 ۽ سڀڪنهن کي سچ چونڌو هو. ۽ اها سچائي سندس بيتن ۾ پڻ پئي بکي. ان طرف جا
 ڪلوني بلوچ اڪثر سندس مريد هئا، پر سندن روشن ڏسي هڪ بيت ۾ چيائين ته ”ڪلوني ۽
 ڪانءِ، ڏاڏا ڪڍن ڏيه مان!“

ڪوڙ سان سندس ڪاٺ ٻوندي هئي - هٿين ٻيٽ ۾ ڪوڙ ۽ ڪلنت جي شڪايت ڪندي،
چو اٿس ته:

ڪوڙيءَ هن لڏائيءَ جي آهي عالتر منجهه اڃاڻ،
سچ ويو منڪت سان، حيا لڏيو هاڻ،
معبت ماڻهن مان وٺي، وڃي ويٺا وڃندي واڻ،
راڄن ۾، ”راضي شاهه“ چئي، رانتيون ڪن رهاڻ،
شرح شفيع ڄار جي، تنهن ۾ لسان وڌي ڪاڻ،
هادي بخشي هاڻ، معبت محمد ڄار جي.

ڪڍڻ کي ڪٽواريندي چوي ٿو:

ڪوڙا ڪوڙيءَ کان، رهن نه ”راضي شاهه“ چئي،
اسان ڪيڻو ويسا، هنن ٻيٽ وڃائي پالونجي.

هن بي با دنيا جي ڪيل جي باري ۾ چو اٿس:

بابو هت پهت هاڻ، لکين هئا لقمان،
مانجهي جي هن ملڪ جا ڪي وٺووا خان،
ان جا رنگ، ”راضي شاهه“ چئي، سون هئا سامان،
ڪل ٻوي ٿي ڪاٺ، سڀ ڇاڪي وٺووا ڇاڪ ٿي.

انهي صدمو جي معبت، اصحاب ڪرار جي عزت، ۽ اسلام جي ٻيروي رڻوڇڻ ۽ وقت سڃاڻو
ڪرڻ، سندس تلڪين جا مرڪزي نقطا معلوم ٿين ٿا - چوي ٿو:

ٿاڀو اٿس ڪلي سين دل جا وهر وٺار،
لڏه ڪارڻ لوڇ ٿون ڪوٺا ڏهنن و ”ڪار“،
اول تنهن اسلام جي ڏس ڪامل مندي هڪار،
هو جي چڱا چارڻي وار، سي ٿيندا سٺاڙ منهن جي.

پانچوي ٿو ته راضي شاهه سولمن جي مناسبت سان گهڻا ٿي ٿي ابد به، بيت چيا، هندا ۽ اراد ٿا،
سُرڻ وار، ڪي ٿورا بيت چيائين - ماريءَ جي سر جو سندس هيٺيون ٻيٽ مشهور آهي:

چو ته جيلا چاريمان، پوريمان بهون،
سون جيڏيون ملير ۾، اٿس پل بهون،
راڄن ۾ ”راضي شاهه“ چئي، ڪا جا رات رهون،
اسين ساعت لڏا رهون، تون ٿو سال حنائين سورا.

رامڪلي ۽ پورب جي سُر ۾ جوڳين ۽ ڪناهين کي راضي شاهه گهڻو ڳايو آهي، ڇاڪاڻ ته جيءَ
کي جفا ڏيڻ، جهڊ ڪرڻ ۽ منزل مقصود تي پهچڻ وارو مضمون، خود سندس پنهنجي حسب حال

هو، ۹ راضي شاه جو جيڪو حال هو سوئي سندس قال هو. هيٺ اسان انهيءَ سر جا ڪي بيت
قلبند ڪري، هن مضمون کي ختم ڪريون ٿا:

موت نه ماريا ڪاڙهي، موت نه ماريائون،
ويا ويسوا ڪسي نڪري، گهر نه ڪهاريائون،
پريا پورپ پست تي، سيد ماريائون،
محمد سچيائون، رها "راضي شاه" چئي.

اهي ٻئي، پند ڪهڻو، سنڀريا سڀئي،
نشين مان ڪڍي، رها "راضي شاه" چئي.

لڪي ڪولين ڪوٽ کي، اڪي بهر وڃن،
لڪي سوجهن سچ کي، لڪي وڃ رهن،
اوطافون ايناس ۾، اڏيون آديسن،
ويلا سي ونجهلن، ورهه ان ورونه ۾.

يڪا بازار ڪول، باد ڪرو ڪن، ڪودوڻا،
لنگا پنهنجي نات تان، وڃن ڪهولا ڪول،
جي ٻڌا آهن ٻول، سي چوڻا چورين ئي ڪينگي.

چوڻا ٿا چورين، اڃا ڪسي البت،
نهو، سهر، ملڪ ۾ آهي ڪامل وڏي ڪٽ،
گڏجي پيو ڪهتر ۾، وليو ڪار ڪئي جو ڪٽ،
جنهن جي پاڻ رکندو هت، سي سرها ٿيندا "سيد" چئي.

نائين ذهين لنگ، جوگي هليا جات تي،
سڪ پڌائون سندرو، توليق پڌائون تنگ،
آديسن آرام ڪيو پاڻ لکن ڪو پنگ،
رات ڏاڍيون رنگ، آهن رڌا "راضي شاه" چئي.

میرزا اسد اللہ خان

Born. 1843

Died. January 7, 1929

سنڌ جو شاهڻو درويش

(سيڪ وشناس ٺهائجند مانجهو وارو)

اٺاڻ سالن جي سچن لک-لک ڪو ڪن سالن جي عمر جا آهن ۽ جن جي زندگيءَ جو چڱو حصو واپار، لکڪڙياري، زيبداريءَ يا سگيت جي دلچسپيءَ ۾ صرف ٿيو هوندو، تن سيڪ وشناس ٺهائجند مانجهو واري جو نالو اوس پڙو هوندو. سمجهان ٿو ته هن وقت به، سولھاري سنڌيءَ ۾، ڪي پرڳ وسندا هوندا، جن سان، هڪوار، سيڪ وشناس جي نالي جو ذڪر چورجي، ته هو سچن اچي داستان ۾ پٽيا، ۽ سيڪ صاحب جي زندگيءَ جي جھرت انگيز ۽ عجيب و غريب ڪارنامن کي دهرائي، پڙهڻ کي حيرت ۽ عجب ۾ وجهي ڇڏيندا.

انهيءَ ۾، رتيءَ مانر به شڪ شيهو ڪونهي، ته سيڪ وشناس، پنهنجي زماني جو هڪ زبردست، شالدار ۽ اعليٰ شخصيت جو صاحب هو. ڇا پنهنجي زندگي، واپار ۽ زيبداريءَ ۾، ڇا پنهنجي سڌاري ۽ سخاوت جي راه ۾، ڇا سنگيت، گائڻ وديا، لرتو ڪلا ۽ ساهت جي قدس ۾، ڇا روحاني رادن ۽ رمزن ۾ روڙڻ ۾، ڇا حيات جي جدا جدا ۽ هر بهلو ۾ - ڇا ڪماليت سيڪ وشناس حاصل ڪئي، تنهن جو وڃاڙ ڪندي، ائين چوڻ کان رهي ٿو سگهجي ته هو صاحب، هڪ انمول هئي هو.

سيڪ وشناس جو جنم سنه ۱۸۴۳ع ۾، ڪوٽڙي تعلقي جي، مانجهو ڳوٺ ۾ ٿيو. مانجهو ڳوٺ جو ڪهڙو بيان ڪجي! هڪ ننڍڙو ڳوٺ، جنهن جي آدمشماري، ڪنهن به وقت، ڪجهه سَوَن جي تعداد کان وڌيڪ نه وڃي هوندي. پر، مانجهو ڳوٺ، اهي هتيون پيدا ڪيون، جن پنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙا ڪم ڪري ڏيکاريا، جو اڄ به، سنڌ ۽ سنڌواسي سڄي تار ۽ غير ڪري سگهن ٿا. ڪنهن اهڙي ننڍڙي ڳوٺ، اهڙا ۽ اهڙي ڏنگ جا ڪم ڪندڙ پيدا ڪيا هجن، اهڙا مثال، دنيا ۾ ڇڏا پادا ملندا.

سيڪ وشناس جو پٽ، سيڪ ٺهائجند لکيچند، هڪ واپاري هو - پر ساڳئي وقت هڪ درويش ۽ شاعر هو. سندس، ڪيترا سارا هنڌو ۽ مسلمان، سرپڻ هئا - مگر جو درويش ۽

شاعر پهل شاه بن سیت لاهلچند جو سرید هو۔ سیت لاهلچند کي سندس شش ۽ مرید، مدق وچان پگت لاهل لال مڪري سڏيندا هئا۔ سیت لاهلچند جا پڻ پٽ، سیت وشنداس ۽ سیت ليلارام هئا۔ سیت وشنداس جو ذڪر هن ليک ۾ ٿي رهيو آهي۔ ۽ سیت ليلارام هڪ آدرشي انسان هو۔ دلياداري ۽ رهي، دنيا جي ڏنڊن کي ڪندي ۽ هو صاحب دليوي گانهين کان مٿي هو۔ وڏو گهاٽو وان هو۔ خالق جي خلق سان ڪا لڏو لڳل هئس۔ گچ وقت انسان ذات جي خدمت ۾ صرف ڪندو هو۔ راڳ جو پڻ چائو هو ۽ سهڻي ڏنگ ستار وچائي سگهندو هو۔ ديسي دوائن جو خاصو چائو هو۔ پنهنجا ڪم ڪاريون سنڀاليندي ۽ حڪمت ڪندو هو ۽ سندس هڪ و شفا هئي۔ ڏکين جو درد دور ڪرڻ سندس سهڻي ولد ر هئي۔ سندس جوت جو انت ۽ اربين ۽ سڪين جي شيوا ڪندي ٿيو۔ سن ۱۹۰۰ع ۾، ماسجهوءَ ۽ ڪارا جي مرضن سبب ڪلهو هوڻ ۽ هلندي ۽ وارا ٽڙي پڪڙي ويا۔ سیت ليلارام جي ڪٽنب جا پاتي ڪراچي ۽ ٿڌي ويا، پر سیت ليلارام ماسجهوءَ ۾ وڃي پيو۔ بي وسيلن ۽ نذرالناس جي وچ ۾ ويٺو رهيو ۽ سندن شيوا ۽ چاڪري ڪندو رهيو۔ قدرت کي اهو منظور هو، جو سیت ليلارام ڪارا جو شڪار ٿيو ۽ پٽ ٿيو۔ اهڙي ريت، سرويچ سورمي جيان، سیت ليلارام هن دنيا کي ڇڏيو۔ سیت وشنداس کي ٽي پٽ هئا: هرچندراه، سريچند ۽ اوڏوداس۔ سیت هرچندراه وشنداس جو نالو سڏين کان اڳهو رهي ٿو سگهي۔ سن جي گذريل ۲۵ سالن جي عرصي ۾، جو ڀارت سیت هرچندراه ادا ڪيو هو، سو سن جي تاريخ ۾، نهايت اهم جاءِ والارهندو۔ سیت هرچندراه، سن جي پبلڪ جوت جو ابو هو۔ لنگانار، ۲۵ سال سن جو ٿيڻ ۽ اڳواڻ ٿي رهيو۔ ڪراچي ميونسپالٽي جو سائده ڏھ سال پريزيڊنٽ ٿي رهي، هن جنهن ڪمائي ڏنگ ۽ حرفي سان، ڪراچي ۽ کي، هڪ گروٽ مان ٿيرائي هڪ ٺاهوڪو شهر بڻايو، تنهن ڪيترن کي حيران ڪري ڇڏيو۔ سیت هرچندراه ۽ پنهنجي جان آزاديءَ جي راه ۾ قربان ڪري، سن جو شان اوچو ڪيو۔ سن ۱۹۲۸ع ۾ سمن ڪميٽين خلاف، هن اسپتالي ۾ پنهنجي ووت داخل ڪرائڻ لاءِ، ٻياريءَ جي بستري تان اٿي، ائمبولنس ۾ پاڻ کڻائي، رستي تان ويندي ويندي پيران ٿياگيا۔ سیت سريچند، ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ڪائونسلر هو۔ پنکتي ۽ شهري سڌارن ۾ دلچسپي وٺندو هو۔ هو صاحب، انهيءَ وقت جي انگريزي اخبار ”ٽينڪس“ ۾ ليک ڏيندو هو۔ سندس هڪئي پٽ، پرنسپال هيرالال پارواڻي هو، جن جو نالو سن ۾ چڱو وڃيل هو۔ سیت اوڏوداس، سن جو لکيل شاعر هو۔ هو صاحب هڪ عهدي ۽ خاص ڪلام جو صاحب آهي۔ دوهرا، سورنا، پٽ، سي حرفون، لزل ۽ ڪافيون، سندس ڪلام جا حصا آهن۔ سیت اوڏوداس جو وڏو پٽ، سیت سڪديو ۽ ماسجهوءَ ۾ پيدا ٿيو۔ هي صاحب، گذريل ۲۵ سالن کان، سن جي پبلڪ جوت ۾ حصو وٺندو رهي آيو۔ هو صاحب واپاري آهي، پر جڏهن، ديس جي آزاديءَ جو ٿاڻ وڃيو هو، تہ پنهنجا ڏندا ڇڏي، ملڪ جي سڱ کي اونهو هٿائين۔ ۽ ٽي ٻيرا حيل پاترا نصيب ٿي هيس۔ ۱۹۳۰ع

واري بانڪاٽ هلچل جو سڌ ۾ هرتا ڪرڻا هون. ملڪ ۾ انگريزن جي حڪومت هئي، پر ڪراچي شهر جي ڪهڙي جي واپارين تي سندس راج ٿي هليو. بانڪاٽ ڪاميابيءَ جو فرمان لکڻو ته ”ٻن ڏينهن ساندهه ڪهڙي مارڪيٽ مڪمل بند رهي، ڪوبه دڪان وغيره نه کلي، ڪهڙي جا گدام ڪالگريس پاران سول ڪيا وڃن“، ته حڪمر جي پوريءَ ريت تعميل ٿي وئي هئي. مگر مراد اها هئي ته ڌارينءَ حڪومت کي ڏهن نشين ڪرائجي ته ”قومي شڪتيا کي ملڪ ۾ ڪاٺين وڌيڪ مڃا آهي“. سيٽ سکڏيو، هن وقت به سڌ ۾ وڃي ٿو. پاڪستان کان اڳ، دهليءَ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر هو، ۽ پهرئين پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ جو به ميمبر هو. سندس تقريرون آزاد خياليءَ ۽ بي ڊيڻائيءَ سان ڀرپور آهن. سو، ڏسو ته مانجهو ڪوٽ، پيشڪ مانجهي مڙس پيدا ڪيا، جن پنهنجي قوم ۽ ديس جي حقيقي خدمت ڪئي ۽ سنڌ جو شان اوچو ڪيو.

اوائلي جيوٽ

وشنداس لنڊن کان، پنهنجي پٽ، سيٽ نهالهند جهڙي مڪمل برش جي سنگ ۾ رهندو هو. مانجهوءَ ۾ سندن هڪ باغ، ”باغ بلاس“ نالي هوندو هو. باغ بلاس ۾، ڪٿي ڪٿي جا ست، مهاڻائون ۽ درويش سدائين ايندا رهندا هئا. باغ بلاس ۾ رورائو ستن ۽ درويشن جون وائيون ٻيون آچاريون هيون، گيان جون وارتائون ٻيون ٿينديون هيون ۽ راڳ ۽ سنگيت جون مجلسون ٻيون هلنديون هيون. انهن سڀني نازڪ ڳالهين جو وشنداس تي، سائي سلي کان، اولهو اثر ٿيندو رهيو.

انهيءَ اثر، وشنداس جي جيءَ ۾ پختي جاءِ هڪ ڪئي. ان چورنجهو اهو ٿيو، جو اولهن ورهين جي لوجوان اوسڻا ۾، سندس سڀني ۾، هڪ عجيب قسم جي تبديل پيدا ٿي ۽ منجهس زبردست ويراڳ ورتي پيدا ٿيڻ لڳي. دلوي ڳالهين تان ڇت ڪڍڻ لڳس ۽ سندس من جو لاڙو روحاني ڳالهين طرف مائل ٿيڻ لڳو. لنڊن کان جو گيان جي پندار مان پڪون پوڻ جو موقعو مليو هوس، سو هاڻ ٻيهر گيان پائڻ ۽ پنهنجي سڙپ کي سڃاڻڻ لاءِ، سندس اندر زوردار تمنا پيدا ٿي ٿي.

۱۹ ورهين جي ٿورھ جوانيءَ جي اوسڻا، شاهوڪاري ڪٽنب ۾ لاڏ ڪوڏ سان ٺاهيل لوجوان، تازو شادي ڪيل، ۽ ڪن مهينن جو پهريون پٽ ڄاول-اهڙين حالتن ۾ آسريل ۽ وڌيل لوجوان، رواجي طرح، هيش ۽ آوار واري جيوٽ پست ڪندڙ هجي ها، يا ته پنهنجي ڏنڌي ۾ ڪرت جي مشغوليءَ ۾، رات ڏينهن ايترو ته رڌل هجي ها، جو ٻين ڳالهين جي ڪابه سڌ سمجهه نه هجي ها. پر، ڇاڪاڻ ته قدرت کسي هن لاءِ ٻيو ڪجهه رٿيل هو، تنهنڪري هن لوجوان ۾ هڪ لڙائي ۽ الوڪي ڪشش- گيان پرائڻ جي چاهتا- پيدا ٿي.

انهيءَ وقت ۾ سندن پٽ جو گرو، پرمهنس مهراج حيات نه هو. پرمهنس مهراج، شڪرو گلابداس جن موشش هو، ۽ سنڌ جو رڳن ڪندي، مانجهوءَ ۾ رهي پيو هو. سڀني

ٺهائجند، ٻرمهنس ۽ هراج جو شش هو. ٺهائجند پنهنجي گرو ۽ جي ماراه ۽ هيئن چيو آهي:

ٻرمهنس ڪٿار، تون گر لال نهال هڪا-دانا تون دانار، آند ڏيو ڏيڻ جو.

*

*

ٻرمهنس ٻرمهائما، سگر هرا شاه-ٿائون مل ٿسا پيا، نهال بي پرواه.

■

*

نهال ٻريتر ٻرمهنس، سگر هرا يار-انتر گيالي مل رهيا، ڏيکڻ دو تن يار.

■

■

نهال ٻريتر ٻرمهنس، سگر هرا ميت؛ هري توت بههائڪي، دان ديت هتي ليت.

الهي ۽ زماني ۾، ٻرمهنس هراج جو گرو، سگر و گلابداس جن حيات هئا. سندن عمر، الهي ۽ وقت ۳۹ سالن جي هئي. وشنواس ۽ ڪوٽوڪيو ٿي سگر و گلابداس جي ڄمڻ ۾ رهي، اڀايش وٺي، گوان جي ڀنڀار مان هڪون پي، روحاني رنگ ۾ پاڻ رڱائجي.

سگر و گلابداس جو جنم ۱۷۳۳ع ۾ ٿيو، ۽ يارهن ورهين جي عمر ۾ گهر ۽ ڪٽنب ٽياڳي، -پر سفر اختيار ڪيائون، ۽ ساندھ آسي سال، رستن جوڳين وانگر، دنيا جي دور ڏيکڻ جو سحر ڪندا رهيا. چون ٿا ته سندن ان سفر جي دوران ۾، سنڌ جي ڀٽائي گهوٽ، شاه عبداللطيف سان ٻي ملاقات ٿي هئي. شاه صاحب الهي ۽ زماني ۾ ويهراڳ-ورلي ۾ ورتل هو، ۽ ڀٽ جهڙي نوبڪلي آستان ۾ ياد حق ۾ محو هو. هڪجهڙو عرصو هتي ان ڪمال درويشن گذري رهيو روح رهاڻ ڪئي. سگر و گلابداس جن جو ديهانت ۱۵۱ ورهين جي اوجھ ۾ ٿيو. سندن درٻار ۾، ذات پات جو پيد پالو نه هو. سندن مکيه شش هي هئا: سنت تاراسنگ، جو ذات جو مذهبي شريف (هريجن) هو؛ ٻيو هو سيد محمد شاه، جو لاهور جي دروازي وٽ هڪ مشهور حڪيم هو؛ ٽيون مکيه سنت هئي ماڻا پيرو، جنهن جو جنم به سندن گهر ۾ ٿيو هو. هي ٽيئي، سگر و گلابداس ۽ مکيه شش هئا. وڏا عالم ۽ عارف هئا. چون ٿا ته سنڌ جي حاڪمي شاهر، ڪوٽوڪي واري روح فقير پڻ، سگر و گلابداس جي درٻار ۾ گچ عرصو رهي سڪيا پرائي هئي.

سگر و گلابداس جي قدمن ۾

سگر و گلابداس جن جي درٻار، گوت چنباوال، ضلعي ڪسور، پنجاب ۾ هئي. ڪٿي ڪوٽوڪي، ته ڪٿي ڪسور، ورا زمانو به اهو هو، جنهن ۾ مسافريءَ جا وسيلو ۽ واھڻ، اهڙا مثالڪا ۽ سهوليت وارا نه هئا.

الهي ۽ زماني ۾ ڪوٽوڪي، سنڌ وٽنديءَ تي وڏو بندر هو. ويل گاڏي فقط ڪراچيءَ کان ڪوٽوڪيءَ تائين هلندي هئي. ڪوٽوڪيءَ کان سلطان تائين، مسافرن جي آمد رات ۽ سامان-ڙي جي آمدلي ۽ روانگي، سنڌ وٽنديءَ دواران، آڳوڻن رستي ٿيندي هئي. ۱۱۵۰

وٺي ڪمپنيءَ، ٻارن آڳوٺ هٽا هئا. ڏهن ڏهن ميلن جي مفاصلي تي، ڪمپنيءَ ٻارن ڊيڪا
 ٺهيل هئا، جتي ڪمپنيءَ جون آفيسون هونديون هيون. ڊيڪن ٿي آڳوٺ اچي پيڙها هئا.
 مال ۽ مسافر ٺهندا ۽ ڇوهندا هئا. آڳوٺ، پنهنجي ڪتب لاءِ، ڊيڪن تان ڪتابون به ڪڍندا هئا.
 اها سال ۱۸۶۳ع جي شروعات هئي. سيٽ وٺنداس پنهنجي ارادي کي عملي روپ ڏيڻ جو فيصلو
 ڪري، ٻيا گهر کان موڪلائڻ جي، ڪوٽڙيءَ کان ”انڊس“ آڳوٺ ۾ ڇڏي ويٺو. آڳوٺ
 جي ڪنهن سان اڳي ئي چڱو رستو هوس، سوسائٽس، سموري ڳالهه ڪري ڇڏي هئائين. ڪنهن
 سندس لاءِ سڀ انتظام ڪري ڇڏيو هو. ائين ڏينهن جي مسافريءَ بعد، آڳوٺ اچي سکر
 بندر تي پهتو. سکر مان وٺنداس هڪ خط پنهنجي پيءُ کي لکيو، جنهن ۾ سڄو راز ظاهر
 ڪيائين ۽ ٻيا موڪلائڻ جي هليو وڃڻ لاءِ دعائي ڏنائين.

آڳوٺ ملتان لاءِ روانو ٿيو ۽ ٻارهن ڏينهن جي سفر بعد، ملتان جي شهر شاه بندر تي
 اچي پهتو. ملتان ۾ سندس هڪ پريشان، منت مانجهه رام رهندو هو، جنهن وٽ هفتو کن
 ٽڪيو. الهيءَ عرصي ۾، وڏا موجب، سندس سنگي هيرانند به ڪوٽڙيءَ کان اچي ملتان پهتو،
 منت مانجهه رام به ساڻن گڏجي هاڻ جي تياري ڪئي.

هي ٽيئي ٻاٽري، خشڪيءَ رستي، پهرين ٻٽي، چٽياڻوال ڏانهن روانا ٿيا.

ملتان کان چٽياڻوال جو مفاصلو ٻه سو پنجاڻي ڪوهه، ڇوڻ ۾ ايندا هئا. پنجابي ڪوهه ٽٽيا ٿين،
 ۽ ٻن انگريزي ڪوهن ۾ ٽي پنجابي ڪوهه سمجهجن. روزانو، صبح ۽ شام، اٽڪل ڏهه
 ڪوهه پڌ ڪندا هئا. رستي ۾ سدوڪڙي (پکيا ڪري کائڻ) ڪندا هئا. رات جو اوطاقن،
 ٽڪائڻ يا مڙهين ۾ سمهندا هئا. اهڙيءَ ريت منزلون هٽندا، ۲۱-۲۰ ڏينهن ۾، اچي سنگرن
 جي آستان تي پهتا.

دربار ۾ پهچڻ سان، وٺنداس به، ٻين هٿن جيان، درٻار جي روز مره جي رهيا ۽
 چاڪريءَ جي ڪمن کي لڳي ويو. شان ۽ مان جا سڀ خيال ۽ ويچار ترڪ ڪري، سڄي
 سالڪ جيان، من کي ماري، ڪم ڪار ۾ جڙي ويو. هڪ جوانيءَ سبب سرير ۾ زوردار
 پل، ۽ ٻيو سڀني ۾ سچو صدق ۽ اوچل انگ، سو درٻار جي شيوا اهڙي ڍنگ ۾ ڪندو
 رهيو، جو سڀني جي وات مان واھ واھ جي ورڪا پئي نڪرندي هئي. محنت ۾ ايتري قدر
 پاڻ پتوڙيندو هو، جو جس جي سمڪ به ڪانه رهندي هيس. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته
 مرون ڏوٽيندي، سندس مٿي ۾ ڦٽ ٿي پيو هو. پر هن ڏرو به پرواه نه ڪئي؛ هي
 بي پرواه، پنهنجي ڪم ڪار ۾، ڏرو به پئي نه پيو. ڪنهن کي به لک نه ڏنائين. ٻه
 لت پجي پيو ۽ ٻائس ڪرڻ لڳو. سنگرن جي ويجهو وڃڻ وقت، ڪن ٻائس اچڻ تي پتو
 پيو، ته سندس مٿي ۾ وڏو ڦٽ ٿي پيو آهي! سنگرن، وٺنداس جي شرڏا ۽ ليات کي ته اڳيئي
 پروڙي ويا هئا؛ کيس سندس سڄي صدق لاءِ ڏيواڏ ڏنائون.

وشنداس تي روحاني رنگ، پنهنجو اثر اوائل کان ڪرڻ شروع ڪيو هو. وٽس،
ڪامل مرشد جي قدس ۾ رهيو، سو ڪافي رڱجي چڪو هو. سڱرن جي روحاني رنگ نسبت
پاڻ هيئن چيو اٿس:

اٿئي پهر عجيب جي، ارواح سان من لڳو،

سڱ ساجن شاه جي، پاڻ ۾ سڀ ڀولو ڳڻو.

سندس حاطو تلمر ڇتو هو. ٿوري ئي وقت ۾ پهچائي، هڏي، ۽ ٿوري گهڻي فارسي
ٻوليون سکي ويو. پنهنجي روحاني اڀياس ۾، چڱي ترقي ڪري چڪو هو. سندس سينو صاف
۽ اوچل ٿي، ٻولڻ لڳو:

نا مٿن هندو، نا مٿن ترڪا، نا مٿن ڀنڊت قاسي ري،

نا مٿن سيد، شيخ، مسلا، نا مٿن پيا لاري ري،

سچ بات هي اوران اوري، بيڪ هي سڀ بازي ري،

”وشنداس“ چپ آپ پوڄايا، سرو رنگ ۾ راضي ري.

وشنداس هاڻ انهيءَ منزل تي اچي پهتو، جو وڌيڪ اڀياس وٺڻ جي ضرورت نه
رهي. سڱرو مٿس گهڻو پرسن آيا؛ آهس ڪري، موڪل ڏنائونس.

سڱو ڪرم ڀوڳي

لڳ ڀڳ ۱۲ مهينن جي عرصي بعد، وشنداس اچي مانجهوءَ ۾ پهتو. سنڌ ۾ انهيءَ زماني ۾
پيريءَ ۽ سرهڙيءَ جو زبردست دور هلندو هو. وشنداس به، رواحي طرح ٻين ساڻن ۽ ستن
جهڙي جيت اختيار ڪري ها، ته ٿوري ئي وقت ۾، سمجهي تعداد ۾، سندس شش ۽ سرهڙ
شجي وڃن ها. پر، هن سڄو ڳان ٻرايو هو. ڀڳتن ۽ ستن نسبت، سندس خيال ۽ ويچار بلڪل
لڙا لاڻا هئا. هي، ”ڀڳت اهو آهي جو دنيا جي ٻڙن کان گت يعني پار ٿيو هجي“ - جنهن پاڻ
سڃاتو هجي ۽ پنهنجي اندر ۾ جهاتي هائي، پر پٿر کي پاڻ ۾ پيو هجي، ۽ منت اهو آهي،
جو پورن ريت، سانت روپ ٿي رهيو هجي، ۽ جنهن جي درمان اڳيان ۽ اودا ۾ ڪري
آڏاسي ويا هجن.

وشنداس جي ويچارن انوسار، سڄا ڀڳت آهي آهن، هي ٻين کان نڪي ٻڏي ۽ لڪي
ٻڏيان وٺن - آهي، جي ٻين جي دهر ۽ ڪرم تي نه رهي، پنهنجي ئي هڏن جي ڪمائيءَ ۽
ڪرت تي پاڙين ۽ گذر ڪن؛ جي گذران کان وڌيڪ حاصل ٿيڻ ته ٻين گهرج وارن ڏانهن
به مدد جو هٿ ڏکهرين.

اهڙي قسم جا ويچار ڌاريندو، ڪهڙيءَ ريت، رواحي منت ۽ ساڌو پنهي، ٻين جي
آڌار، دهر ۽ ڪرم تي رهي ٿو سگهي؟ وشنداس، پوءِ، سڄو ڪرم ڀوڳي پنهي، ”هيون
ڏجي حبيب کي، لڱ ڪڏجن لوڪ“ واري ڪار اختيار ڪري، پنهنجي ڏاڏي ۽ ڪرت کي
لڳي ويو. دليداريءَ ۾ جنهن اصول کان ڪم ورتائين، سو سندس هيئن بيت مان ظاهر آهي:

پورهئي ۽ ڌرم دل جي سان ڪمائن آه جوگ،
 تنهن منجهان ڪي تنگ ۾، ڪي پاڻ کان آه جوگ،
 ڪي پتيمن، گهرج وارن ڪي رسائن آه جوگ،
 برهش، سنتن، چنگن ڏي هٿ ورائن آه جوگ،
 ڪي ضروري وقت لسي، پاڇي پهاڻن آه جوگ،
 سڪ مٺي لسي پاڻ ڪي ان پر هلائڻ آه جوگ،
 ”وشنداسا“ ريت ان، ڪنڻ ڪهائڻ آه جوگ.

مالڪن سچ چيو آهي ته ”چوڻ هڪ ڳالهه آهي ۽ ڪرڻ ٻي“. انسان جي آزمائش ۾ عمل جي
 ميدان ۾ ٿئي ٿي. عملي ميدان ڪوئي آهي، جنهن مان پرڪ پنجهي سگهي ٿي ته چولڌو،
 ڪهڙي قدر، پنهنجي چئوئين تي عمل ڪري ٿو سگهي. سيٺ وشنداس، پنهنجي جپوت جي
 هٿ ڇلت ۽ رهڻي ڪهڻي مان ثابت ڪري ڏيکاريو ته مٿن ٻين جي، اکر ۽ اکر،
 پردي ڪن ڪجي!

سندس اهو چوڻ هوندو هو ته ”مايا جو سر ٻڌ ٿي نه رهجي، بلڪه شاھ ٿي رهجي،
 ليڪه ۽ چڱن ڪمن ۾ جيترو خرچ ٿي سگهي، اوترو ڪجي ۽ مايا کي چڱيءَ طرح ڪتب آنجي.“ — ڇي!
 ”مايا ڪي سڀ لوڪ طالب، مينون ٿا ڪڇ ڇاهه ٿئي،
 آوي آزادپون ٿسي، ٿا آوي، ٿا پرواهه ٿئي“.

سو، مايا جو شاھ پنجهي هٿ ڪندو هو. دلپاداريءَ ۾ ديالت ۽ سچائيءَ سان هٿ ڪرڻ
 سبب، ٿوري ئي وقت ۾، سندس لامچار پکڙجي ويو. انهيءَ زماني ۾ هالن جو پير، مخدوم
 محمد امين صاحب، اڃا ننڍيءَ عمر جو هو. مخدوم صاحب جي والده پاران، وشنداس کي آڄ
 ئي ته عام مختيار پنجهي اچي سندن ڪاروبار ۽ زمينداري سنڀالي. وشنداس اها آڄ قبولي،
 اچي سندن ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. پوريءَ ذميداريءَ ۾ هڏ مار محنتن سان، ٿوري ئي عرصي
 ۾، حالتن ۾ وڏو سڌارو آڻي ڇڏيائين. سندس محنتن جي قدرشناسي ڪرڻ ۽ پنهنجي راضي
 جي ظاهر ڪرڻ لاءِ، مخدوم صاحب جي ماما سڳوريءَ، وشنداس کي هڪ جوهردار تلوار،
 ميناهاري مياڻ سان، تحفي طور ڏني.

ڪجهه عرصي کان پوءِ سيٺ وشنداس، مخدوم صاحب جو ڪاروبار ڇڏي، وري
 اچي پنهنجي وسائي، ۽ پنهنجي ڌنڌي کي زور ورائڻ ۾ لڳي ويو. زمين جا مقاطعا ۽ ڪاٺين
 جا لٽڪا کڻڻ لڳو. مالڪ جي مٿس وڏي مهر ٿيندي رهي. جلد ئي وڏو شاهوڪار پنجهي
 ويو. سندس ڪٽنب پنجن پيڙهين کان آڏو هو، ۽ کين سڀيون ڪري سڏيندا هئا؛ پر سيٺ
 ۾ رتيون ڪسڻ ويو. اهو سڀ روحاني سکيا تي عمل ڪرڻ جو اثر هو.

ڏيهون ڏينهن، واپار ۽ ڌنڌي ۾ ويو ترقي ڪندو. ۱۸۶۹ع ۾، ڪراچيءَ ۾ هڪ
 ڪوٺي برها ڪيائين، جتي اناج، ڪاٺين ۽ ڪوئلين جو وڏو ۽ ٻڌو واپار هلڻ لڳو: سندس

ٻيو ٻون سنڌونديءَ تي هلندڙن هيون ۽ ڏنگيون، ايران، عربستان، ڪيئي بندر ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي ۽ ملبار سان مال آڻينديون ۽ ڪڍي وينديون هيون.

لاڙڪاڻي ضلعي جي باهه ڳوٺ ۾، سارين ۽ چانورن جو ڪارخانو، انجڻ سميت چالوڪيائين. لوابشاهه ۾ ڪپهه جو ڪارخانو ۽ چانورن جي انجڻ پڻ هئا. سندس ڳوٺ ماسجود ۾، ڦٽين ٿاڻن جو ڪارخانو هلندو هو. مطلب ته واپار وڌائي، ٻين ڪيترن سارن جي، واپاري ڏس ۾، وڃي پيا ڪيائين.

سندس زمينداري اٽڪل اٺ هزار ايڪڙ هئي، جنهن مان گهڻي زمين ٺاڻ راج تعلقن ۾ هئي. هارين ۽ سارين سان سندس هٿ بلڪل سٺي هوندي هئي. ڪڏهن به ڪنهن تڪليف نه ڏنائين. خراب فعل ٿيندا هئا، ته سندن سڀ ڪڙيون ۽ لڙخ معاف ڪري ڇڏيندو هو، ۽ ٺهڻ سر، سندن حساب ڪتاب رکڻ جا حڪم جاري ڪندو هو. ٻچ ۽ ڏور ڊگهو به مت ڏياريندو هو. ڪن اولاد جيان سنڀاليندو هو. هاري ۽ ناري سڀ مسلمان هئا. سندن ڪيتريون ذاتيون هيون. سيڪ وشداس کي سڀني جا نالا، ذاتيون ۽ سندن ڪٽنب جو احوال زباني ئي ياد هوندا هئا. گشت تي لڪارندو هو ۽ هارين سان ملاقات ڪندو هو، ته سالن خراب رهائڻون ڪندو هو. سندن ڏک، سور ۽ امڃ، صبر ۽ تحمل سان سٺي، انهن کي دور ڪرڻ ۾ هر ڪا ڪوشش وٺندو هو. هاري ناري، سيڪ وشداس تان پلهار پيا وٺندا هئا.

سخاوت جو ساڳين

روايت ريت، ڏاڍو ويو آهي ته جيئن ڪو انسان، بمبئي ۾ وڌيڪ وڌارو ۽ ٽولي هڪڙو لڳندو آهي، ته منجهس آپ سوار ٿئي ۽ خود غرضيءَ جا جزا زور ڀوڻ لڳندا آهن، ۽ کائڻ انسانيت جا نازڪ ۽ نفيس ڪن موڪلائڻ لڳندا آهن. وڏي ڪي سائينءَ جا سنواريا، ماڻا جي ست جهلي سگهندا آهن؛ باقي هر ڪو ماڻا ساگر جي وهڪري ۾، ٺورارو وهڻ شروع ڪندو آهي. سيڪ وشداس، جنهن جو ماڻا لبت اهوئي چوڻ هو ته ”هر ٽيڪي شاهه جي“، سو ماڻا جو شاهه بڻجي، ماڻا ساگر جي ست جهي، اوڀارو هلي، سخاوت جي راه ۾ خوب خرچ ڪندو هو.

هن صبر دل ۽ دلير انسان ۾، هڪ سپاهي ۽ سدوري دل موجود هئي. درٻار دلي ته هڪو سيڪ وشداس کان سڪي ا سندس دل درخت جي دستور هئي. جيئن شاه صاحب فرمايو آهي:

دل ڪير درخت جي دستور،
چاڙپ لڳي، چڪا چئن، سوا ۽ ٻيو ٻور،
ڪهاڙو لڳي ڪوڪا ڪري، درد نه رکي سور،
وڏيندو سان ويڙهه رکي، توڻي پڇي ڪري چور،
هاڻ جلائي چانو ڪري، لت انهيءَ تي نور،
سرتيون ”شاهه لطيف“ چوي، حاصل تن حضور.

سيڪ وشناس ذات پات جي پيد پاوڪان آجو هو. جو وٽس آيو، سو اگهيو. تڪليف ۽ مشڪلات ويلي، بنا ڪهن پيد پاو جي، انسان ذات جي خدمت ڪرڻ ۽ هر دم تيار ۽ اڳرو ٿيندو هو. سخاوت جو جنسي سائن هو. سندس ڪم جا رنگ ۽ ڍنگ ئي پنهنجا هئا. سخاوت ۽ ايڏي پيماني تي ڪندو هو، جو ڏسندڙن ۽ ٻڌندڙن جا عقل چرخ ٿي ويندا هئا. سخاوت ۽ پراڻڪار جا ڪارناما، سندس جيوت مان ڳڻپا يا هئا ۽ جيوت جي آخرين در لائين هليا.

هڪ دفعي، محال ڪوهستان ۾ ڪي سال سالهه برسات ڪانه پئي. ڪوهستاني محنت، مصيبت هٿ اچي ويا. ويچارا اڳيئي هولدا آهن ڏکڻ ڏال، ويتر هي قدرت جو ٺهراچي مٿان ڪڙڪيو. سندن گذران صفا ڏکيو ٿي پيو. ڪن اهڙيءَ حالت ۾ هجندو ڏسي، سيڪ وشناس ڪيئن مات ۾ رهي سگهي؟ سندس ٻارن، آئي اناج جا دوڪان ڪوليا ويا، چنانچي سٺي اڳهڻ تي اناج ميسر ڪيو ويو. پيلن جي ڪاٽي ۾ هوسگان جي ڪاٺين جا ليڪا هئس، تن تي غريبن ۽ مسڪينن کي مفت پاسون ڪڍي ڏنائين، ته پل اهي ويچارا ڪاٺيون ڪري، بازار ۾ وڪلي، پنهنجو گذران ڪري سگهن. انسانن جي جڙهين اهڙي ڏکڻائت حالت هئي، ته گگندار جانورن ۽ ڍورن سان ڪهڙو وٽل ويهو مولدرا ويچارن گگندارين جي جان بچائڻ ۽ مسڪين مالدارن جي مشڪلات مٽائڻ خاطر، ڍورن جي چرڻ لاءِ، پنجوريءَ جون مفت پاسون ڏنائون. اهڙيءَ ريت، ويچارن غريب ۽ مسڪين ڪوهستانين مان ڏکڻي وقت ۾ پنهنجن والنگر هٿدرديءَ ۾ خير خواهيءَ جا پير پربائين.

اُپهارڪر صلي ۾، جڏهن ميگهه ديوتا جي مهر نه ٿيندي هئي، ۽ سوڪ ٿيڻ سبب ڏڪر منهن ڪڍندو هو، ته سيڪ وشناس ٻارن، آئي سٺي اناج جا دوڪان ڪوليا ويندا هئا: غريبن ۽ اناڻن کي، اناج مفت ڏيڻ ۾ ايندو هو.

سنه ۱۸۹۷ع ۾، ڪراچي شهر ۾، پهريون دفعو ’هليگ‘ جي فنگري مرض منهن ڪڍيو. انسان ذات سان جنسي وٽل مچي ويو. سخت ڪال جو ويلو هو. ماڻهو سخت هراس هٿ اچي ويا. هراس ۾ هسابل انسان - ٿي پڌ ۽ وڃائي ويا. خود غرضيءَ جو انڌ ايتري قدر چانچي ويو، جو ڪيترا ته پنهنجا گهر پار ۽ ٻيڙا عزيز ۽ ٻڌي آئي ڀڳا، ڪو ڪهن جو نه ٿيڻ لڳو. انسان گهڻي قدر ڪيري پيو. اهڙي آفت ويلي، سيڪ وشناس، مصيبت ۾ پل ڏکي انسانن سان زبردست مات ڏيئي، پنهنجي شاندار ۽ اعليٰ شخصيت جو ثبوت ڏنا. مرض ۾ ورتلن جي علاج لاءِ، سرڪاري سول اسپتال موجود هئي. اهڙي منگت ويلي، انسان ذات سان زبردست هٿدرديءَ جي ضرورت هئي. اهڙي حالت سول اسپتال جي سرڪاري عملي ۾ ڪٿان اچي؟ تنهنڪري، سول اسپتال ۾ علاج ڪرائڻ کان هر ڪنهن ڀڙڪ ٿي ڀريو: هر قهري مرض کي منهن ڏيڻ لاءِ، علاج ڪرائڻ بلڪل ضروري ۽ لازمي هو. سيڪ وشناس آيل ڪاٺي، پنهنجي خرچ تي، خانگي هليگ اسپتال پرپا ڪئي. اسپتال

هي سموري چارج ڊاڪٽر نظرت جي حوالي ڪئي وئي، هو صاحب پنهنجي وقت ۾، ڪراچيءَ جو مشهور ۽ قابل ڊاڪٽر هو. اها اسپتال پير پوڙي ڪوارٽر ۾ وڏي آکاڙي ڀرسان ڪولي وئي. اسپتال ۾ بيمارن لاءِ ۴۰۰ ڪتون هيون. نرسون، ڀنگي ۽ ٻيا خدمتگار هڪٻيا حاصر ڪيل هئا. ڪاڏي پني، ڪپڙي لٽي ۽ دوا درمل جو جوڳو بندوبست ٿيل هو. تنهن کان سواءِ، اسپتال ۾ برسر پاڻ، شروا ۽ قربانيءَ جو واپو منڊل موجود هو. هر ڪنهن لاءِ، حاضر خواه لدوني ۾، علاج جو پتن ڪيو ٿي ويو. ذات پات جو ذرو به پيد پاو نه هو. هر ڪنهن کي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويندو هو. اسپتال جي ٻاهرين انتظام ۽ بيمارن جي سار سبال جو ڪم، سيڪ وشنڊاس جي ڀائٽي سيڪ ڪيٿوداس، ۽ پٽ سيڪ هرچندراڻي تي رکيل هو. هي صاحب نت لبر سان، پنهنجي فرض ادا ٿي ڪندا هئا.

مهراج رهبانچند رتنچند، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جي اڳئين چيف آفيسر، هڪ تقرير ۾، انهيءَ اسپتال بابت، شخصي آزمودي جو ذڪر ڪندي چيو ته ”پهرينءَ هليگ ۾، منهنجي گهر جا ٻه ڀاتي بنگ ٿي چڪا هئا. انهيءَ بعد مان به، اچي انهي فيگري سروس ۾ ڄهيل. مون کي سيڪ وشنڊاس واريءَ اسپتال ۾ ڪٿائي آيا. انهيءَ وقت ۾، ڪو به سڄڻ ۽ مٿ مائٽ، پنهنجي ساهه جي ڊپ کان مريضن جي ويجهو اچڻ نه چاهيندو هو. پر سيڪ هرچندراڻي، نت لبر سان، صبح ۽ شام، اسپتال ۾ ايندو هو ۽ بيمارن جي دل وٺندو هو. سپاهي ۽ دل وٺندڙ ڊنگ ۾، سندس پير پيرل مٿن ٻولن، منهنجي ڊال جسر ۾ ٻاهر جان آندي، ۽ مان ڏينهن ڏينهن تندرست ٿيندو ويس. انهيءَ وقت ۾، مان ميونسپالٽي ۾ هڪ ڪلارڪ هوس.“

هليگ جي وقت ۾، شهر جي حالت نهايت عجيب ٿي وئي هئي؛ ڪيترا سارا گهر، هميشه لاءِ، بند ٿي ويا، گهڻا دوڪاندار شهر ڇڏي پڄي ويا. عام ماڻهن کي گذران لاءِ شيون ملڻ مشڪل ٿي ويون. مهانگائي به زبردست ٿي پئي. سيڪ وشنڊاس، مانجهي موس بڻجي، انهن مسئلن کي به حل ڪيو. شهر جي جدا جدا ڀاڱن ۾، سيلڙي پاڙي، ڪالين ڪوئن ۽ ٻين ضروري شين جا پنهنجا دوڪان ڪولاهل جتي مستر اگن ۾، اهي شيون سسر ڪيون ويون. اهڙيءَ ريت، عام لوڪن جي جانسڪ پوڙا گهڻي قدر دور ٿي، ۽ سندن دل نان پوحو هلڪو ٿيو. تنهن کان سواءِ، سندس ٻارن لنگر پڻ جاري رهيا، جناں ڪو به بندو، ۽ وهلا، مفت روٽي ڪاٺي ٿي سگهيو.

پني سال ۱۸۹۸ع ۾، هليگ اڳئين سال کان وڌيڪ گهري روپ اختيار ڪيو. سيڪ وشنڊاس پير به، اڳئين سال واسگر، هٿ جي ڪم ڪشي، پاڻ ملهاريو. انهيءَ وقت ۾، ڪراچي شهر جي پستيءَ ٻاهران، هڪ خفا ۾، هڪ درويش اچي رهيو هو. هن صاحب جي ڪنن تي جڏهن سيڪ وشنڊاس جي ڪارنامن جو پراڻ پيو ته هن کان رهيو نه ٿيو ۽ گهڻي سيڪ وشنڊاس کي ڏسڻ آيو. هڪوار ڏسڻ سان ڪشش وڌي.

ايڪ سيڪ وشنڊاس جي اثر - ته دنيا کان ڪٽاڙو ڪرڻ ۾ ڪا به بهادري ڪانهي، بلڪ دنيا ۾ رهي، دنيا کان مٿي رهڻ ۾ ئي سڀڪجهه آهي. هتي هڏ ڪيو. هو درويش هائ جهنگلن ۽ غنائن کي ترڪ ڪري، اچي شهر ۾ رهيو ۽ دنيا داري ٿيو. سندس نالو عبدالغني هو. هي صاحب اردو، فارسي ۽ عربي ٻولين ۾ ماهر هو. هڪ عمدو شاعر هو. سندس تخلص ”سائين غني“ هو سائين غني تي وشنڊاس جي سڱ جو وڏو راڳ لڳو. هن صاحب سيڪ وشنڊاس جي پٽ ڀائي ۽ خیر جي ڪارنامن کي پنهنجي ڪلام ۾ هيئن دهرايو:

جسدمر ”وشن“ ڪئي فيض ڪا درياء رواں هوا،
خلف ڪي آرزو ڪئي هر اڪ حوض ۾ گئي،
ظلمات غم سے خالص دل جنڪي ٿي ساهه،
ٿا ڪس غصب ڪا اعط ڪا ملڪ ٿا اناج،
مرض ويا نهوند ڪجهه سدا ڪي بهج،
مڪد رحبا ايسے ڌرمي وشن داس رنگ وشن،
”سائين غني“ بدوره ڪجهڙڪ جهان ڪئي بهج،

پليڪ جي، ٻن سالي واري عرصي جي ڪلن سميت، سيڪ وشنڊاس، جنهن دليري ۽ درياهه دلي ۽ سالي انسان ذات جي خدمت ڪئي، انهن ڪارنامن کي دهرائيندي، جس ۾ هڪ عجيب قسم جي لفظن پيدا ٿيو وڃي. انهن ڪارنامن جو احساس ۽ ذڪر، الهه وقت جي اخبارن ۾ ٿيندو رهيو. ڪيترن شاعرن به پنهنجي ڪلام ۾، سيڪ وشنڊاس جا ڪي گهرا، هيڏيون قصيدو مولانا احمد خان صاحب نورنگ زادي جو جوڙيل آهي. هو صاحب انهيءَ وقت ”سنڌ مدرسه الاسلام“ ڪراچيءَ جي، سنڌي پرائنج جو، ائڪٽنگ، هيڊ ماستر هو.

وهي هر ڪيان آجر وشنڊاس سيڪ،
سجڻاوت ۾ پٽرو وشنڊاس سيڪ،
سڀني آهني جهڙو وشنڊاس سيڪ،
چوان حال ڪجهڙو وشنڊاس سيڪ،
ڪيو اُن سهندگو وشنڊاس سيڪ،
سهندگو خريد ٿيو وشنڊاس سيڪ،
سهي سر تي ٿونو وشنڊاس سيڪ،
هميشه ڪمپيو وشنڊاس سيڪ،
ڪرم ڪا هزارين وشنڊاس سيڪ،
ٿيا سڀ دعاگو وشنڊاس سيڪ،
تڏهن سهربان هو وشنڊاس سيڪ،
علاج مرض ڪيو وشنڊاس سيڪ،
مريضن پوءِ ٿيو وشنڊاس سيڪ.

هجي شال سرهو وشنڊاس سيڪ،
خرپين جو شغوار سڃتيءَ الدو،
سجڻاوت ۾ اهڙو ٻيو ڪون ٿيو،
سندس درجو دربان احاطو ٿيو،
ڪري حال ۾ ڪهل غربا آتي،
سهندگو سڄي خلق خالق کي ڏي،
ڪروڙين ڪمائي ڪندو مون ڏا،
نه ٿيندو ڪڏهن ان کي ٿو ٿو خدا،
لفظ اُن آئي ۾ مدد ڪيائين ڇا؟
سڄي خلق خالق جي خوشنود ٿي،
جڏهن ملڪ ۾ مرض منجوس ٿيو،
ڪري عجز زور ڪيائين خاص هپتال،
دڪي ڊاڪٽر ۽ ٻه ٽوڪر گهڻا.

دوا مفت ۾ ٻيو به سڀ ڪڇ ڏنو،
 پٺي وقت سانجهي صبح کي غريب،
 غريبن مڪيا شڪر خالق خدا،
 جهن پورهيت کي نه پورهيو مليو،
 ڪراچيءَ مان جيڪي ويا کي انهن،
 ڪوٽڙن تنهنجي در کان غدايا سڌا؛
 وڃائون ۽ ڪاڏو وڃنداس سيڪ،
 ڏٺائين ئي ڪالو وڃنداس سيڪ،
 ٿيا سڀ دعاگو وڃنداس سيڪ،
 تهين ڪم لڳايو وڃنداس سيڪ،
 ڏٺو خرچ پئسو وڃنداس سيڪ
 "رهي شاد سرهو وڃنداس سيڪ".

سنه ۱۸۹۸ع ۾، ڪوٽڙيءَ ۾ هليڪ منهن ڪڍيو. سيڪ وڃنداس اتي به، ڪراچيءَ
 والنگر حالتن کي منهن ڏنو: هليڪ اسپتال برها ڪئي ۽ ٻيا به سڀ مهنج ڪيائين. پنهنجن
 ڪارلنن سان، ڪوٽڙي واسين جي جنسي دل وٺي ڇڏيائين. ڪوٽڙي نواسين، ۲۰ جولاءِ
 ۱۸۹۹ع ۾، سيڪ وڃنداس کي مالهتر ڏنو. مالهتر مان ڪي ٽڪرا هي آهن:

"اسين ڪوٽڙيءَ جا رهندڙ، سائينءَ جن جي خدمت اقدس ۾، گوشتي ادب ۽ ڏاڍيءَ
 خوشيءَ سان ظاهر ٿا ڪريون، ته جڏهن ۱۸۹۸ع ۾، هت نهن هليڪ ٻهر پاتو هو، تڏهن
 حضور جن، پنهنجن ڪل الطافن سان، اسان غريبن جي هر طرح سان، اهڙي قدر برڪور ۽
 سنڀال ڪرڻ فرمائي هئي، جا ڪن حالتن ۾، هوند اتي به پنهنجي اولاد سان نه ڪري سگهي،
 ۽ چئون جو بيان چيئرو به لکجي، تيترو ٿورو آهي.

"اڄ ڪلهه ڏسجي ٿو، ته هن زماني جا اڪثر ماڻهو خود بخوديءَ کي ٻارو چئن ٿا.
 پر سائينءَ جن جي وجود ۾، الهيءَ خود بخوديءَ جي پوءِ به ڪانهي. پنهنجو ٿي من ڏي ٿريءَ
 تي رکيو، مسڪينن ۽ اناڻن جي پلي لاءِ، اهڙي قدر، ادم ۽ جهد ڪرڻ فرمايو ٿا، جو پنهنجي
 ڪاربخاني جا لکن ڪم ٿا ڪريون، پراڻڪار ۽ خيرخواهيءَ جي ڪمن ۾، جانفشاني، تڪليف
 ۽ خرچ هٿ پاڻ گوارا ڪري، هار جو پلو چاهيو ٿا، جهن جو ورلن، هن لائق زبان جي
 تولين کان ٻاهر آهي....."

سيڪ وڃنداس جي سخاوت جو هڪ، سنه کان ٻاهر به وڏو هو. سنه ۱۸۹۷ع ۾،
 ايتي جي احمدلنگر ۾ شولاپور ايراضي ۾ اچي ڏيکار پيو. سيڪ وڃنداس جي سخاوت جي
 هاڪ، انهيءَ طرف به پهچي ويئي هئي. کيس مدد لاءِ ويڻي ڪئي ويئي. هن صاحب به
 سندن سڏ آيا: هڪدم الڃ روانو ڪيائين، ڪي عيوضي به موڪليائين. ڏيکار وارين ايراسين ۾،
 سستي اناج جا دوڪان کوليا ويا، غريبن ۽ اناڻن کي اناج مفت ۾ ڏنو ويو.

سيڪ وڃنداس جي الهن قدامت تي، شولاپور ضلعي جي ڪلمڪنر، مسٽر ڊبليو. ٽي.
 موريسن، پنهنجي ۲۳ نومبر ۱۸۹۷ع واري خط ۾، سيڪ صاحب کي هيئن ريت خط لکيو:
 "شولاپور ضلعي ۾، ۱۰ سيپٽمبر کان، اوهان پاران سستي اناج جا دوڪان کوليا ويا،
 اوهان جا اهي شاندار قدر نهايت ساراه جوڳا آهن. اوهان جي قربانيءَ ۽ شيوا لاءِ مان
 شڪر ادا ٿي ٿو ڪريان.

”اوهان جي قدمن سبب، اسان وٽ اڃا جي اڳهن تي وڏو اثر ٿيو. اڳهه چوٽ ڇڙهڻ کان روڪجي يا جي اها روڪ نه پوي ها، ته صلمي جي غريب ۽ مسڪين لوڪن جو الائي ڪهڙو حال ٿئي ها! اوهان صاحبن جي مهربانيءَ، کيس سخت مشڪلات ۽ مصيبت کان بچايو.“

احمد نگر ميونسپالٽيءَ جي ۹۷-۱۸۹۸ع واريءَ انٽرنيشنل رپورٽ ۾، سيٽ وشنڊاس جي سخا ۽ قربانيءَ جو ذڪر ڪيل آهي ته ”ميونسپالٽيءَ جي وائيس پريزيڊنٽ، مسٽر ايڊلجي رستمجيءَ جي وڃڻ تي، سيٽ وشنڊاس ان جا اٺيار رواتا ڪيا، ۽ سٺي اڳهن تي ڏيئي، عام لوڪن سان وڏو سهج ڪيو. انهيءَ قدر سبب، سيٽ صاحب کي ڪافي مالي نقصان پهتو هو. احمد نگر ميونسپالٽي، سيٽ وشنڊاس جي شاندار قربانيءَ ۽ سخاوت جي قدمن کي ساراهي ٿي ۽ کيس ڏيئواد ٿي ڏئي.“

سنه ۱۹۰۸ع جي ڪالھ، آهي. جولاءِ مهيني ۾، مانجهوءَ طرف سخت برساتون پيون، جبلن مان، وڏيون نديون ۽ ملهه زور شور سان وهڻ لڳا. درياهه جي ۽ سخت اٿل ٿي. انهيءَ ٻوڏ ۾، مانجهو جو وڏو حصو پاڻيءَ هيٺ اچي ويو. سيٽ وشنڊاس جو وڻن لنگر سڄو پاڻيءَ هيٺ اچي ويو. ڦٽين جو ڪارخانو ناس ٿي ويو. ڪيترا سارا قبضي ڪاغذ پٽ ۽ دستاويز وغيره سڀ لڙهي ويا، پر ۽ گهڻو نقصان ٿيس. انهن سڀني حالتن کي ڏسندي، ۽ شخصي نقصان ۽ ڪالهن کي پاسرو رکي، سيٽ وشنڊاس اوائل ۾ عام لوڪن جي اعجن، مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو خيال ڪيو. پهچي ڪم ڪندڙن جي اٿالي ڪئي، ڪنهن بند ڪرڻ جو حڪم ڪيائين، جو آمد رفت ۾ وڏي اٽڪ ٿي پئي هئي ۽ وانهڙن جي پڏي وهڻ جو وڏو خطرو هو. اهو سڀ ڪم پنهنجي خرچ سان ڪيائين.

۱۹۰۹ع کان، سيٽ وشنڊاس حيدرآباد ۾ ٿليليءَ ويجهو زمين خريد ڪري، وڻن لنگر ٺاهيو. سيٽ صاحب جو هائ ڪهڻو وقت حيدرآباد ۾ رهڻ ٿيندو هو. حيدرآباد ۾، سندس ٻارن، ننڍا وڏا خبر جا ڪم پيا ٿيندا هئا. سنه ۱۹۱۳ع ۾، ٻين مهين ۾، حيدرآباد ۾ هليڪ جو مرض پيو، هوند ۽ جلديءَ وارا ته هيڏانهن هوڏانهن ٽوي پڪڙي ويا. سفيد پوش ۽ غريب ڪهڙانهن وڃن؟ سيٽ وشنڊاس، وڻن لنگر جا دروازا کولي ڇڏيا. ٻيون ۽ لائيوڻ اڏيون ويون، وڻن لنگر ۾ اسپتال ٺهرا ٿي، سٺي اڃا جو دڪان کوليو ويو. غريبن ۽ اڻ هوند وارن کي مفت اڃا ڏنو ويو. وڻن لنگر ۾، سڄو وقت سکيت ۽ راڳ جو دور هلندو هو، جهڙڪري مائهو دکن کي هلڪو ڪري مڃهڻ لڳا.

سنه ۱۹۱۶ع ۾، سيٽ وشنڊاس ٻارن، وڻن لنگر حيدرآباد ۾، هڪ پرائمري سکول ۽ هڪ خيراتي اسپتال ٺهرا ٿيون. سکول ۽ اسپتال کولڻ جو مهورت، ۱۰ اپريل ۱۹۱۶ع تي، سنڌ جي ڪمشنر صاحب، مسٽر ڊبليو. ايڇ. ليوڪس ڪيو. موقعي تي، وڻن لنگر ۾ وڏو جلسو ٿيو، جنهن ۾ سڌ جون مڪي ۽ شهرور شخصيتون شريڪ ٿيون.

مهورت جي وسر ادا ڪندي، ڪشمر صاحب چيو:

۳۰ مان راءِ بهادر سيڪ وڻنداس ڪي مبارڪبادي گو زبان، جو چيٽوليڪ، هي وقت
۳۱ ورهين جي عمر جو آهي، تڏهين به سندس سرور خير ۽ سفا جي ڪمن ۽ اهڙوئي گو
ٿسان، جهڙو هن کان ۲۰ ورهيه اڳ ڏٺو هوم، جڏهين منهنجي مائٽن پهرين سڃاڻپ ٿي هئي.
۳۲ سيڪ صاحب جي ڪيل وڏن پراڻڪار جي ڪمن لاءِ شڪرگذاري گو ظاهر ڪريان.
سفاوت جي ڪمن سبب، ڪهن وڏو جس ۽ ناساچار ڏسبو آهي مان چوان گو ته اهي دري
پرزي ظاهر ٿيڻ گهرجن، ته ٻيل، پا ۽ عبرت پرائين.

۳۳ سهاڻاري لڙائيءَ جي زماني ۾، جڏهين پا سڀ پا ڏن ميون ۽ ڪلوڪن، تڏهين،
سيڪ وڻنداس پاڻ پوءِ خير جي ڪمن ۾، ڪشاده دليءَ مان خرچ ڪري، سنڌ ۾ رڳو
اهوئي هڪڙو سيڪ آهي، جنهن جو نالو، سفاوت جي ڪمن ڪري، گهڻي ئي ملڪن ۾ مشهور
ٿيو آهي. هي صاحب، خير جا ڪم هميشه پائداد ۽ پنهنجي مرضي پٽالدر ڪندو آهي.
سنڌ جي شاهوڪارن کي سيڪ وڻنداس جو مثال وٺڻ گهرجي.

۳۴ ڏسبو ته سيڪ وڻنداس، ۲۰ ورهين کان ۳۰ ورهين تائين، پنهنجي زندگيءَ جي
۳۵ مائٽن ۾، نهايت حيرت انگيز ڪم ڪري ڏيکاري. انهن ڪارنامن کي ڏسي، ڪيترا سخت
حيرت ۾ پئجي ويندا هئا. سندس درياهه دليءَ جي منزل اهڙي اوچي هوندي هئي، جو ڪيترا
سارا ائين چولدا هئا ته سيڪ صاحب وٽ پارس يا ڪريا آهي، جنهن مان لوهه مان سون
ٻڌائي سگهي ٿو ۽ هونديون مارپون رليون خرچي سگهي ٿو.
۳۶ ۳۰ ورهين جي ڄمار جي آخرين دم تائين، مايا جو شاهه بڻجي، نهايت لراخدليءَ مان،
مايا آڏائي سگهيو. اهڙيءَ ريت مايا آڏائڻ لاءِ به دل، جگر، هٿ ۽ حوصلو ڪهي. اهڙا
خير روايتي ڪارناما، اهڙي ۽ اوج انسانن جوئي ورتو آهن.

پنگتي سڌارڪ

ڪجا زمينداري، لوڪداري ۽ واپار ۽ ڪجا پنگتي سڌارو ٻئي صفا لراليون ۽ انرڪيون
گالهيو آهن. زميندار، لوڪدار ۽ واپاريءَ جو ڪيترائي پنهنجو، انهيءَ جي جنگلي ۽ جهنگلي ۾،
انسان اهڙي قدر رات ۽ ڏينهن رڌل ٿيو رهي، جو سندس ڇت ۾ پنهنجي ڪرت ۽ مطلب
کان سواءِ، ٻي ڪانه ڪٿان ٿي اچي؟

پنگتي سڌاري جو ڪيتر، ڪا موليٰ شري وٽ نه آهي، جو هرڪو ان ٻلا ۾ ٻڌي پائي
سگهي ۽ اها ڪا اٽل چائين وٽ نه آهي، جتان هٿ لاءِ هرڪو سنڌ ڪري اهو پيچرو
نهايت اٽالڪو ۽ پيچدار آهي، جنهن جي راهه ۾، انيڪ لاهيون ۽ چاڙهيون آهن. هڪ مٺي
مٺان آهي، جنهن ۾ هڪ ڪرڻ لاءِ هڪ، حوصلي ۽ زبردست اخلاقي پنڌائيءَ جي ضرورت آهي.
سيڪ وڻنداس پنگتي ڪيتر ۾ پڻ پير پانوءَ سر ٽولا ڪوشش وٺي، پاڻ پٽوليرو، ساجڪ
سڌاري لاءِ، زبردست ادر ۽ لڳاتار محنت ۽ اورچائيءَ جي ضرورت آهي. اوائل ۾، عام

ماڻهن کي سڌارن جي ضرورت محسوس ڪرائڻي پوندي آهي ۽ پوءِ سڌارن تي عمل ڪرڻ لاءِ کين هٿيائون پوندو آهي: ساج ۽ اهڙو واپو، منڊل پيدا ڪرڻو آهي، جو سڌاري جي ڏس ۾ قدم کڻڻ کپي، هرڪو فخر ۽ ناز جي ڳالهه ڪري سمجهي.

پنکتي ريتين ۽ رسن سان، اڪثر ڪري، سنا، ڀرم ۽ وهر ڳاڙها رهن ٿا؛ جهنگري ساج جو وڏو حصو، سنس ۽ ڀرمس وس ٿي، هلندڙ رواجن ۾ درستيون ۽ غير ڌارينون آڻي لاه ٿيار ۽ رهندو آهي. اها به حقيقت آهي، ته پنکتي ۾ شاهوڪار، هلندي ۽ پوندي ۽ وارا، ٺڪمين رسن ۽ اڻنگن رواجن کي جهٽي پوڻ ۾، ۽ هڪ ٿاڙ خرچن ڪرڻ ۾، فخر وٺندا آهن. نتيجو اهو ٿيندو آهي، جو انهن کي ڏسي، لنڊي هٽي ۽ وارا، پنهنجي وٽ کان ٻاهر خرچ ڪري پاڻ کي ڀوهي ۾ وجهندا آهن.

سيڪ وشداس، ساج ۾ وڏي هٽي سائيندو هو. سندس ٻارن سڌارن جي راه ۾ ڪوششن جو وڏو اثر آڻڻ لڳو. هن صاحب شاهوڪار طريقي کي محسوس ڪرايو ته ڏنڊي ۽ واپار لاه، موڙي ۽ جو هر دم ڪپ رهي ٿو. ساج جي اها حالت هئي، جو ڪنڪنپ ۾ ۽ ٽي شادي ۽ ڪا ڪارج يا غمي ۽ جا، موقعا ٿيا، ته اڃاين ٺڪمين ريتين رسن ۽ رواجن کي منهن ڏيڻ ۾ ٿي، مڙي چونڊي ۽ موڙي ختم ٿي ويندي هئي. ڪن حالتن ۾، ڪيترن کي لرڻ ڪڍي، ۽ ٻاهريون ڀٽو رکڻو پوندو هو. نتيجو اهو ٿيندو هو، جو ڏنڊي ۽ واپار کي سميت ڏڪاست اچي ويندي هئي، ۽ هڪ رڻي ڳڻتيون، ٺڪر ۽ ڊڪ خريد ڪرڻ ۾ ايندا هئا.

ساج سڌاري جي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ، اهو اوائلي ۽ ضروري قدم هو ته پنکتي جي ٻالو رواجن ۽ رسن جو اونهو اڀياس ڪري، زماني آهر، گهريل گهر ڌارين ۽ درستيون سرچجن. سيڪ وشداس ائين ڪيو. جنهن بعد، ”وشن وهنوارڪ اڀديش“ نالي هڪ ڪتاب تيار ڪيائين. ڪتاب ۾، چئن کان سترن ٽائين موفس تي جي رسن ۽ رواج ٻالو هئا، تن جي تفصيلوار اڀار ڪئي وئي ۽ گهريل سڌارا ڏسبا ويا. ”وشن وهنوارڪ اڀديش“ ۱۸۷۳ع ملهن جو ڪتاب، ليٽو ۾ ۽ سونهري سس سان ڇپائي، سڌ جي بشچائن ۾ سفت وراهيائين. هيءُ ڪتاب، ۱۹ صديءَ جي پڇاڙيءَ واري عرصي جي سنڌ هندو ساج تي ڪالي روشني ٿو وجهي، ۽ هڪ اولهه اڀياس آهي.

”وشن وهنوارڪ اڀديش“ پنهنجي جاءِ تي چڱو ڪم ڪيو. عام لوڪن جو انهيءَ مسئلي طرف ڌيان وڌيو ۽ گهريل واپو منڊل به پيدا ٿيو. جنهن بعد، سيڪ وشداس هر چار لاه، دوري تي لکيو. عام ماڻهن ۽ ڀائرن سان لهه وچڙ ۾ آيو. جنهن بعد، ٽي پنکتي مڙ ڪڍا ٿيا؛ پهريون، سنه ۱۸۹۸ع ۾، اڏيري لال تي؛ ٻيو، سنه ۱۹۰۰ع ۾، حيدرآباد شهر جي اوڀر ۽ آيلپيءَ جي اولهه پاسي، تلاءُ ڪانگن ڪاڏي جي ڪاري تي؛ ۽ ٽيون، ۱۹۰۶ع ۾، وشن لڪر حيدرآباد ۾. اهڙيءَ ريت، پنکتي سڌارن ۽ واڌارن جي راه ۾، سيڪ وشداس جي لڳاتار ۽ اڻ ٽڪ ڪوششن، هتي هٿ ڪيو. قوم ترقي ڪئي ۽ وڌيڪ آسودي ۽ سکي آئي.

سنگيت جو ڪوڏيو

سنڌين کان پوءِ جي سنگ ۽ رهن سبب، کائن وديا ۽ سنگيت جو به وشناس تي اونهو اثر آيو. باغ بلاس ۽ هري ڪيرتن ۽ ڀڄن ڀاو جي ڌر لڳي هئي هوندي هئي. گوين ۽ راڳبنڊون جو سهڙاڪو مٿو ٻيو هوندو هو. ناسور گوين ۽ کائن وديا جي ڇڱن ڄاڻن سان ڇڱي ۽ له وڇڙ ۽ اڇڻ سبب، سيڪ وشناس، کائن وديا جو خاصو ڄاڻو ۽ ٻارڪو ٿي ويو. سنگرو گلابداس هن جي درٻار ۾ پڻ، اعليٰ درجي جا گويا، ڪوي ۽ شاعر هئا. هنن لاءِ راڳ روپ ۽ سنگيت جون مڃاڻون لڳنديون هيون. تنهن کان سواءِ، درٻار ۾ مرتبه ۽ ناچ جو به سهڻو دور ٿيندو هو. ڪيتريون ئي ڳائڻيون اچي پهتو ٿي ڏيکارينديون هيون. انهيءَ زماني ۾ اهو رواج هوندو هو. انهي آرمودي جو به سيڪ وشناس ٿي وڏو اثر ٿيو.

اهي نڀڻ ۽ حوائي جا اثر توڙي تائين هلندا رهيا. سيڪ وشناس، سنڌ ديس ۾ راڳ ۽ سنگيت جي هنرن کي زور وٺايو ۽ هٿايو. ڪي چوند ۽ ناسور گويا، سڏين، ونس پگهاردار ٿي رهيا يا هوندا هئا. جڏهن سنگرن جي درٻار کان موٽيو هو، تڏهن پنجاب سان، هڪ اوجوان گوبو وٺي آيو هو، جنهن جو نالو هادو خان هو. هو هڪ هندو ڳائيندڙ هو. ستار به سهڻي وڃائي سگهندو هو. هادو خان، سيڪ وشناس وٽ رندگي گذاري، کيس مانجهو ۽ ٻت ڄاڻو، جنهن جو نالو سڏو خان هو. سڏو خان به سيڪ وشناس جي سڀا جو هڪ سٺو شاعر، گوبو ۽ ستار وڃائيندڙ هو. ڏهاڪو کن سال ٿيا آهن، جو سڏو خان هالن ۽ گذاري ويو. سيڪ وشناس بعد، هو بخدور صاحب جن وٽ رهندو هو. سيڪ وشناس وٽ، راڳ روپ جون مڃاڻون روزانو ٿينديون هيون. سنڌ ۾ ويندو هو، اتي به راڳ جي محفل چالو رهندي هئي. سندس ٻارنهن پٽن تي، سنگيت ۽ ميري جو دائمي بندوبست ٿيل هو. هر هفتو وڏو حال هوندو هو، جنهن کي ”وشن سڀا“ يا ”راڳ محل“ سڏبو هو. گوين، ڇڱڻن ۽ سازينڊن جي رهن لاءِ جدا جدا هوندي هئي، جنهن کي ”هادو خان واري ماڙي“ نالو ڏنل هو. گشت وقت، ”وشن سڀا“ جو سڄو سارو اٿالو. گويا، ڳائڻيون، سازيندڙ ۽ سندن زبردست به هندا هئا. سندس آڳوٺ هڪ سؤ وٽ ڊگهو هوندو هو، هنن ۾ لاج گهر، گوين، راڳبنڊون، ڇڱڻن، نوڪرن ڇاڪرن لاءِ رهن جون ڇاڻون ٺهيل هيون. تنهن کان سواءِ، گهوڙي گاڏي جي رڪڙ جو به آڳوٺ ۾ بندوبست ٿيل هو. آڳوٺ ۾ راڳ روپ ۽ لاج جو دور چالو رهندو هو.

ڪراچيءَ ۾ ميري ويدر ٿاور پيرسان، سندس رهن واري جاءِ ۾، هڪ هڪ وڏو ٺاهوڪو ۽ سينگاريل ”وشن سڀا“ حال هو. حال جي وچ ۾، غالبن تي، گويا ۽ سازيندڙ هندا هئا ۽ پاسن کان ڪمريون لڳل هونديون هيون. راڳ محل جو ڪم شروع ٿيو

هو، ته اوائل ۾ وشن سڀا جو شاعر، ”وشن گنج“ مان ڪي شعر پڙهندو هو؛ يا ڪوئيون ٺاهيل شعر چوندو هو. انهيءَ بعد ڪو پانچويون آيل شاعر هوندو هو، ته هو صاحب شاعريءَ سان سڀا ڪي وندرائيندو هو. جنهن بعد، مکيه شاعرن جا چيل ڪلام آڇاربا هئا. اهڙيءَ ريت شاعريءَ جو دور ختم ٿيندو هو، ته پوءِ راڳت روپ جي سڃاڻپ شروع ٿيندي هئي. گویا ۽ راڳيندڙ، پنهنجي آلاپ سان سڀا جو مواد سوايو ڪندا هئا. پڇاڙيءَ ۾ مجرور ٿيندو هو، جنهن ۾، ناليرون ڳائڻيون ۽ ٺاڇيون اچي راڳت ۽ ٺاڇ ڪڍيون هيون.

ڪراچيءَ ۾ وشن سڀا جا دروازا، هر هفتي ۾ ٻه ڏينهن، عام لوڪن لاءِ کليل رهندا هئا. جن ڪي انهيءَ ڏس ۾ شوق هوندو هو، سي اچي لطف وٺندا هئا. اهڙي رنگ ۾، هر هفتي وشن سڀا جو پروگرام ٿيندو هو. مانجهوءَ ۾ سندس باغ ۾، انهن جي وٺڻ هٿان؛ ۽ وشن لنگر، حيدرآباد ۾، ڀاڪر جي منهن هيٺ. هوليءَ جي موقعي تي، مٿيارين ويجهو، ٺهائي وڃن ۾، جتي گرو پرمهس ۽ سوٺ لاهنجد جون سڃاڻپون آهن، هر سال شاندار ميلو لڳائيندو هو. ميلي تي اعليٰ درجي جو سنگيت پروگرام ٿيندو هو.

سنه ۱۹۰۹ کان وشن لنگر حيدرآباد ۾، آکاڙ منهن جي پڇاڙيءَ ۾ به، سنگيت ميلو لڳائيندو هو. موقعي تي سنڌ جا مشهور معروف گویا، راڳيندڙ ۽ سازيندڙ اچي شامل ٿيندا هئا. موقعي تي، سنڌ جا ست ۽ درويش اچي شامل ٿيندا هئا، جي وٺ سنگيت ۾ بهرو وٺندا هئا. هڪ دفعي، سنڌ جا اير شهيد، ڀڳت صاحب ڪنوروار جن وٽ اچي شريڪ ٿيا ۽ موقعي جي رنگ ڪي سوايو ڪيائون. انهن موقعن تي، سنڌ جا عام لوڪ، ڪٿان ڪٿان ڪن ڪاهي، اچي ميلن ۾ شريڪ ٿيندا هئا ۽ لطف وٺندا هئا.

وشن سڀا جا مکيه گویا هي هئا: هادو خان ۽ سندس ڀٽ سينڌو خان. جن جو ذڪر مٿي ٿيل آهي. ٻيو مشهور گویو هو گاسن خان ڀٽ شادي خان. گاسن خان اصل پنج گڙھ جو ويٺل هو. سندس ڀٽ جو نالو آهي مبارڪ خان. گاسن خان ۽ مبارڪ خان، هڪ صاحب وٽ گهڻا سال رهيا پوءِ وڃي شڪارپور ۾ ويا. ٻنهي گوين، پنهنجي ٺڻ سان سنڌين کي ڏاڍو لطف رسايو. مبارڪ خان اڃا به حيدرآباد ۾ رهيو آهي. هن تيارو حيدرآباد ريڊيو سٽيشن ڪلڪ جي مهورتي چڻ ۾، حاضرين کي پنهنجي سنگيت مان لطف رسايو. ٽيون هاڪارو گویو، ميرزا بخش اڙو خان هو. هو اسرتر جو رهواسي هو. سندس ڀٽ پيارو خان، ۽ پٽو ارشد علي خان به وڏا گویا ٿيا. هي ٻئي وشن لنگر ۾ ڄاوا. اهي گویا به، هڪ وشداس وٽ ساڻن جا سال رهيا. پيارو خان هن وقت مڪا ۾ پڙهي ويو آهي، ۽ ارشد علي خان سان لاھور ۾ رهي ٿو. وشن سڀا ۾ ڪيتريون ڳائڻيون ۽ ٺاڇيون به هيون، سي ٺاڇ جي ٺڻ ۾، ۽ هڪي راڳت ۽ سنگيت ۾ نهايت قابل هيون.

هڪ وشداس جي، ٺاڇ ۽ سنگيت جي ڄاڻ ۽ قابليت جي ڪري، هندستان ۾ ٺهيل هئي. اهوئي سبب هو جو هندستان جو ڪوبه مشهور گویو، يا نالياري ٺاڇي ڪراچيءَ ۾

ايندي هتي، ته ”وشن سپا“ ۾ اچي، پنهنجو جوهر ڏيکارڻ ۾ شرف سمجهندي هئي. ڪابل استاد اڳيان پنهنجو فن ظاهر ڪرڻ، فنڪار جي طبيعت جو هڪ اهم جزو ٿيندو آهي.

هڪ دفعي، هندستان جي هاڪاري گوهر خان ڪراچيءَ ۾ آيل هئي، هڪ ٿيٽر ۾ سندس لرتي ڪلا جو پروگرام قبول هو. دوستن جي زور ڀرڻ تي، سيٽ وٺنداس انهن سال ڪلا جي ٿيٽر ۾ ويو. لاج جو پروگرام ڪندي، هڪ هنڌ، لرتي ڪلا جي اصولن کان هل ڪري ويئي. ويلن سان، اڻڄاڻائي سبب، ڪنهن کي به پتو نه پيو، سيٽ وٺنداس، وڏو واڪو ڪري، گوهر خان کي روڪيو. گوهر خان روڪجي پئي. چوڌاري سنڌو چانچي ويو، سڀ حيران ٿي ويا. گوهر خان جو ڏاڍو ڏاڪو ڄميل هو. اهڙيءَ ريت، سندس پروگرام ۾ اٽڪ وڃڻ، ڪا رواجي ڳالهه نه هئي. پر اڳيان به سيٽ وٺنداس جهڙي هتي هئي؟ گوهر خان هل قبول ڪئي. نه لفظ ايترو، بلڪه چيائين ته سندس استاد جو چوڻ هوندو هو، ته سنڌ ۾ لرتي ڪلا جو ڄاڻو آهي، ته اهو سيٽ وٺنداس آهي.

اهڙيءَ ريت ڏسبو ته سيٽ وٺنداس، پنهنجي سر، سنڌ ڏس ۾ راڳ ۽ سنگيت جو پرچار ڪيو؛ عام ماڻهن لاءِ، وقت به وقت موعنا پيدا ڪري، منجهن راڳ جي فن جي بوجھ پيدا ڪئي ۽ شوق وڌايو. راڳ روح جي راحت آهي اهڙيءَ ڏس ۾ انسان ذات لاءِ خدمت ڪرڻ، ڪا جهڙي تهڙي ڳالهه ڪانهي! اهو سنگيت جي ڪوڏين حوالي ڪرڻ آهي!

ساهت جو شائق

راڳ روپ، ڳائڻ وڌيا، لرتي ڪلا ۽ شاعري، سڀيتا جا نازڪ ۽ لڳس جزا آهن. انهن ڳالهين ۾ زبردست دلچسپي وٺندو، ساهت جو به اوس شائق ٿئي ٿو. سيٽ وٺنداس، ساهت لاءِ پير ۽ محبت جو اظهار ڪندي، به قدم اڳتي وڌيو، عام ماڻهن ۾ ساهت لاءِ دلچسپي پيدا ڪرڻ لاءِ، هن صاحب عملي قدم به ڪيا. نه ۱۸۹۶ع ۾، ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ٿڌو پريس برها ڪيائين. پريس ۾ هيٺيان ڪتاب ڇپايا ويا، جي ادب سان دلچسپي رکندڙن ۾ ورهايا ويا:

۱- ”تران دريف“ عربيءَ ۾، ۽ حاشيءَ تي اردو معنيٰ لکيل. جيڪو به مسلمان سچو، سنڌ مان حج ڪرڻ لاءِ ويندو هو، تنهن کي گهر ڪرڻ سان، هي ڀاڪو ڪتاب مفت ڏيڻ ۾ ايندو هو.

۲- ”وشن وعتوارڪ اديبن“ هي ڪتاب، ۱۹ صديءَ جي پهاڙيءَ واري عرصي جي هندو سماج تي روشني ٿو وجهي. هڪ اونهو اڀياس آهي، سڌي حندن ۾ جي ڪرسون، ڪريٽيون ۽ اجايا رواج گهر ڪري ويا هئا، تن جو بيان ڪيو ويو هو ۽ انهن کي بند ڪرڻ جي عداوت، ۽ زباني جي حالتن آهر، رتن ۽ رسن ۾ ڪهڙا گهريل سڌارا ۽ واڌارا ڪين، اهي ڏيکاريا ويا آهن.

۳- "وشن پرڪاش" - هي ۱۶۸ صفحن جو ڪتاب، پنڌت ديوانچند جو جوڙيل آهي. پنڌت ديوانچند، وشن سڀا جو هڪ شاعر هو ۽ سندس تخلص "ديوان" هو. وشن پرڪاش ۾ فارسي ۽ اردو ٻولين ۾ غزل ۽ قصيدا آهن.

۴- "وشن گنج" - اهو ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ آهي. اهو سنه ۱۹۰۰ع ۾ ڇپيو. هي ۸۰۰ صفحن جو شاهڪار، سائين غني ۽ چو لکيل آهي.

"وشن گنج" جو پهريون ڀاڱو حڪمت تي لکيل آهي. انهيءَ ۾ تندرستيءَ جا نيم ۽ بيمارين جا سولائيءَ ڏنل آهن. تنهن کان سواءِ، اردو-سنڌي ڏکين لفظن جي هڪ لغت پڻ ڏنل آهي.

ٻيو ڀاڱو آهي "وشن سخا"، جنهن ۾، ڪراچيءَ ۽ ڪوٽڙيءَ جي هليڪن جا داستان، وشن وهنوار اهدش جو پرچار، اڏيري لال تي پنکني پيو جو احوال، ۽ سيڪ صاحب جي سخاوت جي راز ۾ ڪيل ڪارنامن جا بيان ڏنل آهن.

ٽيون ڀاڱو: "وشن گيان" - انهيءَ ۾ سائين غنيءَ، وشناس جون روحاني رمزون، اردو شعرن ۾ قلمبند ڪيون آهن. انهيءَ کان سواءِ، اردو ۽ فارسيءَ ۾ عارفين، عالمن ۽ درويشن جا ڪلام پڻ درج ٿيل آهن.

چوٿون ڀاڱو: "وشن راڳ" - انهيءَ ڀاڱي ۾، سائين غنيءَ جو ڪلام - لوسريون، راڳ ۽ ٻين ڏنل آهن. تنهن کان سواءِ، هندستان جي مکيه شاعرن جي ڇپيل ڪلامن جي خاصي ڇولي ڏني وئي آهي.

"وشن گنج" نهايت قلمي نظمن جو ٺنڀار آهي. جملي ۸۰۰ صفحن ۾، اردو ساهت جو علمي خزانو آهي. اهو ڪتاب، ادب جي شائقن کي سيڪ وشناس پاران سوکڙيءَ طور ڏنو ويو هو.

۵- "ڪريما" - فارسي ٻوليءَ جو مشهور ڪتاب آهي. سيڪ صاحب جي ڪوٽڙيءَ واري ڪارخاني جي مئنيجر ۽ حار مختيار، سيڪ جشن مل، "ڪريما" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. اصل فارسي بيت ۽ سندن سنڌي ترجمو، ڪتابي صورت ۾ ڇپايو ويو ۽ علم دوستن ۾ ورهايو ويو.

۶- "وشن سڀا" - هي ڪتاب، "الذو سڀا" جي ڏنگ تي، اردو غزلن ۾ ٺاٽڪ آهي، جنهن ۾ وشن سڀا جي ڏنگ ڏنگ جو نقشو ڇٽيل آهي. هي ڪتاب سيد مراد حسن صاحب جو لکيل آهي، جنهن جو تخلص "ميرسوز" هو.

۷- "مثنوي عالم فاضل" - هي سائين غنيءَ جو جوڙيل آهي. هن ڪتاب ۾، هندو ڌرم ۽ اسلام جون مکيه ڳالهون بيان ڪيل آهن.

اهڙيءَ ريت ڏسو ته سيڪ وشناس پنهنجي ڏنگ ۾، ساهت جي چڱي چوڪي خدمت ڪئي. اوان ڪتاب ڇپائي، علم دوستن کي بي بها علمي خزانو ميسر ڪري ڏنو، ته ڀل وٽن

ايداس ڪندا ۽ راحت پرائيندا. ادب ۽ ساهت جي ترقي ۽ واڌارو تڏهن ٿو ٿئي، جڏهن علم دوستن لاءِ ڪا بهشتي ۽ سهارو به پيدا ٿئي ٿو. سو، سيڪ وشنڊاس جي سخا جو رخ ساهت طرف ٻڌ هو، جنهن جي ڪري، ڪي شالدار ڪتاب ۽ علمي ڪنڇ هڻي ۽ اچي سگهيا.

قومي فھر

سيڪ وشنڊاس نهايت آزاد خيال انسان هو. آزاد خيالي، سندس دڳ وڳ ۾ سمايل هئي. سندن ۽ پرس ڪي ته لڏپلاڻ کان ئي ترڪ ڪري ڇڏيو هئائين. ويتر، شگون وٽان گيان جي پٺدار مان پڪون پٽيون هٽائين، سو زندگيءَ جي هر ڳالهه ۽ حالت ۾، آزاد خياليءَ کان ڪم وٺندو هو. انهيءَ ڪري، زبردست خودمختيار طبيعت هوندي هئس.

ملڪ ۾ تعليم جو اهلاڪ ائين لڳو هو، رواجيءَ ريت، پائيند ۽ واپاري، پنهنجن ٻارن کي اوائل کان ئي پنهنجي ٿاڏي ۽ ڪوت ۾ لڳائڻ پسند ڪندا هئا. سيڪ وشنڊاس، ٻين کي اوج تعليم پرائڻ لاءِ هٿايو. انهن ڏينهن ۾ ڪاليجي تعليم لاءِ سنڌ ۾ انتظام نه هو. سيڪ وشنڊاس، هرچند راءِ کي ڪاليجي تعليم لاءِ بمبئيءَ روانو ڪيو.

سنه ۱۸۸۰ع ۾، انڊين نيشنل ڪالگريس جو پهريون جلسو، بمبئي ۾ ٿيو. سيڪ وشنڊاس الگريزي تعليم ڪانه پرائي هئي، پر قومي فھر منجهس جهجهور هو، فور جي مڌري ۽ واڌاري لاءِ، ڪيتري قدر دلچسپي ۽ اولو هوس، سو سندس حيات جي ڪارنامن مان ظاهر آهي. سو، جڏهن پهريون دفعو سڄي دس ۽ فور جي ترقيءَ لاءِ، انڊين نيشنل ڪالگريس جو سڙاي رهيو هو، ته ڪهي بمبئيءَ ويو. انهيءَ به، ٻيو سڙو ڪلڪتي ۾ ٿيو ۽ تيون مدراس ۾، سيڪ وشنڊاس انهن ۾ به شريڪ ٿيو. مدراس واري جلسي ۾، سمورو ڪاروبار الگريزي ٻوليءَ ۾ ٿيو؛ تنهنڪري دلچسپي گهٽيس. چوٿين سڙو ۾ هرچند راءِ ويو، ۽ هر سال شامل ٿيندو رهيو.

هرچند راءِ قومي ڪمن ۾ ايتري قدر دلچسپي وٺڻ لڳو، جو پنهنجا ڪم به گهڻي قدر ٻاهرا ڪري ڇڏيائين. انهيءَ لاءِ، ائين چوڻ کان رهي نه سگهيو، ته سيڪ وشنڊاس جي آزاد خياليءَ ۽ قومي فھر جو گهڻي قدر لڪل هٿ هو. ائين چئجي ته سيڪ وشنڊاس، دس ۽ فور جي بڳهه ۾، پنهنجو ذليل ٻٽ اڏي ڇڏيو هو.

جيوت جو هڪ عجيب واقعو

سڃاوت جي راهه ۾، سيڪ وشنڊاس ٻارن خرچ، سالن جا سال، بنا ڪنهن الڪ جي جاري رهيا ۽ هلندا هليا. ”جتن تڏ، تن وڏ“ واري ڪار لڳي پئي هوندي هئي. ايتري قدر، جو سيڪ صاحب جي وچئين ٻٽ کي اچي گمان جاڳيو. جي: ”ٻائي جي خرچن جي رفتار اهڙي هلندي هلي، ته اسان جو الائي ڪهڙو حال ٿيندو؟“ اهو گمان وڌي ويو. حالتون انهيءَ منزل تي پهتون، جو سيڪ وشنڊاس کي ٻٽن کان ڌار ٿيو ويو ۽ ملڪيت جي ورهاست ڪرڻي پئي.

اهو واقعو سنہ ۱۹۲۱ع ۾ آيو، جڏهن سيڪ وسنداس جي عمر ۷۷ سالن جي هئي. هڏي ۽ وڏي اوستا ۾ اهڙي قسم جو واتسو، ڪهڙي به انسان جي دلي ۽ دماغ تي وڏو اثر ڪري وجهي ها، ۽ جسم مان رهيل ڪهڙيل رت ست ڪلاڪي وڌي ها؛ پر سيڪ وسنداس لاءِ مڙيوئي آئندو هو.

ملڪيت جو وڏو حصو پٽن کي ڏيئي، ڪارخانا ۽ ڪارخانا جي ڌرتي پاڻ تي هموار ڪيائين. ۷۷ ورهين جي ورڏاوستا ۾، نئين سر ڪمائن کي لڳي ويو. تن سالن جي عرصي ۾ اڳئين وانگر اڳرو ٿي پيو.

سيڪ وسنداس پڇاڙي ۽ نائين صحت ۾ لوڪ رهيو. ڏ-ڻ ۽ ٻڌڻ جون شڪتيون سالم رهي. ڪم ڪار ۾ لڳل رهندو هو. سندس روزانو ٽيهر هو ته پرڀات ويلي، منشي ۽ هٿان، سموري لکپڙهه ليڪال ڪرائيندو هو. ۷ جنوري ۱۹۲۹ع جي پرڀات ويلي، دستور ٻٽاندر، منشي لکپڙهه ليڪال ڪرڻ لاءِ اچي حاضر ٿيو؛ پر سيڪ صاحب خيال نه ڏيکاري وڃي آراسي ٿيو. ڪافي وقت گذري چڪو، پر سيڪ صاحب بستري ۾ ئي رهيو. اها هڪ غير رواجي حالت هئي. جاڳائڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ وقت پتو پيو ته سيڪ وسنداس سرگواس ٿي چڪو هو.

اهڙي ۽ ريت، ۷ جنوري ۱۹۲۹ع ڏينهن، ۸۰ ورهين جي هڪي اوستا ۾، سنڌ جو هي شاهانو درويش پرلوڪ ٻڌرايو. هرواٽ ۾ سيڪ وسنداس جي شاهائي زندگي ۽ شاهاندار ڪهارنامن جي وائي هئي. -پيشڪ، اڄ به سنڌ ۽ سنڌواسي، سيڪ وسنداس جهڙين شاهانن هٿين تي لاءِ ۽ لغو وٺي سگهن ٿا.

جورکن جو شور

[هي مضمون، ايم. اي (سنڌي) ڪلاس جي ڪمر جي تڪميل جي سلسلي ۾ جناب
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صدر شعبو سنڌي جي هدايتن موجب لکيو ويو. مصنف
ڊاڪٽر صاحب جي مدد ۽ شعوري لاءِ مشڪور آهي]

جهرڪ شهر متعلق گهڻوئي ڪجهه احوال انگريزي خواه سنڌي ڪتابن ۾ اچي چڪر
آهي. مگر هن لاءِ شهر جي ثقافت ۽ قدامت ان جي تاريخي نشانن کي اکين سان ڏسي کان
پوءِ ئي دل تي نقش ٿي سگهي ٿي.

هن کان اڳ ۾ ڪنهن به صاحب وٽي روشني نه وڌي آهي ته هن شهر کي ”جهرڪ“
جو سڏ پوءِ اچي. ”جهيرڪا“ ذات جي هڪ عمر رسيد ۽ زمانو ديد بزرگ ميان وٺي
جهيرڪي ڪٿا ڏولندي ۽ ڏيندي ڏيندي ڳالهه ڪئي ته: ”ڏاڏو مرحوم چونڊو هر ته
پنج ڇوڙ پوءِ ٻيوهون اڳ، اسان جا وڏا اصل ذات جا ”پتي“ هئا، جي هاڻوڪي شهر ”جهرڪ“
کان اٽڪل اڌ ميل جي مفاصلي تي، ڏکڻ طرف درياءَ جي ڪناري لڳ، شاه پور ٽالي ڪوٽ
۾ رهندا هئا. شاه پور ۾ پٽن جو تعداد تمام گهڻو هو، ۽ سندن مال ۽ اولاد ۾ برڪت ڪار
پوندي هئي. انهن ڏينهن ۾ مخدوم صاحب هالن واري جو خليفو اتان اچي لانگهائو آيو،
۽ پٽن وٽ نڪيو. پٽن مال اولاد جي برڪت لاءِ مخدوم صاحب جي درٻارن دعا جي
طلب ڪئي، جنهن تي خليفي صاحب جواب ڏنو ته: ”بابا! مخدوم صاحب جي مريدي قبول
ڪندا ته اهڙو ٻه ڏيندو ماڻو چئي پڪا اڏڻ سان اوهان وٽ سڀڪي ٿيندو.“ پٽن مخدوم
صاحب جي مريدي قبول ڪئي ۽ خليفي جي ڏسيل هنڌ يعني هاڻوڪي شهر جهرڪ ۾، جو ان
وقت ٻه هو، پنهنجا پڪا اڏيائون ۽ شاه پور کي الوداع چيائون.“

اٽڪل ڇهن ستن سالن کان پوءِ، جڏهن ساڳيو خليفو اتان لانگهائو ٿيو، تڏهن پٽن
جي مال اولاد ۾ ڪافي واڌارو ڏٺائين. هڪ ڏينهن هڪڙي ماڻهوءَ جا آند-آندو پار خليفي
صاحب جي آڳاٽن اچي پيا. خليفي صاحب جي پوڄن تي، اتي بيٺن مان هڪ ماڻهوءَ ٻارن
ڏانهن اشارو ڪندي پڇيائين ته هي سڀ ڀارڻ لائي جا آهن. انهيءَ تي خليفي صاحب ٿورو کلي
فرمايو ته ”اوھين ته ڪي جهرڪ آھيا“ ان کان پوءِ اھي پتي، ”جهرڪا پتي“ سڏجن ۽

آيا. آهستي آهستي 'پتي' لفظ تي گهرائي ويو ۽ فقط 'جهورڪا' سڏجڻ لڳا: سندن گهٽ ڪمي به 'جهورڪا' جي نالي سان سڏيو ويو. اهڙيءَ طرح هن شهر جو نالو ئي مستقل طرح 'جهورڪا' بڻجي ويو، جو سنڌ جي واديءَ جو هڪ قديم شهر آهي. اڄ ڏينهن تائين ڪي جهورڪا ذات وارا جهورڪا شهر ۾، ڪي شهر جي اتر طرف ميل کن مفاصلي تي، ۽ ڪي وري درياءَ جي ٻي ۽ ٻن ميلن جي مفاصلي تي رهن ٿا.

ميان نور محمد جهورڪي خبر ڪئي ته 'اسان جا ڪي ساٿ 'پتي' ڪڇ طرف لڏي ويا هئا، جن سان ڪيتري وقت تائين اسان جي خط و ڪتابت ٿيندي رهي. اڄ تائين به هو پاڻ ڪي اتي پتي سڏائيندا آهن.'

ميان ولي محمد ڏکڻ ڳالهه ڪئي ته 'ميرن جي حڪومت جي آخري سال، ۱۸۴۲ع ۾ جهورڪا شهر ۾ وريسو خواجو زور هو: سندس ڏاڪو هڪ طرف ڪوٺوئيءَ تائين، ته ٻئي طرف ٻئي تائين هو. مطلب ته هن ٻيٽ ۾ سڙس جي هاڪ هئي. ڪوٺوئي ان وقت ٺاهي بولاخان جي ملڪ سردارن جي هڪ هيٺ هئي. انهيءَ ڪري ملڪ سردارن کي اها ڳالهه نه وئي ۽ ميرن وٽ ڏانهن ڪٿي ويا. انهيءَ کان سواءِ ان وقت 'خواجو' نوم جي مذهبي رهڻا آغا حسين علي شاهه محلانيءَ (مزهائين سرسلطان محمد شاهه آغا خان جي ڏاڏي)، جي به ميرن سان البت ٿي پئي. هيءُ صاحب ان وقت جهورڪا شهر ۾ رهندو هو. انهيءَ البت ڪري ملڪ سردارن ميرن جي رهبريءَ هيٺ نومزين جي لشڪر سان جهورڪا شهر تي ڪاهيو. نومزين جي لشڪر جو هر هڪ سپاهي 'ويسو، ويسو' ڏئي رهيو هو. ٻئي طرف آغا حسن علي شاهه جا جانباز سپاهي به سامهون ٿيا. جنگ لڳي جنهن ۾ ملڪن جي فتح ٿي ۽ آغا حسن علي شاهه ٻيئي طرف لهڪري ويسو. اڃا تائين جهورڪا شهر ۾ هن صاحب جو محلات موجود آهي.

انگريزن جي اوائلي دور ۾، شهر جهورڪا کي خاص اهميت ملي. هيءُ شهر انهيءَ وقت جهورڪا ڊويزن جي گاديءَ جو هنڌ هو. منجهس هڪ وڏي پوسٽ آفيس لهرائي وئي، جا هن وقت به زيورن حالت ۾ موجود آهي ۽ جنهن جي مٿي واريءَ ٻيٽ تي، لڳل اتر تي ۱۸۴۳ع سنه لڳل آهي. اها پوسٽ آفيس شهر جي اڀرلدي طرف هالوڪي سڪول جي لڳو لڳ آهي. شهر کي يونينائيٽي هوندي هئي، ۽ انهيءَ کان سواءِ منجهس هڪ وڏي مارڪيٽ پڻ هئي، جنهن جي عمارت اڃا تائين سلامت بيٺل آهي. هن وقت ان عمارت ۾ بي. ڊبليو. ڊي ڪاتي وارن جو سامان وغيره رکيل آهي. چون ٿا ته سرچارلس ٽيمپلر جهورڪا شهر کي لشڪر لاءِ موزون سمجهيو ۽ لشڪر جي رهڻ لاءِ بئريڪون ٺهرائين.

ميان بهو ميربحر، جنهن جي عمر تقريباً سؤ سال ٿيندي، ڳالهه ٿي ڪئي ته 'انگريزن جي اوائلي دور ۾ ڊويزن جو حاڪم ڊپٽي ڪليڪٽر هوندو هو، جنهن جو نالو سوڌي صاحب (۹) هو. هو صاحب بااخلاق ۽ انصاف پسند هو. سندس خاص ڪچهري شهر جي ڏکڻ طرف ٽڪر تي ٿيندي هئي. ٽڪر تي چوهارن لاءِ عام ماڻهن لاءِ ڌار رستو ۽ 'سوڌي صاحب' لاءِ

خاص رستو هوندو هو. اڄ تائين به اهي رستا گهڻي پاڳي سلامت آهن. ٺڪر تي عالشان عمارت ۽ عندا باغچا ٺهيل هئا، جن جا نشان اڄ تائين نظر اچن ٿا. ٺڪريءَ جي ڀرسان اڀرندي طرف عيسائي مشن اسڪول هوندو هو، جتي پادري گورن جي ڀارن کي پڙهائيندا هئا. پادري جي رحڻ لاءِ خاص جاپون هونديون هيون، هي اڃا تائين زبون حالت ۾ موجود آهن. ”سوڍي صاحب“ وارو پنڪلو به هن وقت سلامت آهي ۽ جيڪي به وڏا وڏا آڻيرو گشت تي ايندا آهن، اهي انهيءَ پنڪلي ۾ اچي رهندا آهن.“

انگريزن جي شروعاتي دور ۾ پوليس ٿالو شهر جي اڀرندي طرف هوندو هو، مگر هينئر شهر جي الهندي طرف آهي. جتي هن وقت اسپتال آهي، اتي اسڪول هوندو هو ۽ جتي اسڪول آهي اتي مارڪيٽ هئي. هائوڪي اسپتال جي مهڙ واريءَ ڀت تي انگريزيءَ ۾ ”مولانا محمد علي ديهينسري، جهرڪ، ۱۹۳۲ع“ لکيل آهي. جڏهن شهر کي ميونسپالٽي ملي، تڏهن هڪ وڏي عالشان مارڪيٽ شهر جي الهندي طرف تعمير ڪرائي وئي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

جيئن جيئن ٺڪري وڌيڪ شهر هجڻ لڳو، تيئن تيئن شهر جهرڪ کي وساريندا ويا. ڊويزن مان گهڻائي کيس معالڪاري ڪيائون، جنهن جي آڻيس هن وقت هائوڪي اسپتال جي ڀرسان اتر طرف هڪ دڙي جي صورت ۾ موجود آهي. ان بعد هن شهر جي قسمت هٿي لڳي؛ آخر معالڪاري به ختم ڪئي وئي ۽ کيس ٽپي جي حيثيت ۾ تعلقي ڪوٽڙيءَ سان ملايو ويو، اڄ تائين جهرڪ هڪ ٽپو آهي ۽ هاڻي تعلقي ٺٽي سان ملحق آهي. هيءُ شهر درياءَ جي ڪناري تي هڪ قديم يادگار آهي. سمنڊ جي شاخري کان اٽڪل چار سئو فوٽ مٿي ٺڪر تي ٻڌل آهي. سمنڊس آب هوا وٺندڙ ۽ صحت بخش آهي. شهر جي اتر اوڀر طرف هڪ سلسلو گهر ”پارٽي آؤٽ سنگ مينيٽوري“ جي نالي سان مشهور هوندو هو، جنهن ۾ ڪيترا سريش اچي اٽڪندا هئا. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ اهو سلسلو گهر به ختم ٿي ويو، ۽ اتان جي سرڪار هن قديم شهر ڏانهن ڪوبه ڌيان نه ڏنو. سلسلو گهر جي پاسي ۾ هڪ ٻيو ٺڪر آهي، انهيءَ تي ماڻهو هوا خوريءَ لاءِ چوهندا آهن. اولهاري جي موسم ۾ لاشام سول ٺڪر تي چوڻ سان ۽ ٿڌي هوا جي هير لڳڻ سان دل بهار بهار ٿي وڃي؛ روح کي راحت ۽ من کي محبت اچي وڃي. ماڻوڻ جي موسم ۾ پاسي کان وهندڙ درياءُ جون چوليون ۽ سچ جا آخرين ڪرڻا کيس سلامتي ڏيندا نظر ايندا آهن. چوڌاري اڄ ئي اڄ لڳي ٻيئي هوندي آهي، جن ٽن زمين تي چانديءَ جي چادر پڪڙي پئي هوندي آهي. انهيءَ وقت اهي لاهواب قدرتي نظارا ۽ منظر ڏسيو انسان دل ٽپي دل ۾ ڏئي ۽ جي ساراه جا گيت ڪائنات شروع ڪري ڏيندو آهي.

شهر جي اڀرندي طرف سدا وهندڙ ورن وڪڙن سان، ”پورالي لڏي“ وٺي ٿي پنهنجي پور مستيءَ سبب نه ڄاڻي ڪيترا دفعا ڀٽ ٽپرايو اٿس، ۽ ڪيترن هنڌن رهي، اتان منهن موڙيو اٿس؛ سو شايد هاڻي جهرڪن کان به وري روزانه پري پري ٿيندي ٿي وڃي.

شهر جي ڀر وارو حصو هتان اڳي درياءَ وهندو هو. سو سکر بئراج ٺهڻ کان پوءِ هن حصي ۾ ورهائجي ويو آهي. يعني وچ ۾ ”ڪيٽ“ پٽائي وڌايو اٿس، جو اٽڪل ٽي ميل کن ۾ ٽپندو. سياري جي موسم ۾ شهر جي طرف وارو واھو وهڻ بند ٿي ويندو آهي، بلڪه سڪي پيو ويندو آهي. گذريل ٻن سالن کان سياري جي موسم ۾ پاڻيءَ جو هڪ ڊرامو هڪ ريتي ملندو آهي. نسيب جي ڳالهه ته وري هيءَ آهي ته شهر جي چوڌاري هڪ هر چورس ميل زمين ڪم ٿيڻ سان پاڻي ڪارو ٿيڪري ٿو، ۽ درياءَ جي ٻيٽ ۾ به ڪٿي ڪٿي ڪوٽائي ڪڍڻ سان ڪارو پاڻي نسيب ٿئي ٿو. ڇهه سکن جي هن قديم شهر کي مٿي پاڻي مهيا ڪري ٿيڻ لاءِ حڪومت جي فوري مدد جي ضرورت آهي.

شهر کان اڀرندي طرف ڪناري تي اڳڪٿي عيذا باغ هوندا هئا، جن ۾ خاص ڪري الڀ، زيتون، نارون، ڪڇيون ۽ ڪمند جاڻ ٿيندو هو. هاڻي غريب جي فصل کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪوٺو ٿئي.

(گوتر پٽ جون مورتيون)

سامهون درياءَ جي ٻي ڀر ”پٽ مڪن“ جو ٺڪرا آهي. اهيءَ ٺڪري پٽ ڏور وارن جو مندر هوندو هو. هن وقت اهو مندر ٻين ٻين ۽ ٻيگين سرن جو ڏور ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ۽ ٺڪري سان مٿي هڪ ٿي ويو آهي. جڏهن ڪجهه روز اڳي، اهيءَ ٺڪري وچان ٿيو، تڏهن هڪ ٻيگي سر جو ٺڪرا مليو، جنهن تي گوتر پٽ جا ٽي بت ٺهيل آهن. هڪ بت جو اڏ حصو ڪٽي ورتو، باقي جي سڀي ڇانڊ آهي ۽ پاڻي ٿيون بت علامت نظر اچي ٿو. (ڏسو فوٽو). اهيءَ سان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اڏائي هزار سال اڳ اتي به واقعي پٽ مذهب وارن جا مندر هوندا هئا.

شهر جي الهندي طرف ٽڪرڻي ٽڪر آهن. حيدرآباد-ڪراچي واري شاهي سڑڪ ۾ الهندي طرف آهي. شهر جي اتر طرف ”ڪاٽ ڪپريو“ جنهن کي ”ڪپريو ڪاهوڙي“ يا ڪپريو ڪاڙوڙو“ به چئبو سڏيندا آهن. انهيءَ جي ڌار آهي. هي صاحب درويش ۽ ليکڪو دهجي ٿو. هن صاحب وٽ هڪ ڪراچي هٿيار ”ڪنڌو“ هوندو هو، جنهن جي زور سان، هن راجا ”منجيرا“ يا ”ماجيرا“ جي ڪوٽ کي (جو شهر جهڙو ڪان اٽڪل چار ميل پري، ڏکڻ اولهه طرف ٽڪر تي اڏيل هو) ست ڪاٽ هنڌ ۾ ٽڪڻا ٺاهي، ستين ڪاٽ ۾ ڪاٺيا ٺاهي، راجا ”ماجيرا“ جي ڏي به حاصل ڪيائين. هي به هڪ دلچسپ واقعو آهي، جنهن جو ذڪر ههڙو آيو.

جهڙوڪ شهر جي ڏکڻ اولهه طرف اٽڪل چئن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ٽڪري ”ماجيرا“ يا ”ماجيرا“ جي نالي سان واقع آهي انهيءَ ٽڪريءَ بابت ائين چيو وڃي ٿو ته اتي ڪنهن زماني ۾ ”ماجيرا“ نالي هڪ راجا راج ڪندو هو ۽ مٿس سندن ڪوٽ به اڏيل هوندو هو. انهيءَ ٽڪريءَ بابت، مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي تصنيف ”قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“ (صفحو ۶۰۶) ۾ پڻ اشارو ڪيو آهي؛ مگر هن صاحب انهيءَ بابت ڪجهه به وڌيڪ احوال يا حقيقت نه لکي آهي.

ٽڪريءَ جي ڏکڻ ۽ اوڀر طرف سندن ڍان ۾ ”ويران“ نالي ٻيلو آهي. الهندي طرف ٽڪرڻي ٽڪر آهن ۽ اتر طرف حيدرآباد-ڪراچي واري شاهي سڑڪ لنگهي ٿو. ڏکڻ اوڀر طرف وري هڪ ننڍي ڍنڍ آهي، جنهن کي چوندا آهن ”منجيرا واري ڪوري“.

الهندي طرف کان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي ٻهٽن سان، ٻه رهاڻن ميدان ٿي ميدان ڏسڻ ۾ ايندو. ڪجهه اوهرن جا، ٿورا ڪپڙن جا ۽ ڪي ڇاپرو پيرن جا وڻ ڏسڻ ۾ ايندا. ٿورو اڀرندي طرف هليو، ته ٻن وڏن ڪمرن جا نشان نظر ايندا؛ وري ڪاهي هڪ تي ٽن چئن لکين جي مفاصلي تي هڪ ڪاهي کوٽيل نظر ايندي. انهيءَ کوٽيل ڪاهيءَ جي اندر ٽن چئن لکين جي مفاصلي تي سرون ٿي سرون نظر اينديون. انگريز سرڪار اها ڪاهي سال ۱۹۳۵-۳۶ع ۾ کوٽائي هني، جنهن سان ڪجهه ٽڪر جا ٻڳل ٺاهيا، هڏا ۽ ٽين جا ننڍا ڏها ٺهڪتا؛ مگر خاطر خواه نتيجي نه نڪرڻ ڪري ۽ جبل جي سخت کوٽائي هٿ ڪري، اهو ڪم اتي ئي رهجي ويو. هاڻ اڀرندي طرف ٿورو ئي اڳتي وڌيو ته خاص ڏيان ڇڪائيدو ۽ حررت ۾ وجهندو هيءَ ڳالهه هوندي ته هيترا سارا ٻڪين سرن جا ٽڪر ڪٿان آيا انهيءَ وقت ٻڪيرن سوهن جي دڙي يا ٻڌڪن جي ٽڪر (جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيا آهن) جي پاد دل تي ٿري ايندي ۽ دل تي دل ۾ سوچڻ لڳيو ته هتي ڪنهن نه ڪنهن حاڪم جو محلات يا ڪوٽ سرور اڏيل هوندو، جو زماني جي گردش ڪري لست و لاهو ٿي ويو آهي. جهڙيءَ طرح ڪا جاءِ پراڻي ٿي ڪري پوندي آهي، پوءِ انهيءَ جاءِ جي ڀتين جا نشان ڪن صدين تائين ڏسڻ ۾ ايندا آهن، اهڙي ساڳي حالت هن ٽڪريءَ تي به نظر ايندي. انهن

لشائن تي جيڪڏهن ٽئين سر جاءِ جوڙائجي، ته هوند هڪ عاليشان مڪان، وڏن، گهڻن ۽ سٺن ڪمرن سان ٺهي پوي.

ٽڪريءَ تي چڙهن مهل هڪ واهڙو گذريو، جنهن مان خوش خبر عاقبت ڪري، ٽڪريءَ ڏانهن اشارو ڪندي، کائڻ ٽڪريءَ بابت پڇيوسين. چيائين ته ”ادا، اسان جا وڏا ڳالهه ڪندا هئا ته هيءُ ”منجيرا“ هي ٽڪري آهي؛ مٿس راجا منجيرا جو ڪوٽ پل هوندو هو، جو ڪنهن زماني ۾ هن ڦر ڦر راج ڪندو هو. ٽڪريءَ جي ڪاٻيل (ڏکڻ) پاسي سڌ پڌ تي درياءُ وهندو هو.“ اهو درياءُ هن وقت ٽڪريءَ کان اٽڪل ٻن ميلن جي مفاصلي تي وهي ٿو. ٽڪريءَ ۾ درياءُ جي وچ وارو ڀاڱو پلوتي ويو آهي. ٽڪريءَ تي مٿي چڙهن سان، پري کان درياءُ (سڌولدي) وهندڙ ڏسڻ ۾ ايندو.

وڌيڪ هن ريت ڳالهه ڪيائين — جا ٻن ٽن ٻن کان به ٻڌي ويئي. چيائين ته ”جڏهن راجا منجيرا کي ڏي ۽ ڄاڻي، تڏهن وٺي ۽ رات، حنر پٿري ڪڍڻ لاءِ گهڻائي پڌت ۽ برهڻ اچي حاضر ٿيا. شهرادي لڏي هوندي ئي شڪل شبيهه جي مڃاري، ٺوڻ من سوهندڙ، ۽ تيار حسن هئي. پٺيان جنر پٿري ڏسي ۽ ڀارو هئي، چيو ته ”شهراديءَ جو بهت پلارو، سدا مهاڳڻ ۽ هميشه سڪي گذاريندي رهندي، پر سندس شادي راجا منجيرا (يعني سندس ٻيءَ) سان ٿيندي.“ اهو ٻڌي سڀني ڪر ۾ پئجي ويا، خوشين ۾ ڪتر پئجي ويئي ۽ پڌت به پنهنجو دان پچ وٺي رندا رهيا.

”مٿين ڏڪر جي خبر ڳاٺ ڪهريءَ کي پئجي ويئي. هي صاحب ڪراٽ وارو شخص هو، وٽس هڪ ڪراٽي هٿيار ”ڪٽو“ هوندو هو، جنهن جي ذريعي جتي به چاهيندو هو، اتي وڃي سگهندو هو. يعني درياءُ پار ڪرڻ چاهيندو هو يا ڪنهن ٽڪر جي وچ مان لنگهڻو هوندو هوس، ته اُن ”ڪٽي“ کي انهيءَ هنڌ ڏانهن مڃيندو هو، ته اٿان کس ملندو هوس. ”ڪاٺ ڪهريءَ، جڏهن راجا منجيرا جي ڏي ۽ بابت پڌتن جي اڳڪٿي ٻڌي، تڏهن دل ۾ ٻڪو پيو. پڇيائين ته اهو ڪڏهن به نه ٿيڻ ڏيو. جڏهن شهرادي وڌي ٿي، تڏهن ڪاٺ ڪهريءَ شهراديءَ کي کڻڻ جو فيصلو ڪيو. ڪهريءَ پنهنجي ڪراٽ واري هٿيار ”ڪٽي“ سان ٽڪريءَ کي ست ڪاٺ هيا، جن مان ڇهن ۾ ناڪامياب ٿيو، ۽ ٽين ڪاٺ ۾ هڪسباب آي، منجيرا جي ڏي ۽ کي کڻي، اچي پنهنجن پکن ۾ رهايائين. انهن ستن ڪاٺن مان گهڻن جا نشان ئي مٽجي ويا آهن، باقي صرف ٻن ڪاٺن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هڪ ٽڪريءَ جي اتر طرف آهي؛ اهو به هاڻي گهڻي ڀاڱي ريتجي چڪو آهي؛ ٻيو ڪاٺ ڏکڻ اوڀر طرف ٽڪريءَ جي اڌ تي غار مثل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جو اڃا گهڻي ڀاڱي سلامت آهي. برسات پوڻ ڪري، انهيءَ غار جي مٿون تي ٻه وڏيون چيون ڪري پيون آهن، جنهنڪري اهو به ڪجهه سائڻ بهت شايد مٽجي وڃي.

”راجا کي پنهنجي ڏي ۽ جي ڪڇي وڃڻ جو ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ شهراديءَ کي هٿ ڪرڻ لاءِ گهڻي هالا ٻا ٻا مڪر سڀ ٿيو ٿيا.

”شهرادي جا شهشاهي خصلتن ۾ هلي، سا جور جهنگ ۾ ڪيئن سک پائي؟ ڪهريو پاڻ اڪيلو رهندو هو؟ سندس ساٿياڻي فقط اها شهرادي ئي هئي. آخر شهراديءَ کي باز آندائين، ۽ سندس سڄي محبت ۾ گرفتار ٿي ويو. شهراديءَ جي ٺهل ٽڪور لاه هر ستن الڻ ڏيهن ۾ هڪ ديمو، ڪهريو ڪاهوڙي، پنهنجي هٿيار ’ڪٽي‘ سان، متجربا جي ڪوٽ مان، شهرديءَ جي خاص پانهيءَ کي اکيون بند ڪري کڻي ايندو هو ۽ وري رات وچ ۾ ئي کيس ڪوٽ ۾ ڇڏي ايندو هو. ڪهريو ملهه مان کيس ڏکو ڏلو ويو هو ته ’جيڪڏهن تون هي راز راجا وٽ ظاهر ڪندئين ته تنهنجو خير ڪونهي‘.

”راجا جڏهن بيحال ٿيو، تڏهن پانهيءَ کان به رهيو نه ٿيو ۽ راجا کي چيائين ته ’اٿا، مون شهرادي ڏٺي آهي. سلامت ۽ خوش آهي.‘ وڌيڪ چيائين ته ’هڪ سالو اچي آو جو منهنجيون اکيون ٻڏي، رات وچ ۾ ڪٽ تي کڻي وڃي آو ۽ ساڳيءَ رات واپس محل ۾ ڇڏيو وڃي، مگر اکين بند هئڻ سبب رستي وغيره جي ڪارڻ سڌ پنهنجي ٿئي سگهي.‘ انهيءَ ڳالهه تي ويچار ڪرڻ لاءِ وزير ۽ صلاحڪار گهرايا ويا. ڪنهن ڪهڙو ۽ ڪنهن ڪهڙو راز پيش ڪيو. قصو ڪوتاهه، هڪ وزير صلاح ڏئي ته ’جيئن ته چور جي گهر جي خبر نه آهي ته ڪٿي، ڪهڙي طرف ۽ ڪيترو پري آهي؛ انهيءَ ڪري ساوڻي موسم جي شروعات ۾، ڪٽ جي پهرائديءَ واري پاسي، سرنگهه جي اڃ جون ۽ سنڌيون گونڊيون ٻڏي ڇڏجن ۽ هر گونڊيءَ کي لٽو ٽسڪ ڪري ڇڏجي، جيئن رستي هلندي، اها سرنگهه زمين تي ڪرندي وڃي. جڏهن منهن ٻوڏ تي سرنگهه جو اڃ ٿيندو، تڏهن رستي ۾ چور جي مڪان جي خبر به ڄاڻي پئجي سگهندي.‘ هيءَ ڳالهه ٻڌي ويٺلن ۾ واه واه پئجي وئي، ۽ آخر ڪيائون به ائين.

”قصو ڪوتاهه، ساوڻ جي موسم به اچي وئي؛ خبرن جي برسات به پئي ۽ سرنگهه جو اڃ به ٿئي ظاهر ٿيو. راجا مجربا جي لشڪر به انهيءَ آڏو تي ڪاهيندو، کات ڪهريو جي مڪان کي اچي گهرو ڪيو. انهيءَ وقت ڪهريو بندگيءَ ۾ مشمول هو. ’ڪٽي‘ ۾ اها حڪمت رکيل هئي ته جيڪڏهن عورت ذات انهيءَ ’ڪٽي‘ کي هڪ لائيندي ته ڇوڄي پوندو. ٻئي منجهائين ڪرامت ختم ٿي ويندي. کات ڪهريو شهراديءَ کي هدايت ڪئي هئي ته ’ڪٽي‘ کي ڪڏهن به هڪ نه لائج، مگر کيس مٿين راز کان واقف نه ڪيو هئائين.

”کات ڪهريو راجاڻي لشڪر جي گهري ۾ اچي چڪو هو ۽ پاڻ بندگيءَ ۾ مشمول هو. انهيءَ ساعت اهو ’ڪٽو‘ پاڻمرادو بيان مان ٻاهر نڪتو جو شهراديءَ ڏسي ورتو ۽ جهٽ ڪري وڃي کيس هٿ ۾ کيائين؛ پر عورت جي جهٽ ڪري اهو هٿيار ڇڏي ٻيو ۽ سندس ڪرامت به ختم ٿي وئي. ايئن ڪهريو ڪاهوڙي ۽ شهرادي ٻئي لڙائي ڪندي سارهي ويا. راجا حڪم ڪيو ته ’پنهجي جون قبرون ڌار ڌار ٺاهي، اتي ئي کين دفن ڪري ڇڏيو‘. راجا جي حڪم جي حلد ٿي پيروي ڪئي وئي. جڏهن پنهجي کي دفن ڪيو ويو، تڏهن الاهي

لدت سان ٻئي قبرون ملي هڪ قبر ٿي ويئون. راجا کي انهيءَ حقيقت کان آگاهه ڪيو ويو. راجا حڪم ڪيو ته ”اها قبر ڪوئي وڃي“ قبر ڪوئي ڏسن ته ٻنهي جو لاش (بسي ڪهري ڪاهوڙي ۽ شهزاديءَ جو) انهيءَ هڪڙي ٿي قبر ۾ هڪ ٻئي جي ڀرسان پيو آهي. هيءَ حقيقت ڏسي سڀي کي حيرت وٺي ويئي. اتي راجا وري حڪم ڪيو ته ”انهن لاش کي وري ڌار ڌار ڪري جاڳي جي سرور ڪيو وڃي.“ راجا جي حڪم جي ٻروڙي ڪئي ويئي، مگر اهوئي ڳڻ ڪهاڙيءَ ۾ ٻه ٻئي قبرون ٻيو دفعو به ملي هڪ ٿي پئجي. انهيءَ ڪري قبر کي اتي ئي رهي ڏنو ويو، پر هڪ قبر سان ٻي قبر جا نشان ٺهرايا ويا.“

جهرڪن جي شهر کان ميل کن اتر طرف اهڙي نگر جي هڪ قبر آهي جنهن لاءِ آڏان جي ماڻهن جو چوڻ آهي ته اها ڪهري ڪاهوڙيءَ ۽ ان شهزاديءَ جي قبر آهي. هندو ماڻهو هن ”قبر“ کي ”ڪالي ماما“ ڪري مڃيندا آهن.

شهر جي ڏکڻ اولهه طرف هڪ نگر تي ”حافظ ابراهيم حياتيءَ“ جي مزار آهي. نوان شريف جي باد هنڌ ڪري کيس ”حافظ“ جو لقب عطا ٿيو. پاڻ ذات جو حياتي هو؛ انهيءَ ڪري کيس سڏيندا ٿي آهن ”حافظ حياتي“. هو صاحب درويش ۽ ڪرامت وارو ٿي گذريو آهي. ٻنهي جي چوڌاري ٿي قبر ڪوٺائي ڇڏي هئائين. سندس حياتيءَ جو مختصر بيان هن ريت آهي:

”حافظ حياتي اصل هيلين جي ڀرسان حياتي جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو، جو سندس اباڻو ڳوٺ به هو. کيس نوان شريف باد ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو، انهيءَ ڪري ننڍيءَ عمر ۾ ملاڪاتيارن ويو. اتي نوان شريف جو دور ڪري، حافظ ٿي، وري پنهنجي ڳوٺ واپس وريو. اتي حافظ صاحب کي اشارو ٿيو ته ”تون وڃو نظاماڻي جنهن کي راج ڳوٺ به چوڻا آهن، اتي وڃ“. اهو ڳوٺ جهرڪ شهر کان چئن ميلن پنڌ تي اتر اوڀر طرف آهي. پوءِ، حياتيءَ جو گهڻو حصو انهيءَ ڳوٺ ۾ گذاريائين، ۽ باقي ٻجڙيءَ وارا ٿورا سال جهرڪ شهر ۾ بسر ڪيائين.

”راج ڳوٺ درياءَ جي ڪنڌيءَ تي ٻڌل آهي؛ اتي ڪيتريون ساريون ٻوڏون ٿيون، مگر هن درويش جي دعا سان هن ڳوٺ کي اڪو لهر نڪو لوڏو آيو.“ (۱)

ميان احمد (عمر اٽڪل ۹۰ سال) ڳالهه ڪئي ته ”هڪ دفعي گهر ۾ لاڙاڪاڻي ٿي پئي ۽ سڳي تمويڙ لاءِ وٺي ويس. حافظ صاحب جي خدمت ۾ ساري حقيقت بيان ڪيو. صاحب موصوف جواب ۾ فرمايو ته ”ابا! تون پري کان آيو آهين، سڳو هوندين!“ پوءِ ڏاڪون ڏانهن اشارو ڪندي چيائين ته ”تون مائي ڪاڻي وٺ، تيسين آڏا سڳو ڪري وٺان. انهيءَ ڏاڪون لاءِ ائين چوڻ ۾ اچي ٿو ته ان سان مائي ڪڏهن به ڪين ڪندي هئي — هڪ مهينو آيو ته به ڏڍ ڪري اٿندو هو؛ جي چار آيا تڏهن به ڪاڻي خوش ٿي اٿندا هئا.“ ميان احمد وڌيڪ چيو، ”آڏا مائي ڪاڻي وري سندس خدمت ۾ وڃي حاضر ٿيس. اتي چيائين ته ”ادا، شي ڏيڻ کي وڃي پهتي، سڳو وڃي ريسين؛ هاڻ سڳي وغيره جو ضرور ڪونهي“. گهر اچي ڏٺا ته روج رالو لڳو پيو آهي ۽ بيمار ماڻهو الله جي رحمت کي وڃي رسيو آهي.“ (۱) اهڙيون ٻيون به ڪيتريون ئي سندس ڪرامتون آهي جا ماڻهو بيان ڪندا آهن.

حافظ صاحب زال ذات کان پنھ وٺون ويندو هو. ائين ئي چونڊو هو ته "خلا شل عورت ذات جو سنهن تي نه ڏيکاري" پاڻ شادي نه ڪئي هئائين. کيس جيڪي ڪجهه خير خيبرات ملندي هئي، سا غريب غريبن کي ڏيئي ڇڏيندو هو. چونڊو هو ته "پاڻ هر روز به الله تي آهي". هن صاحب پسو پنجو ڪڏهن به پاڻ وٽ نه رکيو. اٽڪل ۷۰ ورهه کن ٿيا جو تقريباً ۷۰ ورهه جي چمار جي وفات ڪيائين. سندس تربت هن وقت اچي ٻن مان سٺي لموني ٺهيل آهي. مزار جي پاسي ۾ پنج ڇوڪاشي جون سرون رکيل آهن، جن مان هڪ تي سندس وفات جي تاريخ به لکيل آهي؛ مگر انهيءَ وفات واريءَ سير تان ڪاشي لاهي وڃڻ ڪري وفات جي تاريخ معلوم ٿي نه سگهي آهي. البت هر چوڏهين رات سندس مزار تي معتقد مولود پڙهندا آهن، ۽ هر سال تاريخ ۱۱ جمادي الاول راج ڳوٺ ۾ هڪ ئي ٿيندي آهي، جنهن مان ڪمان نڪري ٿو ته غالباً حافظ صاحب ۱۱ جمادي الاول تي وفات ڪئي. جهرڪ شهر جي ساڳئي ڏکڻ اولهه طرف ميل کن جي مفاصلي تي "ميران پير" جو قبر آهي. قبي اندر مراد وغيره نه آهي. عقيدو آهي ته "انهيءَ هنڌ بادشاه پير بهنجا قدم مبارڪ رکيا هئا ۽ انهن قدمن مٿان ئي قبر جوڙايو ويو آهي". قبي اندر گهوڙن سان ڏسبو نه وڃي ۽ هڪ ٿڌو پيل آهي ۽ ٿڌي مٿان قبر جو ٺهيل هڪ سمنو رکيل آهي. سال بسال ميلو لڳندو آهي. ڏکڻ طرف "سبحان شاه" جي مزار آهي، جا ٽڪر جي ڏامن ۾ هڪ چوٽري ۾ آهي. هي صاحب به ولي الله جي گذرو آهي. سندس حياتيءَ جو احوال معلوم ٿي نه سگهو آهي. سال بسال ميلو لڳندو آهي. ساڳئي طرف ساڀاه واه آهي، جو صرف آبڪلائيءَ ۾ وهندو آهي. اٽڪل ڏيڍ ميل کن پنڌ تي "گور خان چاريءَ" جو ڳوٺ آهي. اتي "چماري" (۱) ذات وارا رهندا آهن.

(۱) چماري اصل ڪٽرمتي بلوچ آهن. بلوچستان مان نڪري، لس ٻيلي ۾ آيا؛ پوءِ اٺن ڪنهن اٺن ڪري، ٿڌي ٿاڻي بولا خان شهر جي اولهه طرف "ڪاري جبل" جي آسپاس اچي ويٺا. اُتي برفتن ۽ چمارين جي پاڻ ۾ بني. آخر ٻئي ڌرين جي پاڻ ۾ لڙائي لڳي. چمارين، ٿوري تعداد هئڻ ڪري، هار ڪاڌي، ۽ باقي بچيلن چمارين کي، برفتن گرلا، ڪري بهنجن سردارن وٽ وڃي حاضر ڪيو. فيصلو ٿيو ته چماري هتان ٿڌي وڃن. چمارين برفت سردارن جي حڪم جي پروي ڪندي، کي سڀڙو ساڪري طرف ويا ۽ هڪ ئي جهرڪن شهر جي ڏکڻ طرف اٽڪل ڏيڍ ميل کن جي مفاصلي تي ٿاڻيڪا ٿيا. انهن مان به هڪ سلاڪاتيارن جي آسپاس وڃي ويٺا. ساڪري وارن چمارين سان اڏواڏ سڃاول جي طرف لڏي ويا.

جهرڪن شهر جي پاسي ۾ جيڪو ڳوٺ آهي، اهو گور خان چماريءَ ٻڌاير، انهيءَ ڪري ڳوٺ تي نالو ٿي "گور خان چماريءَ جو ڳوٺ" پئجي ويو. انهيءَ نوم مان لس ٻيلي ۾ سون مياڻيءَ جي ڀرسان هڪ وڏو ڳوٺ آهي. هيءَ قوم سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي زماني ۾ آئي.

شهر جي آدم شماري پاڪستان کان اڳ اٽڪل ۱۲۰۰ کن هئي، مگر هن وقت اٽڪل ۳۰۰ کن آهي. ماڻهن ۾ تعليم گهٽ آهي. هي شهر هڪ دريائي بندر آهي. اڳي وڻج واپار ۽ مسافري پيڙين ۽ الڻ ذريعي ٿيندي هئي، ۽ هاڻ پيڙين، لارين ۽ ڏکڻ گاڏين ذريعي مسافري ۽ واپار هلندو آهي. هاڻي، شهر کي ويجهي ۾ ويجهي اسٽيشن ”مينگ“ آهي، جا اٽڪل ٻارهن ميل پري اتر اولهه طرف آهي. هاڻي لارين جي سهوليت ڪري ”مينگ“ اسٽيشن ماڻهن جي دل تان ئي مٽجي ويئي آهي.

آس پاس وارو ملڪ غريب آهي. ماڻهن جو مکيه ڏندو کيتي آهي. مڱ، مٺو، چانني ۽ آرڻ ڇا چيتي فصل سٺا ۽ جهجهي انداز ۾ اين ٿا. ميهن پوي ۽ ٻائي گهڻو ڇڙهي، نه ساهو خوش ۽ سڪيا. نه ته ڍورن جو ڪاھ به مشڪل ملي، آبادي به گهٽ آهي ۽ ذري گهٽ ڏڪار جهڙيون حالتون پيدا ٿيو وڃن.

شهر جي اتر اولهه طرف ٽن ميلن جي مفاصلي تي ”ڪوٽڙي براج“ جو واھ لنگهي ٿو، جو اڃا اهي رهيو آهي. ماڻهن جون اکيون انهيءَ ۾ کٽل آهن. شايد وري به جوهرڪ هڪ سرسبز ۽ شاداب ملڪ بنجي پوي.

اصل انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر س. پ. ڀٽلائيءَ جو

سنڌ پيڪار: سراج الحق

سنڌ جي اقتصادي تاريخ

(اسٽيپي: پهرينءَ قسط لاءِ "پهرائڻ" سلسل ۳، ۱۹۵۵ع کي اڙهڻ گهرجي)

۳۔ تاريخي پس منظر

تمهيد

سونهن جي دؤر ۾ هالا ۾ جي تازيون ڪوچائون ڪيون ويون آهن، تن مان پتو پري ٿو ته اڄ کان پنجن هزارن ورهين کان به گهڻو عرصو اڳ، سنڌ پنهنجي عجيب و غريب هوي ۽ تمدن تهذيب کي پرورش ٿي ڏني، جا گهڻن ئي ڳالهين ۾، پنهنجي برادريءَ وارين مصري ۽ عراقِي تهذيبن جي پٺت ۾، رولڻ ۽ زيب زينت جي لحاظ کان، جي وڌيڪ نه هئي، ته به انهن جهڙي ضرور هئي. الهيءَ کان پوءِ، مصري هندستان جي تاريخ وانگر سنڌ جي تاريخ ۾ به هڪ وڏو حال نظر اچي ٿو ۽ اٽڪل ٽن هزارن ورهين جي عرصي لاءِ تاريخ جي شاگرد جي رهبريءَ واسطي هڪو مواد مڪمل ٿي سگهي. البت جيڪي اهيڪڙا پڪا حقيقتون تاريخي روزنامن مان ملن ٿيون، سي ايترو سو ٻڌائين ٿيون ته ان تاريخي دور ۾ به سنڌ هڪڙي ئي قومي ۽ سياسي حلقن جي آماسگاهه پئي رهي آهي. اثر ۽ اولهه کان حملي آور قومن درياءَ جي لهرن سان هڪ ٻئي پٺيان ڏوڪيدون سنڌ ۾ آيون. اڪيميڊس، سڪندر اعظم، سڪاس، ڪورس ۽ هن لوڪ سنڌ ۾ داخل ٿيا، ۽ پٺت اهي لشڪرن پٺيان لشڪر مختلف ڄاتين ۽ قبيلن جا سنڌ ۾ داخل ٿيا، جن جي رٿائن تي اسلام جو نالو هو، ۽ هن جي هٿن ۾ تلوار هئي. (۱)

اٺين صديءَ جي اوائل کان وٺي پوءِ جي عرصي لاءِ اسان وٽ سنڌ جي تاريخ جو لاڳيتو رڪارڊ موجود آهي. ۱۲ع ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي. سنڌ تي پهريون صوبو هو، جنهن تي پهريون اسلامي حملو ٿيو. ڪجهه وقت کان پوءِ اهي حملي آور عرب رڳو ڏل وصول ڪندڙ پنهنجي وٽ، ۽ حڪومت جون واڳون سنڌ جي مقامي حاڪمن کي سونپي ڇڏيائون (۲).

(۱) نارمن برائون، ص ۳۲ ۽ ۳۳؛ "آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا" ص ۷۵-۱۳، ۱۲۲.

(۲) هيوگس، "گزيٽيئر"، ص ۲۹.

تاريخ ۾ ان حقيقت لاءِ دليل موجود آهن ته ان وقت به ايشيا ۾ خراسان، سيستان، زابلستان، ملبار، سلون ۽ چين سان سنڌ جو سامر گهڻو واپار هلندو هو. (۱)

سنڌ جي سياسي تاريخ ڏاڍي منجهيل ۽ پوڄدار آهي. هندستان جي ٻئي گهڻن صوبي جي تاريخ شايد ئي اهڙي منجهيل هوندي. هڪ پاسي سنڌ کي ڌارين قومن جون ڪاهون ٻئي ڌيون، ته ٻئي طرف سنڌ جو سنڌ اندر هڪڙن گهراڻن زور تي ورتو، ته ٻيا ٻي هڪ ورندا ئي رهيا. تان جو ۱۸۴۳ع ۾، انگريزن اچي ملڪ فتح ڪيو. ۱۰۲۶ع ۾ سلطان محمود غزنويءَ سنڌ تي ڪاميو ۽ ٻهجي بادشاهت سان ملائي ۽ ڏهائينس؛ پر غزنوي طاقت گهڻو وقت پير ڪوڙي نه سگهي، ۽ ۱۰۰۳ع ۾ سنڌ جي هيٺس حصي جي هڪ راجپوت قبيلي، سومرن، لاءِ جي اڀرندي واري ٽڪر تي ٻهجي حڪومت قائم ڪئي. (۲)

انڪل تي صديون پوءِ، ۱۳۳۳ع ۾، ٻي هڪ مقامي راجپوت قبيلي (حما) - سومرن جو تختو اونڌو ڪري ٻهجي حڪومت قائم ڪئي. (۳) پر سس جي حڪومت کي اڃا ڪي سال مس ٿيا ته ۱۴۰۱ع ۾ هندستان جي ست موڙهل بادشاه محمد شاه تغلق سنڌ تي حملو ڪيو، (۴) پر سنڌ کي ٻهجي شهنشاهت سان ملائي ۾ ڪامياب ڪو نه ٿيو، ۽ چون ٿا ته اتي ئي سنڌ وڌيڪا جي ڪناري تي اتي جي ويجهو وفات ڪيائين. ڪجهه سال کان پوءِ (۱۳۶۲ع ۾) سندس جاءِ نشين بادشاه، فيروز شاه، سنڌ صوبي کي فتح ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ۽ سنڌ دهلِي شهنشاهت جو حصو بڻجي وئي (۵)؛ پر جلد ئي سا ٻيهر زور وٺي ويا - ۽ وري سڄي صوبي جي حڪومت هڪ ڪري ورتائون. سمن ڏاڍي سڀاڻ سان ۽ سهڻي نموني حڪومت هلائي - ۽ مجموعي طرح ڏسجي ٿو ته هنن جي حڪومت نهايت ڪارائتي حڪومت هئي. هنن ڪيئي، ڪارخانن ۽ واپار جي هت اترائي ڪري صوبي کي ڪافي ترقي ڏياري؛ ڪيترائي نوان شهر ٻڌايائون؛ ۽ هنن جي راڄ ۾ ساڳو ايترو ته سڪيو ۽ آسودو هو، جوتاهي دور کي سنڌ جي مقامي راڄ جي تاريخ ۾ ”سونهري دور“ سڏيو ويندو آهي. (۶)

۱۵۲۱ع ۾ ملٽار جي هڪ پٺاڻ قبيلي (ارغونل) سس کي ڇڏي، ٻهجي حڪومت قائم ڪئي. هنن جو راڄ به گهڻو وقت جالي نه سگهيو، ۽ ڪاش، ۱۵۵۳ع ۾، سندن برادريءَ جي ئي هڪ قبيلي (توخانن) حڪومت هٿ ڪئي (۷). انهيءَ کان هڪ سال پوءِ، پورچوگيزن جي هڪ فوجي دستي ”پيڊرو ٻارنڊو رولر“ جي اڳواڻيءَ هيٺ ٺٽي تي حملو ڪيو، ۽ ٻن لکن ٻائونڊن کان به وڌيڪ ملهه جي مال سلڪپڻ کي باهيون ڏيئي تباھ ڪري ڇڏيائون.

(۱) ڏسو باب - تنون (۱) هيڪ، ص ۲۷۲ - هيوڪس موجب اهو سال ۱۰۰۱ع آهي. (۲) هيڪ، ص ۲۷۲ - ايلٽ مطابق، سا ۱۲۵۱ع ۾ طاقت ۾ آيا؛ ڏسو هيوڪس، ص ۲۸. رورتي وري چوي ٿو ته سا اول سومرن جي خلاف ۱۲۳۳ع ۾ آيا - پر ۱۲۳۷ع کان اڳ ڪامياب نه ٿي سگهيا (”مهران آف سنڌ“، ص ۲۲۸). (۳) رورتي، ص ۲۲۸ - هڪ ص. ۲۴۶. (۴) هڪ، ص ۲۴۷. (۵) هيڪ، ص ۸۳. (۶) ايٽڪن، ص ۱۰۳.

پورچوگيز پاڻ سان ايترو ته مال غنيمت کڻي ويا، جو ايشيا ۾ شايد ئي ڪنهن قوم کي ايترو مال غنيمت هئڻ آيو هجي (۱).

مغلن کان ٽالپرن تائين (۱۵۹۲ع - ۱۸۴۳ع)

مغل

۱۵۹۲ع ۾، اڪبر اعظم سنڌ کي دهلي شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو. سنڌ، مٿان صوبي جو هڪ ضلعو بڻجي ويئي. سنڌ کي ٻن ”سرڪارين“ ۾ ورهايو ويو، مٿين ۽ سرڪار جي گاديءَ جو هنڌ ”بکر“ هو ۽ هيٺين جو ”ٺٽو“ ٻنهي تي جدا جدا خودمختيار گورنر مقرر ٿيل هوندا هئا، جن کي هندستان مان ئي مقرر ڪري اٿايو ويندو هو. مغلن جي انهيءَ اوج واري زماني ۾ سندن سموريءَ شهنشاهت وانگر، سنڌ ۾ به امن اسان قائم هو. هڪ سوسالن جي عرصي تائين سنڌ هر قسم جي سياسي بد امنيءَ کان محفوظ رهي. انهيءَ عرصي ۾ سنڌ جي ڪارخانن ڏاڍي ترقي ڪئي، ۽ سندس واپار سڄي دنيا جي ملڪن سان هلندو هو. ائڙ ته ٻين الاقوامي واپار جو مرڪز بڻجي ويو، ۽ ان جا واپاري ۽ تاجر صوبي جون ٻيهرين ڇوڙون پاڻ سان ڏيساور کڻي ويندا هئا. ائين ٿو ڀانئجي ته خود مغلن به انهيءَ واپار ۾ دلچسپي ورتي، ۽ هن جي ئي حڪومت جي دوراندر مڪه پورهي واپارين - پورچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن - صوبي ۾ پنهنجا ”ڪارخانا“ قائم ڪيا (۲).

سنڌ ۱۷۳۹ع تائين مغلن جي قبضي ۾ رهي - ۽ جڏهن نادرشاهه دهلي تي ڪاهي مغل شهنشاهت کي قريب قريب تباهه ڪري ڇڏيو، تڏهن محمدشاهه مغل بادشاهه سان ٿيل عهدنامي موجب سنڌ وٺي ۽ جي اولهه وارا سمورا پرڳڻا هنن ايراني بادشاهه جي قبضي ۾ اچي ويا. انهيءَ طرح سنڌ به ايراني شهنشاهت جو حصو بڻجي ويئي (۳). اورنگزيب جي وفات کان وٺي نادرشاهه جي ڪاهه تائين، انهن سالن جي عرصي ۾، مغل شهنشاهت جيئن به ٽڪن پٽ پوندي ويئي. اهو ڏسي نيٺ سنڌ جي هڪ مقامي طاقتور قبيلي ڪلهوڙن پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو (۴). انهيءَ طرح هندستان سان مقرر ٿي ايندڙ گورنرن جي بدران مقامي حاڪم سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا. پر انهن حاڪمن جي طاقت ۽ خودمختياريءَ جو دارومدار هندستان جي بادشاهه تي هوندو هو. جي هڪو بادشاهه مضبوط ۽ طاقتور هوندو هو ته سنڌ جا حاڪم ”جيورا“ هن جا مطيع ٿي گذاريندا هئا، ۽ جي هڪو ڪمزور بادشاهه ڏسندا هئا ته هڪدم خودمختياريءَ جو اعلان ڪندا هئا. سنڌي حاڪم اهڙيءَ طرح پنهنجي گهر جا گوبا اڌو ڪاهيو سالڪ هئا؛ هڪ طرف، کين وقت بوقت پنهنجي مٿين حاڪمن کي ڏنل طور ڪريون رقومون ادا ڪرڻيون پونديون هيون. ٻئي طرف جڏهن به ڏسندا هئا ته دشمن جي خطري کان ڪجهه محفوظ آهن ته ڏنل ڏاڍي کان هڪدم ٻا ڪڍي ٻي رهندا هئا (۵).

(۱) هيگ، ص ۹۸. (۲) ڏسو باب ستون. (۳) سمٽ، ص ۲۵۹ (۴) - ٽورلي، ص ۹. (۵) - ٽورلي، ص ۹.

جڏهن عرصي اندر اڪبر پنهنجي شهنشاهت کي ٺاهيو ۽ مضبوط ڪيو ۽ نادرشاه وري انهيءَ شهنشاهت کي پرزا ٻرا ڪري ڇڏيو، ان عرصي اندر دائود پوٽن جو هڪ مقامي ٽيپلو اتر سنڌ ۾ زور وٺندو رهيو. هن جو ڏندو ته اٺڻ ۽ وڻڻ هو، پر جهن عقلمنديءَ سان هن تلوار کي استعمال ڪيو، تنهن جو داد ڏيڻ کان وهي نٿو سگهي. ۱۶۱۷ع ۾ شڪارپور شهر جو بنياد وڌائون، جو انهيءَ صديءَ ۾ بکر کان به گهڻو ڪري ويو ۽ اتر هندستان ۽ وچ ايشيا جي ملڪن سان سنڌ جي واپار جو سڪه مرڪز بڻجي ويو.

ڪلهوڙا

سترهين صديءَ جي پهاڙيءَ ۾ دائود پوٽن سان گڏوگڏ اتر سنڌ ۾ ڪلهوڙن به زور ورتو. هن جو ڏندو فقري هو ۽ ٿوري ئي وقت ۾ چڱا پوئلڳ گڏ ڪري ورتائون ۽ پوءِ سڄي حاڪمي سان دؤر ڏيڻ ڇڏي ڇڏيو. ۱۶۵۸ع ۾ شاهي فوجن سان مقابلي ۾ فتح حاصل ٿيڻ ۽ سندن حڪومت جو باقاعدي بنياد پڌري ويو (۱). آخر ۱۷۰۱ع ۾ يارمحمد ڪلهوڙي کي سڄي شهنشاهه کان سنڌ ۽ مختيارناسو عطا ٿيو. هن جي حڪومت ارڙهن سال هلي، جن مان پهرين ٽي سال ته رڳو حڪم ۽ لڙاين ۾ گذاريائين، پر انهن جنگين پاڻ هن جي طاقت ۽ حڪومت ۾ اضافو آندو (۲). باقي پويان ٽي سال پنهنجي حڪومت کي مضبوط ۽ مضبوط بنائڻ ۾ صرف ڪيائين. انهيءَ دور ۾، سنڌ ۾ ڪافي امن آسان ۽ آسودگي ٺهجي وئي. ۱۷۱۹ع ڌاري ميان يارمحمد وفات ڪئي ۽ ساڳئي ئي سال پٽن نورمحمد کي سڄي شهنشاهه، محمدشاهه سندس جڏهن نشين تسليم ڪيو ۽ سندس ساڳيا لقب ۽ سڌون به عطا ڪيائين. نورمحمد ڪيترائي ڀيرا دائود پوٽن جي زور ڀيڻ لاءِ ستن حملا ڪيا (۳). نيٺ هن کي آل سڃاڻ ۾ ڪاسياڻي ٿيس، پر دلها هن قلات جي بروهين تي حملا ڪيا، ۽ پنهني ۾ خاطرخواه ڪاسياڻي نصيب ٿيس. ۱۷۳۶ع ۾ بکر جو قلعو ۽ ڀنگر دائميءَ وارا ٽڪرا به سندس حوالي ڪيا ويا، ۽ ان کان پوءِ ٻئي سال، کيس اٺي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو (۴). انهيءَ طرح سڄي سنڌ سندس قبضي ۾ اچي وئي ۽ هو حقيقي طرح سنڌ جو خودمختار حاڪم بڻجي ويو.

جڏهن محمدشاهه مهدينامي مائعت سنڌ نادرشاهه جي حوالي ڪئي، تڏهن اها ڳالهه نورمحمد کي ڪانه وئي، ۽ انهيءَ غيبي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائين. نادرشاهه کي ڪابل ۾ جو انهيءَ بغاوت جون خبرون پهتيون، سو حڪمر وڌي ڪڏهن سان سنڌ تي چڙهي آيو. نورمحمد ڪروڙاها ڏهين جو خزانو ساڻ ڪري وڻ ٿي وڻ ۾ هر ڪوت جي قلعي ۾ وڃي لڪو. نادرشاهه به پويان لڳس ۽ هن جي فوجن نيٺ هن ڪلهوڙي سردار کي ڇڏو گرفتار ڪيو. هن کي به رڳو پنهنجي حوالي تان هڪ ڏوٽا پيا، پر سندس راڄ جو

(۱) هيوگس، ص ۳۱. (۲) قليچ بيگ، جلد ۲، ص ۱۴۳-۱۴۴. (۳) هيگ، ص ۱۱۳. (۴) هيگ، ص ۱۱۳.

اٿر اوله وارو ٽڪر ملات جي حاڪم کي ڏنو ويو ۽ شڪارپور جو شهر ڏاڻوڊ پورتن کي واپس مليو. ايترو ملڪ وڃائڻ کان سواءِ اٽڪل ۲ لکن دين جي سالياني ڏل به ڀرتي ٿيس (۱).

نادر شاه ۱۷۰۱ع ۾ قتل ٿي ويو ۽ سندس سموري حڪومت احمد شاه ابداليءَ جي ور چڙهي ويئي. سنڌ جي حڪومت به احمد شاه جي قبضي ۾ آئي. ڪجهه سالن لاءِ ته احمد شاه پنهنجي ملڪي معاملن ۾ ايترو رڌل هو، جو سنڌ تي ڏيان ڏيڻ جي واراڪائي ڪانه مليس. نورمحمد انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي ڏل ڏيڻ بند ڪري ڇڏي. نتيجو اهو ٿيو جو ڏل جي بقاءِ وصول ڪرڻ لاءِ احمد شاه پاڻ سنڌ تي ڪاهي آيو. نورمحمد ڀڄي وڃي جيسلمير ۾ لڪو ۽ اتي ئي ۱۷۰۰ع ۾ وفات ڪيائين.

مجموعي طرح سان ڏسو ته پهرين ٻن ڪلهوڙن، يارمحمد ۽ سندس پٽ نورمحمد حڪومت ڏاڍيءَ سڃاڻپ ۽ دوراندوشيءَ سان هلائي. ٻئي زبردست جنگي چوڌا هئا، پر ان سان گڏ ان قائم ڪرڻ جي به منجهن بعد صلاحيت هئي. ميان نورمحمد سنڌ ۾ واهن جي ذريعي لوڪ ڪرڻ جي سرشتي کي زبردست ترقي ڏياري، جهڙي هس جنگ جي ميدان ۾ بهادري، زرعي ڪمن ۾ به اوتري ئي قابليت جو مالڪ هو. هن جي حڪومت جي دور ۾ سنڌ جي زرعي پيداوار چوٽيءَ تي پهچي ويئي.

نورمحمد ڪلهوڙي کان پوءِ سندس وڏي پٽ مراد ياب تخت سنڌاليو، پر ٽن سالن جي مختصر حڪومت کان پوءِ ڀائرس غلام شاه کيس تخت تان لاهي، پاڻ حڪومت هٿ ڪئي. غلام شاه جي خلاف وري سندس ٻين ٻن ڀائرن، مظهر خان ۽ احمد يار، بغاوت ڪئي، ڪيترو عرصو نه هنن جو اهو تنازعو پئي هليو، پر نيٺ غلام شاه مٿن غالب ٿيو، ۽ کيس ۱۷۰۱ع ۾ سنڌ جو حاڪم تسليم ڪيو ويو (۲).

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته غلام شاه زبردست حاڪم هو، پر هن جي حڪومت جي دور ۾ ملڪ لڙاين ۽ جنگين ۾ گهٽجي ويو. هن جون ويڙهون به ملڪ کي ڏاڍيون مهانگيون ٿيون. هو ڪڇ تي ڪاهي ويو، ۽ اتي جي حاڪم کان ڊسٽا ۽ ڊلڪيٽ جا بندر ڇڏايائين (۳). هن جي حڪومت جي اوائلي دور ۾ برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ ۾ پنهنجو ٻيو ”ڪارخانو“ قائم ڪيو، پر سترهن ورهين کان پوءِ يعني ۱۷۷۰ع ۾ ملڪ جي بدامنيءَ جي حالتن ۽ ميان سرفراز خان، غلام شاه جي پٽ ۽ جاءِ نشين، سان اڻٻڌ ٿي پوڻ ڪري ڪارخانو بند ڪرڻو پيو.

سرفراز خان آبهرو، ”ظالم ۽ خونخوار“ حاڪم هو. هو اڳرائي ڪري ڪڇ تي ڪاهي ويو. اتان ڪاٺياڻي حاصل ڪري، وري انهن ڏانهن ڏيان ڏنائين، هن مان پنهنجي مفاد لاءِ

(۱) هيگ، ص ۷۱-۱۱۶. (۲) قليچ بيگ، جلد ۲، ص ۱۰۲. (۳) هيگ، ص ۱۱۸.

خطرو تي محسوس ڪيائين. ڪيترن بلوچ سردارن کي بي درديءَ سان قتل ڪرائي ڇڏيائين. پر انهيءَ طمر جي قيمت پنهنجي حڪومت جي صورت ۾ ادا ڪرائي پيس (۱) ان کان پوءِ ڪيتريون ئي تبديليون آيون. ۽ نيٺ ۱۷۷۱ع ۾ سندس چاچي غلام نبيءَ کي حڪومت جون واڳون سپرد ڪيون ويون. پر هڪ بلوچ سردار مير بجار خان هن جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ گهٽسان جي اڙائيءَ ۾ غلام نبي مارجي ويو (۲). سندس ڀاءُ سوان عبدالنبي مير بجار خان صلحنامو ڪيو، ۽ سنڌ جي تخت تي ويٺو. ۱۷۸۱ع ۾ افغانن جو هڪ وڏو لشڪر ٽنڊار کان ڪاهي آيو. مير بجار خان انهيءَ لشڪر کي شڪارپور ويجهو زبردست شڪست ڏني. سوان عبدالنبي، مير بجار جي طاقت جو سمورو لقاءَ ويٺي ڏٺو، سو اچي کيس وهن ورايو ۽ نيٺ هن کي منصوبو ۽ نبي مارائي ڇڏيائين. مير بجار جي مرڻ کان پوءِ، سندس پٽ عبدالله خان ڪلهوڙن جو تخت پنهنجي قبضي ۾ آندو. آخري ڪلهوڙو حاڪم مقابلي جي هٿ نه ڀاري ۽ اچي وڃي ثلاث کان نڪتو. اتان هو اروهن جو هڪ وڏو لشڪر سنڀرائي وٺڻ سان واپس آيو، پر وري به شڪست کاڌائين. اٽتار ۽ طاقت جي انهيءَ جنگ سڄي ملڪ کي بداسنيءَ ۽ مولهاري ۾ وجهي ڇڏيو هو؛ نتيجو اهو ٿيو جو افغان بادشاهه تيمورشاهه کي داخل ڏيڻو پيو. تيمورشاهه، مدد علي خان جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏو هٿڪڻو سنڌ تي چڙهي ڪرڻ لاه موڪليو ته ڪلهوڙي حاڪم کي پنهنجي حڪومت واپس وٺي ڏئي. مدد علي خان سنڌ ۾ طوفان ٻنهي آيو ۽ حڪمي ٿي آڏو آيس، تنهن کي ڪڪڻ وانگر بهار بندو ويو. شهرن کسي ٿي، گورنن کي جلائي تباھ ڪري ڇڏيائين. بوشمار ماڻهن کسي موت جي ارڙاهه ۽ اچي چوڌاري ڏهڪاڪا مچائي ڇڏيائين. هن جي تباھين ملڪ ۾ ڏٺو ۽ ڏٺو ۽ ڏڪار وڃي ڇڏيو، جن ملڪ جي غريب عوام کي تنهن ئي وڌيڪ تڪليف ۽ مصيبت ۾ ڦاسائي ڇڏيو (۳). انهن ڳالهين کان پوءِ به ڪلهوڙن جي طاقت ۾ ڪا پائداري پيدا ڪانه ٿي. وقت گذرڻ تي ٽالپرن وري زور وٺڻ شروع ڪيو، ۽ نيٺ ۱۷۸۳ع ۾ ڪلهوڙا حڪومت جو خاتمو آيو (۴). سوان غلام شاهه ۽ سندس جانشين، جن کي هن ڪتاب ۾ آئندو آخري ڪلهوڙا حاڪم جي نالي سان بيان ڪيو ويندو، ملڪ کي تباھ ڪن جنگين ۾ اڙائي ڇڏيو هو. انهن جنگين ۾ کوسن، دائود پوٽن، اروهن، ڪڇين ۽ ٽالپرن سان چوٽيون کاڌائون (۵). غلام شاهه جي طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ اٽڪل ۳۰ سالن لاءِ بداسني، گوروڙاڻي ۽ ٻاهرين حملن جي ڪري سنڌ جي حالت ڏاڍي رحر جوڳي ٿي ويئي هئي، ۽ انهيءَ حالت ۾ ملڪ ٽالپرن جي قبضي ۾ آيو.

ٽالپرن

۱۷۸۳ع ۾ ٽالپرن قوم جي سردار مير فتح علي خان، امان بادشاهه زمان شاه کان ”فرمان“ حاصل ڪيو ۽ سنڌ جو رئيس، يا حاڪم بڻجي ويو، ۽ حيدرآباد کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ٻڌيائين (۶).

(۱) هيوگس، ص ۳۳. (۲) ايسٽ انڊس، ”ڪابول“ ص ۵۶۱؛ هيگس، ص ۱۲۳. (۳) ايٽڪن، ص ۱۱۵-۱۱۷. (۴) پوسٽنس، ص ۱۷۳-۱۷۴. (۵) هيوگس، ص ۳۴.

هن جي گهراڻي ۾ قوت هون ڪري صوبو ئي خود مختار حڪومت ۾ ورهائجي ويو. سڀي ۾ سڪه خاندان حيدرآبادي (يا شهدادپوري) ٽالپرن جو هو. جنهن جي حڪومت وچولي تي هئي. ٻيو خاندان (سهرابائي خاندان) مير فتح علي خان جي پائڻي مير سهراب جو اولاد هو. اهو خاندان ميرپور تي حڪومت ڪرڻ لڳو. ٽئين خاندان جي حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ ميرپور هو (هي خاندان سانڪاڻي سڏبو هو. ۽ مير سهراب جي پٽ مير ٺاري خان جو اولاد هو). حڪومت جي انهيءَ ورهاست ٽالپر گهراڻي جي تاريخ کي ڏاڍو سمجهڻي وڌو آهي. جڏهن حيدرآباد واري ٽالپر خاندان جي سردار مير فتح علي خان ملڪ جي حڪومت ۾ پنهنجي ٽن پٽن - غلام علي، ڪرم علي، مراد علي - کي ٻه ڀائيوار ڪيو، تڏهن نه معاملا هڪاري پڪڙي ويا. اهي چار پٽ تاريخ جي نظر ۾ ”چار ٻار“ ٿا سڏجن. مير فتح عليءَ کي اچي خيال ٿيو ته ڪراچي ۽ عمرڪوٽ واپس هڪ ڪجن. 1792ع ۾ ٽلات جي حاڪم کان ڪراچي واپس ورتائين، ۽ حيدرپور جي واپس کان 1813ع ۾ عمرڪوٽ ڇڏيائين. 1801ع ۾ مير فتح علي پنهنجي ڀيڻ هڪڙو پٽ صوبدار ٺاهي ڇڏي، مري ويو، ۽ پنهنجي حڪومت ٻئي ٽن پٽن جي هرد ڪري ويو. ڏهن سالن کان پوءِ، مير غلام علي ٻيڻ هڪڙو پٽ مير محمد ڇڏي وفات ڪري ويو. ان هولي ٻه ٻائي بچيل ۽ پٽ، ڪرم علي ۽ مراد علي، سنڌ تي حڪومت ڪندا رهيا. 1828ع ۾ ڪرم علي جي اولاد مري ويو، ۽ مراد عليءَ ٻه پٽ، نور محمد ۽ نصير خان، ڇڏي وفات ڪئي. 1830ع تائين انهن ٻن ميرن پنهنجي سون، صوبدار ۽ مير محمد سان گڏجي حيدرآباد تي حڪومت ڪئي. 1851ع ۾ مير نور محمد حيدرآباد جو حاڪم ۽ گذاري ويو ۽ حڪومت سندس ٻن پٽن ۽ سندن ڇاٻي نصير خان جي هڪ آئي.

انهيءَ طرح سنڌ جا ٽالپر حاڪم وڻ وڻ جي هڪائي ٿي ويا. ۽ ملڪ جو اتحاد پڻ الهيءَ سبب ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو. هنن جي حڪومت جي دوران ۾، الهيءَ ۾ ڪوشش ڪونهي ته امن امان هو، پر اهڙو امن، جنهن ۾ ملڪ لاءِ هڪا آسودگي هڪا هئي؛ حڪومت نه هئي، پر بنا ڪنهن قانون قاعدي جي، ٽالپر جي پرواهه ۽ هيش حاڪم هئا. هن جو سمورو شوق شيل شڪار تي هوندو هو. پائمبر لسان کي انهن اميرن بابت ٻڌائي ٿو: ”جنهن ملڪ تي هنن جي حڪومت آهي، ان جي انتظام ئي هو ڪو توجهه ڪونه ٿا ڏين. نه ڏوهاري، ڪي سڙا ٿي ملي، ٺڪي ڪنهن مظلوم کي انصاف ٿو ملي (1). هن وقت ائين ڪئي چئجي ته هن ملڪ ۾ هڪا حڪومت آهي ئي هڪا نه؛ جو ته هن بلوچ سردارن کي رڳو پنهنجي ئي ڪسارن جي لڳل آهي. عام رعيت جو الله واهي آهي (2). هنن حڪومت اهڙي ته بي پرواهيءَ ۽ جايرانه طريقي سان ڪئي ۽ غريبن ويچارن آهريون ته سختيون اهڃ ۽ اڏاڻ ٿي سٺا، هو ملڪ سڄ پڄ ته انتهائي بيوسيءَ ۽ تڙيل حالت کي وهي پهتو.

(1) پائمبر ”آئوٽ ورڊ فائيل نمبر 63“ (28-1822) ص 282-283. (2) ايضاً، ص 288-292.

اٺويھين صديءَ جي اوائل ۾ سنڌ دنيا جي سياسي سيلاب ۾ گھيرجي ويئي - ۽ انگريزن لاءِ سنڌ ۾ ٻيڙ ڄمائڻ هڪ سياسي ضرورت بڻجي پئي. ايران ۾ نيپولين بولا ڀارت جي منصوبو ۴ رين، انگريزن ۾ ٽرٽلو وجهي ڇڏيو هو. ۱۸۰۹ع ۾ انگريزن سنڌ جي حاڪمن سان، جو دوستيءَ جو عهدنامو ڪيو، سو محض انهيءَ لاءِ ته فرينچ سنڌ ۾ قدم نه ڄمائڻي سگھن (۱). ۱۸۲۰ع ۾ سرحد تي تازن کي ڀڄي ڏيڻ لاءِ ٻيو عهدنامو ٿيو (۲). ۱۸۳۶ع ۾ 'پنجاب جي شير مرد' رائي رنجيت سنگ سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. ۱۸۲۸ع ۾ انگريزن حوالشڪر پورين امان لڙائيءَ ۾ حصي وٺڻ لاءِ عهدنامي جي شرطن جي خلاف ورزي ڪندي، سنڌ وري دريا منجهان پنهنجا جنگي ٻيڙا هاڪاري وڃي مٽي چڙهيو. انهيءَ تان سنڌ جي ٽالپر حاڪمن ۽ انگريزن جي وچ ۾ سخت تنازعا ٿي پيا، ۽ ليٽ ۱۸۴۳ع ۾ هنن سنڌ کي ٻي پنهنجي برٽش شهشاعت سان سلائي ڇڏيو. اها حقيقت آهي ته انهيءَ لاءِ هنن کي ڪو به اخلاقي جواز ڪونه هو. سرچارلس ليپر ٻاڻ قبول ٿيو ڪري ته "اسان کي سنڌ تي قبضي ڄمائڻ جو ڪو حق ڪونهي، پر ان هوندي به اسين قبضو ته ضرور ڪنداسين - ۽ سچ ڀڄ ته اسان جو اهو قدم تمام فائديمند - ۽ ڪارائتي ڪمڻپ ۽ بدمعاشي ٿيندي" (۳). انهيءَ طرح سموري سنڌ (غير پور کان سواءِ)، جنهن جي حاڪم پوري پوري وقت تي پنهنجي وفاداريءَ جو ٻين انگريزن کي ڏياريو، ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن جي هٿن ۾ اچي وئي.

(۱) اينڪن، ص ۱۱۹. (۲) هوگس، ص ۳۰. (۳) اينڪن جو ڏنل حوالو، جلد A ص ۱۲۷.

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن جون مورون

سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران خاندان، جنهن کان انگريزن ڪڍڻ ڪري، دغا ۽ دولاب، مڪر ۽ فریب، بدعهدن ۽ حيل جوڙين جي هڪ طويل سلسلي کان پوءِ سالي ۽ واري فار نهاد لڙائي ۽ بعد سنڌ کسي - ان جي ابتدا مير فتح علي خان کان ٿي ۽ اختتام مير نصير خان تي آيو. انهيءَ گهراڻي پنهنجي دور حڪومت ۾ سنڌ کي تهذيب ڏيڻ، علم ۽ ادب جو هڪ عظيم الشان ثقافتي ورثو ڏنو، جيڪو سنڌ جي تاريخ لاءِ هميشه ناز ۽ افتخار جو سبب رهندو.

صاحبزادو مير نور محمد خان، انهيءَ گهراڻي جو چتر و چراغ ۽ نهايت صالح دل ۽ دماغ، منجهه طبيعت ۽ فطرت جو مالڪ آهي. حيدرآباد ۾ سندس ڪتب خانو ۽ عجائب گهر، جو عرب ۽ عجم يعني شاه ايران کان وٺي شاه مسعود ٽائين خراج ڏهين حاصل ڪري ۽ ڪر آهي. تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ انهيءَ ليڪ بخت ۽ ليڪ نهاد نوجوان، تاريخي ۽ ثقافتي مواد مهيا ڪري ڏيڻ ۾ پنهنجي جيڪا مدد ڪئي آهي، ان جي احسان کان نه فقط آڌر پاڪ اڳتي هلي سڄي سنڌ جيڪدوش ٿي نه سگهندي. تازو هن شريف النسل نوجوان، سون کي پنهنجي ابن ۽ ڏاڏن يعني سنڌ جي شاهن ۽ شهزادن جون مهرون ڏيکاريون، ۽ انهن جو عڪس ڪيڏن ڏنو: پنهنجي اکين عبرت حاصل ڪئي: دل گهريو ته ”مهراڻ“ جي مطالع ڪندڙ دانشمندن کي به انهن جي زيارت ڪرايان، ته جيئن اهي به سنڌ جي آخري آزاد ۽ خودمختيار رياست جون نشانين ڏسي پنهنجي ماضيءَ سان روشناس ٿين، حال جو اندازو ڪن ۽ مستقبل لاءِ سوچين. اهي آهي مهرون آهن، جيڪي تقريباً سڀنيءَ صديءَ تائين، سنڌ جي آخري خودمختيار حڪومت جي شاهي فرمانن، انتظامي نوشتن، ۽ سياسي مراسلن تي استعمال ٿينديون رهيون: اهي آهي مهرون آهن، جن کي سنڌ جي حڪمران اگرين زيب ۽ زينت بخشي: اهي ڪڏهن مجرمين جي موت وارن فرمانن تي لکيون، ڪڏهن جان بخشيءَ جي حڪامن تي ثبت ٿيون، انهن تي مهرون جي ذريعي جاگيرون بخشيون ويون: ۽ انهن ئي مهرون ايران ۽ سنڌ جي هزارن هنرون تي لکن رهن جي ورکا وڌائي: اهي ئي آهي مهرون آهن، جيڪي انگريزن جي بدعهدين جي عهدنامن تي، گهاريون اُن گهاريون، ۽ خوشيءَ ناخوشي، ثبت ٿيون: هي

مھرون سخی جون سڃيوت هيون۔ انهن پنهنجا قول والا يا۔ ليڪن ٻاهران کان چپڪي مھرون آيون، انهن پنهنجو حق به واعدو وٺا ڪوٽ ڪيو۔ دغا ۽ فریب سندن خمير ۾ داخل هو؛ تاريخ ته اهوئي چوندي ته هيئن مھرن ٺاليري حڪومت جي ابتدا الڌي ۽ هيئن ئي مھرن ان جي انتها به آڏي۔ ليڪن ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته حقيقتون ڇا وھو ڏاڍو ڀاڙيا

اسان انهن شهرن جا عڪس هن لاءِ هتي شايع ڪري رهيا آهيون ته تاريخ جو مطالعو ڪندڙ اڪيون، حڪومتي جي ترقيءَ ۽ تنزل جا داستان پڙهندڙ لکاهون، ۽ توڻي جي بلنديءَ ۽ پستيءَ جون حقيقتون پسند ۽ بھارتون انهن کي ڏسن ۽ عبرت حاصل ڪن.

اڄ اگرچہ اهي مھرون خاموش، بي حس و حرڪت، عاجزادي مير نور محمد خان جي
مجاذب گھرو ۾ پيون آهن؛ لھڪن بدعھديئن جي تياربخ جا هزارين دلچسپ ۽ حيرت انگيز
داستان دل ۾ رھيو ويٺيون آهن. اڄ کان ڪيئي سال اڳ، انهن تي شاھي چوڊدار بھروڙ پندا
ھئا، درباري مھر بردار انهن جي حفاظت ڪندا هئا، ۽ دربار ۾ داخل ٿيڻ وقت، انهن جو
دست بست ھرو قد تي استھال ڪيو ويندو هو؛ ڪھڙو تعجب، جيڪڏھن وري ھڪ دفعو
سنڌ جي اھڙين بااختيار ھرن جو وارو وري، شاھي چوڊدار اتي ڪڙا ٿي، مھر بردار سونڀ
اھن، ۽ درباري دست بست انهن جو استھال ڪن، سنڌ جي قسمت پاتو کائي، ۽ سنڌ جو ھو قدر
جاگي۔ ھاڪاڻ ۾ دنيا دورنگيءَ جو دستور اھو ئي آھي، ھميشه کان ائين ٿيندو آيو آھي،
۽ ھميشه ائين ئي ايندو رھندو

انهن مھرن جو تفصيل ۽ مھرن جي مالڪن جو مختصر احوال هن ھڪ ڏيون ٿا.

(۱) میر گمر علی خان

مير محمد علي خان، تالپرن جي پهرين ۽ چوٽاري ۽ چوٽيون ۽ ڪنڊار هو، جيڪو مير غلام علي خان (وفات ۽ جمادي الثاني ۱۲۲۷ھ/۱۸۱۱ع) کان پوءِ سنڌ جي شاهي ۽ تي وياو. سندس نڍو ڀاءُ مير مراد علي خان ۽ سندس ڀائٽيو مير محمد خان بن غلام علي خان ساڻس رهيا.

مير صاحب جو دور سنڌ لاءِ نهايت آڻڪارو ۽ آڻوڊيڪي ۽ جو دور هو۔ علم ادب، تهذيب ۽ تمدن، وئج ۽ واپار، وڏو زور ورتو. انگريزن سان پهريون واپاري معاھدو انهيءَ زماني ۾ آيو۔ سر جان ملڪم بمبئي جو گورنر هو، ميجر اسڪين (Skeene) وائيس سپرنٽنڊنٽ آف انڊسٽريز ۽ هڪڙو آفيسر انڊسٽريز جي عيوضي ۽ سنڌ جو مال وڃڻ لڳو ۽ سنڌ ۾ اتان جي مال جي آمدرفت ٿي. شاه ايران، فتح علي شاه قاجار، سان دوستي ۽ جو پيمان ٿيو۔ اها ٻنهي جي آمدرفت وڌي، تمدن ۽ ثقافتي رستو پيدا ٿيو. ڪيترا شاعر، اديب، خطاط ۽ مشهور سڏاي درٻار ۾ اچي پهتا. جن جي سرپرستي مير صاحب پڪڙڻ ڀل ڪئي۔ مرزا غلامحسني ڀرڪس، جو اڳتي هلي مير ڪرم علي خان جو پٽيلو ۽ سڏاي درٻار جو امير ڪيو ٿيو، سو هي ئي دور ۾ ايران منجهان خرچ ٿي آيو.

۱۲۳۰ھ ۾، شاه شجاع الملڪ، محمد عظيم هتان شڪست کائي حيدرآباد ۾ اچي

پناه گزين ٿيو۔ ٿيلئيءَ جي ڪپ تي ٿندي آغا ۽ ابراهيم شاه وٽ اچي لٿو؛ حيدرآباد جي فوجدار (ميان علي بخش ابن ميان فقير محمد خدمتگار) جي خبر ٿيڻ تي، مير صاحب سندس شايدان سان استقبال ۽ هندوستان ڪيو. محمد عظيم الهيءَ خبر ٻڌڻ تي ڪابل کان لشڪر ڇاڙهي ميرن تي موڪليو. شڪارپور وٽ ٻئي طرف آهون ماسهون ٿيا. لڙائي ڪانه لڳي، ليڪن خير ڪندي، مير صاحب پنهنجا هٿ ساڙايا۔ انساني سڀه سالارن مان ميرن معاهدو ڪيو۔ ٻارهن لک ٽاون ڏيڻ جو، ۽ سنڌ ۾ افغاني ڪو چالو ڪرڻ جو واعدو ڪري، لشڪر موٽايائون۔ شجاع الملڪ رات ڏني شڪارپور مان لڏي پاهه ڇڏي ويو، جنهنڪري ميرن کي اهو نقصان پهتو پيو.

انهيءَ ئي دور ۾ خبر آئي ته ”پنجاب جي حاڪم راجا رنجيت سنگ جو پوٽو سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ جي خيال سان ملڻ ڪوٽ تائين اچي پهتو آهي“. مير ڪرم علي خان جو خيال هو ته پنهنجو لشڪر وٺي، هلي شڪارپور جي سرحد تي سائس ۽ هڪ ڪڇين؛ ليڪن مير مراد عليءَ اهو مناسب نه سمجهيو. آغا اسماعيل شاه ايلچي ڪري بمبئيءَ ڏانهن مير جان ملڪر ڏانهن موڪليو ويو، تاهه انگريزن کان امداد وٺي اچي، جنهن بعد سکا شاهيءَ جو مقابلو ڪجي. مير جان ملڪر، ايلچيءَ جي پهچڻ کان اڳ واپس وٺي چڪو هو؛ ٽين گورنر لارڊ ايلفٽن، ٽالپري سمير جي پڌرائي ڪئي. لارڊ ايلفٽن لڏي پاهه ۽ رهندڙ انگريزي ويزيٽ، ڪيپٽن ويد، جي ذريعي رنجيت سنگ مان لکڙو هڪئي. رنجيت سنگ لکي موڪليو ته سندس پوٽو ديهوي جي موڪل ملهائڻ ملڻ ڪوٽ ويل هو، سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ جو ڪو به خيال سندس دل ۾ ڪونه هو؛ اهڙيءَ طرح اهو معاملو رفت گذشت ٿي ويو، رنجيت سنگ ساڳئي وقت مٿان جي نائب حاڪم ديوان سالوڻ مل جي معرفت ٽالپرن ڏانهن دوستانو خط موڪلي، ذاتي طرح به غلط فهمي دور ڪئي.

۱۲۳۰ھ ۾، مير مراد علي خان بیمار ٿيو. مقامي علاج معالجو ڪرايو ويو، آخر لارڊ

ايلفٽن ڏانهن ڪنهن انگريزي ڊاڪٽر کي موڪلڻ لاءِ لکيو ويو. ڊاڪٽر برنس علاج لاءِ آيو. ويهن ڏينهن اندر مير صاحب خوش ٿيو، ۽ تقريباً ڏيڍ مهيني بعد صحت مند ٿي ويو. ڊاڪٽر برنس پهچو مشهور ڪتاب A Visit to the Court of Ameers of Sind انهيءَ زماني ۾ لکيو.

۱۲۳۰ھ ۾ مرحوم مير فتح علي خان جي صاحبزادي، مير صوبدار خان، مال ملڪيت ۽

ملڪ جي ورهاڱي ڪرڻ لاءِ پنهنجن ڇاچن سان بغاوت ڪئي. مير ڪرم علي خان لاڏو ٿيو، تنهنڪري هن کيس ٻين جيان هاليو هو۔ محبت وچان هن گهريو ته سندس خواهشون پوريون ڪجن، ليڪن مير مراد علي خان انڪار ڪيو. مير صوبدار شڪار جي بهاني سان قلعي مان نڪري وڃي لاڏو پيو. غلام علي (واد فيروز) ٽالپر سندس مدد ڪئي، ۽ هيرا جواهر وڪڻي مير صوبدار ۾ هزار لشڪر گڏ ڪيو. مير محمد شيدي ۽ ديوان ڀرتاباڻ سائس گل هئا. مير

علام علي آل سون ماڻهن سان وڃي سندس مقابل ٿيو. اهو حال ڏسي، مير سردار کان لشڪر ٺڻ لڳو، ۽ چند ڏينهن اندر وٽس وڃي باقي ڀارتين سڻ ماڻهو پڇيا. مير ڪرم علي خان وري به اچي وڃ ۽ هو، ۽ آخر ڀانئن سان صبح ڪري، کيس تنخواه ۽ جاگير ڏئي راضي ڪيو ويو. مير ڪرم علي خان پوئين سال ڏيئي بهاريءَ ۾ گذاريو، ۽ آخر ۱۲۳۱ جمادي الثاني ۱۲۳۳/۱۸۲۸ع جو هي جهان وڏيائين. هي پهريون حڪمران هو، جيڪو پراڻي خداآباد جي بچاءَ حيدرآباد ۾ دفن ٿيو.

دستور مطابق هر سال نئين مهر ٺهرائي ويندي هئي، جنهن تي نالي يا سچ سان گل ٿيون سال ۽ اڪريل هوندو هو.

ان جيڪا مهر پيش ڪري رهيا آهون، اها سال ۱۲۳۱ھ جي آهي ۽ ان تي هيءَ سچ اڪريل آهي:

”بنده آل علي ڪرم علي - ۱۲۳۱ھ“
 مير ڪرم علي خان جي ڪڙي هيءَ ۽ سچ هئي:
 ”کرد يا سن ڪرم عليءَ عظيم - بحق حضرت نبي و ڪريم.“

(۲) مير مراد علي خان

مير مراد علي خان پهرين چوڀاريءَ جو آخري فرد ۽ وڏن مرن مان پوئين مير هو. مير ڪرم علي خان کان پوءِ سنڌ جي حڪومت جو هي سربراه ٿيو؛ سندس تخت نشيني ۱۶ جمادي الثاني ۱۲۳۳/۱۸۲۸ع جو عمل ۾ آئي.

مير مراد علي وڏي شان شوڪت، ۽ فخر فرات جو صاحب هو. سياسي تدبير ۽ دانشمندي، حڪومت ڪرڻ جو رنگ ۽ رنگ پلٽون ڀل ڄاڻندو هو. گاديءَ تي ويهي هن سنڌ جي سڀني سربراهن، بلوچ سردارن ۽ قومن قبيلن جي ڀڳدارن سان پنهنجا ناتا تون ستوان ڪيا. ميرپور ۽ خيرپور جي ٽالپرن سان به هن ٿين سرسجت ۽ سڙڪا پيدا ڪري، پنهنجي سياسي قوت ۽ ملڪي پڪجهتيءَ کي سواري سڌو ڪيو. ملڪي رضا کي درست ڪرڻ بعد، هن سرحدي ماڪن ڏانهن توجهه ڪيو: پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه، جيسلمير جي راجا، ڪڇ جي راجا، مسقط جي امام ۽ مڪي معظمه جي شريف سان هن ٿين سر ناتا گڏيا، يعني جي گورنر سان به تعلقات پيدا ڪيائين. مير پاڻجو ان وقت ڪڇ ۾ انگريزن طرفان وڙهيندڙ هو. اتان ڪهي اچي مير صاحب سان ملاقي ٿيو، ۽ ايتري قدر سندس شخصيت کان متاثر ٿيو، جو هيش پوءِ سندس واکاڻ ڪندو هو. سرزا قليچ بيگ مرحوم جو قول آهي (”تاريخ سنڌ“ جلد ٻيو، ص ۲۲۰) ته فتح علي شاه قاجار مٿس ايترو اڪن وڪن ٿيو، جو هن پنهنجي لياڻيءَ جو سنگ کين ڏيڻو ڪيو، ليڪن مير صاحب دوريءَ ۽ پنهنجي عمر رسيدگي جو سبب ڏئي، اها پيشڪش ٿاري وڌي.

شاه شجاع الملڪ، وري پيو دفعو هن مير صاحب جي دور ۾ لڏائي مان لڏي، اچي سنڌ پهتو؛ مير صاحب مهمانداري ۽ کان مجبور آئي، شڪارپور جو شهر کيس وٺڻ ۽ خرچ خروج لاءِ ڏنو.

سڪي سازي ۽ جو ڪارخانو پهريون دفعو مير صاحب حيدرآباد ۾ قائم ڪيو؛ ارادو هوس ته سنڌ اندر ٽالپري سڪو چالو ڪري، ليڪن موت مهلت ڪانه ڏنس ۽ اهو ضررچانو ڪشندي ئي پتو ٿي ويو.

مير مرحوم ۶ جمادي الثاني ۱۲۳۶ھ/۱۸۲۲ع جو هي جهان ڇڏيو. ۱۰ ڏينهن کن سڀني جي سور ۽ پيڙهي جي درد ۾ مبتلا رهي، ان مان اهڙي نجات حاصل ڪيائين. نهايت ليڪ، ارادي جو پڪو ۽ پختو، ۽ ٽيڪلي جي قوت جو صاحب هو. پٽان چار شهزادا ۽ ۶ نياڻيون ڇڏيائين. مير نورمحمد خان، مير نصيرخان، مير محمد خان ۽ مير يارمحمد خان (مصنف - ”غريتر نامہ“) ڪاٺي پوءِ سندس دادگار رهيا. هن خوش قسمت ٽالپر پنهنجا پوتا ۽ اڪئين ڏنا. مير نورمحمد جا ٽينگر مير شهباد علي خان ۽ مير حسين علي خان، ۽ مير نصيرخان جا صاحبزادا مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان.

مير صاحب مرحوم جي فقط هڪ مهر موجود آهي، جيڪا هن وقت پيش ڪئي وئي آهي؛ ان تي سچ جو هي شعر اڪريل آهي:

”از تقاضای حکمت ازلي

گشت مير جهان برادر علي - ۱۲۳۵ھ“

مير صاحب مرحوم جون ٻيون سچون هي ۴ هيون:

”حق حضرت ٿي دولي،

يامت از حق هم برادر علي.“

”بندم مصطفيٰ مراد علي داشت.“

انهن سڄين وارن جون مهرون موجود نه آهن.

(۳) مير نور محمد خان

مير مراد علي پهرئين چوڌاري ۽ جو آخري فرد هو، جيڪو رب ڏي راهي آيو. پوٽي سڀ وڃي صاحبزادا بچيا. بلوچن ۽ سردارن، دستور مطابق، مير مراد علي خان جي وڏي شاهزادي، مير نورمحمد خان کي وڳ ٻڌائائي، کين ۽ چوڌاري ۽ جو بنياد وڌو.

مير مرحوم، شجاع الملڪ کي مهمانداري ۽ لاءِ شڪارپور جو شهر ڏئي ويو هو. سندس جهان ڇڏڻ بعد افغاني امير، پڪي طرح هنن ڪرڻ لاءِ ان ۾ اڪيون وڌيون. تير پگهار، آغا اسماعيل شاه جي فرزند آغا محمد ڪاظم ڏانهن، جيڪو ان وقت شڪارپور جو ناظم هو، لشڪر موڪليو. خيرپور جي ميرن به سيد گولي شاه جي سپه سالاري ۽ هيٺ پنهنجو سپاه

روانو ڪيو. ارڙهن هزارن جو لشڪر شڪارپور کان ڇهه ميل اوري لڪيءَ جي آس پاس وڃي گڏ ٿيو. هڪ ٻه مقابلو ٿيو، جنهن ۾ آغا ڪاظم شاھ ۽ سيد گولي شاھ، جان جهان آفرين جي سپرد ڪئي. ٽالپري لشڪر غيظ و غضب ۾ اچي ويو. انساني امير شاھ شجاع الملڪ مقابلي ۾ توانائي نه سمجهي، صلح جو پيشار موڪليو، ۽ وادعا لاءِ ۱۲ لک سنڌي روپيا، جيڪي انگريزي ۾ لکن ۾ ارباب هئا، طلب ڪيائين. ٽالپر ليڪه طبيعت ۽ نرم سرشت هئا - سو، شاهي نسل ۾ هن جلاوطن شهزادي جي گهر پوري ڪري، کيس هڪ دفعو وري لڏائي ڏيڻ روانو ڪري وڌيائون، ۽ شڪارپور جي نظامت آغا محمد ڪاظم شهيد جي پاٽ آغا زين العابدين جي سپرد ڪئي وئي. اهو واقعو شوال ۱۲۳۹ھ / ۱۸۲۳ع ۾ ٿيو.

۱۲۳۲ھ / ۱۸۲۶ع ۾ شجاع الملڪ انگريزن کي النجا ڪئي ته هو کيس امدادي لشڪر ڏئي، ڪابل جو تخت ۽ تاج کيس وٺي ڏين. هندستان جي گورنر جنرل، لارڊ آڪلنڊ، سرولر سڪائن کي انهيءَ ڪم تي مقرر ڪري، پسيءَ ۾ي فوج کي سر جان ڪين جي ڪمان هيٺ ڪابل وڃڻ جو حڪم ڏنو؛ ڪرنل پانچر کي ڪڇ مان موڪليو ويو ته هو سنڌ پهچي، ٽالپر حڪومت کان لشڪر جي لنگهڻ لاءِ اجازت لاسو حاصل ڪري. سنڌ جي بدبختي انهيءَ ڏينهن شروع ٿي، جنهن ڏينهن ڪابل ۾ي تخت حاصل ڪرڻ جو منصوبو، شجاع الملڪ ۽ انگريزن سنڌ.

ڪرنل پانچر جي اچڻ تي، مير نور محمد اجازت لاسي ڏيڻ لاءِ آماده ٿيو؛ لڳن ٻن سرن ۾ ان ۾ي خلاف ايترو اچي تاءُ پيدا ٿيو، جو هنري پانچر سان محبي وچان بازار مان لنگهندي پٿر اڇلايا ويا. جتي هاڻي ٿنڌو مير نور محمد آهي، اتي ان وقت ”آباد“ نالي هڪ ننڍو ڳوٺ آباد هو. اتي انگريزن جي ڪئمپ هئي. بلوچ ايترو جوش ۽ ڪاوڙ ۾ هئا، جو ٿيون، لوڙهيون، تير ۽ تلوارون کڻي اوزارن ڪاهي هليا. مير مير محمد لاءِ به مشهور ٿيو ته ”هارن هزار لشڪر وٺيو، انگريزن جي ڪئمپ تي اچي رهيو آهي.“ حالتون خرابي کان ٻاهر ٿيڻ تي هيون، جو مير نور محمد پنهنجي ڀائرن سميت قلعي کان ٻاهر اچي ان مشعل مجبور کي قبضي ۾ ڪري، معاملي کي رفع دفع ڪيو.

اجا اجازت لاسي جون ڳالهون هليون ٿي ٿي، جو ڪراچيءَ جي ناظر، جعفرالهرڪيي، اخلاص موڪليو ته ”انگريزن ۾ي لشڪر جهازن سان لهي، زوريءَ ڪراچي بندر تي قبضو ڪيو آهي.“ حالتن جي نزاکت کي ڏسندي، مير نور محمد خان آغا اسماعيل شاھ کي اهلجي ڪري ڪراچيءَ، سر جان ڪين سان صلح لاءِ، موڪليو. هنري پانچر حيدرآباد جون حالتون ڏسي، آغا اسماعيل کان اڳ ٿي ڪراچيءَ پهچي چڪو هو. حالتن ۾ي اوچتي ٿيڻي، ۽ خلاف توقع انگريزن جي اچاڪه پهچڻ، ميرن کي مجبور ڪيو، ۽ هن انگريزن سان نئون عهدنامو ڪيو، جنهن جا مکيه شرط هي هئا:

۱- سنڌ ۾ انگريزن جو ويزيٽ ۽ هندو:

۲- ٽيو به. لڪ وڊيا انگريزن کي ڏنا ويندا:

۳- ٽي لڪ وڊيا ساليانا لشڪر جي خرچ لاءِ ڏنا ويندا:

۴- ٽي هزار انگريزي لشڪر آڻيندڙ ڪراچيءَ ۾ رهندو.

سنڌ جي برباديءَ واري دستاويز جو عنوان آهيءَ عهدنامي سان شروع ٿيو. پهريون ويزيٽ ڪرنل هيري ٽانجر ٿيو، ۽ خبر پوري ۾ مسٽر راس ٻيل کي مقرر ڪيو ويو. ڏيڍ سال بعد، راس ٻيل جي سرڻ ڪري، خبر پوري جي چارج ۾ ڪرنل ٽانجر کي ڏني وئي. ستن مهينن بعد، ڪرنل ٽانجر بيمار ٿي لنڊن هليو ويو، ۽ ڪئپٽن ليڪي (Leckie) جو مقرر عمل ۾ آيو. ٿوري وقت بعد ان جي ٻه ٻيئي بدلي ٿي، ۽ ڪئپٽن اسٽوڪ ويزيٽ ٿي آيو. اهو آهي سڀڙي دوست انگريز هو، جنهن پوءِ Dry Leaves from Young Egypt نالي پنهنجو مشهور ڪتاب لکيو، جنهن انگريزن جي قريبن ڪارين ۽ مظالمن جو پردو ڇاڪ ڪري ڇڏيو. راز ڏيکارڻ جي سلسلي جي آخري ڪڙي ڪرنل آئوٽرام هو، جنهن جي دور ۾ ايترو آيو، ۽ مياڻيءَ واريءَ جنگ آهيءَ ڊراسي جو ڊراپ سين آندو، جيڪو سٺي ڏيک ڪيل معاهدي کان شروع ٿيو هو.

سرجان ڪين جو لشڪر درياءَ جي رستي کان حيدرآباد پهتو. لشڪر جي انگريز عملدارن حيدرآباد جو شهر ڏسڻ گهريو. شهر جي ڪوٺوال، سيد جتندل شاھ، سخت خطري جي حالت هوندي ٻه ايترو بهتر انتظام ڪيو، جو انگريز صبح کان شام تائين شهر ۽ شهر جون تاريخي جايون اطمینان سان ڏسندا رهيا.

۱۲۵۵ھ/ ۱۸۳۸ع جي ذي القعد مهيني ۾، سرجان ڪين شجاع الملڪ کي تخت تي وھاري، ٻيئيءَ واپس وڃڻ لاءِ حيدرآباد اچي پهتو. مير نور محمد خان ۱۹ توپن جي کيس سلامي ڏياري، ريزيڊنسيءَ ۾ پهريون ٻاڻ سندس آڇيان ڪرڻ ويو، ۽ بعد ۾ سرجان ڪين قلعي ۾ سندن سلام تي آيو. مير نور محمد خان ۽ سندس ڀائرن سان شامي دوهار ۾ مليو، ۽ مير صوبدار خان سان، ان بعد جدا وڃي سندس جاءِ تي ملائي ٿيو.

مير نور محمد خان کي انهن صدين جلدئي نهوڙي وڌو. جمادي الثاني ۱۲۵۵ھ/ ۱۸۳۰ع ۾ بيمار ٿيو. مقامي علاج کان سواءِ ٻيئيءَ مان انگريز ڊاڪٽر ٻه گهرايا ويا، لوڪن لائندو ڪوٺ ٿيو. خاندان ۽ حڪومت جي جنهن برباديءَ جي ابتدا سندس دور ۾ شروع ٿي چڪي هئي، ان جي انتها کي پهچي اکين سان ڏسڻ کان، خدا کيس بچائي ورتو، ۽ اربع ڏينهن اُتر مهل ۱۰ شوال ۱۲۵۶ھ/ ۱۸۳۰ع جو مير صاحب پنهنجي جان سان آفرين جي سپرد ڪئي. سندس مزار مير ڪرم علي خان جي روضي جي ڀر واريءَ تجر ۾، مير نصير خان ۽ مير شهداد خان جي وچ ۾ آهي، ۽ شمس هي ڪتبو لکيل آهي:

* تاريخ وصال مرحوم مفتي مير صاحب نور محمد خان قاليوور عليه رحمت

- دهر شوال ۱۲۰۶ھ *

مير صاحب جي هڪ سج هئي:

* نور محمد جهان روشن است *

هتي جيڪا مهر ڏني وئي آهي، ان تي سج جو هي شعر اڪريل آهي:

* گرفت نور محمد ز لطف بزداني،

ليکن خاتمر چشمندي و سلطاني - ۱۲۳۷ *

(۴) مير محمد نصير خان

مير نور محمد خان کان پوءِ مير مراد علي خان جو ٻيو نمبر فرزند، ۽ کائنات ٺاڻو ۽ مير محمد نصير خان سڏ جي ناپائدار ۽ غريب زال سان همڪار ٿيو تخت تي جاوه روز ٿيو چوڻا آهن ته جڏهن تخت منهن موڙيو آهي، ته سڀ کان پهريون گهرو مشڪلاتون منهن ڪڍينديون آهن. تخت تي ويهڻ تي مير محمد نصير خان کي گهرو جهيڙن ۽ ستلا ٿيو پيو. سندس ڀڻي ڀائر مير حسين علي خان ۽ مير شهادت خان پاڻ ۾ وڙهي پيا. مير صوبدار جيڪو گهڻي زماني کان وٺي مخالف رهندو هئي آيو، تنهن انهيءَ باهه کي هرا ڏني، ۽ قريب هو ته مير ۽ نوازون اچي وڃ ۽ پوءِ لوڪن مير نصير خان جي معتد خاص، آخوند محمد پهل دانشمنديءَ کان هڪ وٺي، انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل آئوٽرام کي آڻي وڃ ۽ وڏو، جنهن، خبر نه آهي جو، حيدردي ڪري انهيءَ جهيڙي کي ٽاري وڌو.

۱۲۰۷ھ / ۱۸۸۱ع ۾ ڪرنل آئوٽرام بيمار ٿي مصر هليو ويو، ۽ سندس استعفت، ڪيپٽن ميلن (Mylne) قائم ٿيو. ۱۲۰۸ھ / ۱۸۸۲ع ۾ حيدرآباد اندر سخت وبا ٻڙي. جنهن سڄيءَ سڌ ۾ پکڙي ملڪ جا رانگا لاهي وڌا. حڪمران خاندان حيدرآباد ڇڏي سيائيءَ ۾ وڃي رهيو، ۽ مير حسين علي خان ۽ مير صوبدار خان اگهيائن ۾ قيام پذير ٿيا. اتي مهيا ساندھ اها بلا ملڪ تي سلط رهي. جڏهن خبر پيو، تڏهن جمادي الثانيءَ ۾ هرڪو موٽي اچي گهرين ٽڙين ٿيو.

۱۲۰۸ھ جي شعبان (سيپٽمبر ۱۸۸۲ع) ۾ سرچارلس نيپئر ٻولي مان ريزيڊنٽ ٿي، سنڌ اچي پهتو. اچڻ سان هن ٽٽون معاهدو تيار ڪيو، جنهن جا مکيه شرط هي هئا:

- (۱) سنڌ جي سڄي ئي انگلستان جي بادشاهه جو ٽالو لکيو وڃي؛
- (۲) ڪراچي، شڪارپور، عمرڪوٽ ۽ سبزل ڪوٽ جا شهر ۽ انهن جي ملڪه زمين انگريز جي حوالي ڪئي وڃي؛ ۽

(۳) درياھ جي ٻنهي ڀرين واري زمين هڪ سو وال جي ويڪر ۾ انگريزن کي ڏجي.

انهيءَ معاهدي تي دستخط ڪرڻ کان پهرين انڪار ڪيو. خدا چاڻي انگريز انهيءَ
 انڪار کان پوءِ ڇا سوچين ها، ليڪن فوري مدد ڪيئن ٿيڻ سگهي ٿي. مير علي مراد
 پنهنجي ڀاءُ مير دسترخوان کان تحت حاصل ڪرڻ لاءِ انگريزن سان سازش رهي، ۽ حيدرآباد
 ۾ مير صوبدار ڪجهه ڳجهالدار ۽ پاڻ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ سرچارلس سان گفت شيد شروع
 ڪئي. انهيءَ ڳالهه ٻولڻ جو نتيجو اهو نڪتو، جو جڏهن ڪرنل آئوٽرام موڪل ٿاڻ، مير
 سان موٽي آيو، تڏهن مير صاحب ڏانهن جيڪي سوکڙيون ۽ سوغاتون موڪليون، سي هن
 واپس ڪري ڇڏيون، ۽ مير صوبدار جا موڪليل تحفا هن کڻي اڪيڻ تي رکيا.

انهيءَ کان پوءِ ڇا وڃو واپس پيو، ۽ ڇا ڇا ٿيو، سو هڪ دردناڪ داستان آهي. بهرحال
 نتيجو اهو نڪتو جو مهينيءَ واري مهين تي، ۱۷ جون ۱۸۵۹ء (۱۸ جون ۱۸۵۳ع) جو انگريز اهو
 ڪيل ڪيلو، جنهن جو مدت کان وٺي ڪيڻ انتظار هو. پسي سنڌ جو ٺهه پخت رهيو، نه تحت
 رهيو، نه تاج رهيو، نه تاجور رهيو.

ٻئي ڏينهن تي ٽالپرن ڪرنل آئوٽرام جي خمي ۾ پهتي، سرچارلس ٺهڻ جي سامهون
 هڪ مهينيءَ جي تلوار ڪمر مان کولي سندس حوالي ڪئي. مير صوبدار کي انتظار هو ته انگريز
 ساڻس به اهڙي سلوڪ ڪندا جهڙو هنن مير دسترخوان جي مقابلي ۾ مير علي مراد سان ڪيو آهي.
 سوئي آرسني ۽ منشي آئوٽرام سڄي رات ڊڪيا، ليڪن وريو ڪجهه ڪونه، ۽ آخر ۱۰ ربيع الاول
 جو هينن مير صاحب سان ڪڏ، مير صوبدار به ٻاڏي پئجي، جلاوطن ٿي، ”لمرود“ جواز ۾
 ڪلڪتي ڏانهن روانو ٿيو:

مير نصير خان بن مير مراد علي خان،

مير محمد خان بن غلام علي خان،

مير شهادت خان بن مير نور محمد خان،

مير حسن علي خان بن مير نصير خان،

مير عباس علي خان بن مير نصير خان،

مير فتح علي خان بن مير صوبدار خان، ۽

مير محمد علي خان بن مير صوبدار خان.

۲۴ ربيع الاول ۱۲۵۹ (اپريل ۱۸۵۳ع) جو ٻائي رهيل هينان مير صاحب به ٻاهر روانا ڪيا ويا:

مير حسين علي خان بن مير نور محمد خان،

مير محمد خان بن مير مراد علي خان،

مير يار محمد خان بن مير مراد علي خان.

مير نصير خان ۽ ٻيا ٽالپر ڪلڪتي، ٻولي، سسور، عظيم آباد، هزاري باغ ۾ قيد و بند

حا ڏينهن گذاريندا رهيا. مير نصير خان جيڪي خط پنهنجي ڏيري ڏانهن ٻنڌي خاني مان لکيا
 آهن، انهن مان نهايت ئي دردناڪ حالات ۽ آندوهناڪ ڪيفيات جو پتو پوي ٿو.

میر نصیر خان کي وطن ورڻ نصیب ڪونه ٿيو۔ ۷ ربيع الاول ۱۲۶۱ ھ (۱۸۵۳ع) سو ڪلڪتي ۾ سندس انتقال ٿيو۔ اتان لاشو کڻي اچي حيدرآباد واري هيديري ۾ دفن ڪيو ويو۔ مير صوبدار خان ۽ مير نور محمد خان جي وچ ۾ سندس مزار آهي، جنهن تي هي مکتبو لکيل آهي:

« وفات حضرت مير صاحب شفقت و خداون

مير محمد نصير خان عليه رحمة والعمرا

تاريخ هفت ماه ربيع الثاني ۱۲۶۱ ھ. »

سندس ۲۰ پوروڻ پيش ڪيون وڃن ٿيون، جن تي ۶ مختلف مڃيون آهن:

« پند ۽ آل علي مير محمد نصير - ۱۲۳۵ ھ. »

« امام علي و محمد نصير - ۱۲۵۷ ھ. »

مير صاحب مرحوم جون وڌيڪ ۲ مڃيون هي هيون:

« سؤد گر نهاد بر شرفا سرير،

کسي واکه باشد محمد نصير. »

« علي و حسين و حسن و دستگیر،

خدا يار و ياور محمد نصير. »

(۵) مير محمد خان

مير محمد خان ٽالپر مير غلام علي خان جو فرزند هو. والد جي وفات بعد، پنهنجن ڇاڻن جو دست و بازو رهيو ۽ پند پڄاڻي ۾ به پنهنجي خاندان سان گڏ هليو ويو.

۱۲۷۰ ھ (۱۸۵۳ع) ۾ جڏهن لارڊ ڊلهائوسي جي سفارش تي ڪمپني بهادر جي

ڊائريڪٽرن ميرن کي ساڳو موٽڻ جي اجازت ڏني، ان وقت سڀ کان پهرين ربيع الاول

۱۲۷۱ ھ (نومبر ۱۸۵۵ع) ۾ دهلِي ۽ پنجاب کان ٿيو، مير محمد خان حيدرآباد پهتو، ۽ چند

سهن بعد ۱۵ جمادي الثاني ۱۲۷۱ ھ جو فوت ٿيو. ٽالپري مقابر ۾ سندس جدا مقبرو آهي، سهن

۾ سائس گڏ فقط سندس پٽ مير شاهنواز خان رکيل آهي. دوضي جي الدران ديوار تي هي مکتبو آهي:

« فغان از جفاهاي دور مير،

هر از بازوي روزگار کهن.

خوش آن کودرين که در دير خراب،

بناي نكولاسي النکنده.....

بالدار (۲) مير محمد که بود،

امير ژسان شهر يار و من.

خديو خردمند والا شکوه،

که پاکيزه دين بود پاکيزه تن.

باخر و حق چون شنيد «ارجي» »

روان شند ٻوي بهشت عدن.
 چو "مهدر" ٻئي سال تاربخ اوڀو
 ۽ بحر قنڌڪر شدم لوط زن.
 بناڪه وسيد از سروش اين صدا
 كه "بادا ۽ خان" ٻين شد وطن" - ۱۲۷۱ھ

مزار تي مڪتبو آهي:

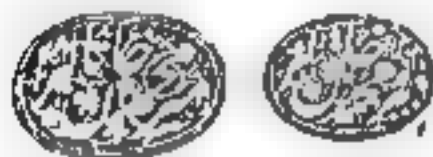
"وصال مرحوم مفتور مير صاحب مير محمد خان

ٽالپور - دوشنبه ۱۰ جنادي الثاني ۱۲۷۱ھ."

مير صاحب جي مڃج هئي:

"مير محمد مير اوج ڪرم."

اسان چوڪي سندس ۽ مهرون ڏيون ٿا، اهي مڃج کان خالي آهن، ۽ مٿن لفظ ٽالو
 اڪريل آهي.

"مير محمد خان ٽالپر - ۱۲۳۹ھ"

"مير محمد خان ٽالپر - ۱۲۶۷ھ"

(۶) مير صوبدار خان

مير فتح علي خان ۱۰ محرم ۱۲۱۷ھ جو اڻٽال هڪڙو. جنهن رات مير صاحب جو لاڏاڻو
 آيو، انهيءَ رات مير صوبدار خان ڄائو. مير فتح علي خان جي آرزو هوندي ٿي، سرڻ کان چند
 ڪلاڪ اڳ، اها لويڊ ڪيس ملي ۽ شوزادو گهرائي ڏنائين - پوءِ ڏٺي، دعا گهري، پر
 پاڻ دم ڏنائين.

مير صوبدار خان جي زندگيءَ جا اهم واقعات مٿي ڏٺي چڪا آهيون. هتي زياده تفصيل
 جي ضرورت نه آهي. پاڻ جڏهن سنڌ کان ٻاهر فرنگين جي هندي خاني ۾ هو، ان زماني ۾
 "جداڻي لاسي" جي عنوان سان هڪ نهايت ئي دردناڪ، السرائڪيز ۽ گريپ الوطنيءَ جي
 جذبات سان ڀرپور هڪ عظيم الشان مثنوي تصنيف ڪيائين.

۱۲۶۳ھ (۱۸۴۶ع) جو مير صاحب جلاوطنيءَ ۾ فوت ٿيو. سندس لاش اتان ڪڍي،
 اچي ٻراڻي خداآباد ۾ مير فتح علي خان سان گڏ سپرد خاڪ ڪيو ويو.
 اسان جيڪا مهر مٿي ڀڻ ڪري رهيا آهيون، سا ۱۲۰۸ھ جي آهي، ۽ ان تي هيءَ
 مڃج اڪريل آهي:

"صوبدارم من از ٽپي وولي - ۱۲۰۸ھ"

سندس ٻيون سڃمڻ هي هيون:

"طل احمد تاج لوق صوبدار."

"صوبدار جهان ۽ فتح علي."

(۷) شهداد خان بن نور محمد خان

مير شهداد خان، مير مراد علي خان جو پوٽو ۽ مير نور محمد خان جو پٽ هو. هيءَ جي

انتقال بعد، جڏهن مير نصير خان تخت تي ويٺو، تڏهن مير شهادت خان ۽ مير حسين علي خان جي وچ ۾ ملڪيت تي فڪرار ٿيو. مير نصير خان، مير شهادت خان جو طرف هو، ڇاڪاڻ ته کيس حق ٿي سمجهيائين. احمد خان لغاري ۽ جي وڃڻ تي مير سويدار، مير حسين علي خان کي هوڏي ڏني: جهيڙو شايد وڏي وڃي هاءِ ليڪن ڪرنل آئوٽرام جي وچ ۾ پوڻ ڪري صلح صفائي ٿي ويو.

پاڻي جي جنگ کان پوءِ، مير شهادت خان ۽ گرفتار ٿي جلاوطن ٿيو. مٿي هي سنگين الزام هو ته هن انگريزي فوج جي ڪئمپ کي باهه ڏياري هئي ۽ ڪيپٽن انس (Ennis) کي هن ئي قتل ڪرايو هو. انهيءَ قصي ۽ ڪاوڙ سبب پڻ سڀني ٽالپرن کان جدا ڪري، کيس اڪيلو صورت ۾ بند ڪيو ويو. ڪيترن ڏينهن بعد، جڏهن لارڊ ڊلوائوس ۽ کيس يقينور ثابت ڪيو، ان وقت تنهائيءَ جي قيد مان نڪري اچي ڪلڪتي ۾ مائٽن پهچو ٿيو. مير شهادت خان، ۷ محرم ۱۲۸۵ھ (۲۸ آگسٽ ۱۸۵۷ع) جو ڪلڪتي ۾ هي جهان وڏو، اتان سندس لاش کڻي اچي حيدرآباد واري هڊيري ۾ مير مراد علي خان ۽ مير نور محمد خان جي وچ ۾ دفن ڪيو ويو. مزار تي هي ڪتبو لکيل آهي:

«تاريخ وصال مرحوم مير صاحب مير شهادت خان

ٽالپر عليه رحمة - هفت ماه محرم ۱۲۸۵ھ»

سندس سجدون مختلف هون - اسان جيڪي ئي سجدون پڙهي ڪري رهيا آهيون، انهن

تي هي سجدون آهن:

«خاڪه پائي مرتضيٰ - شهادت خان - ۱۲۸۹ھ»

«خاڪه پائي مصطفيٰ و مرتضيٰ - شهادت خان

سر بلند از فضل حق پيوست باشد در جهان - ۱۲۵۹ھ»

«خاڪه پائي مصطفيٰ و مرتضيٰ - شهادت خان

سر بلند از فضل حق پيوست باشد در جهان - ۱۲۵۷ھ»

(۸) حسين علي خان بن نور محمد خان

مير حسين علي خان ۽ سڀني ٽالپرن سان گڏ ڪلڪتي ۾ جلاوطن هو، ۽ جڏهن سلا موٽڻ جي مڃڻ کي موڪلي ملي، تڏهن شعبان ۱۲۷۵ھ (مارچ ۱۸۵۹) جو وطن واپس آيو. جتي ۲۶ ربيع الاول ۱۲۹۰ھ جو آچر ڏينهن ۽ هجي شام رب ڏانهن راهي ٿيو. ٽالپرن جي هڊيري ۾ مير مراد علي خان ۽ مير علي بخش خان مرحوم جي وچ ۾ دفن ٿيل آهي. هيٺون ڪتبو سندس مزار تي موجود آهي:

« حضرت چنگاڻ، سرڪار دولت ملار مير صاحب
مير محمد حسين علي خان قالپر عليه رحمة والعرفان
تاريخ پست و شتر ماه ربيع الاول ۱۲۹۰ھ، شب
پڪشيد، بوقت هفت كلاڪٽ. »

مير صاحب جون ٽي مهورون پيش ڪجن ٿيون، جيڪي هڪٿي سال (۱۲۷۱ھ) جون آهن؛

« هست روشن ز فرخ لور بزمي
آفتاب جهان حسين علي - ۱۲۷۱ھ »

« زاور محمد بود منجلي
چراغ برادر حسين علي - ۱۲۷۱ھ »

سرڪار دولتمدار عالي تبار امير صاحب
ميرميان محمد حسين علي خان قالپر بلوچ
حمزوي العلوي القرشي - ۱۲۷۱ھ
هڪ ٻي به مهور آهي، جنهن تي لکيل آهي -
« ادرڪني يا حسين - ۱۲۷۷ھ »

امان سمجهون ٿا ته اها به مير صاحب جي ئي آهي.

(۹) حسن علي خان بن مير نصير خان

مير حسن علي خان مير نصير خان جو فرزند هو. سندس ۴ مهورون پيش ڪجن ٿيون -

« آسوده بر سرير امارت بخوشدلي
لغز الملوك ظل الاهي حسن علي - ۱۲۷۳ھ.
« محمد حسن علي - ۱۲۷۳ھ. »

(۱۰) امير محمد علي خان قالپر

هڪ مهر مٿان ٽائي سان ڏني وڃي ٿي، جنهن تي هيئن اڪر آهي:

« امير محمد علي خان قالپر - ۱۲۳۳ھ. »

مير محمد علي خان مير صوبدار خان جو فرزند هو، جنهن جي ولادت ۳ صفر ۱۲۳۳ھ
جو ٿي، جنهن صورت ۾ مهر جو سال ۱۲۳۳ھ آهي، تنهنڪري اها مهر ڪنهن ٻئي هٿس
قالپر جي آهي، جنهن کان امان واقف ٿي نه سگهياسين.

ادبي خط

۱

شيخ حفيظ

... ٻائو! ٽي ٽاڻو ٻيو جواب ڏيان ۽ - رهي ڪن سگهيس.

تو منهنجي دوستيءَ جي ڀيٽ ۾ ٻي جي دوستيءَ سان ڪٿي آهي. وائي اسان ٻنهي جي دوستي دنيا جي دوستن کان گهڻي رهي آهي - وڏو ڪري وڏو آهيون. ڪڏهن رائي ماضيءَ جي ٻڌڻ تي نظر ٿو ڪيان ته اڄڪلھ ٿڌو ٿڌو ٿڌو ڪٽو ٿي پيا آهن - ڪڏهن ”ڪٿڻ“ جي ڪاري تي هڪ ٻئي کي واريءَ ۾ ڏسي ويا آهيون، ڪڏهن ڪراچيءَ جي لکتن ۾ لوشي پاريءَ جي مشق ٻيا ٻڌيون. الجهي الجهي وڃي ويا آهيون ۽ وري اهو ”تون“ اهو ”مان“ آهي پاڪو، آهي گهڻو پون!

اڄ دل تي هڪ احساس طاري آ ته تنهنجي منهنجي دوستي هميشه محض ائين ئي رهي آهي - انهيءَ دوستيءَ جو ڪو مقصد نه رهيو آ - ڪا مدد ڪانه هئي. اها دوستي هئي ۽ ڪا به هئي؛ ڇڻ به روح هئا، به خبر جا ٽڪر هئا، به جهو جا ڪڪر هئا - ويجهو اچي ٽڪر ٻيا ٿي - هڪ ٻئي ۾ مدد ٿي وڃڻ لاءِ - ۽ پوءِ ڪنٽريون هٿا ڌار ٿي ويا. ڪهڙو نه عجيب هو زمانو! پر افسوس، گذري ويو.

آءٌ شمارن خبرن جي دنيا جو رهواسي، اڳ توکي به ٻڌڻ ۽ الڪائي، لڙائڻ ۽ اڏائي ڪئي ويندو هوس؛ پر هاڻي انهيءَ دنيا ۾، تنهنجو چڪمي هٿ، تولاءِ نه رڳو ڪٽڻ آهي، پر نقصان ڪار به آهي. آءٌ ادب جي تخيلاتي دنيا ۾ رهان ٿو، انهيءَ دنيا ۾ منهنجي دماغ تي هميشه خسار طاري رهي ٿا ۽ مون کي ائين ٿو محسوس ٿئي، ڇڻ اندر ۾ بخار ۽ رجي آيا اٿم ۽ آءٌ ڪنهن ڪيوتر جهان لڙا جي چولين تي چلڪي رهيو آهيان، تو آڪاس ۾ ڪنهن ڪيوتر کي هوا جي چولين تي چاڪندو ڏٺو به آهي، اڃا به ڪين - پر آءٌ ڏسي چڪو آهيان.

انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪون آهي، ته آءٌ هٿن خالي ٻيو نظر آهيان. مون وٽ دنيا جو ڏن دولت ڪين آهي، پر پنهنجي دنيا ۾ آءٌ پاڻ کي ٽوڙي سمجهندو آهيان. ڪڏهن ڪنهن انساني حق ڪردار وجود ۾ اچڻ کان پوءِ ڪڍي ڇڏيو آهي، ته آءٌ ائين جهڙڻ لڳندو آهيان جيئن چيڪي مٽيءَ جي اوڙهي ۾ پٽ پوڙ جي پاڻيءَ ۾، هري هري حل ٿي، جهڙندي وڃي. ۽ پوءِ منهنجي روح جي انهيءَ حلاوت مان منهنجي انساني جو ڪردار ڪر مولائي، آرس ٻڌي، ائين اٿندو آهي، جيئن ڪو ستو ڪنهن شاداب زمين مان سرلڏو هجي يا ڪا لڙڪي.

نيسن مان اتي جهومڻ ڳاڻڻ لڳي وڃي. ۽ جڏهن منهنجي انساني جو ڪردار اهڙو روپ ڌارڻ ڪندو آهي ته آءٌ سمجهندو آهيان ته آءٌ خود خدا آهيان - خالق جو هوندو آهيان هڪ ڪردار جو.

تون چوندس: ”اڄ هن مست ڪي وري ڪا مفت جي مٽي ملي آهي.“ پر جي سچ ٻڌس ته مون تي بنا ٻڌتي به ڪهڙو ٻڙهيل آهن. مون لاءِ ڪنهن شي جو تصور به ڪٿي نٿو هجي. تون ان ڳالهه کي سمجهي ئي ڪن سگهندس. زندگيءَ جا لطف ڀل تو مون کان وڌيڪ مائيا هجن، پر جهڪي مڙا مون کي منهنجي موھ ماڻاڻا، هي تنهنجي وس کان ٻاهر آهن. انساني زندگي لڙڪ مڙڪ جي ڪوٺي آهي - توکي ڪلدي ٿو هارڻا يا هوندا ۽ رڻدي ٿو هڪ ڏٺا هوندا - پر منهنجي چنڊڙي ئي ٺرالي آهي.

پهرن جا پهر ڪنهن دلير جي چاهه جي چڪيا تي چڙهي، آءٌ ڪاٽندو ٻڄندو رهندو آهيان؛ پر انهيءَ جهڙيءَ جهڙڻ جي لطف تي، لالءُ آءٌ هوند ڪائنات قربان ڪري ڇڏيان! چانڊوڪي رات ۾ ساگر جي ڪناري ڪنهن پرين سان ڀرت ڀرت ڳالهيون جو تصور، ائين محسوس ٿيندو آهي، جڏهن پوريءَ فضا تي بهار ڇانيل آهي، ۽ ڪو ديوانو پنهنجو اٽپورو ڪٿي فضا ۾ گيت پيو پوکي - مڏر ملڙيون واڳيون.

مون کي دنيا هي مائڪ جي لاهل بي بنا مورتن سان هڪ طرح نفرت آي وئي آهي. ڪعبخت ڪر موڙي اٿنديون س، ته ائين پسرڻ شروع ڪنديون، جڏهن آهون ئي من ۾ ڇوڇڙي لڳائڻ، باهه پڪائڻ، ۽ وري وڃڻ لاءِ هيون. انهن جي ڀيٽ ۾ منهنجي من جي مورتن کي ڏس! مون پنهنجي مورتن کي قوس قزح جي رنگن سان رنگيو آهي. هڪ رنگ ٻيو وڏو اتر، نالو اٿس ”بها“. دنيا جي خالق جي تصويرن ۾ بها جو رنگ آهي ئي ڪن - سڀ بي بها آهن.

هيءُ هير ڪهلي، هيءُ دت ٻڌي؛

ڪل ڪل جي منهن تي مڙڪ ملي -

الموس السهيءَ مڪڙيءَ تي، جا

نه ڪڙي نه ٽڙي، نه ڪيلي نه ڪٽلي!

مون کي ته ائين ٿو پاسي، جڏهن آءٌ ۽ الله به ڀت ڪر آهيون. هو به ڀت ٿو ٺاهي، آءٌ به ڀت ٿو ٺاهيان. حسن ڪچال هن جي تمنا - حسن ڪمال منهنجي آرزو. مون شايد هيءَ ذات، هيءَ ذات وٽائينس ئي چورائي آهي؛ جو ته هو ازل کان آهي، ابد تائين هوندو ۽ آءٌ ڦاٽي آهيان - فنا ٿي ويندس. هو به ڀت ٿو ٺاهي، آءٌ به ڀت ٿو ٺاهيان؛ هو به مصور آءٌ به مصور؛ هو به خالق، آءٌ به خالق! البت - هن جا ڀت ڦاٽي، منهنجا ڀت لاڦاٽي؛ هن جا ڀت ٻريشان، منهنجا ڀت خندان؛ هن جا ڀت تيار ڪيش وارا، منهنجا ڀت بي تيار؛ هن جا ڀت تند خو، منهنجا سادا سڀا جهڙا!

ڏس انسان ٻن بت ڪرڻ جي ڪلا ۾ ڪيڏو ڌ فرق آهي!
 بقا ۽ فنا جي ٻن وسڪن ڪيڏو نه مل هلاچو. چايو آهي!
 صدين کان انسان ائين الجهندو رهيو آهي. فنا جو رنگ هر شي تي حاري ۽ طاري
 آهي. انسان خود به فاني آهي، پر تنهن هوندي به بقا جا عڪس ٻيو لوجي.
 ۽ آ! انسان آهيان ..... فاني انسان، خدا جو شامڪار.

منهنجي فطرت ۾ بقا جي تلاش جو رنگ پريل آهي. ۽ مون ماه جون مٿون ڏئي
 بقا حاصل ڪئي آهي. اها بقا مون ڌنار بڻجي، پنهنجي نقشن کي عطا ڪئي آهي.
 قدرت عظيم آهي. آ! - سندس نقش ڪمال آهيان، ۽ منهنجو نقش، حذر ڪمال آهي.
 الاجي، تون منهنجي روح جي رباب جا هي سر سمجهي به سگهندين ڪي ڪين. اول
 کان منصور - وريءَ کي سچ چئي، سر ڏئي، سردار ٿيو آهي. تون به شايد مون کي گهوگهو
 ڏئي، پوءِ منهنجي مزار تي مڃاڻو بڻجي وڃن!

سٺ جيترين ساعتن جي سولت جهڙا چڱا ڌنار مون کي ڏئي آهي، تنهن ۾ مون کي
 پنهنجي نقشن کي سينگارڻو آهي، منجهن رنگ ڀرڻا آهن، ۽ سڀ کان وڌيڪ، منجهن بقا جو
 نقاب رنگ ڀرڻو آهي.

تون منهنجي دنيا جي پيچيدگين کي نه ڪڍڻ من سمجهي سگهيو آهين ۽ نه سمجهي سگهندين.
 هي ازلي راز جهڙي منهنجي سڀني ۾ سمايل آهن، آ! جي چاهيان، ته به توکي ڪين ٻڌائي
 سگهندس. ازل وامي، اهد وامي ۽ ڌنار جي ذات چامي - سي سڀ اهڙا نه پيچيدا مسئلا آهن،
 جو منهنجي سمجهائي به تون شايد سمجهي ڪين سگهندين. مون کي ان دوست جي سمجهه تي
 دڻسڪ ايندو آهي، جنهن هڪ خط ۾ لکيو: "وهن وسون ۾ ويڙهيل مذهب، منهنجي لاءِ
 من گهڙت، جڙتو ڪهاڻيون آهن. غرلي بند يون ۽ ظاهر دار يون مون لاءِ خود نريبي ۽ خدا
 نريبيءَ کان گهٽ ڪين آهي. خشڪ احساسات جي ڳالهه منهنجي چين تي هڪ شرارت ڀري
 مرڪه آڻيندي آهي. بهشت، دوزخ، گناهه ثواب، حرار حلال جي بحث تي ئي مون کي ڪل
 ايندي آهي - ڪل، جا مرڪه ۾ اُسرندي، ٽپڪه ۾ ٽپندي ۽ ماري ڪائنات کي وڻ ويڙهيءَ
 وانگر وڇڙي ويندي آهي؛ ۽ پوءِ ڪائنات جي هڪ ڪنڊ کان ٻريءَ ڪنڊ تائين گوجندي رهندي
 آهي. منهنجا ٽپڪه زمان ۽ مڪان جي سرحدن تي وڃي پجندي آهن." انهيءَ دوست چيان آ!
 وڻ ائين سوالن تي ڪلي ڪپرو ٿي پوندو آهيان، ۽ وازاڙل مون لاءِ ائين ظاهر ٿي پوندو
 آهي جيئن ڪا مهر وڻ حسينا پنهنجي عاشق جي آواز تي رخ کان نقاب لاهي وٺي - سرمايندي،
 لهانيندي، هزار لاز واد سان.

اڄوڪي محفل ۾ توهان انهيءَ کان وڌيڪ ڪهڙي وصال رهان. چنڊ لڙي اچي
 منهنجي دريءَ مان جهاني پائي ويلو آهي. آڪاس تي هلڪيون هلڪيون ڪڪريون اک ڀرت

مڃائي پيوئون آهن. سهجي نيشن ۾ لند جا ڪمپ آهن، ۽ آءُ ڇاهيان ٿو ته جهٽ پل لاءِ
اڪيون پوئي، ڪنهن اڀرنءَ کي ساري، لندرا ديويءَ جي گداز گود ۾ پهچي رهان - منهنجو
ٽڪل روح قرار لاءِ بقرار آهي. تنهنجو - جهڙو ۾ تون پائين - .....

۲

رسول بخش پليجو

...سائين، ڏسندو آهيان ته لکندو اڪثر پوهندڙن کي لکي ۾ ئي نه آئيندا آهن. ڇي:
”عام سائنن کي هن جي اسرارن ۽ نزاڪتن جي ڪهڙي خبر؟“ تنهنڪري پوهندڙن جي
وجود کي پنهنجي اديبن وٽ تسليم ڪرائڻ لاءِ ”مهراڻ“ جي سرءُ واري پرڇي تي هڪ
مرسري نظر وجهي، هڪ پوهندڙ جا ڦاٽا پيش ڪريان ٿو. آخر پوهندڙن جي وات ۾ به
ته زبان آهي!

مون کي الائي ڇو، اخبار يا رسالي ۾ ايڊيٽوريل نوٽ پڙهڻ تي دل نه ايندي آهي -
عبد ان ڪري، جو ڪڏهن آءُ به اهي نوٽ لکندو هوس. هونئن به آءُ ايڊيٽرن کي لهي
ادبي خيال کان ڪجهه مڙهي ”اٿين“ سمجهندو آهيان. سو هن دفعي جو اتفاق سان ”مهراڻ“
جي ”گذارش“ نظر سان ڪڍڻ ته وڻندو حيرت لکڻ. لکندو جو تنقيد ڏانهن هڪ پاسي
۽ ٻوليءَ ۽ هن ڏانهن ٻئي طرف ڪهڙو روپو هڻڻ کپي، تنهن تي ڪهڙي نه سهلي ۽
ذهن نشين نموني روشني وڌي آتو!

شيخ ”اباز“ جا من موهندو ۽ دل ڌٻاريندو ٻيڙا ٻيڙا بيت پڙهي، روح کي راحت
آئي. اباز جي شاعري سنڌي ادب جي هن دور جي هڪ مکيه خصوصيت آهي. هو بنيادي
طرح هڪ رومانوي شاعر آهي. سندس شعر جا موضوع به گهڻو ڪري روائي آهن: محبوب
جي فراق ۽ لڙڻ، سندس حسن جا گيت گائڻ، پنهنجي محبت جون ساڪون ڏيڻ، کيس پنهنجي
زندگيءَ جو مقصد ٺهرائڻ، وغيره. هن جو محبوب جيڪڏهن ايراني ۽ اردو شاعريءَ کان
اڌارو ورتل ڪونهي، ته سنڌي به ڪو نه ٿو لڳي. هن جي شاعريءَ ۾ محبت جو جيڪو ماحول
سهي ٿو، سو سنڌ ۾ اڻ ٿي آهي. هن جي شاعريءَ جي دنيا گهڻو تڻو هڪ خيال، تصور
جي دنيا آهي.

پر اها اسان جي آسپاس واري دنيا نه هوندي به، اسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺي ٿي.
ان ۾ اسان کي پنهنجي ڊپل ۽ اڻ ٽڪن امنن ۽ جذبن جو تعبير ڏيڻ به اچي ٿو، ان جو
ماحول جيڪڏهن پنهنجو ڪونهي، ته صفا اوڀرو به ڪونهي.

شيخ "اياز" جي شاعريءَ جي جان سندن موضوع ۾ ٻڌڻ آهي. اها سراسر سونهن ۽ رس ورجيل آهي. هن جي لفظن ۾ جادو ۽ طلسم پريل آهي؛ هن جو تخیل گوناگون ۽ زمان ۽ مڪان جي قيدن کان بي نياز آهي. سندس جذبن ۾ مثنويڪ، اسرار ڀريو سوز، اڻاه گهراڻي ۽ بي پناه غلوس آهي. سندس شاعري دل ۾ زندهه وهڻ جي هڪ بي پناه ٽوپ پيدا ڪري ٿي. ڪير هي وحد آئيندو ستون پڙهي بي اختيار "واها واها" چئي نه اٿندو!

پڻ ۽ جيئن، ستو متوالن جو.

.....

لهرن ٻيا ٿيڻ، سچن جا سنسار مان.

.....

برينءَ کي ٻائڻ، رڻدي پنهنجي راڳ ۾.

.....

الا وقت اجهل! لتاڻي لڪ عاشقون.

.....

برين سارو پڪ، ڇهي ڇڪان ڪيترو!

.....

او ان چائل آءِ، چالو منهنجي ڇاڻ جا!

"گدائيءَ" جا بيت سنڌي هوار جي دردناڪ زندگيءَ جو ڇيندو نقشو آهن۔

آزادي آئي، پر ماڳ ۾ موتي مارئي،

سنگهارن جي مات ۾، ڪانهي موهائي،

اڃ ۾ هين سان هين، ڏاڍا ڏاڍائي،

لڏڪين سان نت ڪرڻ عمر ارڙائي،

سڪر مٽائي، ٺاهي ملڪ مليو ۾!

ڪافين جو حصو هن دلجي ڪمزور آهي. اکين جي وڪرو ۾ ٻي خدا ڏئي ۽ صاحب ٺي

هه جون ڪافيون البت وڻندو آهن. اڄوڪن استادن ۾ "لغني" ۽ "گرامي" ته موضوعن جي

گولا ۾، مٿي جي سوه ۽ ڏونگر جي ڏاڍاين ۾ اڃي ويا آهن. "فائق" ۽ "برده" جون

ڪافيون ڇڳيون، ۽ "رنا" ۽ "پتھر" جون سوچاريون آهن. "برده" جي ڪافيءَ ۾ "مخفف"

"مشرقي"، "فلزري" ۽ "مزن" جهڙا ديرھضر لفظ ڪٽڪن ٿا.

گيتن ۽ لفظن جو حصو رسالي کي کڻيو ويو آهي. "برده" جي "توڪي سامهه ڇپاري"

۾ بلا جو سوز ۽ شونھي ۽ اڻاه روائي ۽ نمشي آهي. منظر نگاريءَ سان ته حد ڪري ڇڏي

اٿس. شيخ "اياز" جو "تنهنجي نات تنوار"، "خليل" جو "ڪيئن گذري هيءَ رات"، "عارف

المولائي" جو "اڄهي ڇاڻ مسافر آيا"، ۽ "صائب" جو "موت مسافر سهرين"، هڪ اداسيءَ

۽ پاس جا دل ۾ چوندو ورلاپ آهن. ”توير“ جو ”پار جو منڊا اجهاکه“ پار جي يفتودي ۽ سرديکي جي تصوير آهي. کورڙن جي ”اوسڙو“ جو اولهو درد ۽ سوز ۽ بي انت اداسي مان ڪرڻ لاءِ لفظي نثا ملن.

مومل ”پاسي“ ۽ ”فاني“ جا سنڌي ۽ جي شان ۾ قصيدا همدا آهن. نثي نظر شاندار آهن. غزلن ۾ شيخ ”اياز“ جو غزل لاجواب آهي. مهرچندالي ”مهر“ ۽ نصير مدينيءَ جا غزل، ۽ ٻين غزلن جا ڪي بند وٺندڙ آهن. ٻئي آزاد نظر سڏبا آهن، خاص ڪري ”اردء“ جي ”مڪلي ڪڪري“.

شيخ ”اياز“ جا خط نثر ۾ شاعري آهن. ادب لطيف واقعي انهيءَ کي چئجي.

مضمونن مان هر هڪ اسان جي ادبي خزاني جي سولي ڪنجي آهي. سهجي خيال ۽ انهن مضمونن کي جهري جاءِ ملي ٿي، سا بلڪل سچائي آهي ۽ مضمون نگارن جو جيترو احسان مڃجي سو ٿورو. البت فارسي شعرن مان ڪي ڳاڻ ڳايا خوش نصيب لطف وٺي سگهن ٿا. انهيءَ ڪري لموني طور ٿورا شعر ڏيئي انهن جو ترجمو پيش ڪرڻ ڪم، ته چئن اسان جهڙا فارسيءَ کان ڪورا به ڪجهه هڪ ٻائين.

ٻا عندون جي پيغاسن ۾ بشير مورياڻيءَ جو پنهنجي باري ۾ لکيل مضمون انهيءَ هنڌ مناسب اٿر لڳي. شيخ حفيظ جو خط، آءُ ڏيان ٿو، ته شيخ اياز جي خطن سان وڃي او ڪلهو هڻي. هوڙا خط اسان جي ادب ۾ هڪ حسين اضافو آهن. همدن تجويزن جي لاءِ کان مينڌري معافتيءَ جو بهادر گوءِ کڻيو ويٺو آهي.

آخر ۾ - ۽ سڀ کان وڌيڪ - انسان بابت ٻئي ڳالههون چوڻ جي اجازت ڏيڻ. ربانيءَ جو ”پري هن ڀنڊور ۾ هوڙا هاجا ٿين“ هن اشاعت جو بهترين سالو آهي. گذريل ٻوڏن جي درماني هن منظر ۾ ڏاڍن ٻاڻ وهڻن جي هڻن سان هڪ جي هڪ ڪڏهن به نه ورندي جهلڪ ڏيکاري وئي آهي. قدرتي آفتون، جن ۾ خود شيطان جي دل ۽ ويڃاري اسان جي دردناڪ حالت ڏسي پگهرجي ويهي هوندي، جڏهن هڪ جهڙي مصيبت ظاهر ٿاڏي ۽ هڻي، وڏي ۽ ننڍي، اير ۽ غريب جا فرق ۽ ويڃا ڪنهن به ”وانگر اڏاهو“ وڏي، ٿڌن ۽ انسان ڪيئن ۽ ڪهڙي نموني پنهنجي هر جنس کي سائڻ جي قدر جاري رکڻ جا رستا ڳوليو وٺي. اهو ڏسڻو هجي ته هيءُ ڪهائي پوهجي. اسان هر ٻوڏ جي راڱن جون تصويرون دل ڌاريندڙ آهن.

”..... اٿل به اٿلن جهڙي“ ميربحرن چيو ”آجيون ڏاڍيون انهن ڏوندين ڏوڙيندي

ڪيوسين، هر هوڙو پاڻي اسان جي اکين تي ڏٺو مالڪ مهر ڪري، پاڻي

هيل نغير ڪونهي“

..... رات تي، ته هائيءَ اچي ٺهڪو ڪيو ٿو لکيءَ تي ..... ووهين جا ڪاهلي ڀر
 پاڙئون ڪڍي ڇڏيائين. چوڌاري گوگاءَ پيو ٿو ٿئي. ڇڻ ڪو جهاج (جهار) ٿو
 هوا ۾ گهوگهٽ ڪندو اچي؟

”هوطرف نما ۾ هائيءَ جو ڪڙڪو لڳو پيو هو. چوٽين جو ٽڪو، سرن جو ڀڳڪارون
 ۽ مڙڪارون! — سندس اکين ۾ خوف ڀرجي ويو! سابهون ٿو لکيءَ جي ڪپڙ جو
 ڪو ڏلو نشان به ڪونه هو! هائيءَ الائي ڪيڏيءَ مهل ڪپڙ ڪڍي ڇڏيو؟“
 گفتگو به بلڪل قدرتي، سادي ۽ مرادي آهي.

”هروهيءَ تون ڪئن ڪدين؟ ٿو لکيءَ جو ڪپڙ ڪڍو ڪو جهالو، ڪي ست ٽي
 ڪونه جهليندو؟ ڀڄ ڀڄ عجب ٿي ته زوراور هلي آءُ هڪي ٿي. ڀڄ ڇار ڏهاڙا اچي
 هتي ره — حسن هائي سوئي ڪري ۽ سوڪهڙو ٿئي.“

”وڏيرو آهي مڙهتي ارتو ماڻهو. هين تي ڪهل ڪهي آهي مائين .....! — هرين
 تي مڙهتي سدائين ڪٽڪي هوندي آهي. بٽڪ به ڪجانءِ مائين، تومان اٿس گهڻي
 گهڻائي ... اسيد هم ته حاڪم جو در آهي ..... جهڙين ڏهاڙي تي وڃي ٻڌايو مائين ته
 ڪم پورو ٿيو، تڏهن چيائين ته ”هنگو ٿيو، خوش هوندين. هائي ڀلي وڃ، توکي
 موڪل آهي.“ منهنجا ته ڏند ڇن سان لڳي ويٺا: ..... مسڪين ماڻهو! .....
 ڪٽنب هائين هو ..... هنن چئي سفت ۾ مزوري ڪندا وٽون ته ڀڄن ڀارن جو
 وهي الله!“

انساني جي شروعات توڙي پڇاڙيءَ جا جلا دل ۾ ڪهي وڃن ٿا.

شروعات — ”بروهين واري ڀلي جي چور ٻهي ۾، ٻهراڻي ٿو لکي راه جي ڪوڙ تي
 سندس چوڻو هو.....“

پڇاڻي: ”... ۽ پوءِ هائيءَ جي وڏندڙ چوٽين ۾، مٿان ڪرندڙ سينهن جي اڙن سان
 گڏ، عيسيٰ جي اکين مان ڳولها وسڻ لڳا.“

ابن الياس جو ”اختيار“ هڪ بدتميز ڇوڪريءَ جي ڪهاني آهي جنهن کي دولتمند
 اچيءَ جي غرور ۽ گهٽتائي جي قربانگهه تي پنهنجي عصمت ۽ زندگيءَ جي قرباني ڪرڻي پئي
 ٿي. ڪهائيءَ جو پلاٽ فطري ۽ اعتبار ۾ ابتڙ آهي. بيان ۾ هلڪي، اڻ لکي طرز ڪهائيءَ
 جي ليجي کي وڌيڪ دردناڪ بنائي ٿي. دولتمند ٿيڻ تي صوبدار صاحب کي اڳيان سورا
 لانا وسرو وڃن — ڏييءَ جي سڱ جو ڀاڱو

”زندگيءَ جي شروعاتي دور ۾ اڃا پاڻ اهڙو چڙهيل ڪين هو... ڪڪيءَ کي ڪڇ
 ۾ کڻي اچي وڏي ڀاءُ کي هج ۾ ڏنو هئائين: جي، ”ادا، ڀائرن جون وڏيون ڀائر
 کائيندا“ مگر هاڻ ”هڪ سڃ به ٻاجا آهي، جيڪو جڏهن چڙهي سو تڏهن سوار“ —

وڏو ڀاءُ مقاطن ۾ ترين ۾ وڃي گريو، پر صوبدار صاحب پاڻ بالائي ايت مان سڻو
ٿي پيو هو، ۽ هاڻي اڳي ڳالهه وڳو پڏڻ لاءِ به تيار ڪونه هو.

”پيا به ڪئين، سکر سگ گهرڻ لڳا پر صوبدار صاحب کي منجهن ڪوبه پنهنجو
نامي شريڪ نظر نه آيو، هر ڪنهن ۾ ڪونه ڪو شخص ڳولي ورتائين، سندس انهيءَ
هوڏي ۾ خوبي ڏسڻ وارن جي ڪوٺ ڪانه هئي.“

”هائو امان، ذهن هزارن حق سهر کي ڇا ڪيو؟... وڏي ڳالهه آهي انسان جي عزت.“
”تان جو نيڪ سندس ولات کان پوءِ اها ”انسان جي عزت“ بئناري جي صورت ۾ وڃي
لبو داخل ٿي.“

”علامه فاطمه... کي ائين معلوم ٿي رهيو هو، ڇڻ ڪو ڀيٽ ۾ ڊروڙن پائي رهيو
هو... (ڪوس) رکي رکي اهوئي خيال پئي آيو ته جيڪر ڪهڙا آهن هلي وڃان ۽... آهي
ٿي اها... اتي ماڻ ماڻ ڪري شيشي ڪڍيائين... (۴) بهڪاهي ۽ بي وڻي.“
وٺو، جنهن جي ڪرتوتن، صوبدار صاحب جي عزت جو جنازو ڪڍيو، سو ڇو علامه فاطمه
جهڙي سڀني گرامه کي وڏي هليو ويو. سو ڪهائيءَ ۾ صاف ڪونهي. نه وري علامه فاطمه
جي ڪردار کي سڏيءَ طرح اڀاريو ويو آهي. پر انهيءَ هوندي به ”اختيار“ هڪ بهترين
سياري افسانو لکي ٿو.

ابن حيات پنهور جو ”وام وڌيرا“ انساني نفسيات جي ڪڪڙي اهر ۽ دلچسپ پهلو
تي روشني وجهي آيو. ڪڏهن ڪڏهن انسان ٿوروڙيءَ خوشامد ۽ ڪوڙيءَ صبرديءَ
جي اثر هيٺ اچي اهو ڪجهه ڪري وجهندو آهي، جيڪو هو جيڪر لکها رين جي لالچ
ٿي به هرگز نه ڪري ها. شمن خان ساڄي پاڙي جي وڏيري جي ڌيءَ ۽ ڇاڻي ويو، وڏيري
کيس ختم ڪرائڻ جو پڪو پڪو ڪيو. پر پنهنجي سر ڏيڻ لاءِ به تيار ڪونه هو. تنهنڪري
پنهنجي هڪ اڻ-وجهه ۽ ايماندار هاريءَ کي استعمال ڪرڻ جو خيال ڪيائين. وڏيري ۽
سندس ڪمدار جي چتر ڏهائيءَ ۾ اچي، گلڻ وٺڻ لڳو ته هو کيس پنهنجو دل گهريو دوست
۽ مڙس ماڻهو ڪري ٿا سمجهن. انهيءَ خوش فهميءَ جي نشي ۾ هو آخر شمن کي جون
ڪري وجهي ٿو، ۽ وڏيرو گهر وٺي پنهنجو ڪڏو مطلب حاصل ڪري ويو. ”وام وڌيرا“
جي پلاٽ جي رٿا قابليت واري ۽ ان جي تڪميل هندي آهي. بيان ۾ اڇاٽرائي ۽ اهر ۽ هندي
ٿي اثر ڪري ٿي. گلڻ کي ڦاسڻ لاءِ وڏيري ۽ ڪمدار جي چالين کي بيحد نقابت ۽ نرالي
هنرمنديءَ مان پيش ڪيو ويو آهي.

اياز قادريءَ جو ”نرشنو“ هڪ ماءُ لاءِ سندس پٽ جي صحبت جي دردناڪ آکاڻي
آهي. ماءُ ۽ اولاد جو رشتو سڀني رشتن کان وڌيڪ گهرو، پيارو ۽ لافاني آهي. جيئن
جنهن جي پيرن هيٺ جنت چٽي وڃي ٿي، جنهن جي خوشيءَ لاءِ لائق اولاد پنهنجي
ڄاڻ ترهان ڪرڻ ۾ تيار سمجهندو آهي، سا جڏهن موت جي بستري تي آخري ساهه کڻي

رهي هجي، تڏهن ڪهڙو پٿر دل ۾ هوندو، جو سندس خواهش کي پورو ڪرڻ ۾ ڪو ٿاڻي ڪري - ۽ سو به تڏهن جڏهن اها خواهش وڳو پٽن آڻڻ جي دوا لاءِ هجي؟ ليڪن هڪ اهڙو به مصيبت جو ماريل بد نصيب هڪ آهي، جو ٻڙي ماءُ کي دوا جي ڊڪ وٺي ڏيڻ جي سر ٽوڙ ڪوشش ۽ ناڪار آهي، آخر دوا پدران کيس هڪ ٻي شي جو ڊڪ آڻي پاري ٿو. زهر جو ڊڪ! ويڃاري ٻي خبر ماءُ دعائون ڏيڻ لڳي ٿي. چيو: ”اها، تون ته ڪو فرشتو آهين!“ ”فرشتو“ اسان جي سماجي نظام جي ٻاهرئين ڏيکاءُ جي علمي هٿ لڪل هٿ تان ۽ تلخ حقيقت جو پردو ڇاڪ ڪري ڏيکاري ٿو، ته هڪ ۽ بيروزگاريءَ جون وهڻون ڪٿن نه اسان جي گهرن، تازڪ ۽ نفيس جذبن ۽ خون جي لاکان کي بي رحميءَ سان ٽروڙي ڇڏڻ جي پويان پل آهن.

مرزا سرادعليءَ جو ”-وال“ به ساڳئي موضوع تي هڪ اثرائتي ڪهاڻي آهي. ڪنهن ڪهاڻيءَ پويان زبردستي ڪنهن خاص نتيجي کنڊڻ جو حرس ڪنڻ هڪ بهترين ڪهاڻي جو اثر ڪمزور ڪريو ڇڏي - سو ڏسڻو هجي ته شيخ حفيظ جو انسان ”سپارڪون“ ٻڙهي. هن نوجوان انسان ٺڪار جي ڪهاڻين ۾ سنڌي مولر جي روزمره جي ڀول چال ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ انساني سپاءَ جي ٿاڻي هٿي جي جهٽري ڄاڻ ۽ انساني جذبن جو جيترو گهرو ۽ لازم احساس ملندو، سو ٻين ٿورن وٽ ملي ٿو. مثلاً ”سپارڪون“ جا هي تقرا انسان ٺڪار جي گهري مشاهدي، احساس طبعي ۽ دلگين بيانيءَ جا ڪيڏا نه لاجواب ثبوت آهن -

لئين ۽ ڪنوار کي ماءُ جي نصيحت: ”اڙو، لهج رکجانءِ! مڙس چئن هڪو ٿين - جهوا عمر ۾ ڇڙهيل آ ته ڇا ٿيو؟... گهر ۾ گهوڻن کان سواءِ ٻه رٿي ڪهاڻي. راني ٿي راج ڪندين ۽..... دل نه لوڙهه.“

ڇچ جو گهوڻن ۾ اچڻ: ”گڏين جو رونڪت شريان ۽ دهل جي آواز ۾ ڊڄي ويو..... زالن لهڻ شروع ڪيو، ٿلهڙا پار..... جاگي پيا ۽ شريان جي آواز ۾ سر ملائي رونڪ لڳي ويا.....“ اڙي ادي، سنهجو رڻو ڪاڏي ويو؟.....“ اڙي هي گارءُ جو چولو ڪاڏي ويو؟ هٿ جو رکهر؟.....“ امان! او امان! اچي هي چٽيءَ جو ٻاڏو لڏو. ”ماڻي شڪر ٿيو جو لڏو. سنهجو ته هانءُ ڪاڇي ويو.“

ٻڙهو گهوٽ ۽ نوجوان ڪنوار، شاديءَ جي رات: ”هن جو گهوٽ ڇاچين کي روانو ڪري اندر بيهي آيو. ”سهين پٿيءَ ڇا؟“ ٺڪجي پئي هونديين؟“ ٺهيو لند ڪرا“

ٻيءَ رات: ”..... هن پنهنجي گهوٽ جي شڪل چڱيءَ ۾ ڏٺي ۽ هن جي خوان جو محل ٽلا پار يون کائيدو اچي پٽ تي ويو. سٺ ورهين جو پوڙهو، هن جي هيءُ کان به وڏو، موت ۽ حيات جي جنگ جو نقشو سندس گهوٽ هو. هن جي دماغ ۾ سندس ماءُ جا لفظ وڃي رهيا هئا. ”اسان توکي سڳ سڃاڻي ڏنو آهي!“

شاديءَ کان پوءِ: ”رتيون ٻڌيون - اونهارِي پليان سرءُ آئي، ڪٿي سيارو ۽ ليڪ بهار به آيو. ڪوٽ جي چوڌاري پٽن ۾ هو ڪيل سرنهه ڪل ڪيا ۽ سڄي فصايل ڀل ڀل حوشبوءَ سان ڀري وئي.....“ سڳاڻيون پنهنجي گهوڻن سان خوشيءَ جا گيت جهونڪارڻ لڳي ويون،

۽ ڪوٽ جي ٻوڏي لڙا هڪ مڙي ۾ مڇي پئي ها البت هو ۽ هن جو وجود انهيءَ
 مرڪز تي هڪ تهڪ هو. هن جي جوان مڪڙي تي سدائين هڪ آساني چاٻيل هوندي هئي.....
 ڪائيندڙون، ڪلندڙون، الهو ٽينگرڙيون هن کي ڏسي غلاموش ٿي وينديون هيون. ۽
 گولائي محبت: ”ڪوٽ جي ٽپڙي ۽ دنيا ۾ ٻياري محبت جي هڪئي ڪاٺ هئي..... شام جو
 ڪو هن تي، واٽر جي ٽڙن تي ۽ راءِ ولد ائين ٻين ۾ محبت پنهنجا کس گولي لاهدي هئي.
 مگر..... هو ڪوٽ جي چڱي مڙس جي زال هئي ۽ هو.“

پر ٿل ڇوڏت جي بهرڙو محبت: ”ڏينهن گذريا، هو ٽپڙي ڏي..... هو نيڪ لارڻ
 پئي، هن جي ۽ دعا قبول پئي. هن جي مٿن تي ۽ هڪئي هڪئي، ڏل ڏل
 مرڪز ٿري آئي. هن جي دنيا ۾ ۽ ڪنهن به ٻئي.“

زال هٿان زهر: ”هڪ رات جو جابل جي مڙس کي هٿ ۾ آهي سور ٻوڏ صبح جو نه ٿو
 ٿاڻو نه سون ٿاڻو، جابل رڻو ٿي پئي. ڪوٽ جو چڱو مڙس مري ويو. غلطي ڏروڊ
 ٿيا. ڪنهن چئي ڪاٺيو ته مڙس کي زهر مليل آهي!“

”سارڪون“ چينڊو-چائي، گهري سوز، ۽ بي انت غلطي سان دولت جي لالچ ۾
 لوجوان چوڪرين کي ٻوڏن ۾ بچڻ جي حوالي ڪرڻ جي نتيجي ۾ هڪ ڏل ڏاريندڙ نظارو
 پيش ڪري ٿو. ليڪن انساني جي آخر ۾ جابل ۽ گلڻ کي وڌيري جي خون ۾ اڀل ڦاسيءَ
 خلاف ڪيل اڀل جي فتوا ٻڌڻ لاءِ چيف ڪورٽ ويندي وٽ تي وڌيڪ روم ۾
 ويهائڻ، ۽ آخر ۾ ڦاسيءَ جي تختي تي گلڻ کي جابل ڏانهن ٻولس وارو موڪلي، سندس
 حمل سان آڻڻ جي خوشخبري ٻڌي خوشيءَ ۾ جهومندو ۽ فتعاب ٿيندو ڏيکاري، هڪ
 دردناڪ ۽ همدردي پيدا ڪندڙ داستان کي جذبات جي وهڪري ۾ وهي، زبردستي
 ڪهاڻي ۾ ڀندي ۽ جهڙي ۽ پچائيءَ تي آڻڻ جي اڻوساڪ ۽ ناڪار ڪوشش ڪري،
 انساني جي مجموعي تاثير کي ضربو وڌو آهي. مڙي جي ڳالهه آهي ته اهو ٻوڏن واهو هڪ
 غلط واقفيت تي ٻڌل آهي. حقيقت ۾ اڀل جي قبيلي وقت جوابدارن کي ڪورٽ ۾ گهرائڻو پئي
 ڪونهي. قانوني دستور کان انهيءَ ناواقفيت ۾ ڪا به اهڙي اربع خطا ڪانهي، پر جنهن اولي
 انساني جي پچائي هڪئي وڃي آهي، تنهن جو اثر اهو ٿو وهي، ڇڻ ته نوجوان چوڪرين کي هڪڙن
 ٻوڏن سان هڪ اٽڪي پوي، ته ان جو فڪر ڪونهي، جو سولو علاج ٻوڏ اهو آهي ته مڙس
 کي زهر ڏيئي، پاڻ مڙي سان وڃي ٻارن سان گڏ ڦاسيءَ چڙهن-رڳو ايتري هڪائي سا ڪري
 وڌين، جو ٻوڏن ڪا نشاني ضرور ڇڏي وڃي، جنهن سندن ڪارناما هيشه ياد رهي! پوءِ حال
 پڇاڙيءَ ۾ پري ٺوڪر کانئن جي باوجود ”سارڪون“ هڪ به ڏهه دلچسپ ۽ اوچي تهذيب آهي
 لاءِ ”نجرمي“ اڳ ڇپيل ۽ پڙهيل هجڻ جي باوجود ڪافي سواد ۽ مزيدار ٿولڳي.
 ٻن ٻولين جي شاهڪارن بابت ڪجهه چوڻ سچ کي ڏيو ڏيکارڻو آهي. البت انتخاب
 ۽ ترجمي جو داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان.
 -او هائجو.....

— ادا سائين، مون پنهنجو ”پشو“ اوهان طرف موڪليو آهي. ايد ته پهتو هوندو.
 مون ”پشو“ ۽ ”پلو دادا“ ۽ ”شيدو ڏاڙيل“ کان متاثر ٿي لکيو، ڇو ته اسان جو
 مٿان منهنجي نظر ۾ نهايت بلند آهي. منهنجو ”پشو“ ته ڏاڙيل آهي نه داداگير، پر هڪ سڌو
 ستون انسان آهي. آهڻ ته اهي ٽيئي مڪزي تي ماحول جي پيدائش، پر صرف ان مڪري
 اسان جي سائن همدردي ٿئي ڇا؟ انهن ته وڏيرو ۽ سيٺ ۽ انهيءَ ماحول جي پيدائش آهڻ.
 پوءِ انهن کي وٺڻ (Villian) مڪري ڇو ٿو پيش ڪيو وڃي؟ پوءِ ته اسان جي همدردي وڏيري ۽
 سيٺ مان به هٽڻ ڪهي! اسين ته منجهي ٿا پتون! ڇاڪاڻ ته هڪ اسان مسڪين آهي
 ٽهڪري ۽ صرف تهڪري، هو دهر جي لائق آهي ڇا؟ منهنجي دل اها ڳالهه ٿئي رهي.
 مان پايان ٿو ته اسان کي ”دهر جو ڪو“ ٿيڻ تي نه ڪهي. اها اسان جي توهمين
 آهي. انسانيت جي توهمين آهي. اسان نهايت بلند ۽ بالا آهي. هو ”وڻجوارو“ ۽ ”ڪنن جهڙو“
 نه آهي. مفلسي کيس ماري نه ٿي سگهي. انسان جيڪڏهن ڪڏهن ۾ اوهان پون ٿي، شوڪارا
 پري ڇڏيون هلي مري وڃي، ته ڇڏيو ته منجهانئس انسانيت هڪڙو ڪو سري ڇڪي هئي،
 انسان اهو جو مفاسي، بيماري، بي علمي ۽ ظلم جي حملي جي باوجود اڳتي وڌي.
 ڏسڻو آهي ته اهي رٿه ڪون سندس ”انسانيت“ کي ڪيترو جرڪائين ٿيون. پوءِ انسانيت
 جي واڌاري جي راهه ۾ جيڪي اهڙيون رٿه ڪون آهن، تن کي پاڙيون پٽندي ڪو خون
 ڏيئي مٽو، ته شهيد ٿيو: پر جي ڪو صرف اکين مان پاڻي هاري مٽو، ته ٻين کي به دلشڪستو
 ڪري مٽو. انسانيت کي بدنام ڪري مٽو. مٽو ته مرڻ کان اڳي ئي مري چڪو هئا جو
 سڙو سو به مٽو ۽ پڻ ڪريو. مون انهيءَ مڪري ”پشو“ پيش ڪيو، خبر نه آهي ته ڪيتري
 قدر موضوع کي ٺاهي سگهيو آهيان. اسين اڃا سڪون يا، چئي نٿو سگهجي ته اهو موضوع
 ڪيتري قدر صحيح آهي، يا منجهس ڪيتري قدر سڌاري جي گجائش آهي.
 انهن نه آهي ته ”شيدو“ ۽ ”پلو دادا“ ڪو ڪهڙو آهن. منڍي انساني دنيا جا
 شاهڪار آهن. ”شيدو“ ۽ سندس ماحول جو ڪٿڻ نهايت لشڪارانه طرز تي پيش ڪيو ويو
 آهي. لکندڙ جي زندگي ۽ احساس جو ثبوت آهي. ٻولي ته لاجواب آهي. پر انساني ٻڙهڻ
 کان پوءِ انهن ٿو ڀانئجي ته انسانيت سڪرات ۾ آهي ۽ حيوانيت کيلي رهي آهي. شايد آڄ
 لفظ هجان. ڏسجي ٿو ته هي هڪ اختلافي مسئلو آهي. .... — جمال اڙو، لاڙڪاڻو سنڌ.

[— پاءِ جمال، ... ”پلو دادا“ ۽ ”شيدو ڏاڙيل“ جي باري ۾ جيڪي ٺڪتا اوهان ظاهر
 ڪيا آهن، انهن جو نت اوهان جي هن جملي ۾ اچي وڃي ٿو ته ”انساني ٻڙهڻ کان پوءِ
 انهن ٿو ڀانئجي ته انسانيت سڪرات ۾ آهي ۽ حيوانيت کيلي رهي آهي.“ اوهان انهن انسانن مان،
 جيڪڏهن اهو تائثر ورتو آهي ته اوهان برابر ئي سگهو ٿا. — پر منهنجي خيال موجب، انسانن
 جي جملي تائثر جو لفظ اهو هڪڙو بهاءُ آهي، ٻئي ڪندي، اسان جي هن سماج ۾ حقيقت به

اها آهي ته انسانيت تي حيوانيت جو غلبو آهي - پوءِ انهيءَ حقيقت جو اظهار جيڪڏهن انساني ٺڪار، لني نظري ٺڪار ڪان ڪاٺياڻيءَ سان پيش ڪري، ته اهو انسانو منهنجي خيال ۾ هر طرح ڪاٺياڻ انسانو چٽي سگهجي ٿو. مختصر انساني جي هڪ خصوصيت آهي سمجهڻ ٿو ته اها به آهي ته ان ۾ زندگيءَ جو ڪوبه هڪ پهلو، ڪا به هڪ حيثيت پيش ڪئي وڃي، ۽ ان ۾ سماجي ڪيفيتن ۽ پس منظر کي اثرائتي انداز ۾ اڏاري، پڙهندڙن جو ذهن ان جي اصلي حقيقت ڏانهن ڇڪايو وڃي. ڪاٺياڻ انساني جي هر وڏو اها خصوصيت ڪانهي ته ان ۾ ٻيري ٻيري سان انسان جو اعلى مقام پڙهندڙن وٽ ثابت ڪيو وڃي؛ يا نتيجي طور ان ۾ انسانيت ۽ بيڪيءَ جي فتح، ۽ حيوانيت ۽ بدديءَ جي شڪست ٿي ڏيکاري وڃي. اهڙي قسم جا اسان ۾ شايد لني نظري ٺڪار ڪان ٿورا به ڪمزور ٿيا، ته مٿن تبليغي انسانن، يا قدر فاصلا آکاڻين مٿن جو الزام سڙهجي ويندو. حيوانيت جو ڪلڻ ۽ انسانيت جو روئڻ، اهرڪي سماج جون تلخ حقيقتون آهن. جيڪڏهن انهن حقيقتن کي پيش ڪندي، پڙهندڙ جي دل ۾ حيوانيت ڏانهن لغت، ۽ انسانيت لاءِ هرت ۽ محبت جو رد عمل هڪ انساني ٺڪار پيدا ڪري سگهي ٿو، ۽ ساڳئي وقت پڙهندڙ کي جيڪڏهن انهيءَ اني گنگا جي اصلي حقيقت ۽ ماحبت، يعني ان جا گهڙا سڀ آهي، ۽ زندگيءَ جي اها مخصوص حيثيت، جنهن کي چئبو پيو آهي، تنهن جي سماجي پس منظر ۾، اصل جڳهه ڪهڙي آهي - جيڪڏهن انهن ڪانهن تي انساني ٺڪار روشني وڌي آهي، ته منهنجي نظري امڙن انسانن کي ڪاٺياڻ انسانو چٽي سگهجي ٿو. [اوهان کي معلوم آهي ته ان لکي ڪوڙ ڇاڻان - ڪڏهن به ڪو انسانو ڪوڙ لکيو اٿم - هاهر ڪوڙ آهيان؛ تنهن ڪان سواءِ ڪڏهن به ڪو هاهر ڪوڙ چيو اٿم - سو جيڪڏهن مٿن ڪانهن کي اوهان ڪوبه وزن نه ڏيو، بلڪه انهن کي غلط سمجهيو، ته اوهان هر طرح حق بجانب ٿي سگهو ٿا.

[”مهراڻ“ ۾ اوهان صلاح ڏني آهي ته مضمونن - خاص طرح انسانن جي منڍ ۾ مختصر طور محض تنقيد جا ٻه چار حصا لکيا وڃن. منهنجي راءِ آهي، ته هر ٻڙجي ۾ گذريل ٻڙجي جي ڪنهن هڪ مضمون يا انساني تي اوهان ۽ اوهان جهڙا اصل قلم ۽ ڪاٺياڻ انساني ٺڪار دوست مفصل تنقيد لکن، ۽ اها اسان شايع ڪريون ته ان طرح لکندڙ دوستن کي وڌيڪ رهائشي ملندي - ۽ انهيءَ نموني تنقيد جو موضوع به ”مهراڻ“ ۾ پيش ٿيندو رهندو. - اوهان چو، محمد ابراهيم جويو]

- ادا مائين، اوهان جو خط ملو.

انساني ۾ عام طرح ٻه پهلو ٿين ٿا. هڪ ”ساحول“ ٻيو ”ڪردار“. منهنجي سمجهه ۾ ساحول ٻرو ٿي سگهي ٿو پر ڪردار نه. ائين برابر آهي ته ظاهراً انسانيت روئي پئي ۽ حيوانيت کيلي پئي. پر ڇا اها حقيقت نه آهي ته حيوانيت جي ڪيل ڪوڪلي آهي. ڇا اها حقيقت نه آهي، ته انسانيت جو روئڻ ڪارنهن کي ڏوٽندو پيو وڃي، يا ائين ڪلي چئجي ته انسانيت اڄ ڪلهه آويءَ ۾ آهي، جتان ضرور جرڪي نڪرندي، سڙي ڪاڙه ويندي. حيوانيت ڪندي ڪندي وڃي ڪڙه ۾ ڪرلندي - انسانيت روئندي روئندي اوچل ٿي ويندي.

هوء جيڪڏهن افساني ۾ "ماحول" کي مقدم رکيو ٿو وڃي، ته انهيءَ لاءِ ته ڀلي ڪيس
 اٽلائي پٽلائي، چيري ٽاري خوب نشانو بڻائجي؛ ڀلي ڏيکاريجي ته ڪيس پهچوڻي ڪهڻو
 ڪاٺي رهيو آهي. اسان جي سڌي ادب ۾ اهڙا افسانا لکجن ٿا. انهن ليکڪن وٽ ڪيرون
 لهيون. ڪين مبارڪ هجي.

جڏهن "ڪردار" کي افساني ۾ مقدم رکيو ٿو وڃي، ته هن ڇڻ ته ڪنهن ٻيهر فارڪ
 هي ڪي ٿو هڪ لائجي. افساني ۾ جدين جو ڊيٽ ۽ ڪرڻ، ٻوس ۽ بي حس ٿيڻ، سڻ
 ٿي وڃڻ، چتو چريو ٿيڻ، ڏڪار ۽ نفرت جو اڀرڻ يا وري ٻڃڻ ۽ جبرڪڻ، نهايت عبرت
 ۾ وجهندڙ ڳالهون آهن. جيڪڏهن اسان جو "ڪردار" ڊهي ٿو پوي، سن ٿي ٿو وڃي،
 ٻوس ۽ بي حس ٿي ٿو پوي، چتو چريو ٿو ٿئي يا ڏڪار ۽ نفرت ٿو ڪري ۽ بي، ته چٽو
 ته اهو ڪردار به ماحول جو نشانو ٿي ويو. ان افساني ۾ به ماحول مقدم رهيو، نه ڪردار.
 اهڙو افسانو به پهرئين سر هي افسانن ۾ اچي ويو. اهڙي ڪندي ماحول جي ڪندگي
 ظاهر ڪئي وئي. پر، ادا مائين، ليڪ ڪيستن امان ماحول جي شڪايت ڪندا رهنداسين؟
 ڪيستن ماحول اسان جي ڪردارن کي نشانو بڻائيندو رهندو؟ ڪيستن حيوانيت ڏله
 شڪندي رهندي؟ ڪيستن امان جا ڪردار سڀڪ سڀڪ ڪندا رهندا؟ ڇا اڃا اهو وقت
 نه آيو آهي، جو ٻار ۽ محبت، پورهيو ۽ محنت، مالهو ۽ مائهو، اڳتي وڌڻ ۽ واپس وڃڻ؟
 جي اڃا نه آيو آهي، ته ڪڏهن ايندو؟ جڏهن جنازو ڪهندو؟ جنازو ته حيوانيت جو ڪهندو.
 انسانيت زندهه رهندي..

وقت آيو آهي جڏهن اسان جا ليڪڪ ڪردار کي ماحول جو نشانو نه بڻائين. انسانيت
 تي مظلوم ۽ قابل رحم نه بڻائين. اهي ڪردار چونڊين، جي ماحول کي مائين. دهل جي
 ڌوڪي تي ٻڌائين ته انسانيت ۾ اهي قوتون لڪل آهن، جي جولا ٻنهي حيوانيت کي جلائي
 ڇڏيندڙن ۽ زمين جي سطح تي مائڪ ۽ موتي پٽاري ڇڏيندڙن. ٻول، ته ڀلا اهو نه
 ٻڌائين ته انهيءَ ڪندي ٿيڻي ماحول جي او ۾ اها باد ڀريل آهي، جا ٻانهي سندس پٽ
 ٽاري رکندي. من ائين ڪجهه اسيد جا پيخار پهچائين.

ها ائين آهي ته ائين ڪرڻ لاءِ فني پختگي ڪبي. هر رڳو فني پختگيءَ لاءِ منزل
 نه هڪڙو وڃائي. اهو وري هر ڪنهن ليڪڪ تي مدار آهي اسين سڀ پانڊيٽا آهيون،
 ڪها آهيون. پر ليڪ انهيءَ پختگيءَ کي ڳڻو ڪان جهلينداسين. اڄ نه، ته سڀاڻي. اسين نه، ته ٻار.
 انهيءَ ڏس ۾ "پشو" سونهي پهرين ڪوشش آهي. مڃان ٿو ته منجهس اها پختگي
 ڪانهي. شايد ڪجهه مصنوعي به لڳندو هجي. پر اسيد اثر ته هوريان هوريان ماڻ ۾ سونهي
 ٻا هر سفر مڙهيا ويندا آهن.

لکڻ ڪان معذور آهيان. ساڄو هوندي، ڪهي سان هو لکڪان. ان ڪري افسانا
 سوکلي نه سگهيو آهيان. - اوهان جو، جمال ابڙو

موراط جا موتي

— استبداد ۽ ظلم جي بنا ۽ جناح لاءِ ضروري آهي ته عوام کي جاهل رکجي، ۽ کين
وهر ۾ مبتلا ڪجي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ مذهب جي اوت ۾ لڪل لفظ مذهبي پيڻوائن
۽ جاه پسند پيرن ۽ ائيرن کي استعمال ڪيو ويندو آهي. مذهبن عار ماڻهو سمجهه ۽ روح
کان محروم ٿي ويندا آهن، مذهبن استبداد ۽ ظلم پوريءَ طرح زور وٺندو آهي، ۽ ويڙهو
عوام اکيون پوئي هٿ شروع ڪندو آهي. پوءِ، جتن پنڳي کي باهه ۾ سون کان روڪڻ
سولو ڪم نه آهي، تنهن اندر ۽ ٻڙن تي مشتمل هڪ وڏي گروهه کي ظلم ۽ مارڪيٽ
جي باهه ۾ سون کان روڪي سگهڻ ناممڪن آهي.

بصيرت ۽ بصارت کي ته ائين تباھ ڪيو ويندو آهي — پر جسر کي تباھ ڪرڻ لاءِ
وري رزق جي وسيلي تي قبضو ڪيو ويندو آهي، ۽ عوام کي ڦٽن ڪٽڻ تي مجبور ڪري،
ست ۽ ڪاھل، بزدل ۽ ڪمزور بنايو ويندو آهي. اهڙي وقت ۾ ظلم پوريءَ طرح اڀر
کي غلام بڻائڻ ۽ ڪاٺياب ٿي ويندو آهي، ۽ پوئجي رعيت جي دٻڻ ۾ هيءَ گالهه پنڪيءَ
طرح وھارڻ ۽ ڪاٺياب ٿيندو آهي ته

”تن جي طلب ڪندو باغي آھن، ۽ پنهنجو پاڻ اسان جي آسري ۽ زباني گھڻين
۽ ڏان تي ارسڻ ڪندو وقادار آھن. ذهين ۽ عقل وارا ۽ اسان جي حرڪتن کي
سمجهڻ وارا بدين ۽ لامذهب آھن؛ پر اسان ان ما ۽ ما ملائيندو، اڻواڻ ۽
عياش، بي ضمير ۽ خوشامد ٿيا، ديندار ۽ مذهبي، مڇا ۽ ايماندار آھن. نصرت ڦٽو آھي،
۽ خود داري سرڪشي آھي. آزاديءَ جي طلب حماقت آھي، ۽ انسانيت حيوانيت آھي،
مڪاري دانائي آھي، ۽ چاٻلوسي اخلاق آھي. تدبر ”ففاق“ آھي، لفاق ”عقل“
آھي.“ — ڪائونٽ

— وهي ماڻهو جي دنيا ٿي وهي آهي. هو ويڙهو اهڙيءَ دنيا ۾ ٿو گذاري، جنهن
کي نه ڪنهن ڏٺو آهي ۽ نه ٻڌو آهي. نه ان جو ڪو وجود آهي، ۽ نه ان کي معلوم ٿي
ڪري سگهجي ٿو: وهي ماڻهو سرگهيءَ جي بيمار وانگر هميشه ٿو ٿو ۽ ٿو ٿو وٺندو
آهي. ڪير به چئي ٿو سگهي، ته کيس ڇا مليو، ۽ ڪاٺس ڇا ويو — جمال الدين افغاني
— وقت جا برقي گهوڙا، غيب جي قوتن هٿان چاٻڪ ڪاٺيندا، اسان جي قسمت جي مختصر
گڏيءَ کي، اسان جي چوڻ کان سواءِ ٿي، اڳتي — ٽيڻ اڳتي — هميشه ڊوڙائيندا ٿا رهن
اسان جي اختيار ۽ قابليت وٽان هي آهي ته هڪ ٻڌي واکڻ کي چٽو يا بيا هڃون، ته جيئن

کاڏي ۽ جي ڦيٽن کي سامهون آيو ڪيرين، مٿانهن ۽ هيٺانهن کان ڪجهه سوڙي سگهون. ڪيڏانهن ٿا وڃون؟ ان جي ڪنهن کي ڪهڙي خبر؟ اسان کي ته اها خبر پئجي نٿي سگهي ته ابا ڪهڙي ٻار کان آهون.....؟ - گهڻي

- اسين ايتري ۽ جستجو ۾ آهون، ۽ تحرير تقرير ۾ اجرو نه سميت آهون، پنهنجي ناندي جي ڪن ۾ ايترو نه غرق آهون، جو اسان کي هڪ ڳالهه چوڻاڻي ٿي ڪونه ٿو هجي: اها ڳالهه جنهن جي ڪجهه ڀاڱي جي حيثيت ۾ آهي - پئي ٿيڻ ڳالههون اچي وڃن ٿيون: اها آهي زندهه رهن، هڪ هنڌ تيار ڪري تصور عام ڪرڻ، پاڻ کي مڪمل صورت ۾ پيش ڪري ڏيکارڻ، همدرديءَ سان پاڻ کي سڻڪارڻ، موجوده تيار ڪرڻ، موجوده حالت، موجوده وقت ۾ پاڻ کي سڳو سمجهي راضي رهن، ان کان وڌيڪ - مڪمل ۽ چڱائي کي سڃاڻڻ لا ڪا به طرز عمل ٿي سگهي ٿي؟ - گهڻا.

- جڏهن مان انسان جي تاريخ متعلق ڪافي ڄاڻ حاصل ڪري چڪس، تڏهن وري وري وري بيان ڪيو ڪري اڏاس رهن لڳس - وري وري، جو عيشه اهو ويجهاري اڏاس گذاريندو هو ته انسان، انسان سان ڇا نه ڪيو آهي! واقعي ڪهڙي نه المناڪه ڇو آهي جو اڄ به انسان لوح انسان جو هڪاري آهي!

انسان کي لائنگ، چٽي، شينون ۽ ٻين جهنگلي جانورن ايترو نه چيريو، ڦاٽو ۽ ماريو آهي - ايترو انسان، سون کي اهو معلوم هو، مان ڇانڊو هوس، مان محسوس ڪندو هوس، پر ان جي باوجود سون کي اها اميد هئي ته ضرور ڪا جاءِ اهڙي به هوندي، ڪو مندر اهو به هوندو، جتي انسان جو غير انساني روح ڪڪرن ۾ لڪل سچ بيان موجود هوندو، ۽ آخر 'ادب' جي وسيلي مان ان مندر تائين پهچي ويس. - تنگور

- هر شخص پنهنجي دل کان سوال ڪري - پوشاڪ، خوراڪ، روپيا يا ساڪيت - ڇا، انهن مان ڪا به ڇوڙ اوهان جي دل کي پوريءَ طرح مطمئن ڪري سگهي ٿي؟ زندگي، زندگي ئي تڏهن آهي، جڏهن کيس پنهنجي مرضيءَ کان بڪر وٺڻ، ڪنهن جو محتاج نه هجڻ، ڪنهن جو رعب نه هجڻ يعني خودمختيار هجڻ سڃاتو آهي. خودمختياري ئي هر هڪ سگهون ۽ اطمينان جو پيالو آهي. ملڻ به ڇو آهي ته:

"بهشت ۾ غير مستحضر رهن جي بهشت

سون کي جهنم ۾ خودمختيار رهن بهشت آهي."

ڪنهن به پريءَ حالت ۾ رهن قبول نه ڪريو، هر انسان عهدي ۽ خوبصورت دنيا جو وارث آهي. عمل کان ٿي زندگي "جهنم" به پئجي ٿي ۽ "جنت" به. اسيري ڪوبه گناهه ڪونهي، ۽ غريبيءَ، نالاقيءَ ۽ ذلت جا ڦاٽا بيان ڪرڻ پاڳليو آهي، ۽ قدرت جي پيڙهي آهي. ڪنهن جو ماتحت ۽ محتاج پئجڻ، پنهنجي اصيليت کان انڪار ڪرڻ آهي، ڪنهن به انسان اڳيان پرڪٽن ۽ غيبي مدد حاصل ٿيڻ لاءِ جهڪڻ، انسانيت سان بولائي آهي، ڪنهن

سان نعت ۽ حسد رکڻ غلاسيءَ جو نشان آهي. ڪوبه شخص غلام، ۽ محتاج رهي نوسڪهي
مشرطيڪ هو خود ان لاءِ تيار نه هجي. - سردار ڪود بخش، ايلڊيٽر ۽ پريٽ لڙي.

جڏهن ماڻهو توڙي اهڙي صفت بيان ڪن، جا توڙي نه هجي، تڏهن سندن تعريف
کان مغرور نه ٿي؛ ڇو ته جامع جي چوڻ سان لڪري سون ٿي سگهندا هوندي آهي. - لندن
- سڀ کان وڌيڪ بيوقوف اهو شخص آهي، جو ستل ٿئي ڪي جاڳائي، ۽ جيڪو ڪم
آسانيءَ سان ٿي سگهي، ان جي نوبت لڙائيءَ جهڙي ٿاڻن پهچائي، پنهنجيءَ گهڻيءَ قوت تي
اعتقاد ڪري دشمن سان هر ڀرو وڙهڻ جو اهاڻ ڪري؛ ڇو ته ڪٿي ”ترباقي“ موجود هجي،
پر انهي جي اسيد تي رو ڪري ”رهر“ نه کائڻ گهرجي. - حقايط

- انسان کي ڪيترائي نقصان هن سبب کان پوئين ٿا جو هو ماڻهن سان مشورو ڪري،
- انلاطون

- پنهنجي عضون کي محنت ۽ مشقت جو عادي بڻاءِ، ٽوٽي ڪٽي توڙي ڪهڻائي لوڪ
هجن، ڇو ته جيڪڏهن ڪو اهو اتفاق ٿيو، جو هو توڙي نه رهن، ته ان وقت تون بلڪل
اهاج ٿي ويندين ۽ اهو اتفاق دنيا جي دؤر کان پري به ناهي. - ارسطاطاليس

- مٿي جو ٿاڻه معدو غريبن سان، مهدي جو ٿي مان، آندڻ جو دستن سان، ڪٽل جو
پڪر سان، ۽ رڱڻ جو سر چوڙائڻ سان دور ٿي ويندو آهي. پر دل ۾ چيل ستر دور ڪرڻ
ڏاڍو مشڪل آهي. - براط

- ماڻهن ۾ طاقت جي گهٽتائي نه هوندي آهي، پر قوت ارادي جي ٿي سگهندي ٿي ٿي.
- وڪٽر هيگنو

- مون اهو ماڻهو ڏٺا آهن جي رواداريءَ جي وڏي واٽ وڪالت ڪندي، پنهنجي سر
هاڻ شديد تعصب ۾ لٽا پيا هوندا آهن. - ڪالرج

- جو شخص روزانو هڪ ڊپ دلچ ڪري ٿو، سو ارتقا جي ڌاڪڻ تي چڙهي ويندو،
- ايمرسن

- جيڪڏهن اوهن زندگيءَ ۾ ڪا ساهيءَ جي ٿڌا رکو ٿا ته مضبوط ارادي کي دوست،
تجربي کي صلاحڪار، احتياط کي وڏو ڀاءُ، ۽ اسيد کي پنهنجو سرپرست بنايو. - ايڊين
- جيڪي مشڪلات جو مقابلو ڪندي گهٻرائيندا آهن، تن تي ٿي وڌيڪ مشڪلاتون
- اينديون آهن. - اسٽيني

- طبيعت جي ڀڪسوٺيءَ سان ڪوبه ڪم شروع ڪري، ڪمزور کان ڪمزور انسان به
ڪجهه ڪري ڏيکاري سگهي ٿو، پر وڪريل طبيعت شخص مضبوط ۽ طاقتور هوندي به گهڻن
طرفن ڏي پنهنجو ڌيان وراهق سبب ڪجهه ٿو ڪري سگهي. هائيءَ جو هڪ ٿڙو ڪنهن
هنڌ لڳل لڳو ڪرندو رهندو، ته ليڪ هو مضبوط پٿر ۾ به ٽڪ ڪري سگهندو، پر
جلد باز لهرون زور شور سان اچن ٿيون ۽ پٿرن سان لڳي واپس وڃن ٿيون، سندن نشان به
جاني ٿو رهي. - ڪارلائل

سنڌي نثر مان مثالي فقر

۵. سنڌي شعر جي بهر، انهي پتل جيوت جي جبل مان آهي ۽ آزاد نٿي. تنهن لاءِ هڪ وڏي شاعراڻي شڪتيءَ جي ضرورت آهي. اها شڪتِي نئين زماني جي نون ويچارن ۽ وڻن، نون جذبن ۽ موت کي نئين زماني جي نئين انڪار ۽ روپڪ جي ويس ۾، ڪوٽا ۾ آڻي، اها جولائي سسڻ اٿاربيدي، جو سنڌ جي شاعراڻي فھر، هڪ ئي طاقتور اڏسي سان آڻي ڪجهه ڪري وٺڻ لڳندي. ٺڪرين ۽ دڙن تان نچندي، چمڪندي ڇوڇڙا ڪندي، سنڌ جي مائٽي ميدان ۾ ٻارو هي پٺي وھدي. ۽ سندس نرسل ٻائي ۾ نئين روشني جو روشن آفتاب جهلڪا ڏيندو. سڏين جي اک ۾ نئين چمڪ، ۽ سندن دل ۾ نئون لسڳ ۽ آبد بڻا ڪندو. اهڙي شڪتِي، ڪيئن چئجي ته ڪڏهن، انساني جامو پھري سنڌ جي سرسبز ٿيندڙ ڪنھن ديش ۾ سر وٺندي؟ - (چولڊيندڙ: منگهارام ايل. ”اوجھا“، سنڌو سيپٽمبر ۱۹۳۲ع تان ورتل) -

”ڏيندڙي، سائي زال، جنهن جو هٿ ڪال، جنهن کي گهر جي سڌو سڀال لاءِ ۽ ڪهوت جي اون، ڪاٺ آهي جو ڪوڏڙو اٿي. سڌو ان جو سون کان سرس، ۽ هيرن جواهرن کان وڌيڪ، ڪاٺ اڳيان ڪنوار اهوئي سونهي. سورهن ئي آنا ان ۾ ڀروسو، گهر ان جو سڌا بهار، سڌا آباد ۽ سڪيو. سندس زال، ان ئي، ڪجهه ئي، هٿ ڪري ويهي ڪاٺو ڪري. ان آڀرڻي آڻي، ساري گهر جي رست ڏسائي. ڪهڙو به انڪاٺو ڪو، تنهن کان ڪن وڃي. گوڏو ڪوڙي، ڪري آڻي ته به وهڻ واري نه آهي. ڪنهن نه ڪنهن ورتن کي وڃي لڳندي. ڏکڻي پڪڻي لنگي محتاج اڳيان سٺ نه پوئندي. غريب غريبي کي ڏيڻ کان ڪن ڪوٺائيندي. نه اٿس ته جي ڪٿي نه سيءُ جو آٽڪو. ڏس ته سڄي گهر کي دھرا اوڀرل ڪڍڻ، سبق ڀڙڻ ۾ هوشيار پاڻ به پوئندي پهريل، عقل ۽ سڀڻ جا ڀول پوئيندي، زبان مان ميٺ ۽ غريب جي اوت اوتيندي. سڄي گهر تي سندس نظر ڌاري، اجاڙو وڃائڻ نه ڏيندي. سڄو ساٿ ئي سالي نه ڪائيندي.

اهڙي کي سندس اولاد هٿ ڪئي آسپتون ڪندو. ۽ ڪاٺ ان جو سندس ساراه مان نه واپندو؟ - (سنڌي درسي ستين ڪتاب مان ورتل؛ لکندڙ: ھرماتھ مھوارام؛ چولڊيندڙ: منگهارام ايل. ”اوجھا“)

”مون کي پٺن آهي ته علم لغات جي ڦاٽل کي، هندستان جي ٻين ٻولين کان، سنڌيءَ جو اڀياس وڌيڪ دلڪش لڳندو؛ ڇو ته ان ۾ ڪي اهڙيون غوييون سمايل آهن، جي ٻين ٻولي هندستاني ٻولين کان نرالون آهن.“ - (ڪئپٽن جارج سٽڪ-ميشرس دوارڪاداس جي ڇپايل انگلش سنڌي ڊڪشنريءَ تان ورتل؛ چولڊيندڙ: مونيرام سونيجي-بمبئي)

۱۹۰۰ع ۾ ڏاڏا ماهر آءِ. سنڌي ساهت جا ٻيا وڏا چاٿر آءِ. مگر سنڌي ساهت منجهه جو خيال ۽ خوابي، جو حسن مندو حق ساهل آءِ. آءِ تنهن جو مشتاق آءِ. آءِ انهيءَ سندس ڪلي درسن تي مست آءِ. دنيا جي ساهت جي ڀيٽ ۾ آءِ سنڌ جي انهيءَ ساهت کي گهٽ نٿو ڄاڻان. سنڌي ٻوليءَ جو آءِ هڪ قريدار ٻانهو آءِ. اوهان کي هڪ مان سڏ ٿو ڪريان ته اچو ته سنڌي ۽ سنڌ جي شيوا ۾ شامل ٿيون. سنڌي ساهت کي مٿاڻ ۽ وڌائڻ ۾ هڪ وڏو شيوا جو حڪم آءِ. ”- (جئمل برسرار. اصل ۱۹۴۳ع ۾ لکيل، جو وري شريفي ديو راجند ڪلراج مي، پنهنجيءَ هڪ شايع ٿيل ماهر مغزن ”روح رهاڻ“، ۾، جي جنوري ۱۹۵۰ع واري پرچي ۾ چيو، چونڊيندڙ: موتيئر ڏامون مل سونجي، ڪالڊيولي، ۾، ۾).
- ”پنهنجي ڏهن ۽ تصور جي هيءَ آڌاري ورتل ٻولي واپس آهسته آهسته ڪيائين انهيءَ معصوم محبوب جي پاڪيزه و دلنواز ياد سان جيڪا، منهنجي دلتهءَ حيات هئي، ۽ جنهن پنهنجو لڙحيات منهنجي حوالي ڪري مون سان حياتيءَ جي رفاقت جا ڏاڳا ڇٽا، ۽ مون سان هميشه، هميشه جون موڪلائون هڪٻئي

”هڪڙي ڀيري جڏهن مون کيس ”اهليءَ“ جا پهريان ورق پڙهي هئي ته اها
سجهايا، تڏهن پاڻ هڪ نفيس ۽ دلڪداز آواز ۾ چيائين. ”هي جو هالي منهنجي ساه
سان گڏ ٻيو ساه مون وٽ آهي، سو جڏهن منهنجي ساه کان الڳ ٻنهنجي منهن سان ڪڍڻ
جهڙو ٿيندو، تڏهن هي کي ڏسان ته تون هڪڙو پختو ۽ قابل ڪارو ٿو بنائن! اڳي چمندي
هيس ته شل منهنجي هير به توکي ملي، پر هالي چوان ٿي ته شل تنهنجي حياتي به
هن کي نصيب ٿئي: شل هيءُ اسان جو روشن ڦارو جو هالي اهرڻ وارو آهي، دنيا
جي آسان تي هميشه، هميشه ڇڪندو رهي ايس، اهي ئي سمورين آهن منهنجي دل
چون هالي اسيدون!“

”ڪٿي آهي آمو ساج، ڪٿي آهي آمو انصاف ۽ اها آزادي، جنهن ۾ مهڙي ۽ ساه
سدئي ڪندڙ، مهربان، مهڙي ۽ ساه“ جون آهي محبت ڀريون معصوم اسيدون پوريون
ٿي سگهن؟“ (”اهلي عرف تعليم“ ڪتاب (مترجم - محمد ابراهيم جويو) جو ائساب،
چونڊ بندو: ماستر محمد هاشمي، لنڊو محمد خان)

پڙهندڙن جا پيغام

جناب ايڊيٽر، "مهراڻ" - رسالي جي ۳ پرچي ۾ "گذارش" ۽ ٽي هدي، توهان صاحبن جا سنڌي لکجن بابت املهه موتي هٿ اچي ويا. سچ پچ ته اهي لفظ رسالي جي سڃي سونهن آهي ۽ انهن بابت وڌيڪ کليل سمجهڻيءَ جي گهرج آهي. ائين ته ڪو به عرض جي ٻوڙائي پڻ ٺڪرندڙ پرچي ۾ ڪرڻ فرمائيندا.

(۱) اوهان صاحبن لکيو آهي ته ”مون کي“ ”صبح“ ”مونکي“ ”غلط“ آهي. *
 ”منهنجو“ ”پنهنجو“ ”تنهنجو“ ”صبح“ آهي. * ”منهن جو“ ”تنهن جو“ وغيره غلط آهي. *
 حرفن آهي ته ترڪيب ڪرڻ وقت ”مون“ ضمير متڪمل * ”کي“ حرف چرچا ٿيو. وري
 ”منهنجو“ جي ترڪيب وقت ۽ لفظ کي ”ني“ ٻيو ترڪيب ڪبي (منهن + جو = ”منهن“
 ضمير متڪمل، ”جو“ حرف اضافت، يا ”تنهن + جو = ”تنهن“ ضمير حاضر، ”جو“ حرف اضافت،
 حرف اضافت، حرف چرچو ٻيو نالو آهي. اوهان صاحبن ”مون کي“ جدا ڪري لکيو
 آهي * ”منهنجو“ گڏي لکيو آهي. آءُ اهي ۽ واھ جو ايمان ته ”منهن جو“ لکڻ جو اصول
 جدا صريح آهي. تنهن هوندي به اوهان صاحب ان لاءِ مدلل ثابتي مان سمجهائيندا، چون
 ٻيا حضرات پڻ معلوم ڪن.

(۲) : " " " " - هي نشانين ڇڪائين جابن تي هڪم اينديون آهن؟ بهتر
ٿيڻ و ته مثال ذيلي جملن ۾ هڪم آئي ڏيکاريو.

(۳) - وجوده ڪتابن ۾ "پاڻي" جو لفظ "پاڻي" ۽ "صباحي" ٻنهي ٻولين ۾ لکيل آهي. - انهن مان صحيح يا غلط ڪهڙو آهي، ۽ ڇو؟

(۱) جيڪي لفظ (-ون، -تون، -اوهان، -اسان، وغيره) پنهنجي منهن الڳ وجود رکڻ لاءِ پنهنجي پيرن تي بيهي اڪيلي صورت ۾ به ٻولي ۽ استعمال ٿي سگهن ٿا، انهن لفظن کي ٻين لفظن سان ملائي لکڻ غلط آهي. لفظ ”منهن“ (ضمير متکلم واحد)، ”توهن“ ۽ ”پنهون“ اهو پنهنجي منهن الڳ وجود رکندڙ لفظ نه آهن، ۽ ڪڏهن به اخالات جي حرفن (جو، جا، جي، هن) کان سواءِ ٻولي ۽ استعمال ٿا ٿين؛ تنهنڪري انهن کي، بيان ابدال و حرف اخالات سان گڏي لکڻ نه فقط جائز آهي، پر نهايت ضروري آهي. - ابدال پتر

(۲) واڪ جي نشانين تي مفصل مضمون (مثالن سميت) هن پرچي ۾ شايع ڪيو ويو آهي. - ايڊيٽر

(۳) - ڀاليءَ لفظ صحيح آهي، پر ته عام استعمال ۾ ائين آهي: جنهن لپت سان، ۽ جنهن اصول ماتحت هن لفظ کي ڏئي "صحيحائي" جي صورت ۾ ٿو لکيو وڃي، جيڪڏهن ان لپت سان ۽ ان اصول ماتحت سڏي ۽ جي ڀيني عربيءَ مان آيل لفظن کي ٿين سر لکيو وڃي، ته هونءِ "اور" کي "نوم" لکڻو پوي، ۽ "بصر" کي "بصل"، وغيره. - ڇا هڪ نهايت ئي غير ضروري ۽ متجهائيندڙ ڳالهه ٿي پوندي. - ايڊيٽر

(م) پهرئين ڪتاب ۾ ”ٽيمڪڻ“، ”آپڻي“ وغيره ۾ ”نون غنڌ“ ظاهري طرح ۾ نون جي، پر ”ڪيڻهين“، ”مڻهين“ (جو) وغيره جو ”نون“ ظاهر نٿو ڪيو وڃي. جيتوڻيڪ ٻنهي جون امرايون ساڳيون آهن. ائين ڇو آهي؟

(ه) سڌي ڪتاب جي ۴ صفحي ۽ ۵ صفحي ۾ لفظ ”اڃا“ نون کان سواءِ لکيل آهي. ۽ ”پوراڻ“ جي ۲۱ صفحي، ۽ ۲۲ن ڪتاب جي ۱۳ صفحي ۾ ”وڃاڻ“ نون سان لکيل آهي. ”اڃا“ ۽ ”وڃاڻ“ ۾ ڪوڙو فرق آهي، جو هڪ کي ”نون“ سان ۽ ٻئي کي ”نون“ جي بغير لکيو ويو آهي؟

(۶) چارئي رسالا ادبي لفظي ليکاءَ کان سڃاڻي مضمون سان سينگاريل آهن. ته به هن ڏوڻ کان رهي نه ٿو سگهان ته مضمون، الفاندا خواه نظر اڃا به موجوده دور جي گهرجن موجب هتي گهرجن، اڪثري شاعر حضرات پنهنجو شعر وائي خيال جي قالب ۾ پلٽيندا آهن، صرف لفظ جي مٿاڇرا ڪرڻ تي اڪثرا ڪٿي پئي وڃي. هونئن به شعر ۾ مبالغه جي گهڻي گنجائش آهي ۽ اها شاعري ڏيڻا و آهي به مباح. پر شاعر صاحبن کي اهو سوچڻ ۽ سمجهڻ

۱- ”ڪيڻهين“، ”مڻهين“، ”ٻڌهين“ لفظن ۾ ”نون“ تي جزم ڏيڻ غلط آهي. ۽ هڪڙو ”ڪيڻ“، ”مڻ“، ”ٻڌ“ وغيره ۾ ”ن“ وارا آواز مفرد آواز آهن. ۽ هڪڙو ائين ڇهين لفظ ”گهوڙو“ ۾ ”گه“ آواز يا لفظ ”جهرڪي“ ۾ ”جه“ جو آواز، مفرد آواز ۾ هڪ کان وڌيڪ علامتون ڏيڻ صحيح نه آهي. ”ٽيمڪڻ“، ”آپڻي“، وغيره لفظن ۾ ”ڪڻ“، ”ڇڻ“، وغيره آواز مفرد نه پر مرکب آواز آهن. ۽ مرکب آواز ۾ هڪ کان وڌيڪ علامتون (ن، ڻ، وغيره) ڏيڻي سگهجن ٿيون. - ايد پٿر

۲- ”ن“ جو آواز ”ج“، ”ڻ“، ”گ“، ”ر“ آوازن ۾ اڳي ئي موجود آهي: تنهنڪري ”اڃا“، ”گهڻا“، ”راڳا“، ”ساڻا“ وغيره، لفظن جي پٺيان ”ن“ ڏيڻ ۾ ٿيو اچي. ساڳئي اصول تي ”وڃاڻ“، ”لٽاڻ“، ”مگان“، ”نيان“ وغيره لفظن جي پٺيان پڻ ”ن“ جهڙو ڏيڻ نه ٿو چوڻي. پر اهي لفظ ساڳئي وقت فعل آهن، ۽ سندن صورت زمان مضارع آهي، جنهن جي لفظ جو قاعدو آهي ته ”-ار“ جي پويان ”ان“ يا ”يان“ اکر وڌا وڃن. تنهنڪري انهن لفظن جي فعل صورت کي لپايان ڪرڻ لاءِ سندن پويان ”ن“ آڻڻ نه فقط غلط نه آهي، پر انهيءَ هڪ ڳالهه تي لازمي پڻ آهي. - ايد پٿر

۳- شعر و شاعريءَ متعلق پيش ڪيل خيالن سان مجموعي طرح اتفاق آهي: پر هي وسارڻ نه گهرجي ته حسن ۽ عشق، شاعريءَ جا ٻه اوائلي موضوع آهن، ۽ جيستائين انسان جي دل ۾ حسن لاءِ ڪشش موجود آهي، تيستائين شاعريءَ جا اهي پاڪ ۽ لطيف موضوع هميشه قائم رهندا. تنهنڪري، حسن ۽ عشق جي شاعريءَ کان ايتري بيزاري هڪ صاحب ذوق دل لاءِ مناسب نه آهي. البت شعر جي ٻين موضوعن کي ٻه نظر انداز ڪري وڌڻ يا انهن ڏانهن ڪنهن قسم جي بي رنجي ڏيکارڻ انسان جي شاعرن لاءِ به مناسب نه آهي. - ايد پٿر

گهرجي ته سوچو. دور جي "عوام" کي ڪهڙي نظر جي گهرج آهي؟ ڪوشش ڪري گهريل
مقدم لاءِ دماغ سوزي ڪري بههجا خيال عوام جي آڳاٽن ريش ڪجن. اوهان به گهريل مقصد وارا
شعر شاع ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو. "مهراڻ" جي ڪهن پرچي به اوهان صاحبن شعر جي مرڪزي
خيال بابت اڀار ڪئي آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿو ته سنڌي نظر جو مرڪزي خيال گهڻو
ڪري سڃاري ۽ حقيقي عشق جي دائري کان ٻاهر بلڪل ٿوري انداز ۾ آهي. اڃا تائين
انهيءَ خيال جي تنقيد ٿيندي اچي؟ - اهو بلڪل سچ آهي.

2 آهڻ پچندس ته ڪن جزوي شاعرن جي ڪلام کان سواءِ حقيقي شعر ۾ ڪيتري
مداف آهي؟ ۽ سڃاري شعر جي اسان کي ڪهڙي گهرج آهي؟ رزم جي جاءِ بزم، ۽
اصلاح جي جاءِ هنجڻو ۽ خوشامد اچي والاري آهي، ۽ بزم اسان جي ذهيت کي ايتري قدر
سوڙهر ۽ تنگ ڪري وڌيو آهي، جنهن جي تلافِي مدين بعد ٿيندي! - پنڌه ماستر محمد عالم
ناري، ه. م. اسڪول سعيد خان ناري، ٺٽو هالا.

- پيارا بهتر "مهراڻ"، اڄ منهنجي آڏو "مهراڻ" جا گذريل چار پرچا آهن. اک
اهي جدا جدا وتن تي پڙهيا اٿم ۽ هن وقت - پئي هڪئي مهل ڏسي رهيو آهيان.
مان اها ڳالهه چڱيءَ طرح سوچي سمجهي ٿو ڇو ته سنڌيءَ ۾ اهڙو رسالو اڳي
ڪڏهن به ڪونه نڪتو آهي.

پر هڪڙي شڪايت اٿس. اها آهي ته "مهراڻ" جي چئني پرچن مان هڪ ۾ به سنڌي
لوڪ ساهت بابت ٻه لوڪ ڪوئن نسبت ڪجهه به نه آهي. اهي لوڪ گيت سنڌ ۾ ته ڄار هوندا،
سادين تي ڳائڻ ۽ ايندڙ مهراڻ ٻارن کي لڏ ڪرائڻ وقت مائرن جون لولون، ڪتن ۽
ڪم ڪندي هارين جا گيت، رستن تي پورهن تي ڪندي سڙورن جا گيت، زال جا چنڊ ۽ پهندي
سٺو سُر آهي ٿي ته لوڪ گيت آهن! ۽ صحيح معنيٰ ۾ اسان جو سڄو ادب ته اهو آهي. سنڌ جون
لوڪ ڪٿائون، جي مائرن رات جي وات ٻارڻن کي پڙائينديون آهن - ڳالهر سڙاڪن ۽ ويهي
ڳالهيون ڪندا آهن، اهي لوڪ ڪٿائون "مهراڻ" ۾ ڪٿي؟ سنڌي ناچ، ڀوج وغيره جا چتر
مهراڻ ۾ ڪونه آهن - ڪيئن! اهي توڙا جي نظر ۾ اهميت وارا نه آهن ڇا اهي آهن ته پوءِ انهن
جي هڪمي ڇو؟ - اوهان جو نارائڻ ڀارتي، بستي، (ڏسو هن پرچي جي گذارش! - اول بهتر.)

- "مهراڻ" جا مدبر، خوش خبري شال "مهراڻ" جو چوڻون پرچو مليو - اچرج جهڙي
ڳالهه آهي، هڪدم سال گذري ويو اسان هيشه کان ماضيءَ کي پوڄيندو آيو آهي، ۽ مان
به گذريل وقت جي آئيني ۾ جهاتي پائي ڏٺا ته ڪي به ڪجهه ٿو لکيم - ڇا ڏسندي ڏسندي
سال گذري ويو االله ڪندو "مهراڻ" جي عمر خضري ٿيندي ۽ سنڌين کي سرباب ڪندو
وهندو. منهنجي ساهڙي ٻانو چوندي آهي، "ادب زندگيءَ لاءِ آهي" - پوءِ ڇا جڏهن اسان
جي زندگيءَ جا هزارين عنوان آهن، يعني ثقافت، ترتيب، حسن ۽ خيال، معلومات ۽ ڄاڻ،
تفهد ۽ وغيره - انهن جو اڀياس ڪڏهن ڪندون سين؟ منهنجي لڏڙي ڏيان موجب ان جو

لفظ اهوئي اڪيلو وسيلو آهي ته انهن موضوعن تي لکون - بهنجي لکڻيءَ ۾ * نڪتو *
 پيدا ڪيون، قلم جي رفتار ۾ تيزي آڻيون، * پوءِ پنهنجي ديسي ادب کي خوراڪ ڪيون،
 ميڙيون * ڄاڻيون. هڪ آهي ته هڪ ڏينهن سنڌيءَ ۾ هر علم تي ڪتاب موجود ملندا -
 اڃا پوءِ ايس ڏي ڏسڻو نه ٿو ٿو ٿين کان فرض ڪئي ڪڏا ڪارا ڪين ڪرڻا پوندا - * پوءِ
 سنڌيءَ کي ٻين ٻولين سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي ٻيڻ ۾ شرم نه ايندو. يقين آهي ته
 پوءِ صحتمند ادب جي تخليق ٿيندي، * زندگيءَ جي هزارن ٻاٻن جو مطالعو ٿي ويندو، *
 زندگيءَ جي حقيقتن سان به شناسائي ٿي ويندي.

— ڏلوڻ هڪار پنڌ ري سعادتي، حيدرآباد (سنڌ).

سجھادڪ سائين، چئين سڏائين؟ سنڌي ساهتي تي اونداهيون ڇائيل هيون، هڪڪيون هڪڪيون، ڪهاڻيون ڪهاڻيون اونداهيون. سنڌي ادب پٿرائين گھراڻاڻا مائرين ۾ اٿي ٽنگيو. ٻه چار سڏون اڳ، هڪ ڇنڊ-ڇوڙهين جي ڇنڊ ڇيان روشن ڇنڊ-سنڌي ساهتي جي انڪاش تي اڀرو- ۽ آهي اونداهيون پٿر ڪري آئي ڪان به پري- ڪڍڻو پري- پرواز ڪري ويون! سنڌي ادب پٿرائين ۽ ٽٽل مائرين سان لڪري، هاڻي، نين، من موھيندڙ ۽ جٽي پريل وادين ۾ ٻيهر ٻاٽو آهي، جتي کيس اهو ڇنڊ پنهنجي لڏي ۽ ولندڙ ڇانڊاڻ ۾ نٿو هو ڪرائي، ڇڪرائي هو، ڇڪرائي هو! ان لاءِ لکت لکت مبارڪون هڻجوا!

جيئن ڌرتيءَ جي چنڊ ڪلهه چڪور چڪور ۾ آ، تئين هين چنڊ ڪلهه به ڪئين مستان
 آهن - متوالا آهن. منهنجو من به ٻيو گهڙي نه مان هين ڇنڊر مان جي ڇانڊاڻ ۾ وهندي
 هين اڪلهه ماڻڪن جي آڪٽ مهراڻ مان، توڙي، ماڻڪ موتي ڪڍي، ساهه سان - اڏيندي -
 اُن جا اليڪ ٽوپا هڻين مان هڻائيندي - ۽ هين جي لهرن ۾ ليڪل ڀالا سوندي، پنهنجي
 حياتي گذاري وڃن، پنهنجو جيون صرف ڪري ڇڏيان!

هاڻو ٿاڻا 'مهراڻ' ۾ آ، چوڏهين ۾ جو ڇٽو. پر منجهس ڏرتي ۾ هي ڇٽو جهان داغ ۾ آهن، ڪارا ڪارا داغ! هيئن مائڪن جي مهراڻ و ڪي رهن ۾ آهن - هيئن مهراڻ جون ڪي لهرون محض ڏيک ۾ آهن - ڏيک ۾، جنهن مان نڪر ليا پوئي جهاتي پائيندو آهي ۽ نه وري منجهس ڪي پالا ٿي ٿيڪل هوندا آهن - ۽ مائين اهو ڏسي دل ڪي رنج رسدو آهي - رنج!

‘سهران’ نئين طرز جي ادب جو هڪ پودو آهي. * هن ڀوئي جي عمر ڇوڙا چار هلاڪ آهي. اوهان هن ڀوئي جا پوکيندا آهيو ۽ مالهه اٺا آس آس ٿي توهان هن مڪوي پردي کي پنهنجي دل جو رت ۽ آتما جي رَس ڏيئي، جيڪب جي طوفانن ۽ ٻاهين کان بچائي، پرگهور لهي هڪ وڻ ڪري ڏيکاريندا ... ۽ آڏو ڏسان پوءِ اهو پودو وڏي هڪ وڏو، مضبوط ۽ گهاٽو وڻ ٿي ويو آهي. سندس ٽار يون ايترو ته وڏي ۽ گهاٽي ويون آهن، جو ان جي چٽاڻو، هڪ دنيا کي آساني آڻين ٿا. ان وڻ جي شان سڀني کي

وہا آهن - ميلي ۽ من سويندو لات لئوڻ وارا، رلڪن رلڪن جا، قسمن قسمن ٻڪي!
 اهي هي آجايو انسانون، هن وڻ جا ميوو کائي ۽ ميوو جي ٽڙي، مٺي رس ٻي، سندس
 گهائي ۽ ٽڙي چانو هيٺان ويهي، پڪن جون وڻندڙ ٻوليون ٻڌي، پنهنجو ٿڪ لاهڻ ۽
 پاڻ کي نويتو ڪري رهيو آهي، ته جيئن هُو، نون انسانن ۽ تازن اسڪن سان، پنهنجي
 ماڳ تي رسڻ لئي آئي اڳتي وڌڻ، ۽ کين هڪ آهي ته هن وڻ هيٺان ٿڪ لاهي اڳتي وڌندا،
 ته کين پنهنجي منزل ضرور ملندي آهي ۽ مان اهو به چيو ٿسان... پٺاڻي گهوت جو روح،
 جو مڃڻ وقت اڳ بقرار ٿي ڪايل هيو، سو هن وڻ کي ڏسي پنهنجي سنڌ ۽ پنهنجي سنڌي
 کان خوش ۽ مطمئن آهي.

پاڻوا وقت ڪڪ مهساگر آهي، ۽ مهراڻ آهي لڏندو لوندو ڏوندي، ان ڏوندي جا پٽن، اوهان کي ڪڪ مضبوط ۽ مٿان سلاح سجھي، ڏٺا ويا آهن. وقت جي مهساگر ۾ ڪئين طوفان ايندا، پاڻيءَ اندر لڪڻ لڳو ٿي. توهان کي هيءَ ڏوندي طوفان ۽ ٽڪرين کان بچائي آهي ۽ پر پهچائي آهي! اسان مهراڻ جون دعائون اوهان - ان آهن - ۽ ڏئي اوهان کي پنهنجي مرضي پوري ڪرڻ جي - ڪوٺ ڏيندو!

مون پنهنجي گودڙيءَ مان، الانِي ڄا، مون تي سمجهي ڪٿو آهي، جو اوهان ڏي جدا
 موڪليا ٿا، اوهان پر ڪيوس - معيار جي ڪسوٽيءَ تي سچ سچ ماڻڪ آ ٿا سانس
 'مهراڻ' کي سينگارجو. جي ٻوٽ لکتو ٿا ڪيئي اڳين اونداهين جهان پري اولي ڇڏيو -
 اٺل کان به دورا - اوهان جو مهراڻي، خواجا ملير، ۱۱، سن ملير ڪاليج هاسٽل،
 نرندر روڊ، ڪراچي لپري.

— ملوي مهلقا "مهراڻ" ۱۱ تنهنجو ٺاڙ ٺاڙو، واڙو ورسڙ ۽ زيبا قابل شاگرد آهي. تنهن
ڪنهن تعارف جي محتاج نه آهي.

تنهنجي اونه اوسڙو آلهي تنهنجي جيءَ لاءِ جهوري ئي ٿوري هئي، ۽ تنهنجو آڱڻو
اڪانڊو هميشه هيٺڙي اندر هو هڙي ۽ هڙي ۽ ٽيون سنڌين جي سولهن، ويڳاڻن جي
درونه، اڻوسنديءَ جي وندر آهين. جي اهاڻن ڪاڻ اوٽ آهين ته قربائن واسطي ڪوڙاڪي
آهين. تنهنجي هر تقري ۽ لڪڻو آهي، ته تنهنجي هر ست ۽ سواد ساهل آهي. ٽون سنڌي
ٻوليءَ جو آهو سندر ساگر آهين، جو ٻرڻوڻ ٻوهندڙن جي اکين جي آلي ٿي اجهائين.
آريءَ سويءَ کي، ديسي ٻي ديسيءَ کي تنهنجي ماڻ مٿي مٽوڪري مائدي جي سال ملين
ٿي موهن ٿي ا جي ڪو توکي سنڌ جي صحابہ ”مهراڻ“ رستي اڳوڻو درياءَ ڪري ليکي،
ته به تنهنجو ان سوا اٿا. حالارو چار جن پڪن تي پالوٽ ڪري سنڌ سولھاريءَ جي بهاسي
ٻوڙن جي تاس تشڪي شمار ڪرڻ ڪاڻ ڪاڻي شاني آهي؛ پر تون ته علم حقيقت جو درياءَ
آهين. شاهش هجي بلڪ ويهه لک واڙيون هجن تنهنجن مڙهن ۽ منتظمن کي، جن حاڪورا
هجن، نور لڇوئي توکي سڙهي سموي تنهنجي سجاوٽ ڪئي آهي. گوبا قطرو قطرو ڳنڍي

آدي، ڪٿي گوتِي ڪنارن جي وچ ۾ قابو ڪري قلمر بنايو آهي، ۽ ڪيان وڌيا نديءَ جو روپ بيشو آهي، ۽ توڙي ”لڙ“ لهريون لس ليٽ جتي اٿس تاهي آب جو” ٻڌا ڪيو آهي! تون سنڌي جهالت جي اوڙاھ الذوڪار جو آجالو ۽ لئرامظفر آھين. تنھجو هر پرچو مون کي ائين ڀانيندو آهي، جنن حرفتي حريص واپاري صبح سج اڀرڻ جي مدح ۾ اڪيون مھڻدي چوندا آھي تہ ”اڀريو آھي لکن جو ڏاتارا“ آ! ۽ تنھجوت لئون لروار ٿيل پرچو ڏسي، ڪھڙن ۾ نہ پيو ماڻيو آھيان، ۽ وري وري آئندہ پرچي جي انتظار ۾ ڏھي ٻيل ڏسي، ڪاري پاڻي اٿيھ اونداھيءَ جھڙو وچ وارو ويلو، ويجهيل ۽ ڇوڙي وند ويڳ ٻيڙ پاسدو اٿو. تنھجي آمد جي سون جھڙن متوازن ڪي، سرگو ٺڪر جي لرحي ٻر زبان باد ڪرلي ٻولي آھي چو تہ۔

ٺڪر تہ دل ۾ گھڻاڻا پر هن جو ٺڪر ٻيءَ طرح،
 اي سونهاري، لاوارث سنڌيءَ جي شاير نشاني،
 ديس جي ڏنل ۽ ڏوٽيل ڏجائي، مھراڻ!
 خوش هجن! آباد هجن! شل تہ وسرين!
 سر ياد هجن!۔

۔ ھندي ولي محمد طاهر زاده، ٽنڊو الھيار.

۔ ادا، ۶۰ سال ”مھراڻ“ ۾ ٽيهون هينون اٿو ۽ جيڪو ٻي ٻڌاءِ مڙو ساليو اٿس، تنهن جو ذڪر ڪري ٻين کي ڪجهه ڏيڻ لڳو چاهيان۔ ڀل تہ مڙيوئي سون وٽ هجي، ”مھراڻ“ نہ صرف انسان کي سرت بيشي آهي، پر اسان جا ڪمڌ ۽ ڪراسگها سڏا ڪري ڇڏيا آهن تہ سنڌي ٻڻ لئرو وٺڻ جي قابل آهي. اسان وٽ هتي ٻيو تہ چڱو ادبي مال پيو ٻڌا اٿي، پر اهو ورسالو تعزتي وڏي هست ۽ سمي جو ڪم آهي۔ اوھان جو ڪيرت ٻاٻاڻي، بالدر، بيشي.

۔ ادا ايڊيٽر، توهان جي ”مھراڻ“ ڏسي مھتجو تہ ٽين ٽين ٺري پيو آهي. اٻڏي معيار واري سفرن آ! ساري هندستان ۾ ٻي ڪا به ڪانہ ٿو ڏسان. سچ تہ ”مھراڻ“ سنڌ جو شان بالا ڪيو آهي. اسان سڀي سنڌين کي ان تي فخر آهي، لاز آهي. اسان جي سنڌي ٻولي هندستان جي وڏاڻ (Constitution) ۾ داخل نہ ڪئي ويئي آهي. هينئر اسان جي ڪابيني ان لاءِ جاکوڙ ڪري رهي آهي. ”ڪير ڪميشن“ اڳيان پنهنجو ڪيس پيش ڪرڻو آهي. هو ان ڳالهه تي زور ٿا ڏين تہ اسان جي سنڌي ٻولي هديءَ کي ڪيترائي قدر شاھوڪار ڪري سگھندي! الشاهه الله تہ فتح ڪنداسون. سمنو گدوائڻي، لڄير.

۔ ڀاءُ ايڊيٽر ”مھراڻ“، ”مھراڻ“ جي چندي وڏائڻ جو اطلاع پهتو. مھراڻ جھڙي منظم رسالي جو چنڊو ڏھ روپيا تہ ڇا پر هزار روپيا بہ ٿورو آهي. مان ڪهڻيءَ خوشيءَ سان پنهنجا ٻه عزيز ٻه خريدار ڪري موڪليان ٿي۔ مس علي بخش راجپر، جيهو، پڙعیدن.

— هيءَ هڪ انتهائي ظلم ٿيندو، جو اڄ جهڙي نازڪ دور ۾ اسان پنهنجي ادب کي اکيون پوئي پڙهندا رهون ۽ ان جي صحيح جائزي وٺڻ جي ڪوشش نه ڪريون. منهنجي خيال ۾ اڄ ته پاڻ اسان تي زياده جوابداري عائد ٿئي ٿي ته پنهنجي ادبي شهرت پيارن کي ورائي ورائي پڙهون، تهڪيون توريون، انهن جو اندازو لڳايون ۽ ڏسون ته منهن ڪيتري قدر ادبي اگاهائي آهي يا سگهائي.

مٿس حقيقت جي مدنظر ”مهراڻ“ جي جانچ پڙتال ڪجي، ته نه رڳو ٻار ڪٿي پنهنجي پيرن تي بيٺو آهي، پر منجهس زندگيءَ جي ۽ ڪافيءَ کان ڪافي حرڪت پئي نظر اچي، ۽ ٻين سان چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن انهيءَ سلسلي سان سندس وجود سائو رهيو، ته اهو ڏينهن پري ڪونهي جو ”مهراڻ“ پنهنجا ادبي فرض پورا ڪري، سنڌ جي ٻين ادارن جو به سونهن بڻجي، کيس پنهنجي ادبي سراج ڏانهن وٺي هلي.

هڪ ڳالهه جهڙن جو اظهار ڪندي بعد خوشي ٿي ٿين، ما هيءَ نه هر پرچي کي ڏسندي، جڏهن تون تون ليڪڪن تي نظر پوندي اٿم، تڏهن دل خوشيءَ سان مالا مال ٿي ويندي اٿم ۽ ازخود زبان سان ”مهراڻ“ لاءِ مبارڪ جا لفظ پئجي پوندا آهن. ڇا هيءَ ”مهراڻ“ جي گهٽ خدمت آهي، جو ڏينهن ڏينهن سنڌ جو اهل قلم حقيقت جي جستجو ۾ ڪوشاڻ نظر اچي.

— بندي جي نظر سان ڪيترائي سنڌي ۽ غير سنڌي رسالا گذريا آهن؛ ليڪن ”مهراڻ“ هر لحاظ سان هڪ معياري رسالو آهي. ائين ڪٿي چئجي ته هڪ اهو موٽن جي بي پناهه ڪاڻ آهي.

”مهراڻ“ مون کي نه اهڙو پيارو آهي جو تسر آهي سوليءَ جي هيڪڙائيءَ جو ته رات جو تولي ڏينهن جو آرام وقت پنهنجي سري هيٺان رکي، آرام مان لطف اندوز ٿيندو آهيان، ۽ جتي به ويندو آهيان ”مهراڻ“ اصل سان هوندو اٿم.

دعا آهي ته اسان جي سئولي سنڌي ادب جو هي روشن چراغ هر هڪ سنڌيءَ جي گهر ۾ پهچندو نظر اچي.

— دعاگو محمد قاسم ”شاد“ ڪڇي، گوشت قادر ڏوشاءِ، نعلو ٽنڊو محمد خان.

— ”مهراڻ“ جي هن سال واري وهڪري، اسان ٽئين جي چار تحفا لوڙهي اچي ڪڍيا آهن، تن کي الاهي غنيمت ٿا سمجهون. ڪهڙي ڳالهه ڪجي انهن چئن تحفن جي — دل ٿي ناري چڙ پائون!

منهنجا سائين آءُ لاءِ ادب آهيان ۽ لاءِ شاعر آهيان. مگر ”مهراڻ“ جي ملاهن اڳيان هڪ والجهي آهيان — ۽ اڃا پيو ويجهڙا هڻڻ سڪاڻ — ٺڪي منهنجي ادب جي ڪشتيءَ ۾ سؤ — سوان ۽ لاهو نوان آهن، ٺڪي حاج جا اولا آهن. ٺڪي پت جون رسيون آهن. مگر هڪ سيري ۽ گرھين کي ٿيٺ آيل ڏولڙي اٿم، جنهن ۾ سادو ۽ مستو وکر وٺڻو اٿم — سو خدمت ۾ موڪليان ٿو: شل قبول پوي! — توهان جوئي دائود پوٽو ”رفيق“ سنڌي، ٺٽي، سنڌ.

”مهراڻ“ سنڌي ادب جو چمڪندڙ ۽ روشن ستارو آهي.....

وڏي خوشي، جا سون ڪسي منجهس ڏسڻ ۾ آئي آهي، سا هيءَ آهي ته ڪٿي به
ڪنهن به مصنف، انساني يا شعر ۾ هجي، اودو، پارسي وغيره جا ڳاڻي پکا شڪ ۽ مد
ڪولهن - جنهن محنت لاءِ سڀ آهي اديب حضرات مبارڪ جا مستحق آهن، جي اهڙيءَ طرح
اصل سنڌي ادبي خزاني کي نئين سر زندهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن.

دعا آهي ته شال اسان جو يارو ”مهراڻ“ ڦٽي ۽ ڦوٽي، وڏي ۽ ويجهي ۽ شال هي
سنڌي زبان جو پالڻ ٿي، کيس ايترو وڌائي جو سنڌي زبان مغربي پاڪستان جي سڀني زبانن
کان گوءَ کڻي، قومي زبان جو درجو حاصل ڪري - آين.

- ”مهراڻ“ جو متوالو عبدالرحمان بهرو، شاهه عبدالطيف کورنيٽ ڪاليج، ميرپورخاص.

- سنڌي ادب ۾، سياست سان گڏ، گهڻو ڪي ٻئي ملو آهي، ۽ ادبي دنيا ۾ نئين
هلچل ۽ نئين حاڪمرتا ۽ پنداري آڻڻ لاءِ ڪنهن اهڙي رسالي جي ضرورت هئي، جيڪا
”مهراڻ“ پوري ڪئي آهي. اسان جون توهان سان گڏ دعائون آهن.

- نازاڻي هراڳچند ”ناري“، حيدرآباد.

- سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ڪيل ڪتاب ”فتح نامه سنڌ عرف ڇهاره“ ۾
حاليجناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪا تحقيق ۽ تدقيق ڪئي آهي، ان جي داد ڏيڻ لاءِ ته
لفظي ملي ٿا ڪنهن.

صاحب موصوف ”نصيب وجود ته بابت، باوجود تر ڪان اڻ واقفي هوندي به، جنهن
دماغ سوزيءَ کان ڪم وٺندي، ان کي ”ولنگو“ قرار ڏنو آهي، ان تي به هي اختيار حد تحسين
جا لفظ زبان مان نڪرن ٿا، مگر اهو لفظ اصل ۾ ”وجود ته“ آهي، جنهن جو صحيح تلفظ
”وجود ته“ آهي. اهو ڪوٽ ولنگي کان اٽڪل ويهه ميل اڀرندي مٺيءَ ۽ نئين ڪوٽ جي
پوي وچ تي آهي. سمجهجي ٿو ته عربن جي فتح وقت اتي اڏو اڏو قلعو هو، جو اهو
ڪوٽ ضلعي جو ڪم ڏيندو هو. - م. ع. ڏيپلائي.

تبصرو

سندھي ادب: صفحا ۱۶۰: سائڊ ڊيمي: تصويرون ۵۰: اصل ليکڪ هرمن هيس: سنڌيڪار پروفيسر ايسوداس: شايع ڪندڙ - هندستان ڪتاب گهر، ۲۳، حمار اسٽريٽ، فورٽ، بمبئي. هن ڪتاب تي سندس جرمن مصنف هرمن هيس کي جنگ مشهور ”نوبل“ انعام مليو آهي، جنهن مان سندس بلند سڃاڻپ جو انداز ٿي سگهي ٿو. ڪتاب ۾ هڪ اهڙي شخص جي جيون ڪهاڻي ڏنل آهي، جنهن کي سچ ۽ لطيفان جي تلاش آهي ۽ هو انهيءَ لاءِ هر طرح جا بيڪ اختيار ڪري ٿو، ۽ پوءِ آخر ۾ اهو راز کلي ٿو ته ”ماڻي ٿيڻ نهار، توڙي ڏيرو دوست جوا“ منجهس جيڪي تصويرون ڏنل آهن، سي آرٽ جو نهايت اعليٰ شاعڪار آهن. ڇهائي، ٻن، جلد، ڪورسپ اعليٰ ٻاٻي جا اس. هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ نئون ٻيا اضافو آهي.

سندھي ادب: صفحا ۱۰۲: سائڊ ڊيمي: قيمت ۸-۲-۰: ڇهائي، ڪاغذ، -رورق، گيت اپ - معاري: ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ. مسٽر عبدالڪريم سنڌي جو لالو سنڌي ادب ۾ ڪو نئون لاهي: صاحب موصوف نهايت محنت ۽ عرصي جي سان سنڌي ادب جا ڪيترائي اعليٰ ٻاٻي جا ڪتاب لکيا آهن. هي ڪتاب به انهيءَ سلسلي جي هڪ تازي ڪاري آهي، ۽ جائزاني ۽ دماغ سوزي ۾ غالباً سڀني کان گهڻو ڪئي ويندو. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي ويهارو کن جهولن سگهون جا لالائي ۽ لاپاپ ڪلار ڏنل آهن، جن جي سهڻي، سوڻ ۽ چڪاڻ ۾ ئي انداز محنت ڪيل آهي.

وري انهن ڪلامن جي شرح ٿي جا محنت ڪيل آهي، سا ته سچ ۽ سچ آڻهائي ڏاڪٽر گربخشاڻيءَ جون سگهون ٻڌي لاهي، ۽ مصنف جي ئي قول موجب بيشڪ هن هڪ ”لرهادي ڪاوش“ ڪئي آهي.

اسين سنڌي صاحبن کي هن بلند ٻاٻي ڪوشش تي حد تعين چئي، هرڪنهن سنڌي ادب سان محبت وڪندڙ کي هن لاجواب ڪتاب کي مطالع ڪرڻ جي سفارش ڪريون ٿا.

قاريچ ويگستان: منڃا ماڊا ٿي سو: سائڊ ڊيمي: ڪاغذ سفيد اوچو: ڇهائي، جلد، ڪور ۽ گيت اپ نهايت عمدو: قيمت ۸-۲-۰: روپيا: ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

سنڌ جي ٿر واري حصي طرف موخو ۽ ادين جي ٿر ڪوٽ نظر ٿي رهي آهي. هن کان اڳ انهيءَ تي ڪجهه ڪتاب لکيل آهن پر ضرورت هئي ته سنڌ جي انهيءَ حصي جي هڪ مفصل تاريخ شايع ڪئي وڃي.

چيلهار (ضلع ٿرپارڪر) جو استاد رانجند هريجن قابل مبارڪباد آهي، جنهن پنهنجي وطن جي تاريخ ڏهن ٻارهن سالن جي ڪوشش سان سو کن ڪتابن کي ڏسي تيار ڪئي، ۽ سنڌي ادبي بورڊ، ڄام ڊاڪٽر لبي بخش خان بلوچ عثان نظر ثاني ڪرائي ان کي نهايت همدي پيماني تي شايع ڪيو آهي. هي ڪتاب نہ فقط ٿر جي تاريخ آهي، پر منجهس اهڙي معلومات آهي، جا سنڌ جي هر رهواسيءَ لاءِ بہ نهايت ڪارائتي آهي. اسين سمجهون ٿا تہ هي ڪتاب نہ فقط هڪ ڪامياب ڪوشش آهي، پر الهي لائق آهي جو سندس تتبع ۾ سنڌ جي ٻين حسن جا رهاڪو بہ پنهنجي پنهنجي علائقي جي تاريخ ۽ رسم و رواج شايع ڪن.

عشق نہ آهي والد: صفا ۱۶۲؛ مائٽر ڪڪرائون؛ قيمت ۰-۱۲-۱؛ ڇپائيندڙ - ڪهاڻي پبليڪيشن، هنالي تشڪ روڊ، بمبئي ۲۸.

گوڀند مالهي هن کان اڳ سنڌيءَ ۾ تمار سا اصلوڪا ناول پيش ڪيا آهن. هن ناول ۾ هن هڪ عام هلات کي نئين نموني ۾ پيش ڪيو آهي.

ناول جو ڪردار ”مان“ (يعني ”قيمت“) هڪ سرمايه دار گهراڻي جو نوجوان آهي، ۽ ”گدو“ هڪ غريب گهر جو اڻ پڙهيل مگر عاشق مزاج جوانڙو آهي. ٻنهي جو ”سني“ مان بهار ٿئي ٿو، جيڪا خود هڪ وڏي گهراڻي جي چوڪري آهي. ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ گدو پنهنجي دوست قيمت کان لڪڻ پڙهڻ سکڻ بعد شهر ۾ ڪڪرائڻ ٿو وڃي، ۽ اتان قيمت معرفت سنيءَ کي خط لکندو رهي ٿو. هوڏانهن قيمت پنهنجي دولت جي زور تي سنيءَ سان شادي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ٿو، پر پوءِ پڇتاءَ ڪري هن کي پنهنجي پڙڻ والنگر ٿو رکي. سني، گدوءَ جي عمر ۾ سلهه جو شڪار ٿي وڃي ٿي، ۽ گدو پنهنجي حياتي انسانيت جي خدمت ۽ بهبوديءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏي ٿو. ۽ آخر سٺاگرهه ڪندي پوليس جي گوليءَ جو شڪار ٿئي ٿو. گدوءَ جي موت تي قيمت بہ رشڪ کائي ٿو. ۽ قيمت جي جن لفظن تي ناول کي ختم ڪيو ويو آهي اهي ڇپندا آهن.

ناول ۾ گدوءَ جو ڪردار هڪ مڪمل نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي. گدو اسان جي سنڌي سماج جي هر غريب ۽ عاشق مزاج نوجوان جي نمائندگي ٿو ڪري. قيمت جو ڪردار ايترو اڀريل نہ آهي، ۽ هن جا ڪيترا ڪم، هن جي ڪردار تي پورا لڳا آهن، ۽ ائين ٿو لڳي چڻ هن کان زوريءَ اهي ڪم ڪرايا ويا آهن.

سنيءَ جو ڪردار ڀڳو اڀريل آهي. ”مامي“ جو ڪردار تہ اهڙو بهترين نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جو ان تي هر ڪنهن کي پنهنجي ”مامي“ هجڻ جو شڪ ٿو ٿئي. اهڙا ماما هر گهر ۾ موجود آهن، جيڪي پنهنجي ننڍن کي حواصخواهه جي رعبه سان سڌارڻ ٿا چاهين. پر نتيجو ايتو ٿو نڪري.

مجموعي طور، هي ناول گوڀند مالهيءَ جي ڪامياب ناولن مان آهي. (ت.ع)

خوش خصلت خاتون: صفحا ۱۱۸ + ۲۰؛ قیمت ۱-۸-۰؛ ٻئي ڇپائي، ڪور، گيت اپ - بهترين؛ شايع ڪندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

هي ڪتاب پڻ بادام ناتوان صاحب جو لکيل آهي. موصوف جو نالو سنڌي ادب ۾ نئون ناهي: هن اڳ ”شڪست زندگي“ ڪتاب لکي جس حاصل ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي ذه مضمون ڏنل آهن، جن مان هر هڪ پنهنجي جاء تي جواهرن مثل آهي. ٻولي نهايت سليس، ۽ سلوئي ڪم آندل آهي. سندس پيش لفظ سنڌ جي مشهور اديب ۽ شاعر ۽ سياستدان محترم سيد ميران محمد شاه جو لکيل آهي، جنهن ۾ صاحب موصوف هن ڪتاب کي هڪ ”گلن جي ٿوڪري“ مان تشبيه ڏني آهي.

هي ڪتاب ان لائق آهي ته هر عورت ۽ هر مرد هن کي غور سان مطالع ڪري، پنهنجي زندگيءَ لاءِ سبق حاصل ڪري.

ڏو ڪوڪو: صفحا ۲۸۳؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، گيت اپ - معياري؛ قیمت ۳-۰-۰؛ ٻياڻيڻدڙ - سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

ديوان صاحب سنگھ شهبائي جو هيءُ ڪتاب ۱۹۲۹ع ۾ ڇپيو هو، جو لاپاپ هجي سبب بورڊ وري ڇپايو آهي ۽ نهايت بهتر طرز سان شايع ڪيو آهي. ڪتاب جي رٿا هارڊي جي ناول ”مير آف ڪائنات برج“ تان ورتل آهي ۽ کيس سنڌ جي حالتن تي ٺهڪائڻ ۽ ڪافي مڙهيت کان ڪم ورتل آهي. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته وڏا اديب ۽ شاعر جڏهن ٻين ڪن ڪان روڪبا آهن، تڏهن هو پنهنجو وقت شاهڪارن پيدا ڪرڻ ۾ صرف ڪندا آهن. ادب جي خوش قسمتيءَ سان ديوان صاحب سنگھ کي ۽ گهرواري ڏک ڏيو ۽ هن ڏيڏ مهنو گهر ۾ ويهي سنڌي ادب کي هي شاهڪار ڏنو. نهايت سليس، سلوئي ۽ عام سنڌيءَ ۾ لکيل هي سٺل آموز ناول هرائي شخص جي پڙهڻ لائق آهي، جو سنڌ ۽ سنڌيءَ سان محبت رکي ٿو.

جهان آرا: صفحا ۱۹۰؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور، گيت اپ - سڀ معياري؛ قیمت ۱-۱۲-۰؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

مرحوم عبدالرزاق صاحب جو هي شاهڪار لاپاپ ٿي چڪو هو، ۽ بورڊ طرفان ان کي دوباره نهايت مديءَ طرز سان ڇپايو ويو آهي. ڪتاب جي ڪهاڻي ”عورت جي بي نظير وفاداريءَ“ تي ٻڌل آهي، ۽ زبان ۽ ٻلاٽ جي لحاظ کان هڪ مڪمل ۽ ڪامياب ناول آهي. جيتوڻيڪ عام پڙهندڙن لاءِ، ان ۾ هڪ حد تائين ظير پرستيءَ جا گهڻا سبق آهن، پر ان هوندي به منجهس جيڪي لامحانه مقولا ۽ ادبي اسٽوڪ جا پڇا پڪڙيل آهن، تن کيس سنڌي ادب ۾ تحقيق هڪ لاتاني جڳهه ڏني آهي.

گل ڦل: صفحا ۳۷۷؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور، گيت اپ - معياري؛ قیمت ۳-۰-۰؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

”وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي“ جو په ڪو حيدرآباد جي انهيءَ ڀرور ڪي بلڪل ٺهڪي ٿو اچي، جو نهايت خاموشيءَ سان سجا سارا چاليهه ورهه هر مهيني ٻه دفعا هڪڙي ننڍڙي اخباري ٻيو ڪڍندو هو۔ مگر انهيءَ ننڍڙي ڏيئي ۾ اها ”جوت“ هئي، ها سندن وسائن بعد ۾ جلوه گر پئي وهي ۾ رهندي.

انهيءَ ”جوت“ جا شمع مصنف جي حياتيءَ ۾ ئي ”ڪل ڦل“ جي صورت ۾ آيا ۾ علمي دنيا تي چانچي ويا. پاڪستان ٿيڻ بعد ادبي زبونيءَ جو شڪار هي سدا بهار ڪل ڦل ۾ ٿيا. مگر شڪر جو سنڌي ادبي بورڊ ڪين وري ۾ بهاريءَ ۾ آئي، سندن واس چاهيندڙن لاءِ ڪين مهيا ڪيو آهي. ڪتاب ۾ ۱۲۳ اهڙا ڪل ڦل آهن جي سڏائين ٿا ڦل آهن، ۾ هر سنڌي ڄاڻندڙ کي پهچي خوشبودار ٿيڻ جي دعوت ڏيندا رهن ٿا.

آفتاب ادب: صفحا ۲۱۰؛ ڪاغذ، چپائي، جلد، ڪور ۾ گيت اپ معياري؛ قيمت ۲-۲۰؛ ڇپائيندڙ۔ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

اهو ڪهڙو سنڌي هوندو، جنهن سنڌ جي لافاني هئتي مرحوم و مذكور حڪمران فتح محمد سهرهاليءَ جو ٿالو نه ٻڌو هوندو! پاڻ هڪڙي وقت ۾ حڪمران، شاعر، اديب، صحافي، عالم ۾ سياسي حڪم ڪندڙ هو۔ گويا جامع الكمالات هو. سياست حڪم اهڙو خاڙزار آهي، جنهن ۾ گهوڙن بعد، ڪي ٿورا شخص ادب ۾ شعر ڪي ياد رکندا آهن، پر حڪمران صاحب آخري دم تائين ۾ ان جي خدمت ڪان سنهن نه موڙيو. زير تبصره ڪتاب سچ پنج ”ادب جو آفتاب“ يا ”سياست جو سچ“ آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي، علم بديع، علم بيان ۾ علم معاني تي نهايت سلس ۾ سلوئيءَ ٻوليءَ ۾ سهر حاصل بحث ڪيل آهي.

ادبي ۾ علمي ٻوليون ڪئن ٺهن ٿيون، وقت جي ٺهرين گهرين سان ٻولين ۾ ڪئن ۾ ڪهڙيءَ طرح ٺهر گهر ٿئي ٿي، سنڌي ٻولي ڪئن ارتقائي منزلون طئي ڪري، ٿرلي ٻانه ٻولين جي زوري ۾ داخل ٿي۔ انهيءَ جي گويا مفصل تاريخ ڏنل آهي. پنهنجي ننڍڙيءَ زبان تي عبور حاصل ڪرڻ لاءِ هن ڪتاب جو مطالعو نهايت ضروري آهي.

ڪامل جو ڪلام: صفحا ۲۷۲+۱۲؛ چپائي، ڪاغذ، جلد، ڪور، گيت اپ اعليٰ ٻاٻي جاءِ؛ قيمت ۳-۳۰؛ رپيا؛ ڇپائيندڙ۔ هندستان ڪتاب گهر، ۱۳، حيدرآباد، فورٽ، بمبئي ۱۹.

هن ڪتاب ۾ شاهه جي رسالي مان اٽڪل هزار بيت ۾ ڪافيون چونڊي ڏار ڌار ٻاٻن ۾ فصلن ۾ ڏنل آهن، ۾ آخر ۾ ... ڪن چونڊ ”سونيون سئون“ الف ب وار درج ڪيل آهن. ڏکين آڪرن جي معنيٰ ۾ سمجهائي به ڏنل آهي، هي ڪتاب انهيءَ لائق آهي، جو شاهه صاحب جي ڪلام جا شائق ان کي ضرور مطالع ڪن۔ ڪشي وٽن ٻيا رسالا ڪيترا ۾ هجن. هن اٿار محنت لاءِ لائق مولف پروفيسر جهتمل ڀاونائي لائق مد تحسين آهي.

اسان وٽ ٻيا هيٺيان رسالا ۽ ڪتاب پڻ ملن ٿا:

ماهوار رسالو ”زندگي“ - قيمت ۰-۳-۰۰، مالياتو چئڊو ۰-۸-۰۰؛ اهل ريس: ڊگهي نالا، اجير.

وديارڻي جيون ماهوار - چئڊو مالياتو ۰-۳-۰۰، روياءَ، في پرچو ۰-۳-۰۰؛ پتو: بزرگ لمبر ۰-۰-۰۰ ڪلياڻ ڪئمپ، بمبئي.

پيدا ماهوار - قيمت ۰-۳-۰۰؛ پتو: ۳، ۰۰۰ مولواڙا روڊ، بمبئي ۰-۳-۰۰.

سٺا ماهوار - في پرچو ۰-۳-۰۰، مالياتو چئڊو ۰-۳-۰۰؛ پتو: شايدون، ۳۹، چمبرس ڪالوني، بمبئي ۰-۳۸-۰۰.

نئين دنيا ماهوار - في پرچو ۰-۳-۰۰، مالياتو ۰-۳-۰۰؛ پتو: گوانڊ غلور، راجارام بلڊنگ، لڊي چرچ جي روڊ، بمبئي ۰-۱۹-۰۰.

ڊم جهم (سٺ لمبر) - قيمت ۸ آنڊ مالياتو چار روپيا؛ پتو: گرد روڊ، ڪار، بمبئي ۰-۲۱-۰۰؛ وديا (ڪلا گولي هاءِ سڪول جو مالياتو لمبر) - پتو: ڪار، بمبئي ۰-۲۱-۰۰.

ڪروڙ پتي - چئن چونڊ آڪائين جو سنڌي ۽ ترجمو - قيمت هڪ روپو، ملڻ جو هنڌ: ڪنڌارڪ ڊيو، الهڊو ڪچو، حيدرآباد، سنڌ.

شاگرد (روشن لمبر) - قيمت ٻارهن آڻا؛ پتو: ۱۰، رٿه بلڊنگ، نارائڻ اسٽريٽ، ڪراچي لمبر.

آتم باغ ۽ پبلو جي سوغات - آزاد شاعري ۽ ادب لطيف جا مڙها - هر هڪ قيمت هڪ روپو؛ ملڻ جو هنڌ: اڪبر انٽر پبليڪيشن ٽريڊنگ رائل سٽيپل، لاڙڪاڻو، سنڌ سنڌ مسلم ڪاليج مئگزين - ٽن سون مئمن جو طبعي مجموعو؛ پتو: سنڌ مسلم ڪاليج، فرار روڊ، ڪراچي..

ملاقات عرف استري ڪ ڀروئي - صفحا ۱۸۸؛ قيمت ۰-۳-۰۰؛ روياءَ، پتو: ڪهالي پبليڪيشن، هنسالي ٽنگ روڊ، بمبئي ۰-۲۸-۰۰.

اڀرو - صفحا ۱۰۰؛ قيمت هڪ روپو؛ پتو: وديارڻي پبليڪيشن، ۳۰۰، ڪلياڻ ڪئمپ ۰-۰-۰۰، بمبئي.

انگري حساب جامع - مصنف شرف الدين شاه راشدي؛ قيمت ڏهه روپيا؛ پتو: پبلشرس آر. ايڇ. احمد برادران تاجر ڪتب، شاهي بزار، حيدرآباد، سنڌ.

مخزن سنڌ ماڊل هاءِ سڪول ٽنڊوالهيار - سو صفحا، ڪافي تصويرون، مٿا سڌي الڪريزي مضمون، موڪلڻ پري کان ملي سگهندي.

توهان ڪجهه به هجو!

”پوسٽ آفيس جي سيولنگ بئنڪن“ کان پورو ٿانڊو حاصل ڪري سگهو ٿا. ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ چئن هزارن کان وڌيڪ ”پوسٽ آفيس سيولنگ بئنڪون“ توهان جي خدمت لاءِ موجود آهن.

پوسٽ آفيس جي سيولنگ بئنڪن ۾ توهان پن روپن جي ننڍي موٽي کان حساب شروع ڪري سگهو ٿا. ... روپن تائين سيواڻي سگهو ٿا. ان کان پوءِ هڪ روپي جي ننڍي موٽي سان ڏيئي ٿي ڪري سگهو ٿا. اوهان کي اها سهوليت هڪڙي ٻي بئنڪ ڏيئي ٿي سگهي. سيواڻل موٽي کي توهان کي ڏيڻ سگهو ٿيندو جو انهن ٽيڪس کان آجرو هوندو. اها هڪ اهڙي رعايت آهي جا ڪنهن بئنڪ ۾ ٿئي سيواڻل جي حالت ۾ اوهان کي ملي نه سگهندي.

بچت ڪيو، خبري قدر ۽ جڏهن به ٿي سگهي ۽ پنهنجي بچت جو ٺاڻو، توڙي اهو ڪيترو ئي گهٽ هجي، ”پوسٽ آفيس سيولنگ بئنڪ“ ۾ سيواڻندا رهو. توهان جي سولائي لاءِ توهان جي چوڌاري هر هنڌ ”پوسٽ آفيس سيولنگ بئنڪون“ موجود آهن، جنهن ۾ توهان جو ٺاڻو هر طرح سان محفوظ رهندو. ان کان سواءِ توهان جي بچت لاءِ فقط توهان لاءِ مفيد ٿي سگهندي، بلڪ پوري قوم لاءِ نفع بخش ٿيندي.

وڌيڪ معلومات پنهنجي ويجهڙي واري پوسٽ آفيس مان معلوم ڪندا.

پوسٽ آفيس جون سيولنگ بئنڪون

TEL SKETCH
KARACHI

The SKETCH

ARTISTS & BLOCKMAKERS

- ★ LINE-HALFTONE
- ★ TRICOLOUR
- ★ LETTERHEADS
- ★ TITLE PAGES
- ★ CINEMA SLIDE
- ★ POSTERS
- ★ LABELS

15 MANDYWADE BUILDING BUNDER ROAD

لڪن انهن ۾ روپيه لڳايا آهن

ٿاندا روز روشن والڪر پڌرا آهن،
سيونگ سرٽيفڪيٽ هن وقت روپيا سڙائڻ
جي سڀ کان وڌيڪ فلاح بخش صورت
آهي، اوهين آسانيءَ سان
وڃ يا ڏهه يا انهيءَ کان
وڌيڪ ماليت جا سرٽيفڪيٽ
خريدي سگهو ٿا، ۽ ضرورت
نسي ستائي به سگهو ٿا،
ڏهن ورهين ۾ هر ڪنهن
ڏهن روپين جا ۱۰ روپيا
ٿي وڃن ٿا.

اوهين سيونگ سرٽيفڪيٽ
ڇو نه خريد ڪريو؟

نقط اپنروتي نه، انهن تمڪات
۾ رقم لڳائڻ ملي پاڪستاني هجن
جي نشاني آهي. اوهين نه فقط
پنهنجي ۽ پنهنجي ٻارن جي
آئنده خودماليءَ جو سامان ڪريو
ٿا، بلڪ پنهنجي ملڪ کي هڪ
وڌندڙ وڃهندڙ خوشحال ۽ ترقي
يافته ملڪ بنائڻ ۾ به مدد ڏيو ٿا.

ترقي لاءِ وڏو ۽ ڀڄائڻ شرط آهي ڪاغذ بنائڻ جو هڪ نئون ڪارخانو

پاڪستان سيونگ سرٽيفڪيٽ ۾ روپيه لڳايو

۽ هي مددي منافع - پوسٽ آفيس - سيونگ بيورو ۽ مقرر ايڄنٽ کان ملي سگهن ٿا.

APP-25/54/190

UNITED

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ سٽال، تعلقو ڇاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيليان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتاب لروشن ۽ ايجنٽن کي ۱۰ في حدي ڪميشن ڏني ٿي رهي.

۱- سير ڪوهستان	۱-۸-۰۰	۲۸- نيلر	۰-۹-۰۰
۲- گل شڪر	۲-۰-۰۰	۲۹- اربير جي بهاس	۰-۱۲-۰۰
۳- حيات النبي	۳-۸-۰۰	۳۰- ٽوڻڊو مڪو پون	۱-۴-۰۰
۴- تاريخ معصومي (سنڌي)	۵-۰-۰۰	۳۱- عباداري آزار (نائڪ)	۰-۱۲-۰۰
۵- ڪليات حمل	۵-۰-۰۰	۳۲- سماجڪ بلور	۱-۸-۰۰
۶- ديوان بيدل	۵-۰-۰۰	۳۳- پرامني ديوتا (نائڪ)	۰-۱۰-۰۰
۷- چچ نامو (سنڌي)	۶-۰-۰۰	۳۴- چتر سبڪار	۰-۱۴-۰۰
۸- بلو ڪوڪر	۳-۰-۰۰	۳۵- جيون جا ورق	۰-۱۴-۰۰
۹- گل گل (۲ حصا گڏ)	۳-۰-۰۰	۳۶- چنگون	۱-۸-۰۰
۱۰- خوش غصلي خانون	۱-۸-۰۰	۳۷- هند جو سير	۱-۱۲-۰۰
۱۱- جهان آرا	۱-۱۲-۰۰	۳۸- هندي جي ٿوري آستانن جي تاريخ	۱-۸-۰۰
۱۲- آفتاب ادب	۲-۴-۰۰	۳۹- گاهڙي جيون رس	۱-۴-۰۰
۱۳- تاريخ ريمڪستان	۵-۰-۰۰	۴۰- ميگه دوت	۱-۸-۰۰
۱۴- سنڌ جو سبڪار	۲-۸-۰۰	۴۱- ديوان صورت بهار	۱-۴-۰۰
۱۵- مون ورليون دلون	۲-۱۲-۰۰	۴۲- زندگي	۰-۶-۰۰
۱۶- تاريخ معصومي (فارسي)	۱۰-۰-۰۰	۴۳- ساسي جا سلوڪ (ڪچو)	۲-۰-۰۰
۱۷- چچ نامو (فارسي)	۱۰-۰-۰۰	۴۴- ساسي جا سلوڪ (پڪو)	۲-۸-۰۰
۱۸- سهڻي ميهار	۱-۰-۰۰	۴۵- پورن چنڊ	۰-۴-۰۰
۱۹- دادا شيار	۰-۱۲-۰۰	۴۶- درويشي ڪلام	۰-۸-۰۰
۲۰- املهه رتن	۰-۱۲-۰۰	۴۷- سدا گلاب	۲-۰-۰۰
۲۱- رام دهمر	۰-۱۴-۰۰	۴۸- پراچين سنڌ و سڃاڻو نظارو (ڪچو)	۱-۸-۰۰
۲۲- گلدستو	۲-۰-۰۰	۴۹- سنڌ ورڪ ۽ سنڌ ورڪي	۱-۰-۰۰
۲۳- چتر (نائڪ)	۰-۹-۰۰	۵۰- سنڌ جا هنر	۰-۱۴-۰۰
۲۴- ويرتا جا ورق	۱-۰-۰۰	۵۱- سنڌي سونهارا	۲-۰-۰۰
۲۵- سنيڊ وحشي	۰-۸-۰۰	۵۲- سنڌ جا سنت	۱-۰-۰۰
۲۶- ڪسائي ڪهسان (نائڪ)	۰-۸-۰۰	۵۳- سوانح مرزا قليچ بيگ	۰-۲-۰۰
۲۷- ڪاري	۰-۸-۰۰	۵۴- ديوان مولاء	۰-۲-۰۰
		۵۵- ديوان ڪڙو وول	۰-۲-۰۰

۱-۶-۰۰	۷۹- پاپو۽ جا خط (ٻڪو)	۱-۰-۰۰	۵۶- سوانح ڏيارام گدومل
۱-۲-۰۰	۸۰- " " (ڪڇو)	۰-۶-۰۰	۵۷- ڏيارام چيلمل
۰-۱-۰۰	۸۱- پنهنجي پونيورميتي	۰-۸-۰۰	۵۸- مهاڻا گانڌي
۰-۶-۰۰	۸۲- پڌارت وديا جا چٽڪا	۰-۶-۰۰	۵۹- شري ڪرشن
۰-۸-۰۰	۸۳- جيءَ اندر جنگ	۰-۷-۰۰	۶۰- گوتم ٻڌ
۰-۸-۰۰	۸۴- انصاف: هي ڪتاب مشهور انگريزي	۲-۰-۰۰	۶۱- حڪيمن جو رهبر
	ناول "وائيت پرافت" جو ترجمو آهي. ۽	۱-۰-۰۰	۶۲- سک جي سکيا (ڪڇو)
	منجوس سر زمين مصر جي هڪ انقلابي	۱-۳-۰۰	۶۳- " " (ٻڪو)
	واقعي جو هڪ دلچسپ طرز ۾ داستان ڏنل	۰-۶-۰۰	۶۴- مانسڪ جيون
	آهي. پاڪيزه عشق و محبت جي پاشنيءَ	۰-۶-۰۰	۶۵- سچ و امر
	ڪتاب کي وڌيڪ دلچسپ بنايو آهي. ۱-۰-۰۰	۲-۰-۰۰	۶۶- يوگ آئن
	۸۵- تارن جو ايهاس: سرگواسي لالچند	۱-۰-۰۰	۶۷- اسالچو ڪلاو
	اسر۽ نومل جو لکيل ميماري ناول. ۰-۳-۰۰	۰-۶-۰۰	۶۸- آتمڪ جيون
	۸۶- گل خندان: هي ڪتاب آخوند لطف الله	۰-۶-۰۰	۶۹- شاربرڪ جيون
	مرحوم جو لکيل آهي ۽ سندس فصاحت	۰-۳-۰۰	۷۰- صحت جو راز
	سبب بيمار قبول عام آهي، مناسب هئڻ	۰-۳-۰۰	۷۱- سلو
	تي جيڪي شعر چيل آهن، سي به اعليٰ ٻار	۰-۱۰-۰۰	۷۲- ڪتابا ڪتب
	جا آهن. هينئر سنڌي ادبي سوسائٽي جي	۰-۱۳-۰۰	۷۳- گهرو روايتي علاج
	اعضامن هڪ نئين قسم جي ڦاٽيل ۾ ڇپيل	۰-۸-۰۰	۷۴- صحت جو رهبر
۲-۰-۰۰	آهي.	۱-۰-۰۰	۷۵- رانديون
		۱-۰-۰۰	۷۶- روشن راه
		۱-۱-۰۰	۷۷- ڪلاسي گل (ٻڪو)
		۱-۳-۰۰	۷۸- " " (ڪڇو)

* هندستان ۾، ميسرن رائٽرس ائپوررم، پيملس بلڊنگ، سرفيروزشاه مها روڊ، بمبئي وٽان، هيءَ رسالو ۽ پورڻ جا ٻيا ڪتاب ملي سگهن ٿا.

نالو : صاحب خان ميراڻي
ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراڻي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو تعلقو
رتوديرو ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ
نئون ديرو. تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائر سھس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجھارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

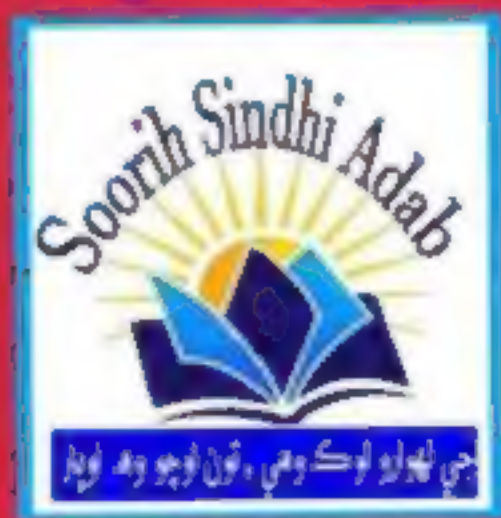
3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488